

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Den Danske Atlas

DEN DANSKE ATLAS er genfremstillet paa et specielt fabrikeret Papir fra De forenede Papirfabrikker. Teksten er udført i Fotolitografi af Villadsen & Christensen. Plancher og Kort i Lystryk af Nordisk Kunst- og Lystryk. Bogbinderarbejde af Marius Andersens Bogbinderi.

Printed in Denmark 1972.

ERIK PONTOPPIDAN

Den Danske Atlas

Tomus

VII

2. Bind

ROSENKILDE OG BAGGER

Den Danske
Atlas
Eller
Konge = Riget
Danmærk,

Med dets
naturlige Egenheder, Elementer, Indbyggere, Værter, Dyr og
andre Affodninger, dets gamle Tildragelser og nærbørende Omstændigheder
udi alle Provinser, Stæder, Kirker, Slotte og Herregaarde.
Foreskillet ved en udsørlig

Land = Beskrivelse,

sa og oplyst
med dertil forfærdigede Landkort over enhver Provint
samt ziret
med Stædernes Prospector, Grundridser, og andre mærkværdige Kobberstykker.
Efter Høy Kongelig allernaadigst Befaling,

ved afgangne
Pro-Canceller Dr. ERICH PONTOPPIDAN.

Samlet og fortsat af
HANS DE HOFMAN,

Hans Kongelig Majestæts Conferensraad og Amtmand over Coldinghuus Amt.

Med Kongel. Allernaadigst Privilegio allene for A. H. GODICHE og hans Arvinger.

TOMUS VII.

Kjøbenhavn, 1781.
Trykt paa Godiches Arvingers Forlag og Bekostning.

Det Tiortende Capitel.

Om Hertugens af Augustenborg District.

Da Hertug ALEXANDER af Sønderborg døde 1627, stiftede hans efterladte Sonner fem nye Linier: 1) Johan Christian fød 1607 død 1653 stiftede den franshagenske Linie, som uddøde 1708. 2) Alexander Henrik fød 1608 døde 1667, var Stifter til den catholske Linie, som uddøde 1707. 3) Ernst Günther fød 1609 død 1689, Stamfader til den augustenborgske Linie. 4) August Philip fød 1612 død 1675, Stifter til den endnu florerende beskedte Linie, som har sit Navn af Godset Beck i Westphalen. 5) Philip Ludvig fød 1620, død 1685, Stamfader til den wiesenborgske Linie, uddød 1744. Den tredje af disse Sonner, Ernst Günther, den første augustenborgske Hertug, var tillige Gouverneur paa Als. Han købte 1651 af Kong FRIDERICH III. 19 Møve i Sebløe og Stabelsbüll i Retting Sogn paa Als, som ellers herte til Däppel Fogderie i Schwabsied Amt, nedlagde Byen Stabelsbüll og bygde i dens Sted Støttet Augustenborg. Han var gift med Augusta af Holsteen Glyksborg, som døde 1651, Moder til følgende Børn: a) Friderich fød 1652, død 1692 i Slaget ved Enghien, var gift med en Barbers Datter af Kiel, men havde ey Børn. b) Sophia Amalie fød 1654, død 1655. c) Philip Ernst fød 1655 død 1677 for Stettin i brandenborgsk Tjeneste. d) Sophia Auguste fød og død 1657. e) Lovise Charlotte fød 1658, gift med Ludvig Friderich af

Holstein-Beck. f) Erneste Justine fød 1659, død 1662. g) Hertug Ernst August fød 1660 var først Romersk catolsk, men siden igien Lutherisk. Han døde 1731 uden at efterlade sig Børn af sin Gemahlinde Baronesse Velbruck. h) Dorothee Lovise, Abbedinde i Jseboe, fød 1663 død 1721. i) Hertug Friderich Wilhelm fød 1668 død 1714. Han var gift med Grevinde Sophie Amalie Ahlefeld, og havde med hende disse Børn. 1) Marie Charlotte fød 1697, gift med Hertug Philip Ernst af Holstein Glücksborg. 2) Dorothea Sibylle, 3) Lovise Sophie og 4) Auguste Wilhelmine døde i deres spæde Barndom. 5) En Søn hvis Navn ey findes og 6) Hertug Christian August fød 1696, død 1754, som med Grevinde Frideriche Lovise Danneskiold havde blant andre Børn ogsaa den nu regierende Hertug FRIDERICH CHRISTIAN, som er fød 1731. Han fik 1756 Gammelgaard og det lidet Guds Gunstrup til Forøring af Kong FRIDERICH V. ved hvilken Velighed disse Gudsfer bleve skilte fra Sønderborg Amt og forsynede med adelige Rettigheder. Hertugen eger nu følgende Gudsfer: 1) Augustenborg. 2) Gammelgaard. 3) Gunstrup. 4) Evelgunde. 5) Rumohrshof. Over disse 5 er sat en fyrstelig Herredsfoged. 6) Gravenstein. 7) Auenbüllgaard. 8) Kielsstrup og 9) Åhrup. Over disse 4 sidste har Hertugen en Ober-Inspector.

Rettens
forvaltning.
Paa Gudsferne Augustenborg, Gunstrup, Evelgunde og Rumohrshof forvaltes Retten af Herredsfogden med 8 Sande og Syns-Mænd, men paa Gammelgaard af Herredsfogden og 4 Sande og Syns-Mænd. Hertugen har og Jus Patronatus over Ketting, Alderballig og Tandlæth Sogne, til de to sidste som Eyer af Gammelgaard. Men til Mortmark Sogn kalder Kongen, da dette Sogn ligger i Sønderborg Amt. Ovenanførte 4 Sogne ligge ellers i Egteskabs- og Kirke-Sager under Biskoppen af Jyen.

Inden Hertugdømmets Grændser ligge 2 Slotte, hvert med en Slotte og Flekke, nemlig:

1) Augustenborg, $\frac{3}{4}$ Mil fra Sønderborg i en yndig og frugt-^{Augusten-}bar Egn, er bygt af Bindingsværk, men dog stort, vel indrettet og temmelig anseeligt. Gudstienesten holdes i det her værende smukke Kapell. Haven er meget smuk, og bag den ere i en tyk Skov to lange, brede og skønne Alleer anlagte. For Slottet ligger en liden Flekke, bestaaende af omtrent 50 Huse, hvoraf de fleste beboes af fyrstelige Hofbetienter, som søge Gudstienesten i Kapellet paa Slottet Augustenborg. Flekken tiltager meget i Bygninger og Indbyggere, og løber meget i Henseende til Handelen.

2) Gravenstein eller Graasteen, i en overmaade fortreffelig ^{Graven-}Egn ved en fiskeriig Sø, ligger inden Lundsøst-Herreds Grændser, tet ved Landskabet Sundewitt. Denne store og prægtige Bygning, som indeholdt en Mængde anseelige, jækkelige og vel indrettede Gemakker, afbrændte 1757, indtil den Flod, hvori det smukke Kapell var. Tilførsel tilhørte dette Slot den ahlefeldske Familie. Den forrige Storcanzler Grev Friderich Ahlefeld lod det af Grundten opføre og 1752 blev det med megen Befæstning forbedret. Strax ved Slottet er en liden smuk Flekke af omtrent 30 Huse i en lige Linie. For nærværende Tid bestaar det hertil hørende Gods af 3 Meyergaarde: Grafenstein, Giffbek og Kieding.

Ved Bredden af Søen, en langt fra Slottet findes en fortreffelig ^{Trippels-}Trippelsjord, som i Godhed ikke eftergiver den Colnske og Engelske jord. Sognene ligge deels paa Als, og deels i Landskabet Sundewitt paa det faste Land.

I. Paa Als ligger :

1.) Ketting Sogn (a). Ketting, Sæbesø, Broe, i alt 28 Bøhl og omtrent 90 Huse. Kettingssø 5 Bøhl, 40 Huse. Gumbstrup Meyergaard, Gammelgaard Meyergaard. Wertheminegaard. Augustenborg Slot, Stække og Meyergaard.

2.) Nottmark Sogn (b). Helled, Kattrø 2 kongelige Byer.
Nottmark,

(a) Kirken er, Taarnet undtaget, 1772 af nye opbyggt, da den tilforn var meget forfaldet. Jordene ere her ey deelte eller Fælledsabet ophævet, for en stor Deel af Mangel paa Gierdsel. Kettingssø kaldtes før Gumbstrupssø. Gumbstrupgaard er opbyggt af Hertug ERNST GÜNTHER i stæden for 4 forar mede Bøhl. Forpagterne kan ey holde over 30 Køer. I dette Sogn laae og Herregaarden Gammelgaard, som tilforn var et Enkesæde for Hertuginderne af Sønderborg, men nu ser over 50 Aar siden er nedbrudt. Nu er den en stor Meyergaard. For 5 Aar siden lod Hertugen en stor Deel af den laangst bortliggende Grund tage fra den, og den er dog endnu saa stor at her kan holdes 150 Køer, med et maadeligt Stutterie. Paa den afsondrede Grund ligger Gaarden Werthemine i en behagelig Egn, hvorpaa holdes 80 Køer. Vegges Avling drives ved Forpagtere, som have Bøndernes Høvtieneste dertil. Præsten i Ketting har i følge et kongelig Decret Korn-tienden af Byen Stauenballe med 11 Bøndergaarde, som blev nedbrudt, da Slottet Augustenborg blev opbyggt; I Kraft af samme Anordning skulle og alle, som ey ere fyrstelige Betienter, søge Ketting Kirke. Begge Delene har nu værende Præst Hr. M. Reenberg With for sin Livstid afstaaet til den fyrstelige Hofpræst. Ved Slottet er en Meyergaard, som holder 60 Køer. 1454 forlehnede Hertug Adolf Peter Schor og hans Son Jøse med den Gaard Erthberg paa Als, som skal have været her i Sognet. En Gaard i Gumbstrup her i Sognet blev af Margrete Agge Nummelsens Enke givet til Bisoppen i Slesvig.

(b) I Kirken ere to Epitaphier; 1) Over Tomas Stur wol wessen Amptmann
up

Mottmark, Almstedt og Hunslef, Hertugelige. Endeel Huse ved
 Byens Haff, som ere deels Kongelige, deels Hertugelige. Rumohrs-
 hoff Gaard. Develgonne Gaard.

3.) Alderballig Sogn (c). Alderballig Bye. Alderballig
 Skov.

4.) Tandstet Sogn (d).

II. Paa

up Sonderborch und Norborch, arfgeseten to Helvith (dette Navn førte
 forudm Østerholm Gaard i Tøcken Sogn, som i gamle Tider har hørt her-
 til) und Gammelgarde, døde 1563 den 20 Nov. og hans Frue Barta Ah-
 lefeld. 2) Over Johan Frantz von Aichelberg, hertugelig norborgsk
 Raad og Amtmand over Norborg og Seebigaard udi 15 Mar, døde 1692 den
 13 Dec. og hans Frue Anne Sophie, fød von der Trautenberg genannt
 Beier, døde 1694 den 3 Jan. Fælledskabet er i hele Sognet ophævet, und-
 tagen i Almstedt. Fra Hunsleff Bye ere fire Bønder udflyttede paa deres
 Jorde strax ved Østerholm. Af de to her beliggende Gaarde er Rumohrs-
 hof velbygget, og holder 100 Røer, Develgonne eller Evelaunde ikkun 20.
 For nogle Aar siden blev den her værende kongl. liden Herregaard Fridrichs-
 hoff bortsolgt i parcellviis.

- (c) Begge Byernes Marke ere opmaalte, separerede og uddeelte, at enhver Be-
 sidder har deres egne Jorde og Eyendomme, som ere indhegnede og rundt
 om med Tørne og Hasseltrær besatte. Og at enhver af dem kunde faae sine
 Jorder saa nær som mueligt ved deres Gaarde og Huse, maatte ser af Bøn-
 derne udflytte paa adskillige Stæder i Byernes Marker. I Nørre Marken
 ligger det saa kaldede Sygebjerg eller Hugelberg, som er 160 Favne højt,
 og holdes for det højeste paa hele Landet.
- (d) Kirken, som og kaldtes Tanzkerke, var tilføren meget forfalden, men nu i god
 Stand. Fælledskabet er for 3 Aar siden ophævet i hele Sognet med Her-
 tugens Tilladelse, saa at hver nu har sine Jorder for sig selv i Nærheden af
 sin Gaard eller Huus. 1515 folgte Fr. Anne Lunt, Margvard Luntens
 Enke,

II. Paa Sundewitt ligger

5.) Udsbüll Sogn (c). Deuschau.

6.) Gravenstein Kapel, som tilforn er omtalt. Her erindres
iffun at det er indrettet som Jesuiter Kirken i Antwerpen.

Enke, i Overværelse af Herredsfogeden Claus Schramdy 3 Gaarde i Tandz-
lett til Lehnsmanden Manderup Holk paa Kongens vegne. I Sognet var
tilforn Herregaarden Steensgaard, som Erik Christiernsen havde pantsat
til Gotskalk Rantzau, men 1494 bortsolgte til Marqvard Lunds.

(c) Præsten kaldes af Hertugen, og forretter tillige Gudstienesten i Kapellet paa
Gravensteen. I Sognet er Herregaarden Deuschau, som tilforn har hørt
til Vallegaard i Ulderup Sogn, men nu er skildt derfra. Af Gyerne vides:
1758 Justikraad Christopher Trugillus Koch.

Det

Det Femtende Capitel.

Om Gottorp Amt.

Dette Amt, hvortil regnes Amtet eller Godset Mohrkirken Grændser. med sine to i andre Amter adspredt liggende Fogderier, samt det store Kammergods Satrupholm, grændser mod Sønden til Slien, (i gamle Skrifter Slæ, Sleh, Sles, Slye, Sle), Eyderen, Staden og Amter Rendsborg; mod Vesten til Landskabet Stapelholm og Husum Amt; mod Norden til Flensborg Amt, og mod Østen til de adelige Godser Rundhoff, Tøsterup, Røst og Hütten Amt.

Det har sit Navn af Slottet Gottorp eller Gottorf, og er i sin Størrelse. Længde fra Østen til Vesten, sammesteder $2\frac{1}{2}$, men andre steder 5 Mile. Dets Brede fra Norden til Sønden er efter Stedernes Forskiellighed, snart 2, snart 5 eller 6 Mile.

Grunden er meget forskiellig, og alt hvad som ligger i Angelns Jordbond. har store Fortrin for det øvrige. Hertil hører Strupdorffs Schlies- og Fusing-Herreder, samt Godserne Satrupholm og Mohrkirken, hvilket altsammen har godt Algerland, gode Enge, Træled og Skove, hvoraf de tre første for største Deel ere indhegnede med levende Gierder og afdeelte i Kobbeler. Treia-Herred har kun maadelig Jord, dog ere der ved Treenen gode Enge og Fællede. Men udi Kropp- og Arens-Herreder er Jordbonden flet, med mange Heder, sandige

sandige Egne og Moser. Dog findes ogsaa her smuk Skov, Eng og Fællede, samt noget Mærskland.

Colonister. I de to sidst nævnedes Herreder ere 1760 og 61 anlagde 18 nye Colonier af fremmede tydske Colonister.

Floder Af dette Amts Floder ere Treenen, Sorgen og Løyther Aae de
Treen. merkværdigste. Treens Udspring er i Glensborg Amt 1 $\frac{1}{4}$ Miil østen for Deverssee, hvor de tvende Aaer Bondenau og Kielstau forenes. Den finder forbi Deverssee, Eggebek, Treia, Hollingsted og Schwabsted, og falder endelig ved Friderichstad, formedelst Sluser ud i Ey-

Sorg. deren. Sorg-Floden udspringer $\frac{1}{4}$ Miil over Sorgbroen paa Landvejen fra Rendsborg til Slesvig, af to forenede Bække, løber 3 Mile og falder $\frac{1}{4}$ Miil østen for Syderstapel ud i Eyderen. Løyther-
Løyther- Aae. Aae begynder ved Tøsterup i Angeln, gaaer forbi Løyth- og Kahlbye Kirker, løber 3 Mile og falder endelig ved Cancelliegodsset Winnin- gen, hvor der er en Færge for Fodgiengere, ud i Elie-Bugten.

Herreder. Amtet bestod af 8 Herreder, efterdi Amtet Mohrkirken ved Rescript af 1752 er bleven forvandlet til et Herred, hvis Herredsfoged
Kirker. tillige er Amtsforvalter i det hele Amt. I disse 8 Herreder vare, Slesvigs Kirker iberegne, 22 Kirker, hvoraf 15 ligge i Angeln, og ved dem 19 Præster. Men den 1 Nov. 1777 blev Hohn-Herred taget herfra og lagt til Hütten Amt, hvorimod hertil kom en Deel af Domcapitlets Districter.

Amtmanden i Gottorp Amt, som tillige havde Opsigt med Land- skabet Stapelholm, forend det den 1 Nov. 1777 blev skilt herfra, faaer aarlig den 1 Maj Kloffen 12 om Middagen af Staden Hamborgs Deputerede 1 Alme Rhinskvain, 2 Gade Herbstør Dill, 50 Pd. Mandler og 100 Hund Riis, hvis rigtige Modtagelse Amtsforvalter- ren har at anføre i sin Regning. Om denne Skik handler Herr Geheimeraad Westphalen i Fortalen til den fjerde Tome af Monumenta inedita,

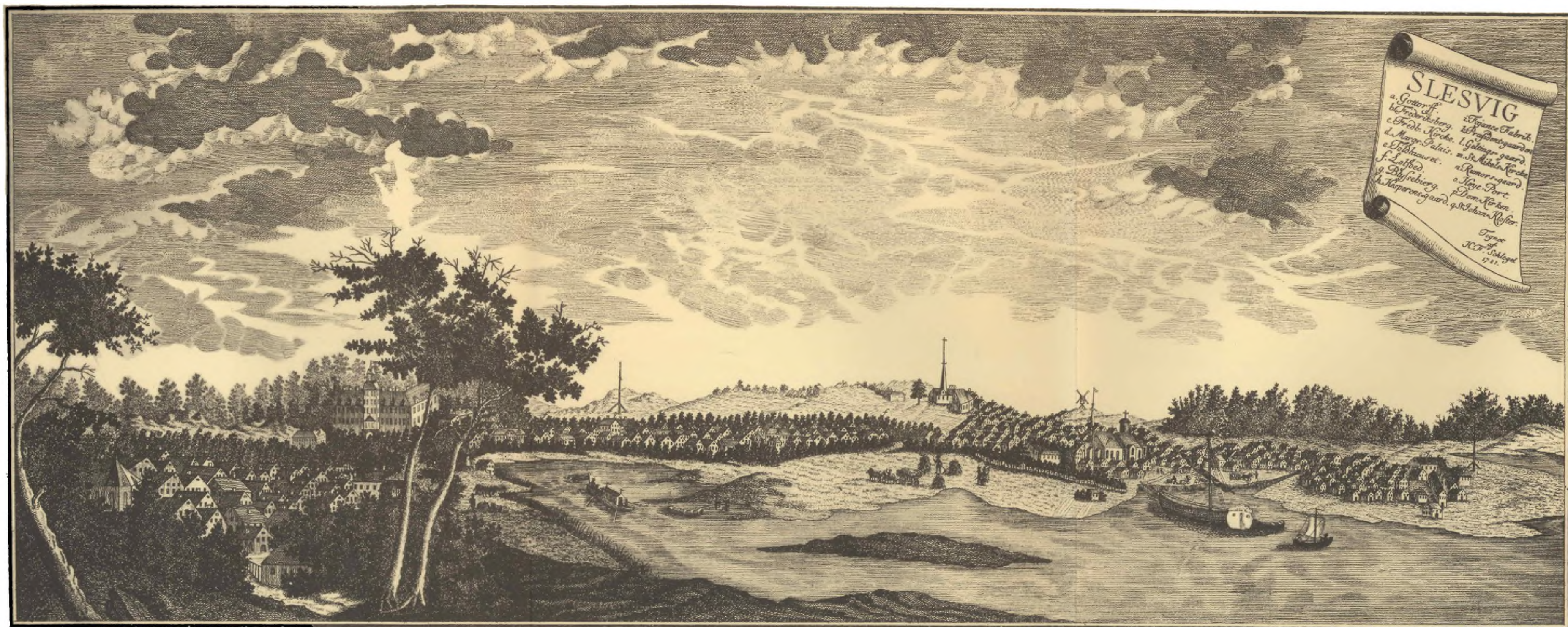
SCHLESVIG og GOTTORFF

Bogstav. og Tallen. Betydning

A Gottorffs Fæstning	40. Høste Torv
1. Gottorffs Slot	41. Mølle Dam
2. Ridebanen	42. Gallbiere
3. Ingenieur. Huuset	43. Gryn. Mølle
4. Staldene	44. Pibe. Dam
5. Ball. Huuset	45. Munke Broen
6. Baraqueene	46. Kattund
7. Borg. Gravene	47. Nye. Mølle
8. Borg. Engen	48. Poleer. Dam
9. Kongl. Hauge eller Nyeværk	49. Nye Kirke. Gaard
10. Spring. Vandet	50. Schuby. Gaden
11. Globus. Huuset	51. Michels. Gaden
12. Hercules. Dam	52. Skiden. Gaden
13. Amalienborg	53. Svine. Gaden
14. Orangeriet	54. S. Michels Kirke
15. Kræft. Skov	55. H. Aands Fattig. Huus
16. Høst. Huuse	56. Stad. Veyen
B Staden Schlesvig	57. Gestings. Gaard
17. Frieheden	58. Promenaden
18. Ruider af en gammel Skands	C. Løll. Føed
19. St. Iohannis Kloster	59. President. Klosteret
20. Holmen	60. Skytte. Indemærke
21. Holmens Kirkegaard	61. Dom. Tiagl. Gaarden
22. Fisker. Broen	62. Konge. Engen
23. Skibs. Broen	63. Bløge. Bierg
24. Raad. Huuset og græge Kloster	64. Post. Huuset
25. Hoved. Vagten	65. Hespens. Gaard
26. Vayser. Huuset	66. Hesterbiere
27. Bøcker. Gaden	67. Told. Huuset
28. Store. Torv	68. Dammen
29. Dom. Kirken	D. Frederichsberg
30. Dom. Skolen	69. Margrævel. Pallads
31. Rumohrs. Gaard	70. Gottorffs. Mølle
32. Bagom. Gravene	71. Gryn. Mølle
33. Bleg. Dammen	72. Amts. Huuset
34. Hund. Gaden	73. Holstens. Gaard
35. Tørve. Gaden	74. Klenbiere
36. Lange. Gaden	75. Rumohrs. Gaard
37. Høye. Port	76. Frederichsberg Kirke
38. Kalve. Gaden	E. Stadens Segl fra 1398
39. Byens Gamle Mølle	F. Det Nye Segl

H.F. Schlegel scripsit

inedita, hvor det og forestilles stoffet i Kobber. Udi Amtet er tillige en Huusfoged.

Med Amtet Hütten, Landskabet Stapelholm og begge Domcapitels Districterne har Amtet en fælles Brandordning, indrettet 1740.

I Amtet ligger een Kjøbstad, nemlig

Staden Slesvig.

Slesvig, næst Nendeborg den første Stad i det danske Rige naar man kommer ind fra Thydskland, og en ældgammel berømt Handelsstad, Hertugdømmets Hovedstad og fyrstelige Residens, er beliggende omkring vestre Enden af den Vig eller Fiord Slien, paa den smaleste Landstreg af den cimbriske Chersoneso, imellem Østersøen paa den ene, som over 4 Mile herfra falder ind i bemeldte Vig, og Bøstehavet paa den anden Side, hvorfra Søefarten forduum har gaaet igiennem Eyderen og Ereen indtil paa $\frac{1}{2}$ Mil nær Staden (a). Byen forestiller Formen af en Halvmaane, og regnes at være af en halv Mils Længde fra St. Johannis Kloster til Bustrup. Den frie og skionne Udsigt gjør Situationen imellem Skov, Enge, Mark, Høje, Fiskevande og Springkilder, saa meget mere fortreffelig. Den største Deel af Byen, nemlig gamle Staden, med Lolfus, ligger i Struxdorp: Herred og ansees som Hovedet for det lidet og frugtbare Land Angeln, men Forstaden Friderichsberg i Arens: Herred, alt udi Gottorp: Amt. I Henseende til Afstanden fra andre omliggende

N r 3

Stæder,

(a) Danckwerth ad p. 113. giver os en Tegning af det gamle Slesvig, som det har seet ud før og til 1154. Men som samm. er idealist og ikke tagen af nogen ældre Ridning, stemmer den ikke allesteds overens med de endnu bekendte Pladsers Beliggenhed; Nogle Ting ere og derpaa, som ere langt nyere, saasom Jomfruklosteret, Kong ERIKS Slot paa Høstebjerget, nogle Kirker &c.

Stæder, regnes fra Slesvig, paa den tydske Side, 3 Mile til Rensborg, 9 til Tjehoe, 8 til Meldorf, 11 til Gylkestad, 16 til Hamborg, 16 til Lybek, 10 til Nøen, og 6 til Kiel. Men paa den danske Side, 4 til Glensborg, 7 til Sønderborg, 7 til Apenrade, 11 til Hadersleb, 15 til Rolding, 14 til Ribe, 8 til Tønder, 6 til Bredsted, 4 til Husum, 4 til Friderichstad, $5\frac{1}{2}$ til Tønningen, og 3 til Ekernförde. Poli Høyden er af Meyer hos Danckwerth bestemt efter Latitud. 54 Gr. 33 Min. Longitud. 43 Gr. 2 Min.

Navne. Staden kaldes nu allene Slesvig, og har i mange hundrede Aar ey været kaldet anderledes. Den har i senere Tider meddeelt det hele Fyrstendom Sønder-Jylland dette sit Navn, at det nu ey kaldes andet end Hertugdømmet Slesvig. De Tydske, for at lette deres Udtale, hat indskiftet ch, og skrive Schleswig. Men i gamle Dage havde denne Stad ogsaa det Navn Hedeby eller Hethæby, som findes skrevet paa mange flere Maader. Begge Navne ere meget gamle, og det er vanskeligt at sige, hvilket ældst er; thi de kan begge documenteres fra det ellefte Seculo. Dog synes, at det danske Navn Hedeby bliver det ældste, og at Fremmede, som have faret derpaa igiennem Slien, have først af denne Indvig tillagt Byen det Navn Slesvig eller Sliesdorp, hvormed den nævnes skifteviis hos de gamle franske Historiefrivere (b). I Ansgarii vita heder Byen Sleaswich, og i Remberti vita Sliaswich. Derimod kaldes Byen og Havnen Hæthum i den Beretning, som Otherus ved An. 890. gav Kong Ælfred om sin Reise i Østersøen. Den gamle engelske Skribent

(b) At der hos adskillige af disse nævnes Liestorp, Fliestorp, Sciesthorp og Diesdorp, i stedet for Sliestorp, og Episcopus Leowicensis for Slesvicensis, seer enhver lettelig, at det kan ikke være andet end enten Skrive- eller Trykke-Feyl, som ikke fortjene nogen anden Anmerkning.

bent Ethelwerdus (c) beskriver os Stedet af begge sine Navne: "Anglia vetus, siger han, sita est inter Saxones & Giotos, habens oppidum capitale, quod sermone Saxonico *Slesuic* nuncupatur, secundo dum vero Danos *Haithaby*, id est: Det gamle Angeln ligger imellem Sæerne og Jyderne, og haver en Hoved-By, som paa Saxisk kaldes *Slesuic*, men af de Danske *Haithaby*." Saa findes og hos Adamum Bremensem baade *Slaswig* og *Heithebu*, hos Helmoldum *Sleswich* og *Heidebo*, ligesom i Knytlinga Saga og i andre de gamle Isændernes Historier snart *Slesvick* og snart *Heidaby*. Oprindelsen til Navnet *Slesvig* søges naturligt i den tillobende *Vig* *Slie* (d), med mindre nogen, i stedet for det Danske *Vig*, sinus, heller vil antage den Bemærkelse, som Ordet *Wig* eller *Wick* har i det gamle tyske og angelsaksiske Sprog, nemlig *By* eller *Sæstæd*, vicus, oppidum, hvorfra *Wickbild* kommer, og hvorved ovennævnte gamle Navn *Sliesdorp*, saavel som Saxonis *Slie oppidum*, vinder nogen Styrke (e). Om Herkomsten til Navnet *Heideby* eller *Heitheby* er mere end een Mening. Saxo og nogle vore gamle Kroniker tillegge Byen dette Navn af Heltinden Hertha, som skal have regieret her i Egnen, og som paa Kong Harald Hyldebrands Side gjorde sig navnkundig i Bravalla-Slaget. Men som baade Byen og Navnet uden

Tvivl,

(c) Inter *Henr. Savile* Rer. Anglicar. Scriptores fol. 474. b.

(d) *Adamus* Brem. ap. Lindenbr. p. 56. angiver allerede til sin Tid denne Etymologie: — *Slaswig* quæ & *Heithebu* dicitur, quæ *brachium* quoddam freti barbari alluit, quæ *Slam* vocant, unde & *civitas* nomen trahit.

(e) Ved Navnet *Slesvig* har jeg endnu at erindre, at der i Engelland ved A. 1012 hos Theimsen var et befæstet Sted af det Navn *Slesvig*, hvor Kong SVEN, saavel som i London, indlagde en stærk Besætning af sin Thingmannalid, Ol. Trygg. Saga p. 196. sq. Mueligt er det samme Sted, som i gamle Documenter kaldes *Slasnyk*, Monast. Anglic. T. II. p. 50. 51. 55.

Edviol stiger meget høyere op i Hedendommen, bliver det rimeligere at udlede Navnet af Stedets Bessaffenhed, nemlig at Byen er anlagt paa den Hede eller slette Mark, som endnu hedder Lohede eller Krop-Hede. Ælnothus har begge disse Oprindelser for Byen, udi disse Ord: *Hetheby a domina qvondam loci Hethe*, qvod Danica lingua interpretatur *Campi villa*, dicitur, s: Hetheby har sit Navn af Stedets fordmærkende Herskerinde Hethe, som paa Dansk fortales Hedens By. Ligesom denne gamle og mægtige Stad aftog, i sær den sønden ved Elven liggende Part, begyndte og Navnet Hedeby at forsvinde, dog var det endnu undertiden i Brug udi det trettende Seculo; thi man finder, at Biskop Jens af Hedeby var 1240 med at giøre den jydsk Lov, og 1283 har Kong ERIK GLIPPING givet Hamborgerne et Privilegium, som er dateret til Hetheby. Nu er intet tilovers uden en Levning af Navnet i den gamle Hedeby Kirke, som endnu staaer paa samme Sted, hvor den før mere end 900 Aar siden er bleven anlagt. Det Navn Cöln, som Henricus Auceps, efter Meursii Beretning, skulde have givet en hos Slesvig opbyggt nye By, bør ikke komme i nogen Betragtning, siden det er en Misforstaaelse af Adami Bremensis Ord, og desuden henhører til den Fabel om denne Keisers slesvigsk Markgrevskab, som af Historien alt er udjaget (f).

Derfor

(f) See *Grammii* Not. ad Meursium p. 137. sq. Det skulde være forunderligt, om Meursius selv har uddraget denne falske Beretning af Adami Ord. Snarere er troligt, at han her har brugt en gammel dansk Krønike, skæden paa plattysk Rym af Broder Nigels i Sorekloster, hvilken om Kong HARALD BLAATANDS Krig med Keiser OTTO saa skriver:

De Stad, de sin vader [Henr. Auceps] buwen let
Dennemark entgegen, dar *Sleswick* nu steit,
Unde het se *Cölne* up sine sprake,

Derfor der var nogen Sandhed i den Historie, som nogle engelske Skribenter af det tolvte Seculo fortælle om Scea, en af Noachs Descendenter og Wodens Oldefader i tiende Led, som paa en forunderlig Maade kom til at regiere i Slesvig (g), da maatte denne Stad være overmaade gammel og vel ældere end Riget selv. Men, da Sabelen rober sig, og beviser lige saa lidet som Saxonis Fortælling om de tvende slesvigiske Herrer Frowino og hans Søn Keto (h), hvilke og skulde have levet længe før Christi Fødsel, falder denne høje Alder bort af sig selv. Ikke desmindre kan det en negtes, at Slesvig er en af de ældste Stæder i Dannemarks Rige og vist nok den allerførste i Hertugdømmet Sønder-Jylland. Thi om man end ikke vil troe, at Hetha, som vore gamle Historier foregive, haver anlagt og navngivet Herheby eller Slesvig, saa havs dog uimodsigelige Vidnesbyrd hos de fleste og bedste franske Annalister, at den ved A. 800 og i det niende Seculo har været en bekiendt, mægtig og blomstrende Handelsstad. Følgelig maa den da have havt nogle hundrede Aar forud at tage til i, og i det mindste været til før Hetha, som levede under Kong Harald Hyldekan i det syvende eller ottende Seculo, med mindre

De slog ick nedder, unde brande se in dem viure,
So dede ick ock by dem Sloth,
Dat he dar hadde gebuwet vast und gut,
De Marckgreven slog ick ock doet &c.

- (g) *Simcon Dunelm.* ap. Twysden in Proœmio. *Will. Malmesbur.* ap. Savile fol. 22. b.
(h) *Saxo Gram.* Edit. Stephani p. 59. sq. Hvad *Svaningius* Chronol. p. 15. fortæller om den Svætesfning ved Slesvig, hvorved denne Stad maatte blive over 800 Aar ældere end Rom, er neppe værdt at nævne.

dre nogen vilde falde paa at gjøre denne berømte Konge til Stifter af Hedeby, men dette kan i det høieste ey ansees for andet end en ikke urimelig Gietning. Saa uviist som det derfor er og bliver, af hvem og i hvilket Seculo Grunden er lagt til denne Stad, saa unegteligt bliver det, at den er anlagt af de Danske; Bevist ligger i Navnet selv og i de tvende danske Ord Hede og By, som det er sammensat af. At Hedeby eller Slesvig siden har tilhørt de Danske, havt de danske Konger og deres Vasaller de jydskte Konger til Herskab, ligget inden Dannemarks Riges Grændse og været en dansk Havn og Søestad, det sees og sluttes tydelig af adskillige sammenlignede Steder hos de frankiske Skribenter af niende og tiende Seculis, af Ansgarii og Remberti Vitis, ja af mange Steder hos Adamum Bremensem, endssiont denne Skribent paa et Sted siger sig selv imod, og kalder den de transalbianiske Saxes Stad (i). Ikke mindre besynderlig er deres Mening, som vil paaastaae at Slesvig paa de Tider ikke hørde de Danske til, fordi Ethelverdus som levede ved 960 har sagt, at den var det gamle Angelns Hovedby, ligesom Anglerne ikke, saavel som Jyderne, vare et dansk Folk; Deres Sprog, Sæder, og Steders Navne hos dem, vise jo tydelig nok deres Herkomst. Men man har et ældere og ret kraftigt Vidnesbyrd af den gamle Normand Othero, som paa sin Seylads i Østersøen ved An. 887 selv var i Hedeby eller Hæthum, og beretter derom udtrykkeligen til sin Herre Kong Ælfred, at denne Stad hørde de Danske til (k). Det er ganske troligt, for
den

(i) *Adam. Brem. Edit. Lindenbr. p. 47.* Sliaswig civitas Saxonum Transalbianorum, quæ sita est in confinio Danici Regni, opulentissima atque populosissima &c. Ligesaa urigtig er *Theod. Engehus. Edit. Mader. p. 180.* naar han tillegger R. Otto I. Slesvigs Opbyggelse.

(k) *Orberi & Wulffstani Periplus ad Spelmanni Vitam Ælfredi p. 207.* And
of

den gode Havn og Handels Skyld, for det nære Naboskab med Tydske og Brender, og efter adskillige fiendtlige Udeleggelse, at den Hob af Sariss og andre fremmede Nationer her haver efterhaanden nedsat sig. Man finder endog, at den danske Konge Godfred, da han An. 808 forstyrrede den meklenborgske Handelsstad Reric, som før havde hørt de Danske til, bortførde Riksmændene derfra og satte dem udi Slesvig, og til denne sin Stads og det danske Riges Forsvar anlagde en Vold og Befæstning fra Øster til Vester Søen. Dog er det at formode, at Stammen af Indbyggerne, sær i de ældste Tider, er bleven Dansk, hvilken alt mere og mere har udartet, indtil omsider de holstenske Grever og de sig her og der nedsettende tydske Familier fik overhaand og fortydskede alting (1).

§ § 2

Hvad

of Sciringes heale [leg. *Kyningesheal*] he cwæð thãt he seglede on fif dagan to them *porte*, the mon hæ̃t æ̃t *Hærbum*, se stent betvuh Winedum, and Seaxum, and Angle, and *hyrth in on Dene*, ɔ: Og fra Konungshelle sagde han at han seglede i fem Dage til den Havn, som man kalder *Hærbum*, den ligger imellem Brender og Sæter og Angler, og hører til de Danske.

- (1) Det første Tydsk, som bruges i Slesvig, var Holstensk eller Plattysk Sprog, samme varede ved indtil først i forrige Seculo, og tales endnu af den gemene Mand. Siden fik det Høytyske mere og mere overhaand, saa at det nu allene tales af fornemmere Folk, en heller bruges her andet i Kirken, Regjeringen, Retten, og alle offentlige Handlinger. Ikke desmindre er her endnu adskillige Spor og Levninger af det danske Sprog ey allene i Byens ældre Privilegier, Skoder, Tingsvidner og andre Documenter, men endog i Almuens daglig Tale, saavel som i Steders, Gaders, Vandes, Indretningers og visse Handteringers Navne, saasom: *Ualkiste*, *Angelbo*, *Urffispy*, *Armagiald*, *Bannerheer*, *Bekkegate*, *Boel*, *Brethebrogate*, *Bro*, *Bu*, *fund*, *By* i *Haddeby* ɔ. *Byfrid*, *Bygiald*, *Bunden* ɔ: *Bonder*, *Bypenning*, *Bything*, *Byvogt*, *Dalegant*, *Dingestuch* ɔ: *Tingstof*, *St Drot*,

tens

Skiebne og
Tilbragel-
ser.

Hvad Skiebne Slesvig fra første Færd haver havt, og hvad mærkeligt i og hos denne Stad sig haver tildraget, kan saaledes, saa vidt mig er forekommet, efter Aarene anføres. An. 804 da Keiser Carl den Store truede med et Jndfald, kom Gotfred de Danfkes Konge med sin Flode og med sit Riges hele Rytterie til Sliestorp eller Slesvig, hvor han opholdt sig, medens der gik Sendebud imellem dem, og bilagde Sagen for den gang (m) 808 efter at samme Konge havde indtaget største Dele af de Obotriters Land, og midt i sin Fremgang led Modstand og nogen Nederlag af de keiserlige Tropper, saa at han maatte drage sig tilbage, men forend han satte sit Folk om Bord, forstyrrede han den Handelstad Neric, hvor de Danfke hidindtil havde havt en anseelig Told, og flyttede Kiøbmændene derfra til Slesvig (n), hvorved Stadens Opkomst ikke lidet befordredes. Dersom Ansgarius, som Aar 826 fulgte ind med Kong Harald til de danfke Grændser, har da været i Slesvig og der begyndt at prædike den christelige Troe, maae det have været kort; thi formedelst de indvortes

tens Kirke, Dike, Gierring, Forfisp, Gallieberg, Gata : Gade, Godtorp, Gudman : God Mand, Gyldelagh, Gadeby, Sund, Havedam, Hesteborg, Holm, Hunegata, Inna, Kalund, Klapfrov, Kremergate, Krofwat, Kolyffe, Lagedage, Laghbroder, Langenes, Leemberg af Liim eller Ralf, Luyshp, Lyffe, Markesdaghe, Mot-halten af Mode eller Møde, Moor en liden Indvig af Fiorden, Øe insula, Grewath, Querfath, Plante, Quick : Qvæg, Refhale, Repslaged, Santmänner, Scamilleghe : Skammel : Leie, Schelbek, Schipp : Skieppe, Schste, Skooth : Skat, Skute en Skude, Steuen : stævne, Stofneffn, Stubbeholm, Stupæ : Stue, Stuth, Torf-ørtug, Torggiold, Terighgate, Waden-Keep, Watmel, Wyntapper, Wreethdeer.

(m) *Annal. Laurisbam.*

(n) *Annal. Loifel.*

vortes Uroligheder maatte Kongen 827 tage sin Tilflugt ind uden for Riget i det Holstenſke (o). Man har ingen Nished, om og hvor tit Ansgarius efter den Tid har været i Slesvig, førend i eller ved det Aar 858, da han af Kong Erik den Eldere udvirkede den Frihed til den christne Troes Udbredelse, at en Kirke her i Riget maatte opbygges, hvortil Kongen anviste hannem Slesvig, og gav tillige et Sted til Præstens Bolig. Staden beskrives da som den beqvemmeste Havn udi det danske Rige, hvor alle Nationers Kribsmænd pleje at komme sammen (p). Erik var da nylig bleven Enevolds Konge udi Dannemark eller rettere Jylland, efter at en stor Trefning forud var holden her ved Slesvig, i hvilken adskillige Priindſer af det kongelige Huus vare omkomne, hvorom ey allene Høene der ved Byen ſkulde bære vidne, men endog en Vig af Elien af den ſlagne Priindſ Sigfrid eller Sivard beholdt det Navn Sivers Sund, som siden er forvandlet til Syderfund eller Syderhavn (q). Ikke længe derefter blev

S s s 3

Erik

(o) *Vita Ansgarii* ap. Lindenbr. p. 56. Conf. *Adam. Brem.* ibid. p. 6. *Saxo Gram.* Stephanii p. 175. ſkriver, at Kong Harald havde for at bygge en Kirke i det Slesvigſke, hvilket maatte have været i Aaret 827 medens Ansgarius opholdt ſig hos Kongen, men formodetſt Overmagten, ſom Kong Regner Lodbrog og det hedenske Partie havde, er der da vel ikke blevet noget af. Vel ſøgte Harald 828 igien at trænge ſig ind i Riget, men blev dreven tilbage, *Vit. Lud. Pri* in *Annal. Pithoei* P. II. p. 232. Conf. *Cointe Annal. Francor.* T. I. p. 785. 820. 845.

(p) *Vit. Ansgarii* ap. Lindenbr. p. 66 67.

(q) *Sax. Grammat.* Stephanii p. 177. Om diſſe Gravhøye ſkriver Ulf. Peterſen i ſit Manuſcr. om Slesvig ſaaledes: "Allwo die Dennemarcker und Sleswiger, als an einem ſonderbaren Hauptpaß ſaß ihr täglicheß Lager und gewöhnlicheß Blutbad mit den Holſten, Sachſen und Wenden und andern Völkern gehalten, davon die in dem Bezirk dieſer Gegend noch vielfältig verhandene Ginnengräber und Todtenhügel Beweis genug darthun".

Erik den Ældre slagen af og med endeel andre Prætendenter, som droges om Riget, og Erik den Yngere kom paa Tronen. Hovi, Statholderen i Slesvig, betienede sig af denne Konges Ungdom til at forfølge de Christne, udrydde den ny plantede nordiske Christendom, som havde sit Hovedsæde i Slesvig, lod Kirken tilslutte og forjagede Præsten. Men det varede ikke længe, før Hovi selv faldt i Kongens Unaade, hvorefter Præsten blev kaldet tilbage til Slesvig, og Ansgarius, som havde formaaet meget hos den forrige Konge, vandt og strax dennes Fortrolighed, saa at Kongen ey allene tillod Christendommens frie Lob i sit Rige, men og bevilgede de Christne i Slesvig at have en Klokke i deres Kirke, som var Hedningene modbydeligt (r). Siden ved 870 eller kanskee 882, da Erkebiskop Rembertus, Ansgarii Eftermand, besøgte Slesvig for at erfare Kirkens og Christendommens Tilstand, saae han der med Græmmelse en stor Mængde fangne Christne at slæbes om i Kæderne, af hvilke han frelst en Klosternonne med at give sin Hest for hendes Frihed, og formodentligen udløste flere med andre kostbare Ting (s). Ved 887 eller saa omtrent, have de tvende navnkundige Søfarende, som K. Ælfred i Engelland havde udsendt for at undersøge Østersøens og omlyggende Stæders Beskaffenhed, nemlig Othar en Nordmand og Wulfstan, besøgt Hedeby eller Slesvig, og, efter at have gjort sig denne vigtige danske Handelstid bekiendt, videre fortsat Reisen ad Preussens (t). Det er ufornodent her at melde vidtløftigt om det slesvigiske Markgrevskab, som en stor Deel Skribenter, paa Adami Brementis

vrange

(r) *Vita Ansgarii* ap. Lindenbr. p. 72.

(s) *Vita Remberti* ap. Staphorst T. I. Cap. 18 19. p. 267. Conf. *Ad. Brem.* ap. Lindenbr. p. 11. *Alb. Stadens* ad An. 877.

(t) *Otheri & Wulfstani Peripl.* ad Spelmanni *Vit. Ælfredi* p. 207.

vrange Fortælling, tilskrive Keiser Henricus Auceps efter 930 at have oprettet, da han skal have forflyttet det danske Riges Grændse fra Eydere til Slesvig, bygt der et fast Slot, sat en Markgreve til det nydske Riges Værn imod Dannemark, og planter en saksisk Colonie udi Slesvig, hvilken kort derefter af Kong Harald Blaatand blev forðreven, da han indtog Slesvig og gjorde alle disse Hertigheder til intet, eftersom det altsammen er i vore Tider beviist at være en Fabel (u). Imidlertid synes det at have været ved disse Tider imellem 930 og 940 at Dronning Thyra Danebod foretog sig at sette Daneverke i Stand, som en Formuur for Riget, hvortil hun befalede samtlige Rigets Indbyggere indfinde sig ved Slesvig, for at legge Haanden paa dette store Verk, som i 3 Aar blev fuldført (v). Ligesaa urigtigt, som med Markgreveskabet er det ogsaa, at Keiser Otto I. stiftede et Bispesæde i Slesvig, som Adamus og mange Lærde efter ham foregive; thi der var allerede Biskop i Slesvig 948, formodentlig med Erkebiskoppens Raad af Landets rette Øvrighed beskikket, men Ottos danske Krigstog skede ikke før i det mindste 17 Aar derefter (x). Derimod kan det vel være troligt, at saavel Keiser Otto I. paa sit Tog i Jylland ved 965. som Otto II. da han 974. ved Oluf Tryggesøns Hielp slog sig igiennem Fæstningen Daneverk, kan have været nogen kort Tid i Slesvig, indtil de ved Kong Haralds Ankomst og Freds lutning maatte igien strax forlade Landet. Halfred Wandræda Skalld, en norsk Poet, som levede paa

(u) Jo. Grammii Diss. in Miscell. Lips. Nov. P. II. p. 128-304. Ejusd. Not. ad Meursium p. 137. seq. Conf. Scheids Beviis i Societetets Skrifter T. I. p. 87. sq. T. II. J. A. Martbjesen de ficto Marchionatu Slesvicensi, Helmst. 1766.

(v) *Sveno Aggonis* p. 551. sqq.

(x) *Grammii* Not. ad Meursium p. 145. 151. sq.

paa den Tid, skriver om det store Slag, som da skede sønden for Hedeby (y). Hvorledes Kong Knud den Store før og efter 1020 skal have befordret Handelen i Slesvig, og overskiftet fra Engelland Steen og Materialier til at bygge Kirker og Stapelhuse med, findes efter Forsfædrenes Tradition hos adskillige nye Autores (z), og kan gierne troes, endskjønt intet ligealdrigst Beviis haves derfor. Men at Keiser Conrad II. ved 1026 skulde have givet Kong Knud Staden Slesvig med Markgrevsfabet hos Eyderen, som Adam. Brem. digter (a), det kan ey andet end være lige saa falskt, som at selv det slesvigiske Markgrevsfabet nogen Tid har været til (b). Omtrent 1040 holdtes til Slesvig et stort Møde imellem Kong Magnus den Gode og Erkebiskoppen af Hamborg, nærværende Hertug Bernhard af Sachsen samt Biskopperne af Hildesheim og Slesvig, i hvilken Samtale Kongens Søster blev forlovet med Hertugens Søn Ordulf (c). Nogen Tid efter faldt Bønderne ind i Dømmemark og holdte ilde Huus i Sønder- og Nørre-Jylland; Kong Magnus, som da havde været i Norge, kommer til Soes til Slesvig, og samler en dansk Krigsmagt, som uden Tvivl anførdes af Sven Estridsøn, hvormed han angriber Bønderne paa Leirskov-Hede, som de med deres Bytte vilde fare ud af Landet, forfølger og totaliter slaaer dem paa Heden ved Slesvig, saa der skal være bleven 15000 paa Valpladsen (d). 1050 eller Næret

efter

(y) *Snorr. Sturl. Perigr. gskiöldii* T. I. p. 233. Conf. *Lambert. Schafn.* ap. *Pistor.* T. I. p. 157.

(z) *Cypraus* ap. *Westphal.* T. III. p. 198. *Walters Nordfys. Chron.* p. 99.

(a) *Adam. Brem.* ap. *Lindenbrog.* p. 27.

(b) *Grammii* Not. ad *Meurf.* p. 184. *Subms* Forbedringer p. 59. *Matthiesens* de *felo March. Slesv.* p. 28 sqq.

(c) *Ad. Brem.* ap. *Lindenbr.* p. 31.

(d) *Ad. Brem.* ap. *Lindenbr.* p. 32. *Snorr. Sturl. Peringsk.* T. II. p. 33. *Chron.*

efter har Kong Harald Haardraade af Norge, iblant andre sine Nøverier paa de danske Kuster, ogsaa udplyndret og stueket Tid paa Slesvig, fanget og bortført derfra endel Mennesker, som han siden, da Kong Sven kom efter ham, lod fæste ud i Soen, for at standse de Danskes Forsølgelse (e). Staden havde neppe forvundet denne Ulykke, for en nye og større overgik den, da Bønderne 1066 under Anforsel af den urolige Plussø gjorde et uformodentlig Indfald, og i Grund forstyrrede Slesvig, som da beskrives at have været en meget rig og folkerig Stad (f). Uden Tvivl var det kort for denne Odeleggelse, at Erkebiskoppen i Hamborg Adalbertus udfrev et Kirkemøde til Slesvig, hvortil han sammenkaldede sine Suffraganeos, de nordiske Biskopper, som dog ikke alle mødte. Til samme Højtid indfandt Kong Sven Estridsøn sig i Slesvig, da Erkebiskoppen fandt Lejlighed at komme i Naade og Venstreb hos Kongen, som hidtil havde været fortørnet paa ham. De bleve tilsammen i otte Dage og søgte at forekomme hinanden med Gæstebuder og Foræringer (g). 1087 medens K.

Knud

Erics. ap. Lindenbr. p. 268. tilstaaer ifflun 6000, og giver Sven Estridsøn Ære for denne Seyr. Den norske Skald Thorleik Fagre, som levede paa de Tider, har derfor gjort et Ærevers til Sven, *Knyrlinga Saga* p. 38.

(e) *Adam. Brem.* ap. Lindenbrøg. p. 36. *Torfæi Hist. Norv.* P. III. p. 292. *Subms* og *Schönings* Forbedringer p. 308. 312. *Thorleik* en norsk Skald, som levede paa den Tid, har om denne Hedebyes Ulykke gjort en Bise, *Suorr. Srurl.* T. II. p. 96.

(f) *Ad. Brem.* ap. Lindenbr. p. 47. *Helmoldus* Edit. Bangerti p. 65. *Chron. Slav.* ap. Lindenbr. p. 194.

(g) *Ad. Brem.* ap. Lindenbr. p. 38. 54. Conf. *Grammii* Not. ad Meursium p. 207. Formodentlig har Kongen og Erkebiskoppen oftere været sammen i Slesvig, naar Kongen efter Adami Vidnesbyrd p. 55. haver opholdt sig ved Eyderen og Erkebiskoppen der er kommen til hannem.

Knud den Hellige var i Færd med at udruste sit forehavende Tog paa Engelland, stemplede hans Broder Oluf paa et Oprør i Slesvig, hvor Kongen dog nyelig med hannem og sit Raad havde overlagt dette Tog, hvilket da Kongen fik at vide, maatte han strax drage derhen igien for at dæmpe samme, hvorved Krigstoget blev spildt, og Almuen fik Ulyghed at gjøre Opstand i Nørre-Jylland, derfra maatte Kongen atter drage til Slesvig for at sætte sin Dronning og Prinds i Sikkerhed, og siden til Hven, hvor han fik sit Banesaar (h). Det synes som Slesvigerne have været rørte af Medlidenhed over Kongens ulykkelige Stiebnе og været af de første som have erkendt hans Helligdom, siden de fort efter til hans Ereminde oprettede i deres Stad et St. Knuds Vilde eller Brøderskab, hvorom mere siden. I Aaret 1110 havde Slesvig en fornem Gæst i Kong Sigurd af Norge, som paa sin Hjemreise fra Jerusalem passerede her igiennem. Han saae her den Stad, som hans Oldesader for havde viist saa megen Gæmhed imod, og blev med største Ære og Hoytid af den danske Statholder Greve Eilif imodtagen, end mere, Kong Nicolaus, som befandt sig samme Tid i Slesvig, tog overmaade vel imod ham, og selv ledsagede hannem derfra igiennem Jylland paa Reisen til Norge (i). Mogle Aar derefter stod det ret ilde til i Slesvig og Egnen deromkring, ey allene formædelt de idelige Indfald, som den vendiske Fyrste Henrik gjorde i Landet, men endog formædelt de Røverier, som Nobelen baade ved Dag og Nat begik. Henrik havde hemmelig Forstaælse med bemældte slesvigiske Statholder Eilif, hvilken derfor, og fordi han paa Krigstoget mod Henrik ikke efterlevede sin Konges Befalinger,

blev

(h) *Ælnothus Møn. Edit. Meursii* p. 31. 46. *Sveno Aggonis* p. 94. sq. *Saxo Gramm. Stephani* p. 217. 219. *Knyttlinga Saga* p. 212.

(i) *Snorr. Sturleson Peringskiöldii* T. II. p. 247.

blev af Nicolao affat, og Kongens Broder søn Hertug Knud med Slesvig og Sønder-Jylland forlænet, hvilken inden kort Tid skaffede baade Byen og Landet Fred og Sikkerhed; thi tilforn var end ikke Kongen selv, naar han kom til Slesvig, hverken Nat eller Dag uden en stærk Livvagter sikker (k), dette skede ved 1115 (l). Da Hertug Knud nogen Tid derefter fik høre den Menighed, der havde reist sig imellem hans Halvbrodre Harald og Erik om deres Fædre-Ærv, stævende han dem begge for sig til Slesvig, hvor han stiftede et Forlig og delede Ærven imellem dem (m). Efter at Hertug Knud siden tillige var bleven Herre over Benden, og maatte med Magten sætte sig i Besiddelse af Obotriternes Land, fik han begge sine Modstandere Pribislaum og Niclotum i et Feldslag fangne, hvilke han førte til Slesvig og holdt dem der i Fængsel, indtil de siden ved Penge og Borgen bleve udløste (n). Han var den første, som har anlagt en Told ved Slesvig, og for at gjøre sig sikker om samme, lod han bygge en dobbelt Befæstning over Stien, hvorved han kunde tillukke og aabne Havnen, ligesom behøvedes (o). Hans Bilager med den russiske Prindsesse Ingeborg synes og efter alle Omstændigheder at være holden udi Slesvig (p). Hertugen ved sin Voffe og Kierlighed hos Undersaatterne paadrog sig alt mere og mere sin Fætters Magni og Hoffets hemmelige Misundelse. Hvorudover Kongen, for at underrettes om Grunden hertil, sammenkaldte ved 1130 en Herredag til Slesvig, hvilken ved Drenning-

T t 2

gens,

(k) *Saxo Grammar. Stephani* p. 231. 232. Conf. *Helmold.* p. 119.

(l) *Saxo Grammar.* p. 230. 237.

(m) *Saxo Grammar.* p. 235.

(n) *Helmoldus Bangerti* p. 119. *Alb. Stadensis Reineccii* fol. 158. b. Conf. *Grammii Not.* ad Meurf. p. 241.

(o) *Knyrlinga Saga* p. 176.

(p) *Knyrlinga Saga* p. 182.

gens, adskillige Prindsers og høje Personers Nærværelse var meget anseelig, og fik saadan Ende, at Hertugen blev kiendt uskyldig (q). Saa angentent som dette var for Slesvigerne, saa bedrøveligt blev dem fort deræfter 1131 Hertug Knuds uhyggelige Dødsfald. Samme bevægede dem til at tage Eriks Parti, som foretog sig at hevne sin Broders Mord, saa meget mere som Hertugen havde antaget Broderskab i det hos dem stiftede St. Knuds Vilde, hvis Oiddermand og Eftersherre han var. Erik indfandt sig med en Flode i Slesvig, og blev af Borgerne vel imodtagen, hvor Keiser Lotharius, som og var ophidset til Hævn over sin Bøns Død, skulde efter Aftale med en Krigsmagt møde ham. Men Magnus forekom dem begge, besatte og bevogtede Danneverf paa det nøyeste og blev understøttet af Kongen sin Fader med den jydsk Magt. Keiseren saa hidsig som han kom, saa tam blev han, da han saae disse Anstalter, lod Erik i Stikken udi Slesvig, indlod sig i Freds-Conditioner med Modpartiet, og drog med velforrettet Sag tilbage. Slien var tilfrossen, og Staden blev af Kongen og Prindsen hart belejret baade fra Land- og Søe-Siden. Slesvigerne kaldte Greve Adolph af Holsten, som stod i Bønskab med dem, til Hielp, men han blev af Magnus strax bestuffen, og oven i Kiøbet paa Udmarchen angreben og ganske slagen af Marken, saa han selv maatte redde sig ved at svømme over Enderen. Belejringen blev fortsat med Heflighed, uden at enten Eriks Person eller Staden erobrede. Saa snart Jsen i Foraaret 1132 løsnedes, og Slesvigerne ikke længere kunde holde den nye Konge sikker, gif han om Bord og aff glede til Skaane, hvorved Belejringen ophævedes, og Indbyggern. fandt Kongen til Fode (r). Iblant de mange For-

dele,

(q) Saxo Grammat. p. 237. Helmoldus p. 121. fortæller det paa denne Slesvigiske Hærrødag passerede noget anderledes.

dele, som Nicolaus og Magnus siden havde over Erik baade til Lands og Vand^s, var og denne, at Eriks kjeffeste General Christiern Svenson blev af Kongen 1132 fangen i Slaget ved Rynebjerg, slagen i Bølt og Jern, og hensat i Fængsel paa en Fæstning ved Slesvig (s), hvorfra han ikke slap ud, førend Erik var kommen i Besiddelse af Thronen. Den Tragødie, som spillede^s imellem disse Herrer paa fjerde Aars Tid, endtes endelig 1134 i Slesvig, hvorhen R. Niels efter det store Slag ved Godvig med alt for stor Sikkerhed og imod sine troe Mænds Raad tog sin Tilflugt. Neppe var Kongen kommen inden for Stadens Porte, og blev med Procession af Geistligheden modtagen, for Borgerne og i sær Skomagerne, som da formodentlig^s var det stærkeste Haandværk^s Laug i Slesvig, af gammel Tilgivenhed saavel for deres afdøde Gildebroder og Oidermand Hertug Knud, som for Seyervinderen Kong Erik Emun, vare i fuld Oprør, klemte med Klokkerne, og lode sig anføre af klingende Spil, Basuner og allehaande Strengelse. Kongen, som endda tog dette op for Vres og Blædes Tegn, blev af Harald og andre raadet i denne Tumult at gaa ind i Domkirken, men i det Sted skyndte sig lige til Slottet, og blev da selv undervejs tillige med de fleste sine Ministre og Medfølgere efter en kort Andagt med Præsterne ynkeligen ihjelslagen (t). Erik fik ikke saasnart denne Tidende, før han forsøgede sig

T t 3

tli

(r) *Helmoldus Bangerti* p. 122. 123. *Saxo Grammat.* p. 242. *Alb. Stradenfis* fol. 159. *Herm. Corner.* ap. *Eccard.* Tom. II. p. 681. *Lerbecke Chron.* Schauenb. p. 11. *Conf. Grammii* Not. ad Meurs. p. 249. sq.

(s) *Sveno Aggonis* p. 110. *Saxo Grammat.* p. 243. *Subms* Forbedringer p. 197.

(t) *Helmoldus* p. 124. *Sveno Aggonis* p. 112. *Saxo Grammat.* p. 247. *Knyr-linga Saga* p. 198. *Chron. Erixi* ap. *Lindenbrog.* p. 269. *Chron. Monziz Sereni* p. 13. *Annalista Saxo* ap. *Eccard.* T. I. p. 667. En utrykt gammel

til Slesvig, for at takke Indbyggerne for den Tjeneste og Trofskab, som de, endog paa deres gamle og retmæssige Herres Regning, havde beviist ham. Han blev der med al Ære og Glæde omfavnet, samt til hans erholdte Enevolds Regjering lykønsket. Det første han der i Staden foretog sig, var at udlade sin troe Mand Christiern af Fængetaarnet, og løse de Fænger han i 2 Aar havde siddet udi (u). Det var en Lykke for Slesvig, at der ingen af det kongelige Huus var tilovers, som da kunde eller burde paatage sig at hevne Kongens Død, men dem, som ved Tid og Lejlighed kunde have faaet Lyst dertil og til flere Ulykker at stifte, nemlig Harald og hans Sønner, vidste Erik, endog med et stort Skaar i sin egen Ære, at rydde af Bøyn. Medens han endnu var i Slesvig, lod han tvende sin Broders Sønner Erik og Biörn, som paa Troe og Love vare ham tilhaande gangne, for nogen Mistanke skyld sætte i Castellet ved Slesvig, og siden med en Møllesteen om Halsen, drukne i Elven (v). Omstændighederne synes

mel dansk Kronike skriver, at Kong Nicolaus flydte til Slesvig, og der sloge Sudere ham ihjel. Conf. Hvitfeld p. 97. Torfæi Hist. Norv. P. III. p. 498. *Annales Bosovienses* ap. Eccard. T. I. p. 1010. fortælle Kongens Endeligt saaledes: Quo tali morte perempto, Rex Nicolaus patet Magni timore correptus immenso, jamque se & a coessentibus sibi comings moriturum suspicatus, fugiendo cum multitudine armatorum, juxta Sleswic est castra metatus. Cives autem ejusdem civitatis in dolo ei pacifice loquentes. Episcopum suum cum ceteris primatibus ad eum quasi pacis obfides emisierunt, & introductum ad se statim pro foribus Ecclesie positum in oratione peremerunt, & loco ejus Ericum filium fratris ejus Regem constituerunt. Ulr. Petersen i sit Mær. om Slesvig, Cypræus og flere sætter, at dette Kongemord skede i Torststrædet, hvor Slottet laae.

(u) *Sveno Aggonis* p. 112.

(v) *Sv. Aggon.* p. 113. *Saxo Gramm.* p. 147. sq. *Chron. Dan.* ap. Westphal. T. I. p. 1417. *Hvitfeld* p. 100. *Subms Forbedringer* p. 214. sq.

nes at medføre, at Kong Erik paa denne Tid har til Slesvig ladet forskrive en Herredag, for at ordinere om sine nye Regjerings Sager, og raadslaae om den indvortes Fred og Sikkerhed i Riget igien at forskaffe. Ibland andre Forretninger foretog han sig at besætte med nye Biskopper de Biskopstole, som i det fædavigste Slag vare blevne hovedløse (x). Men det, som var Slesvigerne det vigtigste, var, at Kongen belønnede deres troe Tjeneste med adskillige Gaver, som formodentlig har bestaaet i visse Friheder og Fordele, som man nu ikke mere veed af at sige (y). Staden Slesvig, hvorchon denne Konge uden Tvivl er kommen oftere (z), forblev nu i god Roelighed, indtil de trende Konger komme frem paa Skuebanen, da den synes at have holdet sig til hvilken af Parterne der mest havde Overhaand, dog Sven mere tilgivet, som var Erik Emuns Son og Konge i Sielland og Skaanen, end Knud som var Magni Son og Konge i Jylland. Førend Waldemar 1153 ogsaa optog Kongenavn, har han af de andre havt en Forlehnung udi Jylland, som efter al Anseelse har været Sonder-Jylland og Slesvig (a), i hvilket Henseende han og siden, da han blev Konge, søgte i Landdelingen at faae hele Jylland paa sin Part, og findes undertiden at have resideret i Slesvig (b). Paa det vendiske Tog, som Sven og Knud ved 1150 gjorde sammen, stode Slesvigerne under R. Svens Anførsel, hvilken og paa Hjemreisen frø dette Tog først besøgte Slesvig, før han drog over til Sielland (c). Derimod var Knud kort derefter i Slesvig og samlede der Krigsfolk til sin Tjeneste

(x) *Chron. Dan. ap. Westphal. T. I. p. 1416.*

(y) *Chron. Dan. ap. Westphal. T. I. p. 1416.*

(z) *Vid. Saxo Grammat. p. 249.*

(a) *Knytlinga Saga p. 212. 214. Saxo Grammat. p. 269.*

(b) *Knytlinga Saga p. 220.*

(c) *Saxo Grammat. p. 254 255.*

Tieneste (d), hvormed han indlod sig i det uhyggelige Slag ved Viborg. Nogen Tid efter søgte Knud at trænge sig ind igien i Landet ved Greve Adolphs Hielp af Holsteen, belejrede Slesvig, hvor Kong Sven opholdt sig og havde der samlet sin Magt. Belejringen blev ophævet, da Knud ved smigrende Løfter lod sig drage fra Grevens Partie, hvilken da af Kong Sven blev overrumplet, dog ikke uden hans eget store Tab (e). Efter at Kong Knud siden atter ved tydske Troppers Hielp havde fattet fast Fod i Hertugdømmet, faaet Nordfriserne paa sin Side og byggt Slottet Mildenborg, samlede Kong Sven igien sin Krigsmagt til Slesvig, lod sine Skibe fra Elben drage over Land til Holstingsted og ind i Enderen, fordrev Knud og nedrev hans Fæstning (f). I Slesvig var baade Sven og Waldemar forsamlede, da den sidste bebrejdede den første sin forhavte Falskhed og Svig imod sig, som dog havde fortient saa meget got af hannem (g). Hidindtil havde været god Forstaaelse imellem Kong Sven og Slesvigerne. Men da han efter sin Landflygtighed i Aaret 1155 søgte ved Hertug Henrik Löves Bistand igien at indtage Riget, førde han sig op imod Slesvig ikke som en Ven, men som en Fiende; thi da de havde faaet Danneverk ind ved Commendantens Forræderie, maatte Byen udstaae en Belejring og betale en meget stor Brandskat. Kongen lod det ikke blive derved, men han rovede de fremmede Skibe, som laae der for Byen, tog de russiske Kiøbmænds Varer bort, og deelte ud til Soldaterne i stedet for Sold; hvorved han ey allene jog den Mængde af fremmede

(d) *Knytlunga Saga* p. 212.

(e) *Helmoldus Bangerti* p. 154.

(f) *Saxo Grammat.* p. 260. sq. *Knytl. Saga* p. 214. Conf. *Cypræus ap. Westphal.* T. I. p. 212. sq.

(g) *Saxo Gramm.* p. 269.

mede Handlende bort der fra Stedet, men endog gjorde en saa rig og anseelig Handelstad til en liden og usel Flek (h), som aldrig siden har kunnet ret komme paa Gode eller til sin forrige Flor igien. Dersom den Tegning er rigtig, som man finder af Slesvig i sin Velmagt, saadan som den saae ud i Aaret 1154, da falder det let i Øynene, hvor meget den har tabt af sin gamle Strekning og Herlighed (i). Men for at bevise nogen Naade igien imod Staden, og paa nogen Naade at gotgiøre denne store Ulykke, har Kong Sven kort derefter givet Indbyggerne den Stadsret, som de endnu have, og derforuden skienket til Byen en Eng, som kaldes **Kongs-Lugen** (Königswiese). Kong Waldemar I. efterat han var bleven Enevolds Konge, har ofte besøgt Slesvig. Det var der han ved Skiennt med Erkebiskop Eskil fik dennes Uvenskab og Mistanke (k). Det var og der, samme Erkebiskop mange Aar efter, da han forlod Landet, tog sidste Afsked med Waldemar og faldt i et slags Usmagt, som han beegnede Kongen paa Slesvigs Broe (l). I Aaret 1163 var her af Octaviano, som stridde med Alexander III. om Pavedømmet, indsendt en Legat navnlig Bernardus, hvilken sammenkaldede de danske Biskopper til et Concilium i Slesvig, men fordi ifkun saa indfandt sig, gik det af uden Frugt, dog vandtes saa meget, at Kong Waldemar I. som da var tilstæde i Slesvig, lod sig ved Legatens Samtale formaae til at tage Keiserens Partie (m). An. 1171 blev den sachsiske Prindsesse Gertrud, Henrici Leonis

(h) *Saxo Grammat.* p. 271.

(i) *See Danckwerth* ad p. 113.

(k) *Saxo Gramm.* p. 297.

(l) *Saxo Gramm.* p. 358.

(m) *Saxo Gramm.* p. 301.

Leonis Datter, som siden blev Dronning i Danmark, af Hertugen hendes Fader indført og høytideligen modtagen udi Slesvig (n), hvor hendes Forlovelse med den unge Konge Knud VI. blev offentlig stadfæstet. 1181 gjorde Kong Waldemar udi Slesvig sin Datters Sophiæ Bryllup med Sigfrid, Landgreve af Thyringen og Greve af Orlamunde (o). 1200 førtes Greve Adolph af Holsteen fangen til Slesvig, og derfra siden til Søborg Slot (p). 1217 holdt Kong Waldemar II. et Herremøde til Slesvig, hvor Pfalsgreve Henrich og Erkebiskoppen af Bremen udi Stats-Anliggender komme til hannem (q). Aaret derefter 1218 blev en meget høytidelig Act forrettet i Slesvig, nemlig den unge Kong Waldemars Kroning, som stod paa St. Hans Dag, hvortil Kongen hans Fader havde ladet sammenkalde 15 Biskopper, 3 Hertuger, 3 Grever, mange Abbeder, og de Fornemste af hele Riget (r). 1222 holdt Cardinal Gregorius et Concilium til Slesvig, nærværende alle Rigets Biskopper, hvorudi Præsternes Børn bleve giorte arveløse, og Forbudet om deres Giftermaal fornyet (s). 1230 holdtes en stor Herredag til Slesvig, hvorudi blev sluttet en Tractat imellem K. Waldemar II. og Greve Guncelin om de kongelige Prindsers Udløsning, nærværende den unge K. Waldemar, endeel fremmede Fyrster og de fornemste danske Herremænd (t). Samme Aar, og formodentlig ved samme Tid, skal den pavelige Legat Cardinal

(n) *Knyrlinga Saga* p. 256. Conf. *Helmoldus* p. 239.

(o) *Saxo Grammat.* p. 371.

(p) *Hvitfeld* p. 167.

(q) *Chron. Dan.* ap. Ludewig T. IX. p. 154. *Hvitfeld* p. 183.

(r) *Chron. Erici* ap. Lindenbr. p. 272. *Chron. Slav* ibid. p. 204. *Petri Olai Collectan.* *Chron. Dan.* ap. Ludew. p. 154. *Hvitfeld* p. 184.

(s) *Hamsförrii Annal.* *Hvitfeld* p. 186.

(t) *Origines Gvelficæ* T. IV. Præfat. p. 89. 90.

Cardinal Otto have holdet et Concilium i Slesvig, hvori og skede nogen Reformation med Geistligheden (u). 1237 gjorde Hertug Abel udi Slesvig sit Bryllup med Meechildis, Grevens Datter af Holsteen, med stor Pragt og Høytid (v). At der 1239 har staaet nogen Herredag i Slesvig, kan være troligt, siden Kong Waldemar II. har været der i Martii Maaned, og udstædet Privilegium for Canikerne udi Bisborg (x). Efter Kong Waldemars Død begyndte det at staae ilde til i Slesvig, formedelsst den Uenighed som tiltog imellem K. Erik og hans Broder Hertug Abel. 1247 blev denne Stad af Kongen indtagen, men ved paafulgte Forlig given Hertugen tilbage (y). 1248 blev Slesvig atter paa Kongens vegne overrumplet og indtagen af Commendanten i Rensborg Henrich Aineltorp, Krigsfolket plyndrede Staden og fik da meget Bytte, Biskoppen blev forjaget, og Hertugens Datter maatte skule sig her og der i Byen, indtil hun undkom (z). Ved Freds Slutningen imellem Brødrene kom Slesvig atter i Hertugens Haand. Dette Sorgespil naaede endelig sin Højde 1250, da Kongen paa sit Tog mod Holsteen var kommen til Danneverk, og fik i Sinde, uden Tvivl efter Indbydelse, at besøge sin Broder i Slesvig. Han blev til Ansæelse vel undfangen, men over Skakspillet efter Maaltid gif Forræderiet for sig. Kongen blev greben, slagen i Bolt og Lenker, og ført paa en Baad ud til Mønsund, hvor han efter gjorde Skriftemaal blev halshuggen med en Øxe, og nedsmukt i Slien. Kroppen blev af Fiskerne funden, og først be-

U u u 2

graven

(u) *Perri Olai Collectan. Conf. Hvitfeld* p. 197.

(v) *Hvitfeld* p. 200. *Alb. Stadenfis* fol. 211. *Cbr. Erici* ap. Lindenbr. p. 273.

(x) Datum in Slæswik MCCXXXIX. vi. Idus Martii.

(y) *Olai Perri Collectan.*

(z) *Hvitfeld* p. 217.

graven af Sortebrødrene eller Dominicanerne i deres Kirke uden for Stadsmuren, men siden forflyttet til vor Frue eller Nonneklosteret paa Holmen, og endelig til Domkirken (a). 1252 da Kong Abel var slagen af Friserne, blev hans Liig ført til Slesvig, og i sidstbemeldte Kirke hensat (b). 1253 blev Slesvig af de holfstenske Grever og deres Allierede fiendlig angreben og indtagen, Biskoppen og Clericiet fangne, Domkirken plyndret, og de beste Borgere sængsliig bortførte til Segeberg (c). 1254 landede Kong Christoffer med sin Skibsflode udi Slien, og lod en stor Krigshær fra Landsiden møde sig ved Slesvig (d). 1257 efter Hertug Waldemars Død, da hans Broder Erik vilde tilvælde sig Hertugdømmet, nødtes Kong Christoffer igjen at besøge Slesvig med en Krigsmagt (e). Aaret derefter 1258 den 1 Sept. bleve Kong Eriks Been med Procession udforte fra Slesvig over til Ringsted. Kong Christoffer var da selv tilstæde udi Slesvig, og

(a) *Hvitf.* p. 222. 223. 225. *Alb. Stadenfis* fol. 221. b. *Benzelii Monum.* p. 148. *Herm. Corner.* ap. Eccard. T. II. p. 894. *Annales Anonymi* ap. Lindenbr. p. 259. *Chron. Sialandia* p. 65. 66. *Incertus Auctor* ad calcem Sven. Aggonis p. 209-214. Conf. *Grammii* Not. ad Meursium p. 413. *Chron. ver.* beretter herom saaledes: M.CC.L. Dux Abel fratrem suum Ericum Regem, ad aleam ludentem captum proditiose in Sleswik in nocte S. Laurentii per Laghonein Gudmundson militem occidi fecit in Myosund & submergi. Sepultus primo apud *Pradicatores* extra mœnia tunc inuentus, postea apud *S. Mariam in Holm*, tertio in *Ecclesia b. Petri*, inventus per piscatorem.

(b) *Incertus Auctor* ad Sven. Agg. p. 219. *Hvitf.* p. 233.

(c) *Hvitfeld* p. 237.

(d) *Hvitfeld* p. 253.

(e) *Annal. Bartholin.* ex Hist. Miraculor. S. Eriki ms. *Hvitf.* p. 245. fører det urettelig til 1257. *Chron. ver.* ap. Westphal. Tom. I. p. 1406. Tom. III. p. 542. 544.

og har der udstædet offentlige Documenter (f). 1261 stod det store Slag uden for Slesvig paa Lohede, som tabtes paa de Danskes Side. Den unge Konge Erik og hans Moder Dronning Margareta Sambiria, bleve fangne indførte i Staden og der anholdte, indtil de forflyttedes hver til sit Fængselssted (g). 1262 indsendt sig Hertug Albert af Brunsvig med flere Fyrster udi Slesvig, for at handle med Hertugen om Kongens og Dronningens Løsladelse (h). 1266 holdt den pavelige Legat Cardinal Guido sig en Tid lang op udi Slesvig, hvor han har udstædet endeel Afsladsbreve, men hans fornemteste Værende var at stifte Forligelse imellem Kongen og Rigets Biskopper. Han berammede en Dag og stævne de begge Parterne for sig til Slesvig, men Kongen, som havde Mistanke til Stedet, for det der var passeret saavel med hans Farbroder, som nyelig med ham selv og hans Fru Moder, protesterede derimod og henvendte sig til Paven (i). 1267 døde i Elendighed til Slesvig den i Historien bekiendte Frue Ingeborg af Kalundborg, som 5 Aar tilforn var fordreven af Enkedronningen (k). Samme Aar findes Erkebiskoppen Jacob Erlandsøn og Aaret efter den landfugtige roskilde Biskop Feder Bang at have opholdt sig udi Slesvig (l), hvor de og flere urolige Danske hos Hertugerne havde sikker Tilhold. 1271 fandt Kong Erik sig nødt til, med en

U u u 3

sterk

(f) Privil. bondonibus de Hærringstæth datum Slæswik MCCLVIII. vi. Kal. Septemb.

(g) *Hvitfeld* p. 263. Conf. p. 266.

(h) *Herm. Corner.* ap. *Eccard.* T. II. p. 911. dog er denne Auctor meget urigtig baade i Navne og Aarstal.

(i) *Hvitfeld* p. 269. 270. *Ponropp.* *Annal. Eccles.* T. I. p. 724.

(k) *Hvitfeld* p. 264. 273. *Grammii* Not. ad Meurs. p. 437.

(l) Diploma Petri Datum Slæswik MCCLXVIII. 22 Junii.

sterk Magt at bemægtige sig Hertugdømmet, saa at Hertug Erik intet beholdt tilbage uden allene Staden Slesvig. 1272 efter Hertug Eriks Død udsendte Kong Erik atter en Krigshær til Slesvig for at forsikre sig saavel Staden som hele Hertugdømmet (m). Kongen selv var ved samme Tilfælde i Slesvig, og har der udstædet et Privilegium for Indbyggerne (n). Men neppe havde Kongen sat sig i Besiddelse af Staden, før Greverne af Holsteen i Forbund med nogle fremmede Fyrster komme anstigende med en sterk Magt af tydske Tropper, hvormed de den 21 Aug. belejrede og indtog Slesvig, men maatte, efter at Forliget var sluttet med Kongen, og de havde mistet endel Folk, igien den 21 Sept. forlade Byen og Landet, dog ikke uden at føre et stort Nov med sig af Kvæg og andre Varer (o). 1273 havde Slesvig et andet og glædeligere Optog; Kong Erik Glipping holdt der et stort Herrehof, og gjorde da sit Bryllup med Agnete, Prindsessen af Brandenburg. For at give denne Hoytid større Glæde, slog Kongen iblant andre Markgreve Otto til Ridder, og anstillede en Tørnering og flere Lystigheder til begge Nationers Fornøjelse (p). Om Slesvig

(m) *Hvitzfeld* p. 274.

(n) *Noodts Beyerträge* T. I. p. 167. Privil. er dateret in crastino beatæ virginis, som uden Tvivl er 16 Augusti.

(o) *Chron. Erixi* ap. Lindenbr. p. 275. *Continuat.* Alb. Stadenf. p. 7. Det var uden Tvivl udi den Belejring, Erkebiskoppen af Bremen Hildeboldus selv commanderede sine Hielpetropper, hvorom i Hist. Archiep. Bremenf. ap. Lindenbrog. p. 100. saaledes: Idem Episcopus recipiens pecuniam a Duce Dacie, obsedit civitatem Slesewik, non tamen sine damno, quia quidam de suis ibidem fuerunt occisi, & alii vulnerati. Et dicitur, quod iste fuerit primus Episcopus, qui salarium recepit pro exercitu adducendo. *Cypræus* ap. Westphal. T. III. p. 241. forklarer dette, ligesom Erkebiskoppen var paa Kongens Side.

(p) *Hvitzfeld* p. 275.

Slesvig 1281 er bleven plyndret og stueken i Brand af de Danske, og derfor Aaret efter af Hertugen faaet 6 Mars Frihed for Skat og Tynge, som Cypræus fortæller (q), kan drages noget i Tvivl, siden hverken den danske Historie eller gamle Annales melde noget derom. Men det er vist, at Kong Erik sidst i Aaret 1282 formedelst Skade, Ulyghed og Besværinger, som Borgerne i Slesvig for ham og Riket havde udstaaet, har frigivet dem for Told paa Skanør Marked (r). 1283 i Julius Maaned befindes Kongen selv at have været i Slesvig, og da at have givet Hamborgerne et Privilegium (s). 1288 opkom i Slesvig en Ildbrand, som lagde en stor Deel af Staden i Aske, til hvis Opbyggelse og Befæstning Hertug Woldemar gav Materialierne af Gottorp Slot, som han lod nedbryde (t). Efter 1340 da Hertugen af Slesvig havde slaget sig til R. Waldemars Partie, har Slesvig maattet udstaae meget af Holstenerne, indtil disse kom ved Pant i en rolig Besiddelse deraf. 1351 har Slesvig igjen været sterkt hemsøgt af Ild, hvorfor Greverne af Holsteen Henricus og Nicolaus, have forundet Staden for den Brandskade, den havde lidt, 6 Mars Frihed for Skatter og Paaleg (u). 1409 kom Dronning Margrete til

(q) Cypræus op. Westphal. T. III. p. 243. Ulr. Petersen i sit Manuscript om Slesvig fortæller og denne Ulykke, men paa ingen anden end Cypræi Auctoritet. Maaskee Cypræus af Skiodesløshed har tilregnet Slesvig den Ulykke, som 1281 overgik Hamborg, *Cbron. Slav.* op. Lindenbr. p. 206.

(r) *Erici Privil.* Dat. Flensb. 1282. xvii. Kalend. Januar.

(s) Dat. Hethelii MCCLXXXIII. 13. Kal. Augusti. Vid. *Lambecium* apud Lindenbrog. P. II. p. 72.

(t) *Cbron. Erici* ap. Lindenbr. p. 276. *Cbron. Dan.* ap. Ludewig T. IX. p. 97. *Hvinsfeld* p. 300. Maaskee er det samme Ildbrand, som en gammel dansk Krønike henfører til et andet Aar end disse Ord: 1296 Slesvig moesen altsamen forgik af Brand 17 Mars 1281.

(u) *Privil. hujus anni ms.*

til Slesvig, og da aflagde hos Hertuginde paa Gottorp det Besøg, som falder ud til begges Misfornøjelse (v). 1415 drog Hertugerne af deres Magt sammen til Slesvig, hvilken Stad Kong Erik da var indspærrede, formedelst nogle Fæstninger, som han anlagde baade østen og vesten derfor (x). 1416 blev Slesvig og Gottorp til Lands og Vands formelig belejret af Kongen, som dog ikkun lidet dermed udrettede (y). 1417 ankom Kong Erik med en stor Flode i Elven, og lod en stærk Landmagt møde paa den anden Side, hvormed han belejrede Gottorp og Slesvig. Staden fik Kongen ind med Storm den 15 Julii, og fandt derudi den forhen værende svenske Konge Hertug Albrekt af Mecklenborg, som efter tre Dages Fangenskab imod en stærk Forfrivning blev løsgiven. Kong Erik beholdt Slesvig til Julen, men ophævede Belejringen for Gottorp (z). Erkebiskoppen af Lund P. Kruse, som var med Kongen paa dette Tog, agtede paa Juledag at synge Messe i Slesvigs Domkirke, men til Ulykke blev Skibet, som skulde didføre hans Bispehue, Stav og kostbare Solvtrøi opsnappet paa Søen og bragt til Kiel (a). 1447 afbrændte mesten hele Slesvig (b). 1475 har atter i Slesvig været opkommen en uhyggelig Jidsvaade, som skal have lagt nogle Kirker og Slottet i Aske (c). 1481 laae den pavelige Afsladsfræmmer Marinus Fregeno i Slesvig, og deledede Afslad ud (d). 1527 indførte Kong FRIDERICH I. den lutheriske evangeliske

(v) *Hvitfeld* p. 632. *Chron. Holfar.* Edit. Leibnit. p. 91.

(x) *Hvitfeld* p. 666. *Chron. Holfar.* p. 95.

(y) *Hvitfeld* p. 667. *Chron. Holfar.* ap. Leibnit. p. 96.

(z) *Chron. Holfar.* p. 99. *Hvitfeld* p. 669. *Trasiger* ap. Westph. T. II. p. 1334.

(a) *Hvitfeld* p. 669. *Chron. Dan.* ap. Ludewig T. IX. p. 121. sq.

(b) *Hist. Slesv.* ap. Westphal. T. III. p. 312.

(c) *Ulr. Petersen* af Abraham Sauers Calendar. Histor. p. 412.

(d) *Westphalii Monum. Cimbr.* T. IV. p. 1498.

evangeliske Vardom i Slesvig (e). 1533 døde høystbemeldte Konge paa Gottorp, og blev, med kongelig Procession igiennem Slesvig, begravet i Domkirken (f). Fra 1535 og følgende Aaringer indfaldt megen Krigsrustning og store Skatter, som saaledes svækkede Borgereskabet i deres Næring, at der i en Tid af 8 Aar bleve over 42 Huse solgte fra en til anden. 1540 var kommen en Kameel til Slesvig, som var at see paa Längenæs, hvorhen Borgerne ginge ud i Hobetal og holdte sig lystige, men paa Hiemvejen blev Marcus Brase, som var Defensman eller Schotelherr, i Guldskab af sin Medborger Peter Bartsker ihjelslagen (g). 1545 til Majdag blev paa Naadhuset drukket 5 Tønder Rostocker Ol, hvoraf Tønden galt 28 Skilling. 1553 var Kong CHRISTIAN III. sidste gang i Slesvig, og ordinerede adskilligt i Religionsager (h). 1566 havde Slesvig den Ulykke at werde hjemført af Pestilens (i). 1568 ved Allehelgens Tider var K. FRIDRICH II. i Slesvig, og har da udgivet et Privilegium for Stæderne udi Holsteen (k). 1582 har Pesten atter grasseret i Slesvig (l). 1593 den 15 Febr. holdtes i Slesvig en Landdag af Hertug Johan Adolph, som da regierende Fyrste (m). Samme Aar den 1 Sept. vare

(e) *Lackmans Hist.* T. I. p. 304.

(f) *Lackman* T. I. p. 338.

(g) Dette staaer antegnet i Stadens gamle Skødebog med denne Advarsel høi:
Ein ider hüde sich vor auersupent, dar vele ungelukes plecht leider van
tho kamende.

(h) *Lamb. Alard.* ap. Westphal. T. I. p. 1900.

(i) *Noords Byntræge* T. II. p. 251.

(k) *Westphal.* T. IV. p. 3259.

(l) *Helvaderi Sylva Chron.* T. II. p. 214.

(m) *Noords leshte Samlung* p. 93.

vare Slesvig Stads Deputerede med i Flensborg at hylde R. CHRISTIAN IV. 1610 holdtes en Landdag til Slesvig, og 1616 ligeledes en Landdag, udi hvilken Hertug FRIDERICH blev hyldest af Landsskabet. Alt Slesvig, saavel 1627 i de Keiserlige, som 1643 og 1657 i de Svenskes Indfald, jo har havt nogen Gødsle af Krigens Byrde, kan ikke være at tvivle paa. 1651 opkom paa Holmen en Jildebrand, som i en Time lagde 30 Huse i Aske, udi Hertug FRIDERICHS Paasyn, som samme Dag havde beæret Borgerskabets Gaaleskyden paa Friheden, Uthvæn kom af samme Solennitet. Ved Slutningen af forrige Seculo har man i Slesvig fundet adskillige Antiquiteter og Levninger af Hedenkabet, saasom Offerknive af Sten, Stridshammere af Malin, og Haartange (n).

Stadsret. Slesvig har den Ære at have den allerældste Stadsret, en alene i Hertugdømmet, men endog i hele Riget. Og gandske vist kan den stride med den lybske Ret om Fortrinet i Alder. Der er nu ingen mere Tvivl paa, og de Gamle har Slegt efter Slegt berettet os det, at Kong Sven, som omkom 1157 i Slaget paa Gratshede, er Lovgiveren til denne Stadsret. Troligt er det, at han dertil har betient sig af de beste Borgeres Raad, af Stedets Vedtægter og Friheder, samt kanskee andre gamle Love (o); thi hvo kan tvile paa, at en allerede 804 blomstrende Kiøb- og Handelsstad har i nogle hundrede Aar funnet

(n) *Westphal. Mon. Cimbr. T. III. p. 710.*

(o) *Westphal. T. III. Præfat. p. 56. 59. 60. 65. 76 Helwaders Beschreibung von Slesvig Cap. 9.* foregiver, at den slesvigske Stadsret er given 1070 af Kong Sven Estridsen, men han fremsæter intet Beviis derfor, tilmed tales i Stadsretten om St. Knuds Gilde, hvilken ikke blev stiftet før længe efter denne Konges Tid, der tales og om lybske Penninge, om Hertug, og andet som er nyere.

kunnet bestaae uden Love og Bedtægter. Hvad Nar Stadsretten er given, findes ingensteds antegnet, men man gietter ikke urimeligt, at det er skeet 1155 da Kong Sven var kommen lidet i Noe, efter at han fra sin Landsflygtighed havde med en vældig Haand maatte aabne sig Indgang i Riget ved Slesvigs Erobring, nemlig for da igien at bringe Staden nogenledes i Opkomst, og at bevise den nogen Naade for al den Odeleggelse, som de fremmede Tropper der imod hans Villie havde anrettet. Men Skade er det, at man ikke har denne gamle og rare Lov i sin rette Form og i sit original Sprog, som den er skreven udi; thi enhver, som har Indsigt i vore gamle Sager, bliver let var, at de Exemplarer vi have, trykte 1534, 1603 og 1733, ikke er andet end en tydsk og daarlig Oversættelse (p), som i det høieste ikke kan være ældre end fra det femtende Seculo, hvorudi adskilligt synes i senere Tider at være indstiftet, som neppe har været i den ældste Text; Endog meget uvist, om Artiklenes Orden er den samme, som den fra første Færd haver været. Spør nogen, i hvad Sprog den er forfattet, svarer jeg at være af samme Mening, som Herr Cancellær Westphal (q), at Hovedtexten har været enten Dansk, som var Kongens og paa den Tid de indfødte Borgeres Sprog, eller Latin, som var Munkeskrivernes da brugelige Sprog til offentlige Handlinger. Ligesom det er en Ære for Lybek, at dens Stadsret er bleven antagen i mangfoldige andre Stæder endog uden for Holsteen, saa kan og Slesvig beromme sig af, at dens Stadsret er bleven en Moder og

K p p 2

Monstær

(p) Selv Overskriften og visse Artikke, saasom 86 og flere, vise tydeligen, at den tydske Text er foranstaltet af Magistraten efter Kong Svens Tid, og formodentlig efter at den danske Borgerstamme begyndte at uddøe eller udarte, og siden den jydsk Lov var given.

(q) *Westphal. T. III. Præfat. p. 86.*

Mønster ei allene til de fleste Kiøbstæders Skraaer eller Municipals Love udi Hertugdømmet (r), men endog til nogle i Nørre-Jylland. Og som den Flensborgske af 1284 og nogle flere af de andre ældste Stadsretter, som ere tagne af den Slesvigiske, ere skrevne paa Dansk, skulde man des lettere troe, at den slesvigiske Original har været Dansk, saa meget mere, som den tydske interpolerede Text, vi have, endnu viser Levninger nok af det danske Sprog og af dansk Ret. Men at der og har været en latinsk Codex til af den slesvigiske Stadsret i gamle Dage, i det mindste 1386, i hvilket Aar Henning Flotow affrev den flensborgske Skraa, det viser disse Ord som han der for udi haver skrevet: *Conveniunt hæ Leges Flensburgenses scribere de verbo ad verbum cum Slesvicensibus*, qvas *Sveno Grætheide* conscribi fecit in *Latino Codice* (s). Man lærer og heraf, at Kong Sven Græthe allerede for 400 Aar siden er bleven anseet for Auctor til den slesvigiske Stadsret. 1695 har Hertug FRIDERICH IV. inddraget begge Slesvigs Forstæder Volfus og Friderichsberg fra Årensherrede's Ring under denne Stadsret. Samme, som den længe tilforn var befunden at være alt for kort og utilstreffelig, blev 1595 med Hertug JOHAN ADOLPHS Tillædelse tagen under Revision, af nyere Love, Forordninger og Privilegier formeret og omstøbt til et større Corpus, bestaaende i 5 Dele, som dog aldrig er kommen i Brug.

Privilegier Men at komme til Stadens gamle Breve og Privilegier (t), da er det at undre over, at de ikke alle ere forloredede i de mange Omvevlinger af Krig og Fjnd, som Staden har undergaaet. En god Deel af

(r) *Westphal*. T. III. Præfat. p. 88. 89. sq.

(s) *Westphal*. T. III. Præfat. p. 58. 59.

(t) Af Slesvigs gamle Privilegier ere endeel trykte i *Westphals Mon. Cimbr.* T. III. Præfat. 58. sq. men flere i *Noodts Beyertræge* T. I. p. 163. sqq.

af dem ere dog endnu til i Originaler, som jeg alle har seet, og nogle flere har Ulrich Petersen i sin skrevne Beskrivelse om Slesvig bevarer. Iblant disse sidste er det ældste et latinsk Gavebrev af Kong Sven Grathe, dateret i Slesvig 1155 den 30 Nov. hvorved han skienker Borgerne, for den Skade og de Voldsomheder som dem af hans Allierede i Krigen vare tilføiede, en Eng ved Slien, med saadant Vilfor, at, naar Kongen eller hans Fogeder i Rigets Grender kom til Slesvig, skulde deres Heste have frie Græsning derpaa (u). Et latinsk Brev af R. Erik Plogpenning, dateret Nyborg, uden Aar og Dag, dog omtrent 1242, hvori han befaler Borgerne at efterkomme, alt hvad Magistraten til deres eget Beste beordner og tilfiger dem (v). Kong Christoffer I. frigiver Borgerne af Slesvig for Told, Torggæld (x) og andre Kongens Rettigheder, paa hvad Steder de og inden Rigets

Æ r r 3

Grædser

- (u) Dersom dette Document i alle Maader har sin Rigtighed, er det noget besynderligt, at Kong Sven tituleres deri Danorum Slavorumque Rex, dernæst kan man af dets Dato noget nær troe, at Kongen ved samme Tider har givet og bekræftet Stadsretten. Om denne Eng, kaldet Königsgrasie eller Kongs Engen, handler den 86 Artikel i Stadsretten.
- (v) Dette Brev er endnu til i Orig. paa Pergament, og henføres af Ulr. Petersen og andre til en sildigere Kong Erik, men efter mit Tykke uretteligen.
- (x) De som ikke forstaae Dansk, forklare dette gamle danske Ord urigtig af det Tydske Thor, ligesom Thorgeld, gabella ad portam urbis solvenda, Port:Told. Men det kommer af det Danske Torv eller rettere Torg, forum, og bemærker den liden Penge: Afgift, som betales i gamle Dage for den Frihed at søge Torv, eller for noget vist Stæde eller Sæde paa Torvet i nogen Riibstæd. Torvørtug er det samme, som forekommer siden i Erici Pom. Privil. 1417. Af dette Ord Torv, forum, har endnu den Gade i Slesvig, som gaaer til Torvet, sit Navn Torffstræde, ikke af Torf eller Tjør, celpes, saa den paa Tydsk burde heide Marchstræde.

Grændser henkom for at drive Ridsmandskab, dater. Ribe 1252 den 2 Augusti (y). Woldemar, Hertug i Jylland (z), bevilger Borgemeister og Raad udi Slesvig, at vælge og besikke en Byfoged, som paa Ringet skal opagte baade de høyere og ringere Bøder, tage imod Pengemulcterne, og af samme give Halvparten til Kongens Cassé og den anden halve Part til Staden, dat. Gottorp 1256 den 10 Nov. Erik Hertug udi Jylland giver Borgerne i Slesvig Frihed for Told, Torggiald og anden Tynge, hvorhen de inden Hertugdømmets Grændser komme med deres Varer, dat. Slesvig 1260 fjerde Paaskefestdag (*). Samme Hertug, betragtede sin fiere Stad Slesvigs mangfoldige Odeleggelse, forunder den en almindelig Torvedag hver Tirsdag og Fredag, og giver alle, som søge didhed, sikker Leide samt Frihed for Told og Torggiald, dat. Slesvig 1261 den 7 Febr. (a). Kong Erik Glipping giver Borgerne i Slesvig for deres troe Tjenester Frihed for at betale Arnegiald (b), dat. Slesvig 1272 den 16 Aug. (c). Magistraten

(y) Orig. paa Perg. er tilovers, hvoraf man seer, at de i hans Faders og Fars fædres Tider havde haft samme Frihed, men de ældre Kongers Breve herom ere lange siden forlørne.

(z) Hertugerne skrev sig Duces Jutæ, saa længe den danske Kongestamme havde Hertugdømmet, men da det kom til Greverne af Holstæen, skrev Gerhardus sig 1395 Dux Slesvicensis, endskjønt han tilførn 1390 havde skrevet sig Hertoghe to Jutlande.

(*) Orig. paa Perg. er tilovers, andre føre dette Brev til 1264.

(a) Orig. paa Perg. er i Behold.

(b) Arnegiald omtales i den gamle danske Glænsborg-Ektraa, given 1284 af Hertug Woldemar, Art. 64. 116. og betyder et slags Penge-Afgift eller aarlig Skat, som i gamle Dage af Øvrigheden var pålagt ethvert Jibsted eller Borgerhuus i nogen St.d. Det kommer af det gamle danske Ord Arne, Arnested, hvormed endnu undertiden Fyrstedet i Skorsfænen kaldes.

(c) Orig. paa Perg. er tilovers.

straten og Borgerne udi Slesvig indgaae med Borgerne i Flensborg et Forbund, hvorefter den, som anklager den anden for Dyrigheden, sine Medborgere uadspurte, skal bøde 3 Mark Solv. Om nogen kommer i Havsnoed, skal den anden, om og saavidt mueligt, hielpe ham; ingen af Parterne skal komme den anden i Forkiøb. Om nogen haver Klage mod anden, skal Sagen ved tvende Borgere afgjæres, dateret 1282 den 28 Junii (d). Kong Erik Glipping, i Betragtning af den Skade, Ulempe og Besværing, som Borgerne i Slesvig for Kongen og Riget ofte have udstaaet, giver dem frie for Tolds Erleggelse paa Skanor-Marked, dat. Flensborg 1282 den 16 December. Woldemar, Hertug i Jylland, bevilger Borgerne udi Slesvig, hvor de komme i Hertugdommet, at kiøbe Korn, Fleck og andre Varer, dateret Slesvig 1284 den 25 Jan. Samme Hertug tager Borgerne i Slesvig under sin Beskyttelse, og befrier dem fra at betale 40 Mk. Bygiæld (e) til Udbud, samt Arnegiæld, Arvkiøb (f), Forggiæld og Told

(d) *J. H. a Seelen* Memorab. Flensburg. p. 195.

(e) Bygiæld var det samme som *Byskat*, en aarlig Skat af 40 Mark Solv, som Byen var ansat for til Udbud eller Krigsrustning.

(f) Arvkiøb var et Penge-Paalæg, som en Fremmed, eller den, som vilde sætte sig ned i nogen Kiøbstæd, maatte betale, i Fald han vilde, at hans Efterladenskab efter hans Død skulde komme hans Arvinger til gode, men havde han ikke betalt sit Arvkiøb, faldt hans Arv, eller hvad han sig efterlod, til Landets høyeste Dyrighed, undertiden Halvdelen til Staden, ligesom enhver Stads-Privilegier eller Stadsret tilholdt. Prisen var sat efter Stedets og Tidens Beskaffenhed. Døde nogen, som havde betalt Arvkiøb, og ingen Arvinger indfandt sig, skulde Arven dog forvares Nar og Daag af Magistraten, før den gik i Kongens Vare. Døde nogen hastig, druknede eller blev ihjelslagen, skulde Arven ikke falde til Kongen, omendskiønt han ikke havde

Told overalt i Hertugdømmet, samt fra al anden Tynge og Tieneste med at skatte til Slottet, ved Kongens Ankomst, Kar, Husgeraad og Sengenklæder, alt saa længe Staden bliver i Hertugens Eye, med flere Friheder, dater. 1286 den 20 Nov. (*). Kong Erik Menved, betragtede den Skade, Besværing og Ulejlighed, som Borgerne i Slesvig ofte have lidt for Kongen og Riget, gjorde dem overalt i Riget toldfrie, dat. Kalundborg 1289 den 28 April (g). Hertug Woldemar forbyder, at ingen i Slesvig, Geistlig eller Verdslig, maae efter sidste Jildebrand sætte høyere Leye paa sine Grunde end sædvanlig, dat. Slesvig 1289 den 24 Maji. Samme Hertug, for at skaffe alle og enhver Sikkerhed, som passere ud og ind til Slesvig, forordner, at hvo som inden for Stadens Fæstningsværker ihjelslaaer nogen, skal uden al Maade dommes paa Livet; Hvo som saarer anden, skal miste Haanden; Hvo som flyr og ikke gribes i Gierningen, skal paa fiendes ved Stadens Sandemænds Sed; Hvo som vil tiltale sin Gieldener, kan lade ham heste ved Fogeden, indtil han betaler, dat. Slesvig 1291 den 20 Febr. Hertug Woldemar den Unge, i samme Terminis som den forrige Woldemar, giver Borgerne frie for 40 Mk. Bygiæld for Udbud, Arnegiæld, Arvkiøb, Torggiæld og Told overalt i Hertugdømmet, samt fra Tynge og Tieneste til Slottet, uden naar han selv kom der, med videre, dat. Slesvig 1325. 21 Julii (h). Samme Hertug, som Aaret efter var indrængt for Konge i Danmark,

havde betalt Arvkiøb. Om Arvkiøb, see Slesvigske Stadsret Art. 19. 37. 38. 39. It. Jus Civit. Ripentl. ap. Westphal. T. IV. p. 2008.

(*) Orig. paa Perg. er endnu til. Dette herlige Privilegium gav Hertugen ette Dage efter Kong Erik Glippings ulykkelige Død.

(g) Orig. paa Perg. endnu i Behold.

(h) Orig. paa Perg. er endnu i Behold.

mark, stadfæster Slesvigerne samme Privilegium, allene at han udstrekker deres Frihed at handle over hele Riget, dat. Ribe 1326 den 11 Dec. (i). Samme Kong Woldemar tager Borgerne i Slesvig, med alt deres Gods paa Landet, i sin Beskiemmelse og befrier dem og deres Bønder fra Jne, Stuth (k), Qværsteth (l), Sogedskat og andre Skatter, undtagen Udbuds-Penge og almindelige Landskatter, dater. Slesvig 1327 den 9 April (m). Greve Gerhard af Holsteen, som bemeldte Mod-Konge havde gjort til Hertug i Slesvig, Danmark's Riges og Rygens Formyndere, giver Borgerne i Slesvig et med næstforegaaende lige lydende Privilegium, dateret Slesvig 1327 den 9 April n). Greve Gerhard til Holsteen og Stormarn stadfæster Borgerne udi Slesvig den af Kongerne Abel og Woldemar givne Frihed, at handle overalt i Danmark's Rige uden Told og paa Skanør Marked, dat. Gottorp 1332 den 6 Julii (o). Wolde-

mar,

(i) Originalen paa Pergament er i Behold.

(k) Jne og Stuth vare Navne paa visse aarlige Skatter, som i gamle Dage betales til Landets Overhoved af alle boesatte Borgere og Bønder, og vare fastsatte til visse Aarets Tider. Man finder navnet Midsommer Stuth, Jule-Stuth, Paaske-Stuth, endog Tyve-Stuth. Naar Skatten betales i Kornvarer, heed den StuthKorn.

(l) Qværsteth, af at sidde qvær, var en Skat, som de Bønder betalte, der sadde hjemme, og ikke havde saa megen Jord, at de deraf behøvede at udruste nogen eller selv gaae med i Krigen.

(m) Ulr. Peterfen har allene en tydsch Oversættelse deraf, visende paa et andet Sted at Originalen har været paa Latin, men fører det uretteligen til 1337, da Waldemarus Slesvicensis ikke førte Kongetitel.

(n) Orig. paa Perg. er endnu tilovers.

(o) O ia. paa Perg. er i Behold.

mar, Hertug i Jylland, forordner, at de af Borgernes Børn udi Slesvig, som vare komne i den geistlige Stand, og derfor efter Hertugens Faders Eriks Død ikke havde villet betale Byens Skatter af deres Arvegods, skulde herefter betale af samme, enten det laae udi Staden eller Forstaden, dateret Gottorp 1336 den 28 Januarii (p). Samme Hertug befaler alle, som søge Byting i Slesvig og kaldes Borgere, at være Magistraten horige og villige, under Straf af deres Godses Confiscation til Byens Beste, dateret 1338 uden Dag og Sted (q). Samme Hertug tager Borgerne i Slesvig udi sin Beskyttelse, giver dem frie fra 40 Mark Bygiæld til Udbud, Arnegiæld, Arvkiøb, Torggiæld og Told overalt i Hertugdømmet, og fra al Tynge og Tieneste til Slottet, uden naar Hertugen selv er der, og for det øvrige stadfæster alle deres Friheder, dat. Slesvig 1328. 10 Mart. (r). Henrik og Nicolaus, Grever af Holsteen og Stormarn, stadfæste Borgere i Slesvig deres Frihed at handle uden Told i Dannemark og paa Skanør Marked, og ellers alle andre deres Privilegier, dateret Gottorp 1343 den 8 Nov. (s). De samme Grever, for den store Skade, som Raadet og Borgerne i Slesvig havde taget i den ulykkelige Ildbrand, giver dem Frihed udi sex Mar for al slags Skat og Tynge, dat. 1351 den 25 Maji (t). Nicolaus, Biskop udi Slesvig, stadfæster Borgemester og Raad de af hans Formænd Biskopperne Dennen givne Friheds-Breve, at ingen Biskop eller anden Prælat maatte stevne nogen Magistrats-Person eller Borger af Slesvig til nogen

(p) Originalen paa Perg. er endnu til.

(q) Orig. paa Perg. er endnu i Behold.

(r) Ligeledes.

(s) Ligeledes.

(t) Ligeledes.

nogen Ret uden for Staden, dater. Slesvig 1356 (u). Raadet og Borgerne i Flensborg slutte med Raadet og Borgerne i Slesvig disse Artikler, at Borgerne af Slesvig maatte i Flensborg paa deres Torv og Markeder handle som egne Borgere; Ingen Slesvigs Borger eller Gods maae udi Flensborg arresteres; Ingen Borger maae drage anden for Landets Dyrighed for Vield eller anden Brøde, men allene for Magistraten i Flensborg eller Slesvig; Ingen flygtig Borger af Slesvig bør høies i Flensborg, men staae til Rette som det sig bør, dateret 1386 den 21 Febr. (v). Gert, Hertug i Jylland og Greve udi Holsteen forbyder alle Indvaanere i Staden og overalt udi Hertugdømmet at bortgive deres Huse eller liggende Grunde til Præster eller Kirker, allene deres Losøre maae de give til hvem de ville, dateret 1390 den 20 Maji (x). Samme Hertug efter Overlæg med sit Raad i Slesvig, bevilger, at Borgerne skal være toldsfrie i Hertugdømmet efter deres Privilegiens Lydelse, dateret 1391 den 7 Martii. Samme Hertug stadfæster Borgerne i Slesvig alle de af Kongerne Abel og Woldemar, hans Farfader Greve Gert, hans Fader Greve Henrik og Farbroder Greve Nicolaus dennem givne Privilegier paa Toldsfrihed og frie Handel udi Dannemark og paa Skanør Marked, dat. Gottorp 1395 den 13 Martii (y). Samme Hertug beder og befaler alle, som enten have eller bygge Huus eller Baaning i Slesvig,

V y n 2

at

(u) Originalen paa Perg. er endnu til, men de deri nævnedes forrige Biskoppers Breve ere forlorne. Om denne Frihed handler den 40 Art. i Stadsretten.

(v) Er trykt i *Seehus Memorab.* Flensburg. p. 195. Origin. paa Pergam. er og endnu i Behold.

(x) Orig. paa Perg. er endnu til.

(y) Orig. paa Perg. er endnu i Behold. Det var ellers en besunderlig Magt, disse Hertuger og Grever tilstode sig, at give og stadfæste Privilegier i deres Overherres Rige og Lande.

at de for Jids Fare skal tække dem med Steen og Kalk, under 40 Mk. Straf, ligesom tilforn Greverne Henrik og Claus havde befalet, dernæst at de skulde hielpe til Stadens Befæstning, og være Magistraften lydige og hørsomme, dat. 1402 den 15 Junii (z). Henrik, Hertug i Slesvig og Greve udi Holsteen, giver Borgerne i Slesvig en med sin Faders af 1395 aldeles ligelydende Stadsfæstelse paa Fødsel og Handelsfriheder i Dannemarks Rige og paa Skanor, dateret Gottorp 1416 den 9 Aug. (a). Kong Erik af Pommern stadfæster Borgerne i Slesvig alle af Kongerne og Hertugerne dem lovligen forundte Privilegier; tillader dem, overalt i Riget at handle med uforbudne Varer uden Fødsel og Torvøring (b), undtagen i Skanor og Følsterbod fra St. Olai til St. Dionysii Dag, da alle der maatte svare Fødsel; At have Skuder og Skibe paa Fiskerie i Øresund, samt Heste og Vogn paa de skaanske og siellandske Markeder; At være frie for Arnegield, dog at de forsyne sig med Stadens Pas, at ikke Kongen skal besviges i sin Fødsel; At beholde deres Byfred (c) og gamle Stadsgrændser; At have ugentlig deres Byting og Torvdage, dat. Slesvig 1417 den 22 Aug. (d). Adolph og Gerhard, Hertuger udi Slesvig, en med deres Faders af 1395 aldeles ligelydende Stadsfæstelse,

(z) Originalen paa Pergam. er i Behold. Dette er indført i den 116 Artikel af Stadsretten, men de tvende Grevers Breve derom findes ikke mere.

(a) Orig. paa Perg. er endnu i Behold.

(b) Torvøring er det samme, som forhen er kaldet Torvgield, og var den Kienbæls, som blev given for den Frihed at sæge Torv i nogen Kjøbstad.

(c) Byfredh forstaas om en Stads hele Streckning, Mark og Grændser, inden hvilke den burde have Fred og Sikkerhed, og er det samme som de Tydske kalde Wickbilde, hvorom i Slesvigs Stadsret Art. 16. 19.

(d) Orig. paa Perg. er endnu i Behold. Kongen havde paa den Tid indtaget Slesvig, da han gav Borgerne dette Privilegium.

stelse, paa Told- og Handels-Frihed i Danmark og Skanor, og paa alle andre deres Privilegier, dat. Gottorp 1431 den 16 Mart. (e). Kong CHRISTIAN I. stadfæster Borgemeistere, Raadmænd og Borgere i Slesvig alle dennem af Kongerne, Hertugerne og Greverne givne Privilegier, dat. Gottorp 1461 den 4 Martii (f). Samme Konge giver Borgemeistere, Raad og menige Indbyggere i Slesvig det bekiendte Slie-Brev eller Privilegium at bruge og befare Slie-strømmen ubehindret med deres Fiske, Seilads, Kiøbmandskab, Møring og Biering, og det paa alle Sider, indtil en Ugesføds uden for Slesmundede, dateret Glensborg 1480 den 28 Sept. Høystbemeldte Konge, i Anledning af det Overmod som Karlten Wonsleth havde øvet i Slesvig, befaler Magistraten herefter alvorligen at rette over de Voldsomheder, som Adelsmænd maatte begaae der i Staden, under Fortabelse af Byens Privilegier, dat. 1481 den 7 Jan. Kong Hans og hans Broder Hertug Friderich stadfæste Borgemeistere, Raad og Menighed i Slesvig alle af deres Fader og Forfædre dennem givne Privilegier, dat. Gottorp 1484 den 5 Januarii. Hertug Adolph stadfæster alle Stadens Slesvigs Privilegier, i sær deres Slie-Brev, og tillegger denne nye Frihed, at ingen fremmede Kiøbmænd maatte bruge Forkiøb for deres Stads Porte, paa Torvet og ved Skibsbroen, dat. Gottorp 1545 den 12 Aug. Samme Hertug berettiger Borgerne i Slesvig, aarlig at besigte Slie, og tilsee, at Strømmen overalt paa 40 Favn: holdes frie og aaben, dat. Gottorp 1550 den 4 Maji. Samme Hertug forpligter sig, for en af Magistraten og Borgerne i Slesvig overladt Dam ved Alpenstorp, at erlegge aarlig til Byens Beste 6 Mk. Lybsk, dat. Gottorp 1580. 16 Maji.

V n n 3

Hertug

(e) Orig. paa Perg. er endnu tilovers.

(f) Ligeledes.

Hertug Philip confirmerer Hertug Adolphs 1545 Staden givne Privilegium, dateret Gottorp 1589 den 12 Julii. Hertug Johan Adolph stadfæster forbemeldte Hertug Adolphs Privilegium, dater. 1593 den 18 April. Kong CHRISTIAN IV. ved sin Arvehyldning i Hertugdømmet confirmerer alle Slesvig Stads Privilegier, dat. Flensborg 1593 den 1 Sept. Hertug Joh. Adolph confirmerer paa ny Hertug Adolphs og tillige alle andre Slesvigs Stads Privilegier, dat. Gottorp 1596 den 19 Febr. Samme Hertugs Constitution for Slesvig, 1) om Skippere og Handlende at anlegge ved Skibsbroen, 2) om Broespenge, 3) om Herstkabets Forkøb af ankommende Varer, og med samme at anlegge til Gottorps Brygge, 4) om de slesvigiske Sifkere, 5) om Forbud paa Bismarck Ol, dat. Gottorp 1600 den 23 Julii. Hertug FRIDERICH III. confirmerer oftbemeldte Hertug Adolphs og alle andre Staden Slesvigs Privilegier, dat. Gottorp 1617 den 22 Mart. Kong FRIDERICH III. stadfæster Staden Slesvig alle af sine Forfædre givne Privilegier, dat. 1648 den 12 Oct. K. CHRISTIAN V. confirmerer alle Stadens Privilegier, dat. Kiøbenhavn 1671. 2 Jun. Hertug CHRISTIAN ALBERT forlænger den Slesvig Bye 1652, formeldt den afbrændte Holm givne Frihed paa 20 Plove endnu paa 27 Aar, og eftergiver Contributions Restancerne, dateret Gottorp 1673 den 2 Jan. Kong CHRISTIAN V. confirmerer atter Slesvig Stads Privilegier, saavidt de ikke ere hans souveraine og Ene-Regiering over Hertugdømmet Slesvig imod, dat. Gottorp 1685 den 14 Oct. Hertug FRIDERICH IV. confirmerer den for Slesvig giorte Constitution af 1600 angaaende Skibsbryggens Rettighed, dateret Gottorp 1695 den 20 Julii. Nyere Privilegier vides ey.

Stads
Baaben. Man veed ikke, hvor gammel Slesvigs Stads Baaben er, ey heller af hvem og ved hvad Lejlighed Staden har faaet det. Efter rimelig Sietning kan det neppe være ældre end fra 1200. Det aller-
ældste,

ældste, som Ulrich Peterfen i Stads: Seglet under Documenter af 1299 har fundet, forestillet en over et brusende Vand opmuret Befæstning med et høyt Taarn i Midten, som med Taffer og Slugehuller er forsynet, paa hois høyre Side en med Spidserne indvendt Halvmaane og paa venstre Side en sexoddet Stierne viser sig. Omkriften er: SIGILLVM. CIVIVM. DE. SLESWIC. Sættet i Baabernet er blaat, Muurverket rodt, Strømmen Sølv, Halvmaanen Sølv og Stierne Guld. Dette Baaben, som endnu findes brugt i Sigiller af 1415 (g) og formodentlig under langt nyere Documenter, er Slesvigs rette og ægte Stads Baaben. Taarnet og Muren sigter paa Stadens gamle Befæstning og Forsvars Stand. Båndbolgerne vise Stadens Leve ved Elven og dens gamle Søefart. Maanen kan betyde dens Velde og Anseelse iblant Hertugdømmets Stæder. Stierne dens lykkelige Tilstand og blomstrende Handel i gamle Dage. I senere Tider har dette Baaben undergaaet adskillige Forandringer, saavel i Stads: Seglet, som her og der malet eller paa offentlige Bygninger udhugget, hvilke man for endeel kan tilskrive Signetstikernes, Malernes og Bildhuggernes Indfald og formeente Kunstforbedring. Først har man taget Muren bort ved den høyre Side, og gjort en Port nederst paa Taarnet; dernæst, som noget besynderligt, indsat under Maanen et lidet Skjold som et adeligt Baaben; Siden har man 1607 forandret det faste Taarn til en stor muret Port med et Gallerie og et lidet Taarn over, og sat et andet Taarn eller

Blok:

(g) See Noords Nachricht von der Hanckovischen Familie p. 10. 26. hvor der handles om dette Baaben, og vises paa det indsatte Blad nogle af de foranderlige Maader, som det er brugt paa. Conf. *Elverfeldt de Hollatia* fol. R. 3. *Angeli Holst. Chron.* p. 27. *Rantzovii Cimbr. Descript.* ap. Westphal. T. I. p. 52.

Blokhuus hos den venstre Side; Endelig har de i vore Tider igien forbedret Stads-Baabenet, antager den gamle Muur med Taarnet, og ladet i Midten en aaben Port med en Jernkam udi. Men underligt er det, at de har ladet det lidet uvedkommende Skiold under Maanen forblive. Dette Skiold, som ligner det adelige Rantzovske Baaben, veed ingen, naar eller hvorfor det er blevet indtaget i Slesvigs Stads-Baabenet. Nogle Skribenter, som have levet sidst i det sextende Seculo, have, for at flattere den store Lærdoms-Efter Statholder Henrich Rantzov, gjort dette Skiold til denne Families Baaben, paaftaaende, at det til Familiens Ære er anbragt i Stads-baabenet, for nogen Rantzovs sær Fortieneste af Slesvig eller gammel Hønhed over Staden. Men som dette er sagt uden al Grund og Beviis, fortienet det ingen Troværdighed. Desuden findes dette Skiold ikke altid og allevegne paa lige Maade indeelt, men undertiden ligner det andre slesvig-holstenske Adelslegters Baabener, saasom von Ucken, von Stöcken, og deslige, og kommer altsaa intet ud deraf til nogen Hæder mere for den eene end for den anden Familie. Men om det er skeet for nogen sær Persons Skyld, da kanstee har Slesvigerne dermed sidst i det femtende og sextende Seculo henført til den, som paa de Tider har været enten Statholder eller Amtmand paa Gottorp, dog uden at man nu kan vide deres egentlige Aarsag dertil. Det lidet Skiold som nu sees i Baabenet er rødt og hvidt, deelt lige ned ad, med tvende Bøffelhorne paa Hielmen.

Befæstning

Fr: de ældste Tider af har Slesvig efter Stedets Natur og Beliggenhed, snart til Halsdecken, havt en Art af Fasthed formedelst de omkringliggende Bande, mod Osten og Sonden Slien og de derfra til begge Sider udskydende Indvige kaldte Noor, mod Vesten Pøls Vig samt endeel Meradser og Enge, som til endeel fordom have været aabne Søer. For at betjene sig af disse naturlige Fordele, har
man

man efterhaanden taget Kunsten til Hielp, og søgt at lukke for de øvrige aabne Dele og Tilgange, med Grave, Volde, Mure, eller Casteller og Blokhusse, ligesom hver Tids Mode og Omstændigheder har udfordret. Nu for Tiden er saa got som ikke det mindste Spor tilovers af fordum Dages Fortification, undtagen et Stykke af en gammel Vold og Grav paa Friheden fra Slien til Norder-Havn; Men i Begyndelsen af forrige Seculæ har man endnu her og der seet store og fiendelige Levninger deraf, som efterhaanden ere slefede, opfyldte, og til andet Brug anvendte (h). Som Slesvig fra meget gamle Tider har været, ligesom endnu er, Dannemarks Riges alleryderste Grændsestad imod Tydskland, og tillige for det niende Seculum en vigtig Sø- og Handelstad, saa kunde man gjerne troe, at den endog for samme Seculum har saavel imod Søerøvere som indfaldende Landmagt havt nogen, skiont ufuldkommen, Forsvarsverk for sig. Af saadant synes Navnet Oldenborg paa Hadeby-Siden og nogle flere Rudera at være en Overblivelse. Men saasnart Historien begynder at lyse for os, har vi Vidnesbyrd nok om Byens Befæstelse, dog kan man ikke gjøre sig noget rigtigt Begreb om samme i sin Fuldkommenhed, eftersom det alt har været Stykkeverk, og ethvert Herskab har til sin Tid bygt og ombyggt alt efter sin Kundskab og til sine Hensigters Understyttelse. Den ældste Biskop vi har om noget saadant, give os de frankiske Skribenter (i), som fortælle, at Kong Gotfrid i Aaret 808, den Tid han havde forstyrtet den meklenborgske Stad

Rerik,

(h) See Helvaderi Schleswigs Beschreibung Cap. 3.

(i) *Vita Karoli M.* apud Pithoeum Paris. 1588. 8. P. II. p. 66. Det selv samme findes hos mangfoldige Annalister i Du Chesnes og feres Samlinger under det Aar 808.

Rerik, og bortført Riobmændene med sig til Slesvig, foretog sig at drage en Vold og et Brynstvern for Eyderen lige fra Øster til Vester Soen, som skulde tiene til en Beskyttelse for det hele Rige, men i sær for denne Stad. Samme Nytte havde Slesvig af de nye og vidtløftige Berker, som Dronning Thyra og Kong Harald Blaatand i næstfølgende tiende Seculo, under Danneverks og flere Navne, anlagde hos og omkring Slesvig og lige hen til Holdingsted. Disse Anstalter sigtede alle til den tydske Side, men de Odeleggelse, som R. Harald Haardraade af Norge og kort derefter Bunderne ved Midten af det ellefte Seculo anrettede i Slesvig, saavel som den siden iblant Landets Prindsen tiltagende indvortes Uenighed, gav Øvrigheden og det mægtigste Partie Anledning nok til at tænke paa mere og mere Sikkerhed for de andre Sider af Staden. Hvo vil tvivle om, at saa aarvaagne Konger, som Sven Estridsøn, Knud den Hellige og Erik Eye-god, jo og have sørget for Slesvigs Belfærd og Forsvar. Om den sidste Søn Hertug Knud, som vidste vældigen at frede baade Staden og Landet ved at udsøge alt Søe og Land-Noverie, skrives, at han lod komme Bygmestere og anlagde tvende Casteller, et paa hver Side Elven, hvor Strømmen var smallest; Siden lod han gjøre Jern-Rekker, samt Træ-Bolwerker og Bomme over Sundet, hvorved han kunde lade Havnen tilslutte og oplukke efter Behag; Castellerne besatte han med Mandskab, som skulde passe paa Søe-Siden og paa den af hannem der anlagte Vold (k). Men at der og paa de Sider har været lovlige Fæstningsværker til Landsiden, det viser de kort efter Knuds Død paafulgte indbyrdes Krige imellem Kong Niels og Erik Emun. Denne sidste tog sin Tilflugt til Slesvig, som det fasteste Sted i Riget, og ved Borgernes Hielp end videre saaledes forbedrede

(k) *Knyrtinga Saga* p. 177.

bedrede Fæstningsværkerne, at, omendstiont Byen af Kong Niels og Hrinds Magnus med en stor Magt blev belejret, vare de ikke i Stand til at tvinge eller indtage den, indtil den selv efter nogle Maanedes overgav sig. Magnus skal endnu have gjort Staden fastere imod Keiserens truende Anfald, og iblant andre Værker ladet opkaste den Vold ved Mooret oven for Klosteret (l). Slesvig blev i de Tider anseet af den Fæsthed, at man der henhættede Stats- og Krigsfanger i sikreste Forvaring. Der holdte Herrug Knud de tvende meklenborgske Fyrster Pribislaum og Nielorum fangne (m), der lod Kong Nicolaus, Erkebiskop Atzers Broder Christiern i en Fæstning hensætte (n), der lod og Kong Erik Emun tvende sin Broders Haralds Sønner i et Castel ved Elien forvare (o). Kong Sven Græthe, ved sin jævnlige Nærværelse i Slesvig, har ikke hellere ladet mangle til sin Sikkerhed at gjøre Staden fast. Ibland andre Værker har han efter de Gamles Beretning ved nordre Siden paa et Bierg ladet opføre et Bleskhuus med et høyt Vagtaarn (p), og sat Straf for dem, som beskadede Stadens Fæstning og toge enten Hæle, Planker eller Stene deraf (q). De Belejringer, som Slesvig ved de Tider udstod snart af Knud og snart af Sven, vidne noksom om dens Befæstning paa alle Sider.

§ § § 2

At

(l) *Fragm. Hist. Slesv.* ap. Westphal. Tom. III. p. 272.

(m) *Helmoldus* Edit. Bangerti p. 119.

(n) *Sveno Aggenis* p. 110. Christianum captivavit, ferreisque vinculis compedibus, ad castrum quoddam prope Slesvicum custodiæ mancipandum delegavit. *Saxo Gram.* p. 244. in ostii Slesvicensis ergastulum relegatur.

(o) *Saxo Grammat.* p. 247. Ambos ætatisima apud Castrum Slesvicense custodia asservari præcepit. *Chron. Dan.* ap. Westphal. T. I. p. 1417. Ronem & Hericum ad castellum quod est ante portum Slesvic submersit.

(p) *Cyprii Annal. Ep. Slesv.* p. 168. *Fabricius* ap. Westphal. T. III. p. 383.

(q) *See Slesvigs Stadsret* Art. 109.

At Slesvigernes Porte i Kong Waldemar I. Tid bevogtedes af 60000 Danske, det maae forstaaes ey allene om Stadens, men tillige om hele Danneverks Fæstningsværker (r). De marzge Slesvigs Belejringer og Indtagelser, som i det trettende Seculo skede af Kong Erik Plogpenning, Greve Adolph, Kong Christoffer I. og Kong Erik Glipping, give vel at formode, at Befæstningen i de Tider mere er bleven ruineret end i Stand sat. At ellers Byens gamle Befæstning har til største Delen bestaaet af Tømmer og Træværk, sees ey allene deraf, at den i gamle Registre nævnes Plankæ, og i Stadsretten forbudet at borttage af dens Pæle og Planker, men endog deraf, at, da Byen 1288 ved ulykkelig Jidsvande var lagt i Aske, har Hertug Woldemar ladet den rundt om befæste af det Tømmer fra Gottorp Slot som han lod nedbryde, saa at den nu var som en Nøgel og Luffelse for hele Dannemark (s). I det Privilegio, som Hertug Woldemar 1291 gav Slesvig, om Stadens Fred i Tilfælde af Mord, Saar og Gieldnere, findes til Oplysning om dens da værende Befæstning denne Artikel: "Dersom nogen, Fremmed eller Borger, enten i Staden eller "inden dens gamle Mure, eller dens Omhægninger mod Norden, "som bliver kaldet Grisæwirci, Angelbowirci og Saldergater (r),
" eller

(r) *Saxo Grammat.* p. 343. *Conf. Fragm. Hist. Slesv.* ap. Westph. Tom. III. p. 277.

(s) *Chron. Erici* ap. Lindenbr. p. 276.

(t) Saldergater synes at have været en vis Egn i den nordre Deel af Staden, bestaaende af een eller flere Gader, som i gamle Dage har havt dette Navn, og ligget tet ud til Stadens Befæstning. Heraf heder endnu formodentlig det saa kaldte Solterberg eller Klosterfeld imellem Nooret og Pypendick. 1413 nævnes en Lykke hos Solterbeck, og udi et Brev af 1334 nævnes Solterbeck, Mølle at være givet af Hertug Erik til Jomsfrustrosteret udi Slesvig.

"eller inden den store Bold nær St. Johannis Kirke mod Osten, "eller inden for Vandet Stien, som flyder imellem Staden fely og "Hadeboth, eller inden for det gamle Slot, som kaldes Jurians- "borg, mod Vesten, ihiesslaaer nogen, da skal han dommes til "Døden". Af de her opregnede Friæwirki og Angelbowirki, hvilke og nævnes under 1415, gior man sig den Slutning, at Fri- serne og Angserne, Indbyggere i Hertugdømmet, have hver havt sin Deel af de slesvigiske Fortificationsværker at forfærdige og underholde, for i Krigstider at kunne have sin Tilflugt i Staden med Familie og Gods. 1402 befaler Hertug Gerhard Indbyggerne at hielpe til Sta- den at befæste, naar de derom vorde tilfagte. 1415 var Slesvig i saadan Forsvars Stand, at Kong Erik af Pommern ikke strax torde ved Beleyring angribe den, men paa alle Udsiderne opbygde Skand- ser for at indspærre Staden, saasom Konningsborg ved Slesmunde i Svansen, Vildspang udi Angeln og Fresenborg ved Threen (u). Alarer derefter kom Kongen Staden nærmere, anlagde en nye Fæst- ning imod den paa Hæsteberg, men maatte forlade Beleyringen, ind- til 1417 da han kom igien med en langt større Magt, og endelig ind- tog Staden. 1425 blev Slesvig paa nye af Hertugen sterkt befæstet med dybe Graver, Bold og Palisader, saa at Kong Erik, da han baade i dette og følgende Aar 1426 med en vældig Haand angreb Staden, dog ikke blev den mægtig (v). Efter den Tid er intet videre tænkt paa noget Fæstningsværk om Slesvig at vedligeholde; thi først var det usornodent, siden Kong CHRISTIAN I. blev tillige Herre over Slesvig og Holsteen, dernæst var hverken Situation beqvem eller den gamle uregelmæssige Fortifications- Art til nogen Nytte, ef-

(u) *Chron. Holfaz.* ap. Leibnit. p. 95. *Helvanderi Sylv. Chron.* T. I. p. 118. sq.

(v) *Hvitfeld* p. 726. 727. *Chron. Hof.* ap. Leibnit. p. 116.

terat Kanoner og andre Beleyrings-Maadter kom i Brug. Imidlertid nævnes derefter, og mere end 100 Aar efter, i gamle Registre og Regninger, om gamle og nye Bergfredede eller Blokhuse og Bagtaarne, hvoraf et har hedet Sandersborg. Et Document af 1504 viser, at Stadsgraverne have gaaet tit forbi Graabrødre-Kloster. Disse Stadsgrave ved Biskopsgaarden liggende, som 1566 med Sifferie og Nytte bleve til Cancellen Adam Traziger overdragne, ere siden blevene tildeels opfyldte og med Bygninger besatte (x).

Gamle
Slotte.

I og omkring Slesvig har i gamle Dage været anlagte adskillige Slotte og befæstede Huse. Det allerældste og som formodentligen har været byggt længe før Christendommens Begyndelse, holder jeg for at have ligget sønden i gamle Hedeby ved den Indvig af Elven, som kaldes Sydersund eller Hadebyer-Møer, paa den rundagtige Plads, som endnu kaldes Oldenborg. Denne gamle Borg eller Castel, som i Storrelse har lignet en liden Stad, og kanskee været den allerførste og ældste Herheby, har, som det synes, haft fire Porte, og paa østre Siden været befæstet af Mooret eller den lrede Havn, men rundt om paa de øvrige Sider af sterke Belde og Græve, som man endnu kiendeligen seer. Derudi paa en høi Banke har det egentlige gamle Slot staaet (y). Pladsen er for mange hundrede Aar siden jævnet og inddeelt til Agerland, og er omliggende Landboer tilhørende. Under Jorden har man her og der fundet Tommer, Pæle og Ruder af Muur og Steenbroer, som alt vidner om fordums Bygninger og Gader. Navnet Oldenborg kan ikke have været Stedets første Navn, men det er først saa blevet kaldet, efterat Staden

er

(x) See Noodes Beytræge T. II. p. 260. 277. 350. *Westphal. Monum.* T. IV. p. 3198.

(y) Vid. *Cypræus* ap. *Westphal.* T. III. p. 192.

er bleven udvidet og har faaet et andet og nyere Slot, hvilket efter al Anseelse har været den i Nordvest derfra anlagte liden Befæstning, som man i nyere Tider, efter den vrang Indbildning om det Slesvigske Markgrevskab, har kaldet *Marggreve-Slottet*, da jeg ikke kan see eller troe andet, end at dette har været et lidet Castel, anlagt imellem Stadens egentlige Fortification og Landets store Befæstning Danneverk til at secundere begge. Og det er ikke at tvivle paa, at jo i den store Udstrækning, som det vidtloftige Danneverk havde, har været indrettede mange smaae Casteller og Blokhuse, til at rumme den store Garnison af Krigsfolk, som Fæstningsværkerne skulde besættes med, og som sædvanligt i det mindste var 60000 Mand. Helvaderus (2) har forvirret førstnævnte Nidenborg med dette sidste Slot, da man dog endnu tydeligt kan adskille deres Situation. Bierget, som det sidste Slot har været bygget paa, er nu for Tiden med Egetræer og tykke Buske bevoxet, og de gamle Værke af Bønderne saaledes ødelagte og forandrede, at ikke det mindste Spor er tilbage enten af Slot eller Fæstning. Ved Foden af dette Bierg findes en stor Sandgrube, hvor nogle got Folk sidst i forrige Seculo lod sig ved en forløben Munk forlede til at lade grave efter en her skjult stor Skat, dog med Hertugens Tilladelse. Efter at de med stor Befæstning længe havde gravet forgievet, gjorde Bedrageren sig usynlig og lod Interessenterne beholde det Tab de havde. Det tredje Slot skal have ligget paa et Bierg i det sydvestre Hjørne af Konges Engen tæt ved Elven, og efter Tradition være opbygget af den vendiske Herre Bluffo, som med sine

Marggreve-Slot.

Bluffebo.

(2) *Helvaderi Beschreibung von Slesvig* Cap. 3. *Meursius* har taget sin Betænkning om dette *Marggreve-Slot* af *Cypræo*, men hverken *Cypræo* eller *Helvaderi*, eller andre saa nye Skribenters Vidnesbyrd gielder noget om saa gamle Ting, *Grammii* Not. ad *Meurs.* p. 140.

Landsmænd i Aaret 1066 overrumplede og ødelagde Slesvig. Stedet heder nu Luseberg, og deraf synes Cypræus og andre at have gjort det Ravn Blusseborg (a). Ingen gammel Skribent nævner denne Fæstning, ey heller synes det saa ganske troligt, at Blusso har havt saa lang Tid og sat sig saa fast i Slesvig, at han der skulde have opført et Slot. Jeg indstiller derfor til Undersøgning, om ikke det Slot eller den Skanse, som man paa Lusebiorg har fundet Rindetegn til, snarere maatte høre til de Befæstnings Anstalter, som Hertug Knud efter 1126 lod gjøre ved og i Slien, deels til Stadens Forsvar, deels for de Seefarendes og sin nye anlagte Folds Sikkerhed (b).
 Jørgens- Det fjerde Slot var Jørgensborg, som laae paa den siden Holm i borg. Slien mellem Slesvig og Hedeby, nu kaldet Nevenberg af den Mængde Naager, paa Tydsk Mewen, som der om Sommeren opholdt

(a) See *Westphal Monum.* T. III. p. 205. 269. 382. Cypræus stiller ikke Tidene ad, men aldeles confunderer den Ødeleggelse, som Blusso i R. Sven Estridsens Tid anrettede udi Slesvig, med de Strejferier, som Henrik af Benden vel et halvt hundrede Aar derefter i Kong Nicolai Tid begik; Videre fortæller Cypræus, at den uformodentlige Visite, som Henrik fik af Hertug Knud, skede paa Jørgensborg ved Slesvig, da det dog af Sagens Sammenhæng og Saxonis Ord synes klart, at det var i Henriks eget Land, formodentlig paa noget Slot her foran i Bagrien eller Meklenborg. See *Cypræi Annales* p. 128 134.

(b) Herom skriver Huctor til *Knytlinga Saga*, som har levet ikke meget længe derefter, p. 177 saaledes: Cnutus domum redux, convocatis architectis, ad utramque sinus Slesvicensis oram, eo in loco, ubi fretum prope urbem angustissimum, propugnacula extruxit, ferreisque ac partim ligneis vœstibus commisit, quæ portus clauderetur. Eisdem præsidia militum imposuit, qui fretum custodirent, impedituri, ne quæ navis temere elaberetur, neu nisi portorio soluto portum subiret.

ophelde sig (c). At dette Slot har været til og havt dette Navn, det viser unegteligen et Hertug Woldemars Privilegium af 1291, som nævner *Castrum antiquum quod Juriansborgh dicitur*, den gamle Sæstning kaldet Juriansborg (d), som laae vesten ved Slesvig og hvor inden for Staden paa den Kant skulde have Sikkerhed. Det var paa

(c) Ulr. Petersen i hans Mscr. om Slesvig beskriver dette Mevenberg at være 200 Skrit lang fra Norden til Sønden og 80 Skrit bred fra Østen til Vesten. Nu er det en tør Græshøj, hvis ene Side er noget forhøjet. Man finder der undertiden Bernsteen. Man seer kiendelig, at dette Bierg forðum har været langt større, og at det ved Vindenes og Vandets Magt har mistet meget af sin gamle Strekning. En gammel, men usikker, Tradition siger, at Kong Abels Liig, da det med Spørgerie foruroligede Domkirken, blev flyttet over til denne Holm, hvor det var lige saa uroligt, indtil det endelig blev nedsenkt i en Morads udi Pøhlholk. Denne liden Ø, som gjør ikke lidet til Stadens lystige Udsigt, besøes nu allene af en utallig Mængde hvide Maager, som indfinde sig midt i Martio og forblive der til Junii Maanedes Ende, ved hvilken Tid Herskabet forðum aarlig gjorde sig her en Fornøjelse med at skyde disse Fugle i Lusten, hvorefter Den og de øvrige Fugle bleve givne til Priis for alle og enhver. Før den Tid saae ingen Lov at komme paa Mevenberg, men saasnart den kongelige Jægmester nu omstunder har gjort det første Skud, begynder Jagten, som varer i tre Dage. Endelig undflye Maagerne først til Glensborg Fiord, siden ud i Østersøen. fattige Folk kaae nogle af dem med Nelder, men Kiødet er ganske traned.

(d) See *Westphal* T. III. Præfat. p. 31. *Cypræi Annales* p. 134. Paa et andet Sted kalder Cypræus dette Slot Juliensborg, og mener uden Grund, at det i det tiende Seculo er byggt af Julinerne og af Kong Sren Tiugskæg igien forstyrret. See *Westphal* T. III. p. 194.

paa denne Holm Jørgensborg Kong Erik af Pommern og de Dausse, da de belejrede Slesvig og havde her sit Hovedkvarter, bleve af Holfstenerne overrumplede og fordrevne (e). I det gottorpste Amts Register af 1603 nævnes dette Sted endnu Jørgensborg, og Helvaderus taler om Slottets Grundvolde og Ruder, som ved samme Tider ere seete (f). Men ikke længe tilforn var af Hertug Adolph paa dette Bierg byggt et lidet Lysthuus med Træer omgivet, som dog ikke længe blev ved Magt (g). Man veed ikke, naar og af hvem dette Slot enten er byggt eller igjen nedrevet; thi hvad Cypræus, enten den ældre eller yngre derom beretter, er ustadigt og ikke troværdigt. Derfom nogen rimelig Siemning maae have Sted, da troer jeg, at dette Slot har været en af de Befæstninger, som Hertug Knud indrettede, som sagt er, mod Søerovere og til Slie: Fjeldens Sikkerhed. Dog negter jeg ikke, at der endog for denne Hertugs Tid gierne kan have været noget saadant Anleg. Uden Tvivl har dette Slot været det Castrum Slesvicense eller ergastulum ostii Slesvicensis, hvor Kong Niels indfattede den fangne Christiern Svendsøn, og K. Erik Emund de tvende sine Brodersønner, hvilke han lod drukne i Elven (h). Som denne liden Ø med sit Easfel eller Slot laae midtvejs imellem gamle Staden og Hedeby, og Vandet, som er grundet og lavt, fordum ikke var nær saa bredt over som nu, da saa meget baade af Holmen og begge Landsiderne er bortskyllet, saa havde man fra gamle Tider af, og kansee i højbemeldte Hertug Knuds Tid, anlagt en fast og bred Dæmning

(e) *Cbron. Holf.* ap. Leibnit. p. 95.

(f) *Helvaderi Schlesw. Besch.* Cap. 3.

(g) *Braunii Theatr. Urbium* T. IV. n. 32. *Henr. Rantzov.* ap. *Westphal.* T. I. p. 50. kalder det Castrum D. Georgii.

(h) *Saxo Grammat.* p. 244. 247. *Sveno Aggonis* p. 110.

ning fra Slesvigs Siden over til Jørgensborg, og en anden derfra igjen over til Hedeby, saa at den almindelige Farevej til og fra Ekernførde og Holsteen faldt igiennem dette Slot (i). Men da samme Dæmninger vare alt for meget udsatte for Veyrets og Vølgernes Anlob, og ikke kunde vedligeholdes, har man maattet indrette den anden Passage forbi Gottorp, som endnu bruges. Det femte Slot ved Slesvig var Hesteberg, som rettere var et Castel anlagt paa det Bierg Hesteberg. Hesteberg imellem Staden og Gottorp Slot. Hvitfeld og Pontanus kalde dette Slot Zattersborg, men om det saa har hedet, eller det er en Fejlsagelse i Navnet Hesteberg, er uvist. Kong Erik af Pommern i de svære Krige han førte med Herrugerne om sin og Rigets Ret til Herrugdommet Sønder-Jylland, bygde 1416 denne Fæstning, og tænkte dermed at udhungre Gottorp og tvinge Slesvig, som han da havde belejret; men Alaret derefter blev det af de Holsteenske og deres Allierede indtaget og Garnisonen ihjelslagen (k). Danckwerth paa sin Tegning af det gamle Slesvig, kalder det Kong Eriks Slot. Efter de Tidens Maade var det meget fast, omgivet i stedet for Muur med Palisader og dybe Graver, og med en stærk Magt og megen Krigsrustning besat (l). 1426 da Kong Erik igjen forsøgte en Belejrning

A a a 2

for

(i) Disse tvende Dæmninger kan endnu sees under Vandet, og ved stærk Vestensvind blive de fast ganske tørre. See Danckwerths Kart over gamle Slesvig ad p. 113.

(k) Hvitfeld p. 667. 670.

(l) *Chron. Holsat.* ap. Leibn. p. 115. 116. beskriver dette Castel saaledes: Rex *Ericus* ante portas ejus (castrum Gottorp) aliud castrum in monte *Hestherch*, cum fossatis profundis & palis longis circum amictum pro muro, collocavit, in quo castro posuit quasi totius Regni Daciae potentum virorum copiam, ad custodiendum dictum novum castrum atque ad impugnandum

for Slesvig og Gottorp, lod han fra Hesteberget af ned til Slien opføre en stor og bred Grav med Brynstværn, dermed at bedække sin Armee og at affære Staden fra Slottet (m). Af denne Grav, saavelsom af foremeldte Kong Eriks Fæstningsværker, har endnu i dette Seculo været kiendelige Spor at see. Ellers har det ikke været denne Konge allene, som har betient sig af dette høyere end Staden og Slottet liggende Sandbjerg, til at ængste begge; thi Historien viser, at Kong Christoffer II. 1325 havde belagt Gottorp fra Hesteberget, og atter 1330 uden Tvivl fra samme Side (n). Endnu er det i Mands Minde, at Kong FRIDERICH IV. 1700 i April-Maaned lod fra dette Hesteberg med nogle Bomber beskyde Gottorp Slot, som dog ikke kom til anden Yderlighed formedelsf den paafulgte travendahlffe Fred. Ligesaa havde og tilforn 1629 i den keiserlige Krig, Kong CHRISTIAN IV. paa samme Hesteberg ladet plante Kanoner for at beskyde Gottorp, hvilket dog ved den mellemkommende tybekske Fred blev afvendt (o). Det siette Slot eller snarere en liden Skanse, skal have ligget paa den sydøstre Ende af Friheden, hvor Slien er smalest og Overfarten gaaer til Gardorp. Samme skal have været anlagt til Værn og Beskyttelse for denne udybe Passage, som ellers intet Forsvar

pugnandum castrum Gottorp et civitatem Slesvicensem. Et hoc castrum Regis novum firmissimum fuit & invincibile.

- (m) *Alb. Crantzii* Danicæ Lib. VIII. Cap. 10 skriver herom saaledes: Rex veniens cum innumera multitudine, & civitatem & arcem una premere constituit obsidione. *Monrem* quem vocant *Equinum*, quum sit medius arcis atque urbis, ad cujus radices ad lacum iter est ab arce in urbem, fecit fossionibus ita discindi, ut hostibus impedimento & suis esset munitioni. Conf. *Hvorfeld* p. 727.

(n) *Hvorfeld* p. 418. 451. *Chron. Holf.* ap. Leibnit. p. 48.

(o) *Lackmans* Høist. Hist. T. III. p. 367.

foar havde fra det aabne Land Svansen. Udi ingen gamle Skrifter meldes noget om dette Slot, saa det er ubekendt, naar det har havt enten sin Opkomst eller Undergang. Gammel Følkesagn har vedligeholdt dets Erindring, og formodentlig har Danckwerth ikke havt anden Auctoritet for sig, da han har forestillet det paa sin Tegning saavel af det gamle som nye Slesvig (p). Men hvo veed, om det ikke med har henhørt til de foromtalte Befæstninger, som Hertug Knud opførte til sin slesvigiske Havns Beskiemmelse. I nyere Tider har ikke været mindste Spor tilovers af denne Fæstning, men imellem Færgestedet og den liden Lykke ved Sliesiden blev i den keiserlige Krig 1628 af de lyneborgske Officerer, ved Borgernes Arbeid, opkastet en liden Stiernskandse og med Pallisader forvaret, hvoraaf Linierne i dette Seculo har været at see. 1712 blev denne Skandse udseet til en Pæstkirkegaard for Staden, hvorudi dog ikke mange Folk bleve begravne, eftersom Pæsten her strax blev dæmpet. Det syvende Slot, som og Borgen skal have været en Art af Fæstning til Bedekkelse for den vestre Kant af Staden, og gemeentligen kaldet Borgen, har efter Ulrich Peterfens Beretning ligget i Enden af Kalvestrædet, men man veed ikke engang, paa hvad Tid samme har været til. Af dette Slot er nu intet uden det blotte Navn Borg tilbage, og i gamle Skoder finder man deraf Borgstrædet nævnet (q). Alle disse opregnede har mere været Fæstninger end Residenter, altsaa staaer tilbage at finde, hvor Kongerne og Landsfyrsterne have boet, naar de har opholdet sig i Slesvig, for Gottorp blev byggt. En saadan kongl. Gaard, som er det ottende Kongsgaard, Slot i Slesvig, og som var til i det tolvte Seculo, har ligget i

A a a 3

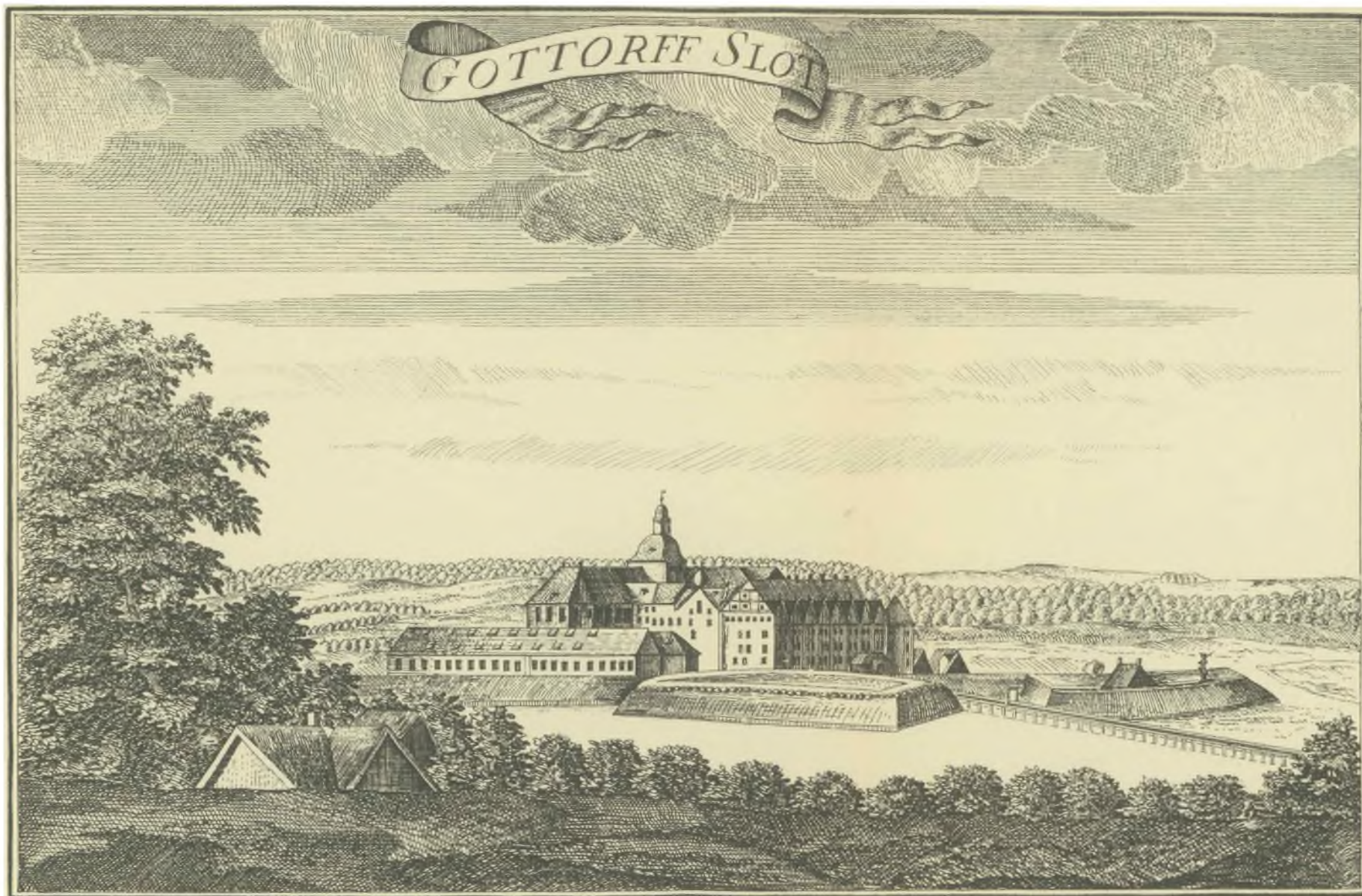
Terv

(p) *Danckwerth* ad p. 113.(q) Er maaskee samme Stræde, som *Helvaderus Schleswigs Beschreib.* Cap. 9. kalder Slotsgaden.

Torvstrædet henimod Nooret. Paa denne Kongsgaard residerede Kong Niels, naar han kom til Slesvig, og det var der han søgte hen, da Pøbelen overfaldt ham og dræbte ham (r). Man gietter til, at dette Slot har været opbyggt af Kong Sven Estridsen, siden Saxo kalder det Kong Nielses Fædrenegaard, som han heller vilde døe udi, end besnitte Guds Huus (s), men kan og hende, at det har været Canuti Magni og hans Forsædres Residens, naar de have besøgt Slesvig. Om dette Slot er bleven odelagt i Oprøret imod Kong Niels, eller det siden er skeet, derom høves ingen Kundskab. Men man finder endnu i Slesvig det niende Slot, som gemeenligen kaldes Kong Abels Slot, og var en kongelig eller fyrstelig Gaard, hvilken laae for det østre og vestre Hjørne af Domkirken ud mod Elien, hvor Landsherreerne, naar de vare i Slesvig, residerede, efterat de forrige Slotte enten vare blevne ubeboelige eller odelagte. Traditionen, som allene har bevaret dens Ihukommelse, udgiver K. Waldemar I. for at have byggt eller indrettet denne Kongsgaard, ligeledes at Kong Waldemar II. her 1218 anstillede de store Festiviteter ved sin Sønns høytidelige Kroning i Slesvig. Saa var det og paa dette Slot, Hertug Abel 1237 holdt Vilager, og siden 1250 lagde Haand paa Kongen sin Broder, lod ham føre ud paa Elien og afstive. At dette Slot har ligget hos Elien, sluttes deraf, at der var et Lysthuus byggt ud over Vandet, hvor

(r) *Cypræi Annales* p. 158. sq. *Cypræus* ap. Westphal. T. III. p. 209. *Fragm. Hist. Slesv.* ap. Westphal. T. III. p. 272.

(s) *Saxo Grammat. Stephani* p. 247. gjør derom denne Beskrivelse: *Qui cum inter plateas adversis sibi signis obviam iri conspiceret, amicis, ut in ædem Petri confugeret, exhortantibus, aulam petivit. Et ne cruenta corrixatione divini sædarentur penates, Regia sese quam Templo tueri maluit, paterno in lare quietius obiturum præfatus.*

hvor Kongen blev modtagen og Sørgeespillet gik for sig (r). Efter at Abel var bleven Konge, skal han have bortskienket dette kongel. Huus til et Munkelofter af St. Augustini Orden, kaldet Sorte-Kloster, samt en dertil hørende Kirke eller Capel opofret St. Nicolao til Ære, hvorom mere siden iblant de andre Kirker og Klostere.

Slottet Gottorp, for Hertugernes, nu Kongernes Residens, Gottorp. naar de sig i den Landkaast opholdte, ligger ved Slesvig imellem de tvende Stadens Dele Volsus og Friderichsberg, for vestre Ende af Elien, i en overmaade yndig og fortreffelig Egn (u). Det er med Volde og en stor Borggrav omgiven, og har paa alle Sider en frie og herlig Udsigt, over hele Staden, Haven, Skove, Marker, Enge, Eliestrømmen og flere Bunde. De som lede Navnet fra Gotheerne, have ikke megen Grund for deres Mening, med mindre ved Gothi skal forstaaes Guri eller Juri, qvael *Gutorum pagus*, og da kunde det Indfald til Nod passere. Noget mere Skin af Rimelighed kunde den Oprindelse af Gottesdorf have, i Henseende til at Gottorp, det mindre saavel som det større, i nogle hundrede Aar var de slesvigiske Bisfopper tilhørigt. Men naar man erindrer sig, at dette, saavel som de fleste Stæders Navne i Hertugdømmet ere fra de danske Tider, og give ikke af tydske men danske Folk, ja vel og ældere end Bisfopdommet

(r) *Alb. Stadenfis* fol. 221. b. *Helvanderi Beschr. von Schleswig* Cap. 9.

(u) *Laar. de Thunab* i *Danske Vitruv.* Tom. II. p. 242. Iq. har nogle beskrevet Gottorp Slot og Have, og søjet dertil, paa ni Kobberplader, meget smukke Tegninger, saavel af Haven som Slottets Grundridninger, Façader og Prospect, dog skal efter den Tid være fæst adskillig Forandring. Saa sees og hos *Westphal* T. III. ad p. 322. 326. Tegninger af Gottorp Slot, saadant som det har seet ud i Aarene 1510. 1618. 1698. 1712. En kort og net Berømmelse over dette Slots Herlighed, som det foresandtes 1665, giver *Casö Grammius* Parnaf. Kilon. p. 39.

met selv, saa falder sidstbemelte Mening bort af sig selv, og kan da ingen mere naturlig komme der i stedet for, end den som beskriver Stedet efter sin første Betskaffenhed af en god Torp (v). Stedet var i Førstningen en liden Torp eller nogle enkelte Bondehuse, som laae paa en Holm i den ferske Soe, kaldet siden Borgsøen, nu Slotsgravene. Det kaldtes Lille Gottorp, i Henseende til det andet og Store Gottorp, som laae en halv Mil derfra ved Rugkrog hos Landevejen til Glensborg, og som da var et anseeligt og befæstet biskoppeligt Slot, hvis Ruderne endnu skal være tilsynne, under det Navn Vaterborg eller Vandborg. Men da dette gamle Gottorp i Kong Waldemar I. Tid ved 1161 formedelst de med Biskop Esbern opkomne Stridigheder blev i Grund odelagt af den kongelige Statholder Nicolaus Razi Søn (x), fandt den følgende Biskop det bequommere, at forflytte sin Residens til Lille Gottorp tet hos Staden og der opbygge sig et nyt og velbefæstet Slot i stedet for det forrige. Dette havde de slesvigke Biskopper udi Besiddelse i en Tid af 100 Aar. Imidlertid har Hertug Abel, som det synes, i den sidste Krig han 1250 førte mod Kong Erik sin Broder, havt Tilhold paa dette Slot og der havt Raadslag med Biskopperne af Fyen og Slesvig (y). Efter at Abel var kommen paa den danske Trone, og havde bestemt det fyrstl. Slot i Slesvig til et Kloster, var der i nogle Aar ingen Residens for Hertugerne, indtil 1268 da Hertug Erik ved Magestifte fik af Biskoppen

hans

(v) Derfor Torp, som nogle holde for, er neutrius generis, kommer et Got Torp endnu Navnet nærmere.

(x) Saxo Grammat. p. 299.

(y) Hvitfeld p. 223. 225. Hvad den hollstenske Chronik hos Leibnit. p. 30 fortæller om Götterb Sløts Befæstning ved den danske Dronning Sorte Margareta, røber sin egen Urigtighed.

hans Bispegaard i Lille Gottorp og hele Store Gottorp Bye med al deres Tilliggelse og gav derfor de trende Byer i Svansen, Brokeslot, Brodersby og Hupmark (z). Fra den Tid af er Ny-Gottorp bleven en bestandig Residens for Hertugerne, forst af den gamle Kongeslegt, siden af den holsteen-sfövenborgske Familie, og atter af den nye danske Konge-Stamme, indtil i dette Seculo, og er i al den Tid ofte forandret, forbedret og ziret med anseelige Bygninger, Fortifications-verker, og alle slags Beleligheder. Uagtet Hertug Erik med stor Beföstning havde ombyggt Gottorp, fandt dog hans Son Hertug Waldemar for got at afbryde den Bygning, og da Slesvig 1288 var afbrændt, at bruge Sommeret deraf til Staden at befæste og indpæle (a). 1295 begyndte Hertug Waldemar igien at opbygge og befæste Gottorp (b). Efter 1326 har Hertug Waldemar, da han var bleven Konge i Dannemark, pantsat Gottorp til Greve Gert af Holsteen (c), som der siden længe havde sin Residens. 1329 blev dette Slot af Kong Christoffer II. fra Hesteberget belejret, men formedelst nogen Forræderie blev samme Tog spildt, og Beleyringen ophævet (d).

1331

(z) Mageffiste-Brevet læses i *Cypræi Annal.* p. 285. *Conf. Westphal.* T. III. p. 240. 291. *Noode* T. II. p. 14. sq. Hvad den holstenske *Munkeskrønikke* hos Leibnit. p. 30. fabulerer om Gottorps Befæstelse 1174 ved den danske Dronning kaldet Sorte Margarete, fortiener ingen Giendrivelse. *Ant. Heimreich* ap. *Westphal.* T. IV. p. 1509. anmerker, at Hertugerne boede paa Poel, før de fik Gottorp.

(a) *Chron. Erixi* ap. Lindenbr. p. 276.

(b) *Hvitfeld* p. 306.

(c) *Chron. Holf.* ap. Leibnit. p. 38.

(d) *Chron. Dan.* ap. Ludewig T. IX. p. 102. *Chron. Holf.* ap. *Westphal.* p. 60.

Hvitfeld

1331 kom Kongen atter for Gottorp, men blev af Høstenerne aflaa-
gen, fangen og forvaret paa Gottorp (e). 1409 blev imellem Dron-
ning Margrete og Hertuginde af Slesvig gjort et Fordrag, hvorefter
Gottorp for en Tid skulde overdrages til Dronningen. Hun drog
ind paa Slottet til Hertuginde for at tage det i Besiddelse, og til et
Tegn gjorde et Kors paa Muren, som hun kyste. Men som hun sad
over Tasselet, fik hun Tidende om noget bevæbnet Krigsfolk, som op-
holdte sig udi Slotstaarnet, hvoraf hun fattede nogen Mistanke, og
skyndte sig strax misfornøyet bort af Slottet (f). 1416 anlagde Kong
Erik af Pommern et Castel paa Hesteberget, hvoraf han belejrede
Gottorp og Slesvig, men maatte drage derfra med uforrettet Sag.
Aaret derefter 1417 rykkede han atter for Gottorp med en større Magt,
hvormed han indtog Staden, men Gottorp var da saa stærkt befæstet
og vel forseeet, at Kongen ikke kunde indtage det, men maatte ophæve
Belejringen derfor. 1426 blev Slottet og Staden tredie gang af
Kongen belagt, men en heller da indtagen (g). Ved 1449 skal Her-
tug Adolph have ladet bygge et stort Taarn paa Gottorp (h). 1460
om Paasken var Kong CHRISTIAN I. paa Gottorp, ligeledes mod
Slutningen af samme Aar; og siden er næsten intet Aar i hele Kon-
gens Regiering gaaet forbi, at han jo har besøgt dette Slot. Men
1480 Aaret før han døde, har han fast hele Sommeren resideret paa
Gottorp.

Hvitfeld p. 451. Denne Auctor anfører et Vers om den slette Tilstand,
som da var i Dannemark, hvori p. 461 meldes om dette Slot: Gottrup
castrum optimum, Danorum præsidium, perditur, traditur exteris &c.

(e) *Cbron. Holf.* ap. Westphal. T. III. p. 70. 72. *Hvitfeld* p. 454. sq.

(f) *Hvitfeld* p. 632. *Cbron. Holf.* ap. Leibnit. p. 92.

(g) *Cbron. Slav.* ap. Lindenbr. p. 213. *Fragm. Hist. Slesv.* ap. Westph. T. III.
p. 309.

(h) *Helvaderi Silva Chronol.* P. I. p. 124.

Gottorp. Eigefaa har og Dronning Dorothea efter Kongens Død effet dette Slot, og findes ofte der at have opholdet sig (i). 1484 har Kong Hans været paa Gottorp (k) og formodentlig oftere. 1492 afbrændte en stor Deel af Gottorp Slot ved Jidsvaade (l). 1506 har Hertug Friderich givet Jheho et Privilegium, dateret up unser Borgh Gottorp (m). Denne Herre, baade som Hertug og siden som Konge i Dannemark, residerede den meste Tid paa dette Slot. Han skal og have gjort en stor Forbedring paa Slottets vestre Side, som var den sidste Rest af den gamle biskoppelige Bygning. 1522 finder man, at R. CHRISTIAN II. har ligget en Nat paa Gottorp Slot (n). 1533 døde Kong FRIDERICH I. paa dette Slot. Siden har Kong CHRISTIAN III. ret ofte holdt sig op paa Gottorp, og 1538 har han forehaft en stor Forbedring paa Voldene om Slottet, hvortil Eyderstederne erlagde 7000 Mark og Nordstrandingerne arbejdede i fiorten Dage derpaa (o). 1564 i December holdt Herrug Adolph sit Bilager paa Gottorp, Natten derpaa blev den nordre Side af Slotsbygningen lagt i Aske (p). 1568 blev Herrug FRIDERICH født paa Gottorp.

B b b 2

Samme

(i) See *Westphal Monum.* T. III. p. 273. 575. T. IV. p. 3328.

(k) *Noodts Beyerträge* T. II. p. 45.

(l) *Alardus ap. Westphal.* T. I. p. 1860. *M Jordan* i *Noodts* sidste Samling pag. 79.

(m) *Westphal.* T. IV. p. 3240.

(n) *Alardus ap. Westphal.* T. I. p. 1872.

(o) *Heimreichs Nordfresische Chron.* p. 203.

(p) *Lamb. Alardus ap. Westphal.* T. I. p. 1908. *Lackman* T. I. p. 561. Om samme Brand har da værende Stads-Secretarius optegnet følgende: Desfulven LXIIII. Jars, kort na Ehrer Fürstl. Gnaden Hochtit, des hilligen Nien Jahres nacht An. 1565 was grote vüres noth tho Gottorp und

Samme Aar opførte Hertug Adolph en prægtig italiensk Bygning paa dette Slot, og tillige udvidede og ydermere befæstede det med Bolværker, Bolde og en nye Greenbroe, som alt skal have kostet ved $1\frac{1}{2}$ Million (q). 1570 blev Hertug Philip og 1575 Hertug Johan Adolph født paa Gottorp Slot. 1586 døde Hertug Adolph paa Gottorp, Aaret derefter hans Søn Hertug Friderich, og 1590 dennes Broder Hertug Philip ligesaa. 1616 den 5 Jan. steg Vandet saa højt, at det gik over den høje Broe til Gottorp (r). I dette Aar lod Hertug Johan Adolph bygge Boldhuset for det sydvestre Bolværk ved Ridesbanen, og ellers i sin Regjerings Tid gjort stor Forbedring paa Slottet. Samme Aar den 31 Mart døde højbemældte Hertug paa Gottorp. 1620 efter Kong CHRISTIAN IV. egenhændige Antegnelse i sin Calender for dette Aar, skulde Raadet udi Holsteen den 24 Maji komme tilsammen paa Gottorp. 1627 i den keiserlige Krig, lod Hertug

und ein schrecklich erbarmlich brand, also datt dat osterste kopperen hus van dem groten Torne an wente thor Capellen, ganz wente up de understen muren afgebrandt, ok dat dack, de Torne, und dat Speer der Capellen, wente up dat Welfste. Wes gefahr, noth und Schade dar geschehn, is nicht geringe gewest. Jedoch is dat gebüwete innerhalb dryen jaren wedderumb in synen bestand gebracht.

- (q) *Rantzovius* ap. *Westphal*. T. I. p. 59. *Alardus* ibid. p. 1912. *Danckwerth* p. 109. sq. *Braunii* *Theatr. Urb.* T. IV. p. 31. Om ovenmeldte nye Broe fortæller *Ulr. Peterfen*, at en af Hertug Adolphs Raad, *Jolva von Qvalen*, da han en Dag havde været til Taffels paa Slottet, og vilde gaae tilbage, traade han feyl ved Siden af Vindebroen, faldt ned i Gravene, og blev paa engang uheldigen haande hængt og druknet; thi ved den sterke Guldkæde han havde om Halsen blev han hængende paa en Pæl i Vandet, og omkom i alles Naasyn.

- (r) *Helvaders Sylv. Chron.* P. II. p. 295.

tug Friderich med Kongens Raad og Forevidende fætte Gottorp i bedre Befæstnings-^s Stand (s). 1629 i Begyndelsen af Sommeren fandt Kong CHRISTIAN IV. sig nødt til med Rytterie og Fodfolk samt nogle Feltstykker og to store Morsere at rykke for Gottorp, som da var besat dels med holsteenske og dels med keiserlige Tropper, men den Tidende om Freden sluttet til Lybek ophævede lykkeligvis Belæringen for dette Slot, som ellers den 8 Junii skulde have været bestormet (t). Af alle Gottorp Slots høje Beboere, har ingen anvendt saa meget paa dets udvortes Pragt og indvendige Kostbarhed og Bequemmelighed, som Hertug FRIDERICH III. Han har formeret det gamle Cancellie, som laae i søndre Voldens Cortine, med en Audienzsal, bragt Voldhuset til Ende, ladet opføre den høje Muur om Ridebanen, og det forrige Ederhuus, hvori endeel Hof-Cavallierer havde deres Børelse, ligeledes sætte det gamle forfaldne Slotstaarn igien i Stand, forbedret Broen og nogle af Voldene, samt opbyggt Ridehuset, Tøphuset, Rustkammeret og Kornhuset. Denne Hertug, som han var en meget curieux og lærd Herre, har mærkelig formeret det af hans Fr. Fader 1606 stiftede gottorpske Bibliothek, og givet det en meget bequemmere og anseeligere Indretning (u). Han

B b b 3

lagde

(s) *Lackman* T. III. p. 368.

(t) *Olearii* holsteenske Chron. p. 86. *Lackman* T. III. p. 357 367. 383.

(u) Den første Grund til dette Bibliothek lagde Hertug Johan Adolph af de Vogtsamlinger, som foresandtes i de seculariserede Kloostere ubi Eledvig og Hølstien. De følgende Hertuger købte dertil mange Samlinger af alder og nyere Bøger. Den fyrstelige Minister Johan von Wowern som døde 1612, og siden Andreas Ulken, Hertug Christian Alberts Cancellier, har begge testamenteret deres Vogtsamlinger til det gottorpske Bibliothek. Sidstbemeldte Hertug bestemte nærlig 500 Rdlr. til at indkøbe Bøger og

lagde ogsaa den første og bedste Grund til det gottorpske Kunstkammer, hvortil han 1651 kjøbte af Bernh. Paludani Arvinger i Enkhusen den berømte Maritet-Samling, som denne lærde Mand længe og fra alle Verdens Parter havde samlet, hvilken Samling siden Aar efter andet med mangfoldige rare og kostbare Kunststykker, Naturalier og Antiquiteter blev formeret, og endelig med en stor Samling af græske og romerske Mynter samt skønne Medailler beriget (x). Endnu var her at see, foruden den navnkundige Globus, mangfoldige kunstige mathematiske, astronomiske, optiske og mekaniske Instrumenter (y).

1667

Mariteter for. Af de lærde Mænd, som herved har været Bibliothecarii, vides: Elias Hutterus, Simon Chytræus, Henr. Lindenbrog død 1642. Johannes Latendorf, M. Adamus Olearius, Marquardus Gudius, Augustus Heiderus, Joh. Nic. Pechlin, Johan Pechlin den sidste. Bibliotheket var først opsat i tre hvalvede Gemakker, siden forflyttet i en stor Sal over Wiinkielderen kaldet Borgstuen, hvor næst hos i et Værelse mod Vesten var Kunstkammeret, og i et andet Kammer næst østen hos havde det curieuse Systema Sphæræ Copernicæ eller den store Mæssing-Globus, med en mindre Sphæra, sit Sted. Dette Bibliothek har, foruden andre kostbare Sager, havt mange gamle Codices membraneos og andre rare Manuscripter, og skal i sin Velmagt ikke have givet noget Bibliothek i hele Lybskland efter, undtagen det Wolsenbüttelske. See herom *Henningii* in fun. *Friderici Ducis* p. 7. *Torqvati* Inaug. Acad. Kil. p. 27. *Grammii* Parnass. Chilon. p. 41. *Molleri* Cimbr. Lit. T. II. p. 594. *Lackman* T. II. p. 237. 242.

(x) See *Ad. Olearii* Beschreibung der gottorfschen Kunstkammer.

(y) *Molleri* Cimbr. Liter. T. II. p. 594. *Torqvati* Inaug. Acad. Kil. p. 27. sq. *Caf. Grammii* Parnass. Chilon. p. 41. *Joh. Rist* i sin Kriegs- und Friedens-Spiegel, berømmer Gottorp paa de Tider, at intet beleyligere Sted kunde findes

1667 lod Hertug Christian Albert fleise den ved søndre Broe opførte Navelin, og i dens Sted opbygge et Porthuus for Broen, hvori baade oven og neden vare Bærelser for Hof-Cavalliererne. Samme blev siden af Hertug FRIDERICH IV. forandret og Baraquer siden ved Broens Indgang anlagte, og med Palisader forsterkede, hvilke siden til Caponniers ere indrettede. 1684 da Kong CHRISTIAN V. havde Gottorp inde, lod Hans Majestæt opbygge den siden Hestestald vesten ved Bolden. 1695 har Hertug FRIDERICH lade bygge den ved det sydvestre Bolwerk beliggende Baraque og sætte over Døren: Domus Tutamen Avitæ. 1698 til 1702 lod han den søndre Side af Slottet, for større Egalitet, deels ombygge, deels forandre og forbedre, ligeledes den østre Bold og det sydvestre Bolwerk i stand sætte. Brynden, som fra gamle Tider havde været anlagt midt paa den overste Plads og med et jirligt Jerngitter omgivet, blev for mere Rum skyld borttagen. Det gamle Iverhuus blev og da afbrudt, hvorved Ridebanen blev forlænget og med en lav Muur omringet. Saa blev og den gamle Cancelliebygning paa søndre Bold, som med tre Spidser og skønne Statuer var prydet, nedreven, Pladsen gjort til en Matteform og med Kanoner beplantet. Cancelliet blev forflyttet i den nye syd-

findes for Kunstnere, Lærde, og i sær for Poeter. I den urolige Krigstid, i hvilken Hertugen 1712 maatte forlade Gottorp og Kongen 1713 tog Hertugdømmet i Besiddelse, og efter den Tid, har det ikke staaet alt for vel til med det gottorpske Bibliothek, Kunstskammer og Archiv, men en god Deel af disse rare Ting er gaaen i Forvirring, indtil endelig Kong CHRIST. VI. 1737 lod hvad der var tilovers af Archiv-Documerter, og K. FRID. V. 1749 de overblevne Levninger af Bøger og Karteter bringe til Kiøbenhavn, og lod dem fordele i sit Bibliothek, Archiv og Kunstskammer, men nogle af Bøgerne, som havde ind duplo, bleve skienkede til Sørge Academie og det tydske Cancellie.

sydøstre Fløj, og der bag ved en egen Trappe og Tilgang anordnet. Efter at Kong FRIDERICH IV. havde igjen forenet Hertugdømmet med Kronen, har Hans Majestæt ladet den norre Port imod Nye-
 verk ganske af nyt opbygge, ligesledes paa Fæstningen, Broerne, Slottet selv og flere Bygninger foretage anseelige Forbedringer. Kong CHRISTIAN VI. af høyslovlig Thukommelse har anvendt endnu større Beføstning paa Slottets og tilhørende Bygningers saavel ud- som indvendige Forbedring og Prydelse, og ladet Gemakkerne med skionne Materier og kostbare Meubler forsyne, efter at det altsammen i de op-
 rørede Tider havde taget megen Skade og Afgang, desuden 1741 af nye forfærdige den søndre Slotsbroe paa dens gamle murede Piller. Slots-Capellet er meget net, og efter Ulr. Peterssens Beretning med et Sols-Altar beprydet. I Aaret 1512 gav Pave Julius II. Afslad til alle dem, som paa en vis Tid i sex Aar besøgte Vor Frue og St. Jørgens Capel paa Gottorp Slot, og der had got for Hertug FRIDERICH og hans Gemal ANNA, men om det er samme Capel, som endnu er, eller det er et nyere og paa et andet Sted bygt, vides ikke. Ma. finder i ældre Tider en og anden nævnet, som har været Capels-
 lan paa Gottorp, og 1496 Dn. Johannes Becker Prestes tho Gottorp. Hos dette Slot har Tid efter anden været anlagte adskillige smukke Lyst- Frugt- og Kioffen- Haver. Den ældste, saa vidt man veed, var den som laae sydvest for Slottet, hvilken man finder med mange Træer og et artigt Lysthuus afbildet i Kobberstik paa den gamle Teg-
 ning af Slesvig (z). Paa denne Plads stod for Reformationen og
 kanskee

(z) *Georg. Braunii Theatr. Urbium* T. IV. p. 31. Man finder baade denne og næstfølgende saa kaldte gamle Have begge paa Danckwerths Kart ad p. 113. I et gammelt Stadsregister nævnes tvende Træhaver, den ene ved Broen, *Viridarium circa pontem*, den anden ved Fæstningen, *Viridarium circa propugnaculum*.

Kanſkee nogen Tid efter et Capel, ſom kaldtes St. Jørgens og Jobs Capel for Gottorp. En berømt Gærtner, navnlig Johan Clodius, har foreſtaaet denne Have i mange Aar, og indført mange nye italienske og franſke Riſſckenvepſter, men ſamme Have er for længe ſiden ødelagt, og indlemmet i den ſtore Plads, ſom det von der Nathiſſe Palais indtager. Den anden Have, ſom i Henſeende til det Nye Verk kaldes den gamle Have, laae lige for den forrige, i Sydøſt for Slottet, tet hos Over-Slien, i en meget lyſtig Egn, ſom en Peninſul med Vand paa de tre Sider omgiven. Paa denne Plads laae tilſorn den Høy, ſom endnu 1625 kaldtes Luſeborg, hvorom tilſorn er berettet, at der fordum ſkal have ſtaaet et lidet Slot, hvilken til Havens Jæbning blev planeret. Denne Have, ſom foruden ſin overmaade rare Udſigt, var med ſkønne Fontainer, kunſtige Statuer, mange Kryds- og Evergange, ſkønne Hekker og Alleer udjiret, har taget ſin Begyndelſe under Hertug JOHAN ADOLPH, men blev af Hertug FRIDERICH fuldført. Denne Have har havt ſamme Skiebne ſom den forrige, at den er bleven lagt øde, og Pladsen anvendt til en Grynmoellers Bolig og Beyrmølle. Den tredie Have, ſom ligger norden for Slottet og kaldes det Nye Verk, overgaaer vidt den forrige, om ikke i Situation, dog i Skønhed og kunſtigt Anlæg (a). Den er begyndt af højbemeldte Hertug FRIDERICH III. og af hans høye Efterkommere bragt til ſtørre Fuldkommenhed. Fra Slottet gaaer man dertil ud af Nørreport igiennem Bolden over den lange og med Jern-Gelænder forſynede koſtbare Broe, ſom Hertugen til den

Ende

(a) En ſkøn Tegning af denne Have findes hos *Westphal* T. III. ad p. 326 og i *Thurabſ* Danſke Vitruv. T. II. Tab. 139.

Ende over Borggraven lod opføre. Fra Broen viser en lang og prægtig Allé igiennem den lystige Pøhler-Eng Indgangen i Haven. Af Skov, Bøldt, Bierge, Dale og Kildeveld, som her tilforn var, har Natur og Kunsten forenet sig til at giøre alt, hvad som kunde udfores til Øynenes og Sindets Forlystelse, og til Udsigtens Fortreffelighed fra Slottet af. Her findes, af Alléer, Heffer, Spadsergange, Boscager, Terrasser, Parterrer, Statuer, Cascader, Bandsprings, Fiske-damme, Lusthuse, Drangerier, Cabinets og andre yndige Mariteter, alt det som kan udfordres til at giøre en kongelig Have angeneim og fornøielig. Kong FRIDERICH IV. og Kong CHRISTIAN VI. have ey heller sparet noget paa denne Haves Forbedring og Vedligeholdelse. Iblant Havens fornemste Merkværdigheder regner man: 1) Den spillende Båndstyrning eller kunstige Cascade, som er indrettet 1693. 2) Den store Hercules, huggen af een Steen, 18 Fod høj, som staaer midt i en stor firekantet Dam, med den vingede og af sine syv Hoveder vandsprudende Drage under Fødderne. 3) Det persiske Zuus eller Globus-Huset, tilforn kaldet Friderichsborg af Stifteren Hertug FRIDERICH III. og anlagt 1651 af Adam Olearius, i hvis mellemste Etage en stor Sal, hvorudi den kunstige Himmels og Jord-Globus havde sit Sted, den blev omdreven af Vand ved Hiul og Maskiner, som i underste Etages Kammere vare indrettede (b),
men

(b) Denne Globus beskrives af Ad. Oleario hofst. Chron. p. 137. og i Thurahs Danske Vitruv. T. II. p. 25. sq. Udvendig forestilledes den ganske Jord, indvendig Himmelsens Løb, de store Stierne vare af fiint Sølv, de mindre forgyldte, den holdt 11 Fod i Diameter, inden i kunde sidde 10 Personer om et Bord, som i Midten med Bænke var indrettet. Inventionen af denne Globus var Hertug FRIDERICH, som 1654 lod begynde derpaa ved adskillige

men øverst var fordum en Camera obscura; Neden under er nu en Grotte, oven paa en Altan med jirligt Lehnværk omgiven og et lidet Taarn. 4) Kongens Træ, et velvokset Bøge-Træ, saa kaldet af Kong CHRISTIAN V. som, da han havde Gottorp i Besiddelse, udvalgte Stedet under og om dette Træ til sin Fornøjelse. 5) Amalienborg, et prægtigt Lysthuus øverst i Haven, byggt 1670 af Hertug CHRISTIAN ALBERT af Rietlighed og Hønhagtelse for sin Gemal den danske Prindsesse FRIDERICA AMALIA, derudi en stor firekantet Sahl med fire Cabinetter, hvis Kuppel og Loftet fremvise et skønt Materie paa Kobberplader af den berømte Maler Ovens, som har levet i forrige Seculo udi Friderichstad (c). 6) Det anseelige Orangerie, et langt, bredt og høyt Huus, byggt 1692 af Hertug CHRISTIAN ALBERT, og med mangfoldige udenlandske rare Træer og Gevepter forsynet, i Midten en Kuppel, hvori en Aloe i naturlig Størrelse staaer afmalet (d). 7) Ringelhuset, en rund Bygning, hvis Gulv lader sig omdreye,

E c c c 2

adskillige Kunstnere. 1664 blev den af Hertug CHRISTIAN ALBERT fuldført. 1713 blev den af Kong FRIDERICH IV. foræret til den russiske Keiser Peter I. Aaret derefter blev den udtagen af sit Sted, ført paa en Slusse til Slien, derfra til Skibs ad Rusland, hvor jeg 1754 i Petersborg har seet den.

- (c) *Ulr. Petersens* Mscr. om Slesvig. Conf. *Camerers* Histor. Polit. Nachrichten T. I. p. 110.
- (d) Man har adskillige Skrifter om de i den gottorpske Have blomstrende Aloer og andre rare Vexter, saasom: *Fo. Dan. Major* de Planta monstrosa Gottorpiensi, Slesv. 1665. *Ejusd.* Beschreibung der Americ. zu Gottorp 1668 blühende Aloe, Slesv. 1668. *Fo. Siricii* Beschreibung derer im gottorpschen Garten blühenden americ. und ägyptischen Aloen und Yucca Gloriosa, Slesv. 1705. *Wilb. Ulr. Waldschmidt* Beschreibung derselben,

gen,

omdrene, hvorpaa staaer tvende af Træ giorte Heste, indrettet for Damer og Cavallierer til at øve sig i Carrousel og Ringrenden. Uden for Haven er den skønne gottorpste Skov (e), kaldet Poelholz, derudi en smuk Dyrehave, som 1750 paa kongel. Befaling blev nedlagt, hvori dog Slesvigs Indbyggere om Sommeren fornøye sig, samt en Krudmølle paa en Halvinsel anlagt, hvor og i en moradsig Bugt Kong Abels Grav forevises udi den gamle Dyrgaard eller Bildhoff, som strekker sig fra Krudmøllen til den dobbelte Vold hos Danneverk. Paa Gottorp Slot har den kongelige Statholder sin Residens. Her holdes Over- og Land-Retten, samt Over- og Land-Consistorium. Efter en gammel Skik er aarlig den 1 Maji til Gottorp Slot bleven hidsendt til Bøgn fra Raadet i Hamborg og med 2 slags Ceremonie modtagen en Vreskient, bestaaende i en Amme Rinskvain, to Tønder Zerbster Ol, 50 Pund Mandler og 100 Pund Riis, men ved den sidste danske og russiske Tractat med Hamborg af 27 Maji 1768 er denne Forbindlighed efterladt.

Stadens
Deling.

Efter Stadens gamle og blomstrende Bessaffenhed før 1155, har man kunnet dele den i søndre og nørre Slesvig. Den første paa hiin Side Elven synes at være den allercældst anlagte og med Indbyggere først besatte Deel og den rette gamle Hedeby. Siden, enten formedelst Stadens Tilvæxt eller formedelst Benders og Saxers jævn-
lige

gen, Kiel 1705 alle i 4to. Af de kunsterfarne gottorpste Lystgårtnerne findes nævnte Michael Gabriel Tatter og Bernhard Kempe, som ved disse Aløers Blomstring ere blevene berømte.

(e) I de gottorpste Skove kunde forðum, naar Olden var, findes 30000 Evin, Ranzovii Descr. Cimbr. ap. Westph. T. I. p. 3. 59. I Poelholz er Mængde af Harer, Raadbyr, Vender, Rovfugle og Ræve.

(f) See Westphal. Mon. Cimbr. T. IV. Præfat. p. 1. 6. 7.

lige Indfald, synes endeel af Indvaanerne efterhaanden at have draget sig over til den nordre Side af Elven, og der for mere Belegheds og Sikkerheds Skyld bygget sig Huse, hvilke efterhaanden ere opvoxede til en Stad, som er bleven det egentlige og nu kaldede gamle Slesvig. Dog er det tilforn anmerket, at de Gamle har i Fleng kaldet Staden og begge dens ældste Dele snart Hedeby og snart Slesvig uden Forskiel. Ja endog efter Stadens Odeleggelse 1155 og efterat den søndre Deel eller gamle Hedeby var bleven aldeles øde og ubeboet, er endog den nordre Deel eller nu værende Slesvig under tiden og længe efter bleven kaldet med begge Navne, indtil endelig det sidste har faaet Overhaand og det første er forsvundet og allene overblevet i den endnustaaende Hadeby Kirke (g). Efter bemeldte Aar tog Slesvig igien i nogle hundrede Aar til, og fik mod Norden en Forstad fra St. Jørgen af, som ved Krige, Jdebrande og Nærings Afstagselse er til en deel igien forsvunden. Derimod har Staden i forrige og dette Seculo faaet en god Tilvæxt mod Vesten og Sønder ud om Elven udi de tvende nye Forstæder, som nu med Staden selv ere indlemmede. Saa at Staden i vore Tider beqvemmest kan deles udi gammel og nye Slesvig, eller rettere i trende Dele, Gamle Staden, Lolfus og Friderichsberg. Nogle holde Holmen for den hvede Deel af Slesvig, men gemeenlig regnes og hører den til Gamle Staden. Friderichsberg ligger for den sydvestre Ende af Elven og strekker sig fra Gottorp sønder ud til Bustorfer Bierg; Den heed tilforn Kræsenberg og var en ubaanet og moradsig Egn, men fik dette nye Navn af Hertug FRIDERICH III. efterat den begyndte at ligne en Stad og at faae endeel smukke Huse, som adskillige Hofbetiente og

E c c c 3

andre

(g) I Begyndelsen af dette Seculo skal ved Hadeby Kirke endnu være fundne nogle Spor af Huse af den gamle Stad Hedeby.

andre der bygte. Den bestaaer fast allene af en Hovedgade navnlig Klyvenberg, en anden siden Gade bag Kirken kaldet Im Holze, og nogle smaae uanvgivne Gyder. Denne Deel søges tilfammen med Lolfus, formedelst den store Steen-Dæmning inellem Slottet og Elsen, som kaldes Gottorfer-Dam og gaaer fra Toldboden ved Hestebergets Fod indtil Slottets søndre Broe (h). Den anden Part af Slesvig, som kaldes Lolfus eller Lollfoot (i) begynder fra bemeldte

(h) Denne Dæmning er i det firtende Seculo og uden Tvivl af Hertug Adolph først anlagt over Vandet, som af Pöhler-Søe eller Vorrgraven her havde sit Indløb udi Elsen, men ved Midten af forrige Seculo paa nye opfyldt, med store og hugne Stene besættet, og med stor Umag og Bekostning af Amts-Inspector Hecklauers bragt i Stand. Ved nordøst Vind tager den ofte Skade af Ellens Magt og Overjvømmelser. Til at vedligeholde denne Dæmning, havde Hertugen i Begyndelsen lagt en vis Damgeld paa Vogne, samt Øren og Hestehandlere, som udi det første Aar 1582 bedrog sig til 219 Mk. 12 s. Den almindelige Landevej, som nu gaaer over Gottorfer-Dæmning, gik i gamle Dage over en ældre Dæmning, som var anlagt fra Skibbroen over Nevenberg indt iglennem Eliestrømmen til Hedeby. Men da samme begyndte at forfalde og ikke kunde i Stand holdes, blev, efterat Gottorp var bleven et fyrsteligt Slot, ved 1286 for at faae Communication med Staden, indrettet østen ved Slottet en Broe, hvorover Passagen faldt igiennem Slotsholmen, indtil endelig ovenmeldte nye Dæmning blev gjort for at befrie Slottet fra denne Uleylighed. Dæmningen er paa begge Sider med smukke Træer beplantet, og er ved Ellens Indvig med en Sluse forsynet, hvorved man til Fornødenhed kan lade Vandet i Vorrgraven falde eller stige.

(i) Dette Navns Oprindelse af S. Lulli Fod, en gammel Helligdom, som nogle holde for, er en pur Gietning, som mangler al Deviis og alt Skin af Sandhed. Mettere bør Navnet hidledes af Bierg-Soden, som Gaden ligger under

meldte Dæmning og Føldboden, og løber i en lang Strekning lige ind udi gamle Staden. Den bestaaer allene af en Hovedgade, dog gaaer derfra en liden Gade ned mod Slien kaldet Dom-Teglgaarden (der Thumzlegelhof), fra Slagbommen ved Gottorp, løber en anden Gade nord op over Hesteberg, som fører ud af Staden paa Venen til Flensborg, og ender sig med nogle Bondehytter, som kaldes Hønseshusene (k). Endnu kan høre til denne Deel Stads Veyen, en Gade, som strekker sig fra Præsident-Huset til Munkebroen, samt den saa kaldede Promenade. I Aaret 1601 fandtes udi Volfus allene 25 contribuerende Huse, 1630 taltes her 83. 1650 var Tallet steget til 106 og 1670 til 125 Huse. Siden blev den paa begge Sider ganske bebyggt, saa at man regnede her omtrent 180 Huse. Bag om Volfus paa Hesteberget har denne Deels Beboere sin egen Skyttekop-pel, og derudi en Fuglestang oprettet at skyde efter. Friderichsbergs Indvaanere har ligeledes deres egen uden for Husum Bom. Indtil 1695 laae begge disse Forstæder Volfus og Friderichsberg, som nye Landsbyer under Gottorp Amt, og stode under Årensherrede Bønderet eller Herredsting, men som de begge vare beboede mest af gode Borgere og Haandverkere, samt en god Deel Hofbetiente, bevilgede Hertug FRIDERICH IV. i bemeldte Aar, at de for mere Belejligheds skyld fik deres egen Ret, bestaaende af trende fornemste Borgere af hver Menighed, med Titel af Assessorer og under Præsidio af Amtmanden paa Gottorp. De skulde domme efter jydsk Lov, slesvigsk Stadsret, Landrets Ordningen, og andre fyrstelige Forordninger, men

under og af noget andet Ord i det danske Sprog, som ved den tydske Udtale er blevet forandret og ukiendeligt.

(k) De kaldes saa, fordi Beboerne forðum opflekkede Høns og Kyllinger for Hønsfabet paa Gottorp.

men endnu havde de intet af Stadens Privilegier at nyde, indtil endelig Hertug CHRISTIAN AUGUST 1711 ved en Commissions Slutning sammenføjede og forenede begge disse Forstæder med Staden Slesvig til eet Corpus og lige Stads- og Torv-Rettigheder, til alle sælles Friheder og borgerlige Onera, og under lige Øvrighed. Den tredie Deel, som er gamle Staden eller det egentlige Slesvig, er fast Cirkelrund, naar man undtager Holmen og Friheden, og hvad som er norden for den høje Port, hvilket forduim blev kaldet nye Staden. Den gamle Stad for sig er ikke meget stor i Begreb, men naar man tager alt dette fornævnte med, bliver den dog efter Gaderne i 6 Qvarterer indeelt. Det første Qvarter begynnder norden ved den høje Port, og begriber disse Gader: Lange Gade uden for bemeldte Port, Nordre Gade bag den gamle Stadsmølle, Hestetorvet, Rattesund og Galberg. Det andet Qvarter begynnder fra den smale Gade, som gaar fra Hestetorvet til Munkebroen, og befatter Svinetorvet, den derpaa stødende Gade med Steenvejen til Langeløvs Gaard, Michaelis Gade, Skubnstræde, den vestre og østre Side af Stadsmarken, Poleredammen, Lille Michaelis Stræde nu kaldet Gulestræde. Det tredie Qvarter begynnder sønden ved den høje Port, og bestaaer af den gamle Møllegade, østre Side af Langelstræde, Hundestræde, halve norre Siden af det store Torv og Torvgaden (1). Til det fjerde Qvarter hører: den anden halve nordre Side ved Stortorvet, den syder Rad lige for Raadhuset, den østre Rad ved Stortorvet, Pottemager Gaden (m), forhen sydre Helliggeistes Gade, Gaden fra

Bodeliet

(1) Eller Torvstræde, har sit Navn af det Danske Torv eller Torg, forum, fordi den løber fra Torvet af, og ikke, som nogle ville, af Torf, Tørv, celpes.

(m) Eller Tøpfergasse. Er maaskee den samme, som paa det nye Kart af Slesvig kaldes Pötkerstrasse.

Bodeliet til Fiskebroen, forhen kaldet østre Helliggeistes Gade, sydre Røden ved Stortorvet, den halve Skibsbroe Gade, den liden Gade ved Sognepræstens, den smale Gade ved Apotheket, vestre Side ved Stortorvet igiennem Markedgaden og Domgaden mod Klokketaarnet. Det femte Kvarteer indbegriber vestre Siden af Langesstræde, Kalvestræde, bag Kalvedammen til den Bøi som kaldes bag Gravene. Det siette Kvarteer skal være Holmen og Friheden, de Huse ved Holmens Broe, Tvergaden derfra til Skibsbryggen, og den enkelte Rød Huse der paa Pladsen (n). Holmen, som nu regnes for en Slesvigs Forstad, holdes af nogle for den ældste Deel af Staden paa den nordre Side Slien, som først har været bygt og beboet, i Henseende til den bequemme Situation imellem tvende Havne, søndre og nordre Havn eller Noor: og fordi den ved Bandet rundt om har været ligesom af Naturen befæstet. Friheden, som er den yderste halve Deel af Holmen, er en ubebyggt Plads, men sluttes af Navnet, at den fra første Færd har været bestemt til at bygges og høre med under Stadens Frihed. Bag Klosterets Have løber tvært over Friheden en sleift gammel Vold, og tet hos Slien ved Overfarten til Fardorp skal efter Tradition fordum have ligget et Slot, hvorom tilforn er meldt. Strax derhos en firekantet med Vold og Grav omgiven Plads, som er Levning af en Skanse, opkøst af de Lydske udi den keiserlige Krig, men brugt 1712 til Kirkegaard for dem som da døde i Vesten. Paa Friheden staaer ogsaa opreist den Julestang, som der slesvigske Borgereskab om Sommeren forlyster sig med at skyde efter. Af Gader, som

(n) Saaledes beskriver Ulr. Petersen Cap. 84. gamle Stadens Inddeling, men som han giver Forslag til en nyere og mere ordentlig, er den ganske siden bleven forandret.

som fordum have været i Slesvig, og som man nu ikke mere veed rede til, findes følgende udi gamle Skrifter navngivne: Fisserstræde 1299 (o). Piberstræde 1584. Frokistræde 1288. Hunegade formodentlig den som nu kaldes Hundestræde, Hudesstræde 1583. Befkegade har ligget nær hos Torvstræde, Bredebrogade hos Planken 1413 har ligget ikke langt fra Graakloster, Kræmergade 1413. Sivert eller Sivertstræde, Wiesengade (Enggade) gik fra Domgaden til den gamle Biskopsgaard, St. Petersgade kantskee den samme som Domgaden, Papestraet fordum en Gade ved og om St. Nicolay Kirkegaard, Gaule Dwyt, en Gang fra Pottemagerstræde til Skibbrogaden. I Henseende til Eyendom og den politiske Inddeling, har Slesvig i gamle Dage, efter Documenter af 1285, været deelt udi trende Parter, hvoraf en tredie Part og trende Grunde der i Byen har tilhørt Kongen paa Kronens vegne (p), det øvrige har tilhørt Hertugen og Geistligheden.

Torve og
Pladser.

Af Torve finder man nu i Slesvig ingen uden allene Storetorvet, liggende næsten midt i gamle Staden, og Korntorvet ved Enden af Stadsvejen; thi Hestetorvet og Svinetorvet, som vel i gamle Dage have været brugte til Hestes og Svins Forhandling, have nu allene Navnet tilovers, og passere mere for Gader end Torve. Formodentlig har der været flere i gamle Dage. Af andre Pladser nævnes Blegen (q). Kongs-Engen (Königswiese) ligger bag gamle Staden og Volfus paa en Udkant til Slien; denne Eng, som forhen er meldt,

(o) Platea piscatorum, denne Gade afbrændte 1481, men bliver dog nævnet 1574. See Noords Beyertræge T. II. p. 109.

(p) See Hvitfeldt p. 289. 290.

(q) Synes at være samme Plads, som før har været kaldet Mareschal, eller Schmieden, Wiese.

meldt, har Kong Sven Grathe 1155 skienket til Staden. I gamle Porte. Dage da Eslewig var befæstet, har Byen havt adskillige Porte, saasom Steen-Porten mod Osten, hvorigiennem Byen faldt til Høsten, og hvorpaa var et Klokketaarn, som 1590 blev sat i Stand. Til Stadens Søndre-Port fik Dominicanerne 1409 af Magistraten Nøglen med frie Ud- og Indgang (r). Stadens Norre-Port, som fordum kaldtes Angeibo-Port, er den samme som endnu kaldes den Høye Port eller Taarn-Porten, liggende saa got som midt i gamle Staden (s). Dens Taarn, som 1661 blev prydet med et smukt Spiir tækket med Kobber, er det eneste af det Slags, som giver Staden nogen Zuur. Det tiener til et Vagttaarn om Natten til at opagte Jidsvaade. Det har et got Uhrverk med Timeviser til begge Sider, og er forsynet med et ortekantigt Gallerie, hvorfra Stads-musikken udblæses om hellige Dage og til visse andre Tider. Noget længere uden for denne Port ved Munkebroen, var den yderste Stads-port, kaldet og Nye Port, fordi den var nyere end den forrige og anlagt for den saa kaldede Nye Stad. 1495 skede Reparation baade paa den yderste og inderste Port. 1504, 1547 og 1554 er atter skeet Forbedring paa denne Nye Port. Andre Porte veed man nu her ikke af at sige, men betiener sig ved hver Ud- og Indfart i Staden af en Slagbom, ligesom i flere aabne Stæder, saasom Bustorf-Bom, Zusum-Bom &c. Foruden adskillige smaae Broer i alle Stadens

D d d d 2

Dele,

(r) See Noodts Beytræge T. II. p. 290. sq.

(s) Denne Port og Taarn er en Levning af Byens gamle Befæstning paa den Kant. Formodentlig er denne een af de Porte, som omtales i den flæwigste Stad: Det fordum givne Vebelstoft, i: disse Ord: *Item portam civitatis versus aquilonem debet construere villicus Regis & alteram portam villicus Ducis.* Heraf sees, at Kongen har havt denne og Hertugen en anden Port, at vedligeholde.

Broer Dele, som ingen Navn have, findes efterfølgende, som ved Navn ere bekiendte: 1) Giskebroen imellem Slesvig og Holmen, kaldet ellers Holmens Broe. 2) Broen over Aaen i Langestræde ved den høje Port. 3) Munkebroen over Mølleaaen, kaldet fordom Ny Broe, fordi den ved den nye Port var anlagt, men dens rette Navn skal, efter Ulrich Petersens Mening være Mynriks Broe, saa nævnet efter Borgemeester Henrik Mynrik, som har levet ved 1449. 4) En Broe ved Ralkfulen neden for den gamle Stadsmølle. 5) En liden Broe over Mølleflusen ved Poleredammen. 6) Tre smaae Broer bag ved Gravene. I gamle Dage vare bekiendte: Sydre Broen 1409 bag Dominicanerklosteret, Bredebroe 1413 hvoraf en Gade heed Bredebrogade. Foruden Giske eller Holmens Broe, var fordom og en anden Broe imellem Holmen og Byen over den brede Ende af Canalen hos Skibsbryggen, kaldet Langebroe, Laasebroen eller de Brügge by dem Soltsat, forsynet med Klapper og Vindebroe, men længe siden affkaffet.

Huse og
Bygninger.

Førend jeg kommer til de publicke Bygninger, maa jeg melde lidet om de borgerlige Bygninger og Huse, saa vel i gamle Slesvig, som i de øvrige Stadens Dele. Om Gottorp og de øvrige kongelige og fyrstelige Huse eller Slotte i Slesvig er forhen givet al muelig Underretning. Iblant de borgerlige Huse i Slesvig findes adskillige saa kaldte Frihuse, som deels have speciale Privilegier, deels prætender Frihed fra borgerlige Dnere og Paalæg. Dette rører endnu fra de Friheder, som enten Domcapitelet og de Geistlige fordom have havt, eller disse fyrstelige Betientere have forhvervet for deres tilkøbte eller nye opbygte Huse. Disse Friheder, som undertiden strekke sig forvidt, saavelsom Qvarterernes ikke nok reguliere Inddeling, har undertiden givet nogen Uorden ved Indqvartering og Skatters Indkrævning. Efter at begge Forstæderne Volsus og Friderichsberg 1711 med
Staden

Staden Slesvig vare combinede til lige Fordelse og Tynger, blev indrettet en nye Jordbog eller et Huus-Register over den hele forenede Stad, hvor efter gamle Staden blev ansat for 120 Huse, Volfus for $55\frac{1}{2}$ og Friderichsberg for $64\frac{2}{3}$, tilsammen $240\frac{1}{2}$ borgerlige og contribuable Huse. Om og hvorvidt dette siden her forandret sig, er mig ikke bekendt. De Huse og Grunde i Slesvig, som have Jus superioris instantiæ og altsaa i Oberrettens Skjoldz og Pant-Protocoller ere anførte, findes optegnede i de Glückstadtse Anzeigen 1752 p. 114 sq. Solant Particulieres baade frie og ufrie Huse i Slesvig findes adskillige, som ved smuk Bygning eller i anden Maade udmerke sig og fortjene at nævnes. Det von der Natrisse Palais, som ligger strax sønden for Gottorp, er det smukkeste. Det er bygt 1712 af Greve Gerhard von der Natt. Det var tilforn en fyrstelig Have, men i ældere Tider havde der staaet St. Jørgens og St. Jobs Capel. Det har siden tilhørt Kongen, og er kaldet det marggrevelige Palais, fordi det af Statholderen Marggreven af Brandenburg-Culmbach var beboet. Dette Huus med sin smukke Have og Grundridsninger finder man hos Thurah i Kobber sticket (t). Det holsteinske Huus, liggende sønden for Gottorp udi Friderichsberg, har været det gamle Amtmands Huus, men siden tilhørt Greve Reventlow, og er bygt 1702 af den navnkundige Baron Görtz, hvis Arvinger 1719 folgte det til von Thienernerne, men af disse kjøbte Amtmanden i Tønder Geheimeraad v. Holstein det 1750. Det bestaaer af en Hovedbygning, to Etager høy og tvende Sidefløye. Rumors Gaard ligger og udi Friderichsberg. Geheimeraad von Hespens Gaard ligger i Volfus, bygt af hannem 1754. I samme Qvarter findes og det nye Apotheek og Geltings Gaarden en gammel Steenbygning, tilforn kaldet

D d d 3

Kiel

(t) *Thurah* Vitruv. Dan. T. II. Tab. 148. 149. 150.

Kielmans-Gaard eller **Præsident-Huset** eller den **Sandhagiske Gaard**. I gamle Staden er bekiendt en anden Rumors Gaard, lille og store **Boinhof** ved **Pipendik**. **Marschals-Gaarden**, var ferdum en stor Gaard, som **Canceller Adam Traziger** ved og efter 1571 havde opbyggt paa endeel geistlige og borgerlige Grunde, som han ved adskillige **Practiker** havde tilbragt sig. Af **Marschal Gunderath**, som siden eyede den, fik den dette Navn. Hans **Sen Hofmarschal Friderich Gunderath** folgte den siden til **Amts-Inspector Jochum Smieden** (u), som 1674 nedbrod den og af **Materialierne** opbygte sit **Landgods Vinningen**. De **Huse**, som bruges til **Fabriker** og deslige **Indretninger**, blive siden i **Anledning** af de **Slesvigiske Fabriker** omvorte. **Holmen** er af alle **Stadens Dele** stæstest bebyggt, den har ved 20 smaae og lave **Huse**, mestendeels af **Giffere**, **Bærnere** og andet ringe **Folk** beboede, dog er den søndre Side imod **Ellen** bedre i **Stand** end den nordre, som tildeels skal komme deraf, at **Canalen** imellem **Staden** og **Holmen** er bleven mere og mere tilstoppet, at ingen **Vaad** der kan passere. Af de offentlige **Bygninger**, som deels endnu ere til, deels forlængst **undergangne**, vil jeg først tage **Stadens Raadhuus**, siden **Kirker**, **Klostere**, **Skoler**, **Hospitaler** og andre **publique Anstalter**.

Raadhuus.

Før **Reformationen** havde man i **Slesvig** et andet **Raadhuus**, end det som nu er, hvilket da var meget gammelt og forfaldet. Det skal have bestaaet af tvende høye **Huse**, og var adskilt i det gamle og nye

(u) Denne **Smieden** har været en meget curieux Mand, han havde byggt sig en anseelig Gaard ved den Gade som kaldes **Hestetorvet** (**Pferdemarkt**) og anlagde derhos en stor og meget smuk Have, han havde med stor **Flid** og **Besøftning** samlet sig et udsøgt **Kunst-Naritet-** og **Rust-Kammer**, ziret med rare **Medailler**, **flionne Skilderier**, **mathematiske Instrumenter** og deslige, men efter hans Død blev alt dette iblant **Arvingerne** adspredt og bortfolgt.

nye Raadhuus. Gamle Registerne over Raads-Indkomsterne fra 1448 til 1480 vise det samme, at der og paa de Fider har været et gammelt og et nyt Raadhuus. Derunder har været en deel Boder indrettede til at drage Leye af, og en Raadskielder. Nogle Baaninger deraf skal have sine Døre ud til Chorsiden, eller den østre Ende af Trefoldigheds Kirke. Man veed ikke ganske nøye, paa hvad Sted det har ligget, men efter gamle Registeres Anviisning skal det have staaet norden op til Helliggeistes Kirke og Kloster, og altsaa lige over for Graaklosters Kirke, som nu er Raadhuus. Et Document af 1504 viser, at det har havt sit Leye mellem Stortorvet og bemeldte Klosters Kirkegaard. Men at komme til nu værende Raadhuus, som er beliggende paa østre Siden af Stortorvet, da, efterat det gamle var blevet bræstfældigt og kanskee for lidet, og Munkene af Graabroders Kloster ved Reformationen 1528 vare udjagede, har Kong FRIDERICH I. indgivet Staden bemeldte Klosters Kirke, som da kaldtes St. Pauls Kirke, til et Raadhuus (x). Fordi denne Kirke var temmelig høy, har man i Midten med et Gulv afdeelt Bygningen, og hver Deel atter midt over ved Skillerums Beg. Den underste forre Deel blev i Begyndelsen brugt til en offentlig Biin- eller Ole Stue, siden til Stads-Secreterernes Baaning, og endelig til Stads Beyerhuus, dog blev Raadskielderen forhen gravet dybere. I den bageste Deel af Raadskielderen mod Osten er Skarpretterens Bøllig og nogle Bærelser for Delingventer. Overdelen er indrettet udi tvende store Sale, hvoraf den bageste staaer lukket, og bruges enten til visse offentlige Forsamlinger, saasom den flensborgske Landret og deslige,

(x) Denne Kong FRIDERICH I. Gave, af Graakloster til et Hospital og dets Kirke til et Raadhuus, er af Kong CHRISTIAN III. stadfæstet, dateret Rensborg 1543 Dinstag na Dauli.

lige, eller til fornemme Bryllupper og alle Lystigheder. Men af Forsalen til nørre Siden har Magistraten et stort Værelse til deres ugentlige Samlinger og Rets-Dage eller Raadstue-Ret, samt et Værelse for Stadens Archiv. Efter Reformationen blev Taarnet nedbrudt af Graaklosters Kirke eller nu værende Raadhuus. Kobberet, Bløet og en Klokke blev solgt 1532. Man bygte 1534 et lidet Taarn paa Raadhuset, og hængte deri Raadsklokken, hvormed blev ringet til Ring, til Skatters Inddrivelse og andre Byens Anliggender. 1606 var endnu dette lidet Taarn til, for nærværende Tid er hverken Taarn eller Klokke tilovers. Om det har været samme Klokke, som i gamle Registerne af 1537 kaldes Stormklokke, vides en til visse. Siden gjorde Klokken i Taarnet over den høje Port, som er midt i Staden, denne Tjeneste indtil 1700. Nu er der tvende visse Dage om Ugen forordnede til Retsdage, hvortil Borgerskabet sig uden Ringen indfinder. 1564 er holden en Lampe for Raadhuset, og 1567 er kjøbt en stor Messing-Krone dertil. 1608 holdtes Colloquium paa Raadhuset i Slesvig med Menonisterne (y). 1616 den 20 Dec. blev Hertug FRIDERICH III. hyllet paa samme Raadhuus.

agistrat.

Magistraten har, saavel her som i andre danske Stæder, fra gamle Tider været Borgemeister og Raad, men hvor mange tillige af hvert Slags, er ikke tilfulde bekiendt. Dersom Boio, som havde saa meget at sige blant Borgerne i Slesvig (z), da de 1134 havde sammenrottet

(y) *Lackman* T. II. p. 252 262. fq.

(z) *Sax. Grammar. Stephani* p. 247. *Rex Boionis* cujusdam, summam inter oppidanos auctoritatem gerentis, hortatum securus &c. Kan og være, at denne Boio har været enten Vysfoged eller snarere Oldemand i St. Knuds Gilde, siden han var saa beskryet paa at gjøre Kongen trofskyldig og faae ham ind i Staden.

menrøttet sig til deres Herres Kong Nielses Mord, har været Borgemeſter, da er han vel den første ſom forekommer i dette Embed. I Stadsretten, ſom er given 1153, nævnes ingen Borgemeſter, men allene Raadet eller Raadmænd, Stadsfogeden og Sandmænd, dog kan under Raadet vel og forſtaaes Borgemeſter (a). Kong Erik Plogpenning's Privilegium ved 1240 nævner Conſules civitatis, men et andet af Hertug Waldemar 1256 nævner baade Conſules og Proconſules civitatis, og ſtafſaſter dennem den fra gammel Tid hafte Magt at udvælge en Byfoged (b). Den ſidſte Hertug Waldemars Brev af 1338, ligesom forhen formeldte K. Erik Plogpenning's Privilegium bekræfter Raadets [Conſulum] Myndighed over Borgerne, og tillader Raadet at confisquere de Uldiges Gods. I ſenere Documenter ſer af det femtende og følgende Seculis, finder man overalt Borgemeſtere unde Radmæne der Stadt Slesvig, de første kaldes i latinſke Breve Proconſules, de ſidſte Conſules. Af ældre Tiders Borgemeſtere har man fundet diſſe, ſom ſer bekiendte: Luderus Stockeleth, kaldet ellers lange Lyder 1380. Conrad Vulf 1390. Claus

- (a) Mogle holde for, at Borgemeſters Navn og Embed ikke har været indført i Slesvig, ſeend ſidſt i det fiortende Seculo, da de holſteiniſke Grever fik Herredømmet, og indførte tydiſke Skikke. Men deri tages nok fejl; thi hvad ſkulde da Proconſules og Conſules være, ſom nævnes allerede 1256.
- (b) Den latinſke original Text nævner denne Embedsmænd Advocatum civitatis vulgo Byvægt dictum, ſom viſer, at man da i Slesvig har brugt det danſke Navn Byfoged. I Stadsretten, ſom er 100 Aar ældre, og ſom man nu ikke har i ſit første Original-Sprog, kaldes han de Vægt, Stadsvægt, men i den forhen nævnte latinſke Ebeltoft, Slesvigiſke Stadsret heder han overalt Exactor.

Claus Smiter 1405. Claus Swager og Otto Vegetasch 1449. Hans Kock 1486. Henrich Mynrick død 1518. Claus Koppersmidt 1569 (c). Bernd Münden 1581. Derlef Dose, som 1582 i een Uge blev Raadmand og Borgemeester, og siden af Hertug JOHAN ADOLPH med Petro Topfen gesantviis forskifket til Spanien. Ved 1360 var Stephanus og 1390 Hennikinus Advocatus Slesvicensis. Ved 1380 var Johannes Voigt Camerarius i Slesvig. Byksriveren eller Stadtschreiber, som han før kaldtes, blev 1640 først tituleret Secretarius, da Friderich Jacob Ringeltorf fik Embedet. I forrige Seculo, og forend de tvende nye Qvarterer Volfus og Friderichsberg med Staden bleve forenede, bestod Raaders Collegium eller Magistraten af tvende Borgemeestere, af hvilke den ene altid var Doctor Juris og Rethens Director, og sex Raadmænd eller Raadsforvante, af hvilke sidste en var Raads-Kæmmerer, der i første Instans dømte i ringere Sager, som kunde indskræves til Borgemeestere og Raad. Stads-Fogeden havde med Politiesager, Executioner, Bøders Inddrivelse, og visse andre Maal at gjøre. I gamle Dage, naar noget var at handle om Byens Indtægt eller Udgifter, om Bygning og Reparationer, og ellers om det almindelige Beste, blev samtlig Borgereskabet kaldet til Raadhuset, men da der gierne af saa mange Hoveder faldt mange og stridige Meninger, giordes ved Hertug JOHAN ADOLPHS Forsorg omtrent 1611 den Anordning om et Collegio Deputatorum, hvorved 12 svorne Deputerede Borgere, som Borgereskabets Talsmænd bleve Magistraten tilføjede, hvilke havde deres eget Bord paa Raadstuen, og skulde tilige med Borgemeester og Raad raadslaae om Stadens Interesse, og besørge det gemene Beste og hver Mands Ears. 1695 bleve de tvende Forstæder Volfus og Friderichsberg, af Hertug FRIDERICH benaadede med

(c) Af den Familie som ellers kaldes Cypræus.

med deres egen Ret under Præsidio af Amtmanden paa Gottorp, og af hver Menighed tre de fornemste Borgere udvalgte til Rets Afssiores og Dommere, hvortil dennem paa Slottet en Rets Stue blev anvist. Men efterat disse Forstæder 1711 med gamle Staden til eet Corpus vare blevne sammenbundne, blev denne Anstalt forandret, saaledes, at gamle Staden skulde have een Borgemeester og to Raadsmænd, Volfus og Friderichsberg af de forrige Afssiores ligeledes een Borgemeester og tvende Raadmænd. Ligeledes skulde de Deputerede Borgere tages af alle tre Menigheder, og forenes til eet Collegium. Denne nye Regimentsform fik tillige et nyt Tillæg i en Stads Præsident, til hvilken Borgerne kunde provocere fra Raaders Domme, forend det kom til videre Appellation. De fik da tvende ugentlige Retsdage, den ene om Tisdagen paa Raadstuen, den anden om Fredagen paa Slottet, og erholdt tillige nogen Vettelse i Omkostningerne. Men denne Anstalt opnaaede og sin Ende. Nu for Tiden bestaaer Magistraten af to Borgemeestere, fire Raadmænd og en Stads Secretair, som tillige er adjungeret Borgemeester, derforuden en Raadmand over det sædvanlige Tal. Disse blive af Kongen umiddelbar beklækkede. Byen har desuden en Casserer, en Stads Fiscal og tvende Stads Fogeder, en i gamle Staden, en anden udi Volfus og Friderichsberg. Fra Magistratens Domme udi borgerlige Sager kan til Overretten appelleres, naar der trettes enten om Rettigheder eller om en Penge Summa høyere end 80 lybske Mark. De Love, som her dommes efter, ere, foruden Stadsretten og Byens Privilegier, saa vidt disse endnu gielde, Landgerichts Ordningen, kongelige, tilforn fyrstelige, Constitutioner og Forordninger, men fornemmelig Kong Waldemar den Andens jydsk Lovbog, som er hele Hertugdømmets Fundam.ental Ret. Denne Lov er det, som forstaaes ved den udi Stadsretten paa nogle Steder citerede [i den latinske Leges terræ]

Landret, endskönt denne jydſke Lov ikke var til, da Stadsretten af Kong Sven blev givet, men ſaa maa der dog have været en ældre, af hvilken denne er tagen og i hvis Sted den er kommen. Førend denne Lov blev trykt, da den ikke kunde være i hver Mands Haand, brugte Magistraten udi Slesvig den Maade, paa det ingen ſig med Uvidenhed ſkulde undſkyld, engang hver andet eller tredie Aar at oplæſe den for Almuen paa deres Raadhuus. Derom finder man udi gamle Stads-Regiſtere optegnede diſſe Data: "An. 1448 do man "dat Louffbock laß. An. 1492 in S. Bartholomæi Daghe wart dat "Loobock up dem Radhuſe geleſen. An. 1494 am nechſten Dage "Laurentii martyris, als de Radt was upp dem Radhuſe, dat Loobock to leſende. An. 1496 des Mandages na der hilligen 3 Könin- "ge Dage, word dat Loobock verleſen. An. 1504 an S. Lorenz "Dage, ward dat Loobock geleſen upp dem Huſe". Siden 1744 har Slesvig havt ſin egen Brandforordning. Alt jeg endnu videre ſkal oplyſe nogle af de anførte Sager, nemlig 1) at Kong Sven Grahe er Auctor til den ſleſvigſke Stadsret, 2) at den ſamme er bleven meddeelt til og antagen af flere Stæder i Nørre-Jylland, 3) at den kanſkee har førſt været ſkreven paa Latin, da maa jeg her underrette Publicum, at jeg 1770 fik fat paa en ældgammel Stads-Lov, ſkreven ſom det ſynes ved eller kort for 1300 i det latiniſke Sprog paa Pergament, hvilken ved en rar Lykke endnu forvares i den liden jydſke Riibſtæd Ebeltofts Archiv. Samme er egentlig den ſleſvigſke Stadsret, ſom af Borgerne i Hørſens er forundt Borgerne i Ebeltoft. Heraf gjør man denne Slutning, at Staden Hørſens forud har havt denne Ret i Brug, og efter Formodning ſaaet ſig den meddeelt af Slesvigerne ſelv. Vel indeholder den ikke fuldt ſaa mange Artikler, ſom den ſleſvigſke Ret, og nogle Artikler forandrede efter de jydſke Stæders Indretninger, men ſaa har den dog den ulignelige

Nytte,

Nytte, at kunne oplyse mange Omstændigheder i den slesvigsk Ret, og at stadfæste sammes Rigtighed og Rector.

Fra Raadhuset kommer jeg til Kirkerne, saavel de her fordum Kirker, have været, som de der nu ere. For Reformationen og da Staden har været paa sit høyeste, tæller man der i det mindste 12 Sognes Kirker, foruden Kloster-Kirker og endeel Capeller. Den allerførste Kirke i Slesvig, som for Aaret 850 i Ansgarii Tid og ved hans Raad enten af Kong Harald eller Kong Erik er bleven bygt, holder man for at være den endnu staaende Haddesby Kirke, som ligger sønden ved Elsen paa den Plads hvor det gamle Hercheby eller den søndre og ældste Deel af Slesvig have staaet, der længe siden aldeles er ødelagt. Formodentlig var det denne Kirke, hvilken Kong Gorm, for igien at bestyrke Alfgudsdyrkelsen, siden nedbred (d), og som Kong Frotho, da han ved Aar 931 af Erkebisp Unni var bleven døbt, paa nye satte i Stand. Med mindre man vil troe, som rimeligt kan være, at der ogsaa i disse første Tider har i gamle Staden norden for Elsen været anlagt en anden og nyere Kirke, hvorom man nu ingen Visshed har; thi formodentlig de toende Navne, Byen fordum haver havt, tager man let fejl i at forklare de gamle Skribenters Ord. Men siden Haddesby Kirke nu er en Landsby-Kirke og ikke horer til Staden, bliver den paa sit Sted videre omtalt og beskrevet. Her vil jeg allene anføre de endnu værende, og derefter de ødelagte, Slesvig Stads Kirker.

(d) *Saxo Gramm.* Steph. p. 178. Qvin etiam ut priusculum delubris cultum restitueret, Templum in fundo Slesvicensi a religiosis conditum, tanquam sacrilegium aliquod impietatis domicilium, ab ~~in~~ fundamentorum partibus demolitus est.

Domkirken

Det er uvist, naar og af hvem Domkirken udi Slesvig først er anlagt, om den i Begyndelsen har været af Træ eller Sten, liden eller stor, og om den har staaet paa samme Sted, som endnu. Vel siger Hvitfeld, at Kong Erik, Haralds Broder, i Aar 846 opbygte Slesvigs Domkirke, da staaende uden for Byen (e). Men da denne Efterretning uden Tvivl ikke er tagen af nogen anden Kilde end Ans-garii Vita, bør den vel ikke forstaaes om Domkirken, men om Had-deby Kirke, som nu staaer for Byen. Cypræi Mening om en Kirke bygt i Slesvig Aar 870 eller 878 er ikke meget sikrere, saa længe intet ældre Beviis findes derom (f). Troligt nok er det, at der ved eller kort efter Biskopdommets og Capitelets Oprettelse ogsaa en Domkirke har været paatænkt og opført, og at samme haver været en af de ældste i Danmark. Men ingenlunde har det været samme saavel ind-som udvendig herlige og store Bygning, som nu staaer, hvilken maae være meget nyere, uagtet den dog i vore Tider kan passere for gammel. Imod Midten af det tiende Seculo, om ikke før, er Biskopdommet i Slesvig ganske vist blevet oprettet; thi man finder Biskop Hored eller Harold af Slesvig at have været med An. 948 paa det ingelheimske Concilio. Og at Kong Harald Blaatand, som uden Tvivl er saavel dette som flere danske Biskopdommers store Stifter (g), har foretaget sig

(e) Hvitfeld p. 28. 30. Conf. Ranzovii Descript. Cimbr. ap. Westphal. T. I. p. 51. Cypræi Annal. Ep. Slesv. p. 19. 20.

(f) Cypræi Chron. ap. Westphal. T. III. p. 188.

(g) Det er en beynæderlig Mening, som Adamus Bremensis frembringer og har forført mange med sig at troe, at Keiser Otto I. er Stifter til dette og flere danske Biskopdomme. Saadanne Stiftelser lade sig ikke giøre uden Tillag af store Indkomster og Eyendomme. I dette Rige eyede Keiseren aldeles intet, og der er vel ingen, som kan gøtgjøre, at han har anvist noget der-
til

sig at bygge nogen Biskops Kirke i Slesvig [thi i hans Sønns Tid som Christendommens Fiende kan det ikke være skeet], er saa meget mindre at negte, som jeg finder, at Ekkehardus, Biskop udi Slesvig, som i de Christnes Forfølgelse under Kong Sven Tiuglkæg var fordreven, og i Aaret 1001 opholdt sig udi Hildesheim, klager heftigen over, at hans Biskopdoms Grændser af Hedningerne vare rovede, Staden forladt, og Kirken ~~ei~~ gt (h), Efter denne Odeleggelse synes det troligt,

til fra det tydske Rige. Vil nogen sige, at Keiseren jure belli havde en Part af Jylland inde, hvortil jeg svarer korteligen, at der var Biskop og folgelig Biskopdom i Slesvig mere end 16 eller 17 Aar for Keiserens Indfald. Tilmed da han endelig kom, fik han neppe saa lang Tid eller saa fast Fod i Landet, at han kunde tilegne sig Eyendomme for deraf at gjøre Stiftelser. Det er derfor rimeligst, at tillegge Landets egen Herre R. Harald Blaatand denne Stiftelse, eller hans Vasal i Sonder: Jylland R. Frotho, i fald han endda levede. Al den Ære, Keiseren kan have der for, er, at han, for Christendommens Udbredelses Skyld, i Freds: Handlingen med Harald, har formaaet ham til dette og flere Biskopdømmers Vedligeholdelse og Forbedring i sit Rige. Det var af saadan Aarsag, men fornemmelig efter den hamborgske Erkebiskops Tilskyndelse, Keiseren An. 965 lod sig formaae til at udgive de i sig selv unyttige Protectionens Breve for de danske Biskopdømmer, i den Indbilding, at han var Christendommens højeste Hoved og almindelige Beskytter. Uden al Tvivl er det just af disse Protectionens Breve, som gientes i Bremen blant Erkebiskoppens Liggendesæer, Adamus og andre har ladet sig forlede til at udgive Keiser Otto I. for de danske Biskopdømmers Stifter.

- (h) *Bernwardi Vita* ap. Leibnit. T. I. p. 451. *Contra Ekkebardus, peccatis, inquit, agentibus, termini Episcopatus mei barbarica sunt feritate depopulati, Civitas deserta, Ecclesia desolata, Sedem non habeo, servum me sanctæ Mariæ & Hildenesemenfis recognosco.* Men ved denne Biskops Kirke

troligt, at Kong Knud den Store, som stadfæstede Christendommen og berigede sine Lande med Kirker og Lærere, har lagt Grundvold, saavel til et Domcapitel eller Canike-Collegium, som til en ny og større Domkirke, hvilken han anbetroede Biskop Rodulfo (i). Helvaderus, skjønt ingen paalidelig Auctor, er ogsaa af denne Mening, og bestemmer Aaret 1018 til Bygningens Begyndelse, havende kunnet nogen gammel Inscription eller anden Efterretning finde sig (k). Om det nu saa er, er dog denne Bygning derefter i Vædernes Indfald ved 1066 tillige med Staden atter bleven ødelagt. Endskjønt det ingensteds findes antegnet, kan dog ikke tvivles, at saa omhyggelig en Konge som Sven Estridsen jo igien har været betænkt paa Domkirkenes Istandsættelse, og om ikke selv, da en af hans Sønner, enten Knud den Hellige eller Erik Eiegod, fuldført dette Forsæt. Man finder ellers ingen beqvem Tid at fastsætte til Slesvig Domkirkes første Bygning. Og det er ikke at formode, at saa mange og tildeels myndige Biskopper i et heelt eller flere Secula har siddet bort uden Domkirke. At denne Kirke har været til sidst i Kong Nicolai Tid, havt samme Navn og været forsynet med endeel Geistlige, det viser Historien; thi da Kongen efter Slaget ved Fodevig flyede til Slesvig, og blev modtagen af Geistligheden med Procession, men af Borgerne med Oprør, blev ham raadet at tage Tilflugt i St. Petri Kirke, hvilket han dog ikke for

Kirke kan og bør vel ikke forstaaes den liden og gamle Hædeby Kirke. Og hvo vil vel tvivle paa, at i en saa folkerig Stad som Slesvig, der var Christendommens første Sæde, skulde i mere end halvandet hundrede Aar ikke været bygget mere end een Kirke.

(i) *Sveno Aggonis* p. 85.

(k) *Helvanderi Sylv. Chronol. T. I. p. 31.* Ejusd. Beschreibung der Stadt Slesvig Cap. 6.

for Kirkens Besigtigelse vilde gjøre, og begav sig hen til Slottet (*), men for han kom did, blev han ihjelslagen, som en gammel utrøst Kronike siger, paa Sanct Petri Kirkegaard, eller ikke langt derfra. Dersom det kan staae fast, at Canutus Magnus har anlagt Domkirken med Capitelet udi Slesvig, er det ingen Under, at den har faaet Navn af St. Petro og denne Apostlers Fyrste til Patron (l); thi Kong Knud havde udvalgt ham til sin Skjtsheugen, og det var en af Aarsagerne til hans romerske Rejse, at see St. Petri Helligdomme i Rom, som Kongen selv i det bekiendte Brev skriver til de Geistlige udi England (m). Ibland flere Anledninger til dette Domkirkens Navn, kunde og være, at de bremiske Erkebiskopper, som i det tiende og ellefte Seculo havde saa megen Indflydelse paa den nordiske Kirkes Indretninger, kan have givet det Raad at opkalde Slesvigs Domkirke efter St. Petri Kirke i Bremen, ligesom denne var kaldet efter St. Petri i Rom, efter at dens Stifter Keiser Carl den Store havde opofret det nordre Sæben til St. Peder, ved hvis Hielp han havde overvundet det (n). Dette Navn havde siden saadan Virkning, at Ditmarskerne, da de ved 1190 gave sig under den danske Krone, erklærede, at de vilde ligesaa gierne tiene St. Peder i Slesvig som St. Peder udi Bremen (o). Efter Kong Nielses Tid, finder man ellers ikke noget

om

(*) Saxo Grammat. p. 247.

(l) Necrolog. Lundske Ms.

(m) Hvitfeld p. 72.

(n) Gregorii VIII. Epist. ap. Binium T. III. P. II. p. 367. Conf. Caroli M. Fundat. Eccles. Brem. ap. Adam. Brem. Lindenbrogi p. 4.

(o) Cypræi Chron. ap. Westphal. T. III. p. 223. Conf. Jo. Russi Fragm. Rer. Ditm. ap. Westphal. T. IV. p. 1445.

om Domkirken i Slesvig, før 1250 da Kong Erik, som af sin Broder var myrdet og nedsenket i Elven, blev forflyttet fra Graabrøders Kloster til St. Petri Kirke. Dog give de adskillige Høytideligheder, som imidlertid i Slesvig ere holdne, saasom kongel. Bryllupper, Krøninger, Concilia og deslige, noksom at forstaae, at Domkirken maa have været i god Stand. Man finder desuden den slesvigiske Kirke opregnet iblant de Kirker, som i det tolvte Seculo har staaet i Broderskab med Domkirken udi Lund (p). Det kan ellers ikke seyle, at Kirken i de adskillige indvortes Krige, som gik for sig baade i det tolvte og trettende Seculo og rammede Staden Slesvig, har taget Skade. 1252 den 24 Sept. foretog sig de holsteenske Soldater, som havde indtaget og plyndret Byen, ogsaa at røve St. Petri Kirke, men ved nogle Zertegn, som der fortælles at være skeete, bleve de efter Fortieneste afstraffede (q). 1258 lod Kong Christoffer I. sin Broders Kong Eriks Lüg, i Biskoppens Gravværelse, optage af St. Petri Kirke udi Slesvig,

(p) Kong CHRIST. I. i Confirmationen over Slesvig Stifts Friheder 1460 siger iblant andet: dem helgen Heren Sünste Petere des Stichts Hövethe-
ren to love und ehren. Biskop Gotske v. Alefeld i et Document 1503 kalder ham de Himmels Fürste Sünste Peter, og i et andet 1523. dennes Stichtes verdiger hilliger Patron. Øverst paa Domherrernes Stole i Choret staaer St. Petri Billed udskaaret i Træ med Overskrift: Sancte Petre ora pro nobis. Fordum var her i Kirken St. Petri Chor og Alter, som nu ikke mere er til. Dog vedligeholdes denne Helgens Mavn i den søndre Kirkedør, som endnu kaldes Sanct Peters Thüre, hvorhos og hans Billed er at see.

(q) *Hist. Miraculor. Slesv. Ms. Conf. Huisfeld* p. 237. I denne Tumult skal Kirken være bleven berøvet endeel kostbare Metal-Billeder, som holdtes for at være hidført fra Engeland i Canuti M. Tid.

Slesvig, og hæderligen overføre til Ringsted (r). Dog blev, som hellige Reliquier, tilbage udi Slesvig Domkirke Kong Eriks Arm og de Lenker som han i Elien blev nedsenket med, hvormed man udi de catholske Tider drev en deel Overtroe og indsamlede derved saa mange Penge, at Capitelet derfor skal have ladet opbygge den store Dvingang [ambitum templi] som nu kaldes Svalen. Man lod derforuden giøre denne hellige Konges Billed, i Træ udskaaret, som, endog længe efter Reformationen, i Capiteles-Huset haver været at see (s). Af foranførte kan man nogensledes slutte sig til, at Sanct Petri Kirke eller Domkirken udi Slesvig har været til i det mindste fra det ellefte Seculo. Men naar man anseer Grundridsningen af den, saadan som den nu er (r), og betragter dens adskillige Byg-Art, seer man let, at den er bygget paa adskillige Tider, saa at eet Stykke i et Seculo, en andet i et andet er tilsat og opført, dog alt af eet slags Sten, nemlig brændte Teglstene (u). Det ældste Stykke, og det eneste der er tilovers af den gamle Kirke, synes at være den Part næst neden for

G f f 2

Choret,

(r) *Chron. Erixi* ap. Linde br. p. 274. Conf. *Hvitfeld* p. 225. 245.

(s) *Cypræi Chron. & Fragm. Hist. Slesv.* ap. Westphal. Tom. III. p. 233. 234. 285. 286. hvor Kong Eriks Billed af Pectus og Dragt nøye beskrives. Af ovenmeldte Kongens Arm fremvises endnu i Slesvigs Domkirke, som en Maritet, en Knof tillige med nogle Leder af Lenkerne og flere Reliquier. See *Noodts* *Bordeckholmsche Merkwürdigkeiten* p. 53.

(t) En meget accurat og skøn Grundtegning af denne Domkirke er mig af min Ven Hr. Professor Gebhardi i Lyneborg given, hvilken han selv 1757, da han opholdt sig i Slesvig, med egen Haand har forfærdiget.

(u) I det Qvarteer af Staden, kaldet Volsis, er en liden beboet Gade, som endnu kaldes der Domherrn Ziegelhof eller Thum-Ziegelhof, paa den Side til Elien, der har fordmum Domkirken og Capitelet havt deres eget Teglblanderie eller Teglgård.

Choret, som gaar fra den nordre Gavl, hvor det fielmanſke Epitaphium ſtaar opſat, og til den ſøndre eller St. Petri Kirkeſtor (x). Om det er en Levning af en ældre Bygning, ſom man vil troe, eller af den Hovedbygning ſom fra Grunden af, imellem 1260 og 1263 ſkal være opført (y), er endnu ikke afgjort. Man holder for, at det forreſte Chor og det nederſte af Kirken, nemlig Skibet eller den ſtore Middelgang da er bleven bygt. I Aaret 1267 er i Slesvig Domkirke [in Ecclesia b. Petri Slesvicenſi] af Biſkop Bondo og flere Prælater paa Cardinal Gvidonis Befaling, holden en geiſtlig Ret og Dom affagt i en Sag imod Biſkop Tuko af Aarhus (z). Domkirken har paa de Fider havt tvende Taarne, hvilke tillige med en ſtor Deel af Kirken nedſaldt 1275 (a). Derſom nu ſaa er, at Kirken 1263 er bleven til ſtorſte Delen ny opbygt, er det forunderligt, at den ſaa haſtigt har været faldefærdig. Troligt derfor, at Taarnene og den Deel af Kirken, ſom nedſaldt, har været Levninger af en ældre Bygning. Efterat Kirken igjen var iſtandſat, og kanſkee da med noget nyt Strøkke forøget, finder man ikke, at den har havt nogen Hovedforbedring,

(x) Paa denne ſtore Dor ere mange Piſler og Buer, og oven til et halvforhøyet Stykke med Grelſeren i Herligheden og to bedende Mænd med mange Figurer og Zirater anbragte, alſammen af Sandſteen og meget gammelt, i det allermindſte af det trettende Seculo. Skriften, ſom har ſtaaet derpaa er af Diegn og Elde udſlettet. Den hele Dor har med den bekjendte Nibe-Dor megen Lighed, hvorom Terpag. Rip. Cimbr. p. 304. *Reinhardt's Beſkrivning over St. Petri Kirkeſtor* læſes i *Pontopp.* Marm. Dan. T. p. 19.

(y) *Cypræ Chron. ap. Weſtphal. Tom. III. p. 238. Cypræ Annal. Ep. Slef. p. 291. Danckwertb p. 119. 121.*

(z) *Hiſt. Cara Inſula Ms.*

(a) *Chron. Erici ap. Lindenbr. p. 575. Anno MCCLXXV. duæ turres Eccleſiæ S. Petri in Slesvik corruerunt & magna pars ejusdem Eccleſiæ.*

bedring, før 1408, da den var bleven saa brostfældig, at Biskoppen maatte paalegge Stiftets Geistlige og Kirker en stor Skat til Domkirskens Reparation. Ved hvilken Venlighed der blev lagt Grund til den sondre Deel af Kirken (b), som dog ikke blev færdig før længe derefter. Smidlertid finder man jævnligt nogen, som enten i deres Testamenter eller i andre Henseender have betænkt Kirken til dens Bedligholdelse. Saa har 1307 Fr. Cecilia Jon Litles Enke i sit Testament skienket dertil [Ecclesiæ beati Petri in Hethæby] tre Mark Penge. Da Kirken endelig var sat i en ypperlig Stand, opkom 1440 en ulykkelig Jildebrand, hvorved den indtil de blotte Mure, med mangfoldige sine kostbare Ornamente, afbrændte. Her var nu intet andet Raad til dens Opbyggelse, end at det baselfke Concilium 1441 maatte udgive Afsladsbreve til en almindelig Brandhielp (c). Om Kirken atter, medens den stod under Bygning, er kommen noget til i den store Jidsvaade, som 1447 fortærede næsten den hele Stad, derom vides ikke noget. Smidlertid blev 1450 først Kirkens sondre Deel eller Hvælving fuldført, som over 40 Aar tilforn var lagt Grundvold til (d). Tilforn havde Kirken havt Form af en Korskirke, og Skibet, som man kalder det, ikkun bestaaet af een Hvælving eller den middeste Gang. Siden er Kirkens nordre Side, tillige med Svalen eller Korsgangen, som nogle kalde Parti eller Paradis, tilføjet, hvilken, om man skal troe Cypræo (e), ikke før 1501 er bleven færdig (f). Man holder for,

§ fff 3

at

(b) *Fragm. Hist. Slesv.* ap. Westphal. T. III. p. 306.

(c) *Fragm. Hist. Slesv.* ap. Westphal. T. III. p. 312.

(d) *Cypræi Annal. Ep. Slesv.* p. 354. 373.

(e) *Cypræi Annal. Ep. Slesv.* p. 403.

(f) Ikke deemindre finder man dog i et Document af 1412 nævnet Ambitus Ecclesiæ Slesvicensis, *Noords Bøttråge* T. I. p. 453. men om det har været

denne

at der ved samme Eider er blevet lagt et kostbart Fundament til Taarn ved Kirkens vestre Ende, hvorpaa man i 1544 og 1545 til Bygningens Befæstelse har opført tvende store Stræbe-Viller, hvilken Grundvold ligger endnu og strekker sig hen under Skole-Collegernes Huus, og forhindrer, at derunder ingen Kielder kan graves. Naar Kirkens høiere Chor og alle paa begge Sider af Choret værende Capeller ere bygte, vides ikke, men Bygnings-Maaden viser noksom, at de paa adskillige Eider ere tilsatte, ligesom man i de catholske Eider enten har stiftet nye Altertienester og Anniversarier, eller behovet Begravelses Høvelvinger til fornemmere Folk. Af de mange Chorer og Capeller, som i gamle Dage have været udi denne Kirke, ere følgende i gamle Skrifter forekomne: 1) Chorus major eller St. Petri Chor (g). 2) Chorus parochialis S. Laurentii, hvortil Capitelet havde Jus conferendi (h). 3) Chorus sancti Spiritus (i). 4) Chorus sancti Jacobi (k). 5) Chorus

denne eller en anden Korøgang, som nu ikke mere er til, vides ey. Men troligst er det, at Korøgngen er en gammel Bygning, og at den i 1501 har undergaaet en Reparation. I et gammelt Capitels Register, som er gjort 1466 findes, at Borgemeister Henning de Kamer udi Kiel havde givet til Slesvig Domkirke 200 Mark, for hvis Rente der aarlig i Korøgngen [in ambitu] skulde holdes nogen Høytidelighed for ham og hans Hustru alle Søndage.

- (g) Acta in Summo Choro Ecclesiæ Slesvicensis. *Westphal* T. III. p. 374. Dette er det nu værende høye eller øverste Chor.
- (h) Holdes for det endnu værende underste Chor i Kirken.
- (i) I dette Chor blev i gamle Dage sunget en daglig Messe for Erkebøgnen Truggillus, som døde 1236. Registr. Capit. Slesv. ms.
- (k) Skal og være kaldet Biskops Capellet, af den Årsag, at derudi forud blev holdet en daglig Siels-Messe for Biskop Bartholds Siel, Registr. Capit. Slesv. ms.

5) Chorus Domini Erici Ducis (l), hvormed Capitelet intet havde at bestille, som ellers havde Jus conferendi omnes Vicarias her i Domkirken. 6) Chorus novus Rosarii b. Mariæ viridinis norden i Kirken. 7) St. Laurentii Capel (m), formodentlig den samme som formeldte Chorus S. Laurentii. 8) Hellig Korsens Capel, som har ligget ved Siden af Domcapitelets Huset for vestre Ende af Domkirken. 9) Kongens Capel, som ikke vides hvor har været, siden de fleste Choror og Capeller ere forandrede til Begravelser (n). Paa en Tavle i dette Capel var forduum at læse en følgende gamle Inscription paa Hertug ADOLPHS Døds: Aar 1459 den 5 Dec.

Eyn Ringk van cyner Tasken (o)
 De Henghe van der Flasken
 Vyff Duven vöthe vnde neghen I
 Dar denckt men Hartoch Alves doth by
 Twisken St. Barber vnd Niclas dage
 O weh der jamerlyken Klage,
 Do wurd manch oog gewehnet roht,
 Wol umme des edlen Vörsten doht,
 De Dennemareck mit grotem mode
 So lange rydt den kopp darbode

Un

(l) Er maaskee den samme, som andenstedes heder Chorus Ducis Waldemari.

(m) Noodts Deyträge T. II. p. 228. 229.

(n) Er formodentlig det Capel, som Kong CHRISTIAN I. havde stiftet udi Slesvigs Domkirke, hvortil han gav Pengene for noget i Enderfred Hiemsfaldet Godes, i et Document af 1474 hvor det heder: — to nutticheyt unser Capellen, de wü tor ere Godes im Dome to Sleswig hebben bouwen laten.

(o) See Danische Bibliothek T. VI. p. 468.

Un sick tor vollen freyheit bracht
 Wol teghen dryer Ryke macht.
 Itzhoe gaff ehm syn grabes-höle
 Nu biddet hir vor syne Seele.

Alle disse Chorer og Capeller, saavel som hele Kirken overalt i alle
 Hjørner og ved alle Piller, var opfyldt med et stort Antal af Altære,
 som hver havde sin Vicarium og Messепрæst, samt visse tillagte Ind-
 komster for daglige Messer, Vigilier, Sielemesse og aarlige Begæn-
 gelsler at holde (p). De fornemste Altære betienedes af Canonicis eller
 Domherreerne, hvis tillagte Gods og Indkomster kaldtes Præbender.
 Af Altterne ere følgende mig forekomme: 1) Summum Altare, høye Altaret,
 som allene betienedes af Biskoppen og de fornemmere Geistlige. 2) Al-
 tare & Vicaria S. Bartholomæi, Johannis Apostoli, Gregorii Papæ &
 Margaretæ virginis, stiftet af Greg. Hargen i St. Laurentii Chor (q).
 3) Altare & Vicaria Sanctæ Crucis ved Siden af den nordre Kirke-
 dør (r). 4) Altare Beati Canuti Ducis. 5) Altare Domini Erii Du-
 cis Juriæ, udi bemeldte Hertugs Chor. 6) Sanctæ Trinitatis Alter.
 7) Altare b. Mariæ Virginis norden i Kirken, som havde Tolste Kirke
 til Anney, kaldtes og Altare Rosarii (s). 8) Altare & Vicaria S. An-
 dreæ

(p) Saadan en Alter: Tieneste med sit tilhørig Gods og Indkomster kaldtes en
 Vicarie. Ligesom det Gods og de Indkomster, der laae til en Canonicus
 eller Domherres Væbbed heed en Præbende.

(q) *Westphal. Monum. T. IV. p. 3190.*

(r) *Noodts Beptræge T. II. p. 238. Westphal. T. IV. p. 3186. sq.* Er maaſkee
 samme som var stiftet af Laurentz Leve Staller i Eydersted, og kaldes Vi-
 caria Laurentii Livonis. Uden Tvivl har der endnu været et andet Alter
 og Vicarie af samme Navn udi hellig Korſes Capel ved Siden af Capitels-
 huset, hvortil laae Vundergode i Koffendorf og flere Byer.

(s) Altar des Rosenkranzes, *Noodts Beptræge T. II. p. 89.*

dreæ Apostoli, hvortil laae Væds i Rinkenes udi Svansen (t). 9) Altare & Vicaria Apostolorum Petri & Pauli, sem havde Væds i Sammelby (u). 10) S. Pauli og Bartholomei Alter og Vicarie (x). 11) Altare Philippi & Jacobi. 12) Altare & Vicaria S. Johannis Evangelistæ & Apostoli (y). 13) Altare Johannis Baptistæ. 14) Altare b. Jacobi Apostoli. 15) Altare S. Thomæ Apostoli. 16) Altare b. Michaelis Archangeli. 17) Altare Sancti Spiritus. 18) Altare XII. Apostolorum. 19) Altare Simonis & Judæ Apostolorum. 20) Altare Marthæ Apostoli. 21) Altare Mariæ compassionis. 22) Altare Nativitatis Mariæ. 23) Altare Assumptionis Mariæ. 24) Altare & Vicaria beatæ Annæ. 25) Altare b. Mariæ Magdalenæ. 26) Altare Marthæ Hospitæ. 27) Altare b. Laurentii martyris (z). 28) Altare & Vicaria S. Georgii. 29) Altare & Vicaria S. Catharinæ virginis. 30) Altare b. Margaretæ virginis. 31) Altare beatarum Eufrosinæ, Florentiæ, & XI. millium virginum collegarum. 32) Altare X. millium militum. 33) Altare b. Christophori martyris. 34) Altare b. Nicolai Episcopi. 35) Altare S. Cosmæ & Damiani. 36) Altare & Comenda b. Antonii. 37) Altare b. Gertrudis. 38) Altare b. Martini Episcopi & martyris. 39) Altare b. Anselmi martyris. 40) Altare b. Willehadi. 41) Altare b. Mauriti & sociorum ejus. 42) Altare S. Augustini Episcopi. 43) Altare S. Thomæ de Aquino. 44) Altare Hieronymi presbyteri. 45) Altare Adolphi Comitis, har formodentlig

(t) *Westphal Mon. T. IV. p. 3194.*

(u) *Noords Beyertræge T. II. p. 270.*

(x) *Noords Beyertræge T. II. p. 85.*

(y) *Westphal Mon. T. IV. p. 3195.*

(z) Naassee samme som og findes nævnet Transfigurationis Laurentii martyris.

lig været i ovenmeldte Kongens Capel. 46) Altare b. Gregorii Papæ. 47) Altare Broderi Galle. 48) Altare Domini Wyboldi. Disse tre sidste har formodentlig været nogen af forhen anførte. Ibland de Messer, som her holdtes, var en stiftet af Dronning Margrete, kaldet Missa Reginae (a), men for hvilket Alter den blev holden, vides ikke mere. Nu bruges allene det lidet Alter neden ved det underste Chor, hvortil Præsident Kielmanseck 1664 efter Inscriptionen har skienket en smuk malet og forgyldt Altartavle (b). Ellers er det høje Alter i det øverste Chor endnu i god Stand. Paa samme er det, den navn- kundige Altartavle staaer, som af Fremmede sees med Forundring, og tilforn har staaet i Bordesholm Klosters Kirke, men blev 1666 flyttet til Domkirken udi Slesvig. I Aaret 1613 begierede Hertug Wilhelm af Beyern denne Altartavle tillige med S. Vicelini Reliquier af Hertug Johan Adolph (c), men fik Afslag paa begge Dele. 1628 har de keiserlige Seldater af dette kostbare Alter borttaget adskillige skienne Billeder (d). Denne Tavle er udarbejdet efter alle Malerkunstens og Billedhuggeriets Regler i allerfineste og kunstigste Snit af det haardeste og fineste Egetræ, som er faaet i Nie, og ikke malet. Den er gjort af den berømte Bildhugger Hans Brüggeman i Husum og efter 7 Aars Arbeid bleven færdig 1521. Tavlen er 47 Fod høj, 25 bred,

og

(a) *Chron. Holf.* ap. Westphal. T. III. p. 130.

(b) *Nordts Beyertræ* T. II. p. 543. 554. Samme Altartavle var i Begyndelsen prydet med endel Billeder og Seldater af Guld, hvilke længe siden ere forlorne. Den forrige Altartavle var given af den fyrstelige Kammermester Johan Kehding, som døde 1639, med blev forflyttet til Neustad Kirke ved Lybek.

(c) *Nordts Beyertræ* T. II p. 49. 54.

(d) *Danckwerths Beschreibung* v. 193.

og bestaaer i Hovedstykket af 6 Sag eller Feldter, i tvende Fløye hver af 5 Sag, og et Grundstykke af 4 Sag, som alle indeholde Historien af Christi Lidelse i alle sine Acter (c). Neden under læses: Opus hoc insignis confectum est Anno incarnationis dominicæ MDXXI. ad Dei gloriam. Midt i Godstykket er en Plads med et smukt forgyldt Jern-Gitter for, hvorinden Monstranzen tilforn har staaet, nu Barnet Jesus med lige Kunst gjort. Iblant de Billeder øverst paa Tavlen, sees et Par, som skal forestille Kunstneren selv og hans Hustru. Nogle har og villet finde Johan Rantzovs Billed derpaa under Abraham's Person, ligeledes da værende Abbed Albert i Bordesholm under Melchisedek's Figur. Ethvert Billed i Tavlen er gjort af et Stykke Træ efter alle perspectiviske og anatomiske Regler og med de naturligeste Lineamenter. Under denne Altertavle forvares nu ovennævnte K. Eriks Reliquier. Medens Brüggeman arbejdede paa denne Tavle, hændte det sig, at Kong CHRISTIAN II. og Dronning ELISABETH indfandt sig hos ham og med Forundring ansaae hans Hænders Gierning. Han tog strax Lejligheden i agt, og afbildede Kongen og Dronningen i Træ efter deres naturlige Gestalt, dog ikke høyere end $1\frac{1}{2}$ Alen, hvilke tvende Statuer endnu sees paa tvende Piller lige for Alteret paa hver sin Side i bemeldte høye Chor (f). Kirkens Længde, Brede og Højde er anseelig. Indvendig har den tre Gange eller Rader Hvælvinger. Begge Chorene bestaae af tre middelmaadige Hvælvinger, men hver af Sideskøbene hos Choret har to Hvælvinger. Fra det

G g g 2

nedre

(c) Etatsraad Reinboth lod med stor Flid afmale denne Altertavle og gjorde en vidtløftig Beskrivning derover, hvilken tillige med hans Historie af Slesvig Stift Etatsraad Schreiber von Cronstern 1756 besad i Mscr. Ellers har Pastor Noodt i hans Betyttage T. II p. 43 54 temmelig nøye beskrevet den.

(f) Noodts Betyttage T. II. p. 48. Pontopp. Marm. Dan. T. II. p. 19.

nedre Alter til Orgelet bestaaer Kirkens store Middeldgang af fem store Hvalvinger, hvoraf de tre første med skionne Messing-lysfronner ere jirrede (g). Begge Sidegangene bestaae hver ikkun af fire smaae Hvalvinger; thi Korskirken fra St. Petri Dør til den nordre Beg indslutter de trende største Hvalvinger. Endnu har hver af Sidegangene over ethvert Vindue en liden Hvalving, hvorunder fordom langs den yderste Muur skal have været et ledigt Rum eller en frie Gang til at kunde spadserer hele Kirken rings omkring, som nu er indrettet til bare Begravelses Capeller. Hele Kirken, Choret medberegnet, har tolv store og jirlige Viller at hvile paa, sex paa hver Side. Kirkegulvet er med glatte Fliser, og derimellem store Vigstene, belagt. Kirkestolene ere i lige Linie og af lige Høyde og Farve indrettede. Fra Raadstolen til det øverste Alter har Kirkegulvet fire smaae Trapper, som forhøje Choret og dets Sidegange paa nogle Fod, og giver fra den nederste Ende i Kirken et behageligt Syn. Fra Korskirkens nordre Ende, hvor det kielmanfke Epitaphium er, gaaer en Dør ind til et stort Capel, som fordom har været Canikernes Sacristie eller saa kaldet Garbekammer, siden i det slesvigfke Gynnasii Tid brugt til Auditorium og Lektorium, nu til Begravelse. Fra samme Capel gif en Trappe ned i Korsgangen til Vicariernes Celler. Foruden forhen ommeldte søndre Kirkedør, kaldet St. Petri Dør eller Frydedøren, fordi den bruges ved Barnedaab og Bryllupper, har Kirken endnu en Hoveddør midt for Kirkens vestre Ende, kaldet Vigporten, fordi de Døde bæres derigjennem til deres Hvilested. Indvendig ved den nordre Side ere endnu tvende Døre, som føre ind i Korsgangen eller

Eovalen.

(g) Disse ere, efter derpaa staaende Inscription, stienkede 1661 af Johan Adolph Kielman von Kielmanseck til Sattrupholm, da værende fyrstelig Scheimeer og Kammeraad og Amtmand paa Morkirchen.

Svalen. Den gamle Runeskrift i Jern-Bogstaver, som endnu i Henrik Rantzovs Tid har staaet over Capitelshusets Dør her ved Domkirken, er nu ikke mere at finde (h). Ved søndre Siden i det øverste Chor er et Sæde i tre Rum, indbyggt i Kirkemuren og oven til hvælvet, hvilket har fordum været Biskopstolen. Ellers har og tilforn i det underste Chor, hvor Daaben staaer, været en aaben Stool af tre Sæder for Biskoppen, med et biskoppeligt Baaben paa hver Side, hvori en Ulv var at see, saadant som de Familier Wulf, von der Wiske og Powiske førte det. Kanssee har det været Biskop Helric von der Wisches Baaben, hvorom i Cypræi Annal. p. 389. Ved begge Sider i dette underste Chor ere endnu i god Stand de gamle Domherrers Subsellia eller Stole, 18 paa hver Side, hvorover paa søndre Siden staaer St. Petri Billed med Overskrift: Sancte Petre ora pro nobis, neden under staaer det Aarstal 1512 og derhos Biskop Gotske Alefelds Baaben, men over dem paa nordre Siden staaer ligeledes St. Pauli Billed med lige Skrift og det flædvigste Stifts Baaben, nemlig to Røgler over Kors. Ved en af disse Stole sees et gammelt Baaben, deelt langs ned ad og med en Skraa-Bielke over, som viser to Roser, og oven i det ene Felt en Stierne. I dette Chor hængte den berømte danske Fane Dannebrog, som 1500 i den Ditmarske Krig blev forloret; men i Ditmarskens Erobring 1559 med andre Seyerstegn tilbagegiven, da den her blev ophængt, og var at see, indtil den ved 1660 af Alder og Forraadnelse aldeles forfaldt, da nogle Børn ved deres Leeg nedrev den af Loftet, og ingen bekymrede sig om at samle dens Levninger. Nu sees der oven til et Antal fyrstelige Faner, og neden til paa begge Sider 6 høje kronede Pyramider med Sindbilleder og de danske Provincers Baabes

G g g 3

ner,

(h) *Rantzovii Descript. Cimbr. ap. Westphal. T. I. p. 63.*

ner, som skal være brugte ved Kong FRIDERICH I. Eigbegængelse. Høvelvingen over Choret har fordum været malet med adskillige Billeder, hvoraf intet er tilovers, uden en Sabel, som skal have forbettydet et Tyrfens Indfald. Udi bemeldte Chor stod i forrige Seculo en stor Ege-Pult, som de gamle brugte til at legge deres Chorbøger paa, hvilken om Vinteren i dens fire Hjørner med Voplys var besat. I samme gienntes da forommeldte Kong Eriks Arm og Lenker. Nederst i samme Chor staaer nu Fonten eller Daaben, som tilforn har staaet, snart paa et, snart paa et andet Sted i Kirken. Den er af Malm, støbt 1480 med en Hoben gammeldags Billeder, og foræret til Kirken af Laurentz Leven i Morsumherred, da værende Staller i Norstrand, hvis Daaben og findes ofte derpaa, samt paa den øverste Rand denne Inscription: An Gode unde siner werdeghehen moder Marien unde Sunte Peters unde Sunte Laurentis ere, heft mi Laurentis Leven unde sine husfruw Eyde laten geten (i). Paa Neder-Randen: Anno Domini MCCCCLXXX. an my schal men kinder kersten (k). Ved Foden af Daaben staae fire Messing-Billeder med det kielmanse Daaben. Det smukke Jerngitter med syv Messing-Piller, som indslutter Fonten, er givet af Præsident Kielmanseck, hvis Navn og Titler med Årstal 1666 staaer paa Dækkelen oven over. I det nordlige Side-Chor ser man noget flet Bildhuggerverk i Colossal-Statuer, som forestiller endeel af Passions-Historien, ligesledes en gammel catholsk Altertavle med Mariæ-Billed. Der staaer
og

(i) Laurentius Leve fik 1461 af Kong CHRIST. I. Brev paa sin adelige Frihed, som Hertug ADOLF tilforn havde givet ham. Hans Frue heed Ide Knutsen. Om hans Familie see *Noodts* Beyträge T. I. p. 615.

(k) Det gamle plattyske Ord kersten betyder at christne, føre til Daab og Christendom.

og et gammelt Skab med Levingerne af Domkirke's Bibliothek, som nu vel neppe beløber til 120 Bøger, hvoriblandt den rareste skal være Januensis Catholicon Ms. af det trettende Seculo (1). Dette Bibliothek stod først i et Capel bag Prædikestolen, som siden brugtes til en Boglade, og endelig til den schækkiffe Begravelse blev indrettet. I det søndre Sidechor findes disse Levinger fra de catholske Tider, den store og to Mand høye Christoffers Billed og et Alter med en siden Træ-Altartavle med Veronica malet, indvendig huul og forgyldt, hvori uden Tvivl har været Reliquier. Det lidet Chor ved Korskirken kaldet Skole-Choret, hvor det kielmanske Alter staaer, hviler paa sex murede Piller, og Nischerne ere zirede med nogle Helgensbilleder af Gips i gothisk Smag. Ved højre Siden er det store Uhr med de fire Evangelister i Hjørnerne, og over Klokkerne, hvorpaa St. Peter og en Biskop slaaer halve og hele Timer, staaer et Crucifix. Samme har uden Tvivl Biskop Gotske von Ahlefeld ladet giøre, siden hans og Stiftets Vaaben staaer derhos paa en Pille malet, med denne Inscription: Gotschalcius ab Ahlefeld D. G. Episcopus Slesvicensis, olim Dominus hæreditarius in Bolingsted, Anno MDXLI. Renovatum An. 1562. opera, studio, & piæ memoriæ ergo, Nicolai ab Ahlefeld, Domini in Gelting, Canon. Slesvic. Denuo reparari curavit Nicolaus ab Alefeld Dom. in Geltingen Anno salutis nostræ 1667. Ved Siden har tilførn staaet et smukt lidet Orgel, foræret 1666 af Joachim

(1) Denne Bogsamling, som paa adskillige Steder har været omflyttet i Kirken, er nu mest bortsmiet og af liden Betydning. Kong Waldemar IV. havde dertil givet Hænsbaringens Bog med forgyldte Billeder udi og Sø'vplader beslagen, og derforuden stienet til Kirken et Bøger af purt Guld, hvoraf blev giort en Kalf, Fragn. Hist. Slesv. ap. *Westphal*. T. III. p. 304 *Cypriæ Annal.* p. 336.

chim Schmidio, som er forfaldet og borte. Midt i Hvalvingen over Korskirken er et Hul, hvorigiennem man fordm paa Christi Himselfarts Dag har draget Frelserens Billed op. I Korskirken er en Bæg med mange Faner behængt. Paa en Pille sees et slet Malerie om den yderste Dom, med Underskrift: Dies ohne ruhm und kunst mahlte Anna Lieffen durch Gottes gunst 1651 d. 5 Junii ætat. 74. Ved den første Pille i Skibet, paa venstre Haand fra Korskirken, staaer Prædikestolen, som er af brunt Træ med syv ophævede Stykker af Frelserens Historie samt bibelske Sprog. Over Døren staaer det biskepælige slesvigske Baaben med Årstal 1560 og da værende Lectoris og Domprovsts Carlonis Emmingæ Baaben. Paa samme Pille sees et Malerie om den hellige Nadvere. Paa tvende andre Piller ved den anden Side finder man tvende skionne Malerier, det eene med Jesus, Maria, Joseph og Johannes den Deber, foræret 1670 af Johan Schmidt, Amtmand i Tremsbüttel og Steinhorst, det andet med den gamle Simeon fortreffelig af Colorit, givet 1687 af Heinrich Therhoff. Nederst i Kirken, over den store Indgang hviler Orgelverket paa tvende faste Stykker, samme er 1610 af Capitels Herrerne med stor Befosning fornøyet, og siden med adskillige Forbedringer vedligeholdt, indtil Hertug FRIDERICH 1701 lod det ganske Verk sætte i en langt fuldkommere og zierligere Stand. I den søndre Gang findes endnu tvende smaae forfaldne Orgeler eller Positiver, og i hver af de tvende Grav-Capeller der inden for et gammelt Alter. I denæ Domkirke har efterfølgende kongelige og fyrstelige Personer været begravne. Kong Erik Plogpennings Aig, som 1250 blev nedsenket i Elien, laae her i 7 Aars Tid og derover, indtil det blev overført til Ringsted. Kong Abel, som døde 1253, blev og først her nedsat, men siden, formædelt foregivet Spogerie, nedsenket i en Mors rads udi Pohler Skov uden for Staden (m). Formodentlig ere og
 alle

alle de gamle Hertuger i Slesvig af Kong Abels Descendenter, med deres Familie, her begravne. Deres Gravsted har været i det store Chor, men nu er ikke mindste Levning over nogen af dem tilovers. I Begyndelsen af forrige Seculo vare endnu tvende af deres Ligstene til, men forslidte, den ene var over Hertug Waldemar, som døde 1313, derpaa var at læse (n).

Anno Milleno C. ter uno cum duodeno
Waldemarum Dux Slesvici & Natus Erici
Paschatis in festo raigrans jacet hic tumulatus,
Pacifer hic clarus cæli sit in arce locatus.

Den anden Steen over dennes Son Hertug Erik, som døde 1325, var smukt overdragen med Kobberplader, og havde denne Paaafskrift:

Hic Dux magnificus, Patriæ defensor Ericus,
Waldemari natus, patri jacet associatus,
Anno Milleno migrans C. ter Vqve viceno,
Gregorii in festo, Deus huic miserator adesto.

Alt ogsaa Hertug Knud den Helliges sidste Levninger her have endelig fundet deres Begravelse, eller egentlig bleve hensatte for at dyrkes som hellige Reliquier, sees af en Saxo ex edit. Paris. 1514. som tilhører B. C. Sandvig, hvorudi ved Fol. 127 er tilskrevet følgende Anmærkning med en gammel Haand: "Vidi ego in Rynstadio anno Dni „ 1513 mense Julii presentibus & id petentibus R. p. d. Godschalco „ de Alueli Episcopo Slesvicensi, d. Hinrico Broktop milite, Sifrido „ van

(m) *Hvitfeld* p. 233. *Cypræus* ap. *Westphal*. T. III. p. 236.

(n) *Cyprii* Annal. p. 310. 311. Conf. *Westphal*. T. III. p. 294 347. De fleeste Hertuger af den holstænske Hovenborgske Familie ere alle begravne enten i Jæho eller andensteds i Holstæen.

„van der Wijk, Hennekone de aluelt, Mauricio zesteden & Me Jo.
 „Brandis lubicensis & hamburg. ecclesiarum canonico Nobis reuerten-
 „tibus ex legacione ad d. Cristiernum tunc electum nondum corona-
 „tum Danorum Regem nomine prouincialium ducatum holsfacie ac
 „Slesuicensis, aperiri sepulturam Sancti Kanutj in medio chorj & cor-
 „pus ejusdem jam consumptum fuit ac reductum in puluerem ob hu-
 „miditatem loci pauculis ossibus exceptis, quorum partem memoratus
 „Dns Episcopus secum ad ecclesiam suam detulit Slesvicensem. Nam
 „Kanutus dum vixit Slesuicensi ducatu prefuit”. Alf den oldenborg-
 ske Stamme er her i Domkirken begravne, Kong FRIDERICH I.
 som døde 1533 med sin Dronning SOPHIA, som døde 1568 og beg-
 ges Sonner og Descendenter, Hertuger til Slesvig og Holsteen,
 med samtlig deres Familie (o). Under det norden ved Choret opbygte
 ny hertugelige Capel, er den gamle fyrstelige tilmurede og hvælvede
 Begravelse, hvori Kongens Ligfiste med de Bogstaver K. F. ere be-
 merket. Dronningen ligger i en Tinkiste, som i en anden slet Træ-
 fiste er indsluttet. Over Kong FRID. I. var først allene opsat et Epi-
 taphium neden i Kirken, hvor Liget stod, omgivet med et Omhæng
 af sort engelsk Klæde, af hvilket 1548 et Stykke blev bortstaalet (p).
 Siden blev Ligfisten indsat i forbermeldte Begravelse. Hans Sonner
 Kong CHRISTIAN III. Hertug HANS og Hertug ADOLPH lode med
 stor Bekostning i Milan forfærdige det prægtige Mausoleum over deres
 Herr Fader, som endnu staaer ved den søndre Side i det overste Chor
 og der Aar 1555 blev opsat. Monumentet eller Paradefengen, som
 er af buntet Marmor, har en sort Marmor-God og bæres af fire sør-
 gende

(o) *Rantzovii Descript. Cimbr. ap. Westphal. Tom. I. p. 52. Helvaecii Sylv. Chronol. Tom. II. p. 184.*

(p) *Noodts Veptrdage T. I. p. 655.*

gende Genier. Himmelen derober bæres af de sex Døder, Fides, Spes, Charitas, Fortitudo, Prudentia, Justitia i halv Levnets Størrelse af hvidt Marmor med smaae Engler og andre Ziracer bepyndet, hvorpaa Kongen ligger i fuld Harnisk og forgyldte Prydelser, bedende med bart Hoved. Ved Hovedet holder en Engel det kongel. danske Baaben, og en anden ved Fødderne en Mæssing-Table med forbemeldte Epitaphio, som er i latinske Vers (q). Over denne Konges yngste Søn Hertug FRIDERICH, som var Biskop til Hildesheim og Administrator i Slesvig, død 1556 den 27 Oct. er bag Høje Alteret opsat et meget smukt og vel giort Monument af hvidt Gips, hvorpaa Hertugen sees i biskoppelig Ornat, knælende imod Alteret; oven over forestilles den yderste Dom og overst de hertugelige og biskoppelige Baabener, ved Siderne og neden under nogle Dele af Christi Lidelses Historie, samt Petri og Pauli Statuer, altsammen med latinske Inscriptioner oplyst (r). Paa Hertug HANS den Eldres Eigiste, overtrokken med sort Fløiel og med Solv-Nagler beslagen, som 1581 blev nedsat i den fyrstelige Grav (s), staaer allene hans Døds-Mar 1580 og Navn H. H. Z. S. H. Paa hans Broders Hertug ADOLPHS Kiste, som og er med Fløiel overdragen og med Solv-Nagler ziret, staaer ved Hovedet hans Baaben i den engelske Ridder-Orden indfattet, hvorhos hans Døds-Mar 1586 og Navn A. H. Z. S. H. (t). Deres Søster Prindsesse Anna, som døde til Glensborg 1535 den 4 Junii,

H h h 2

ligger

(q) Det læses i *Pontopp. Marm. Dan. Tom. II. p. 1.*

(r) *Ibidem p. 3.*

(s) *Helvaderi Sylv. Chron. Tom. II. p. III.*

(t) *Pontopp. Marm. Dan. Tom. II. p. 5.* anfører tvende latinske Gravskrifter over Hertug Hans og Adolph. Conf. *Helvaderi Sylv. Chron. P. II. p. 228.*

Pet. Lindebergii Rev. Memorab. p. 154. Natb. Chytrai Delic. Itin. p. 685.

ligger i en sort malet spidsig Kiste, hvorpaa A. F. Z. S. H. 5: Anna Fräulein zu Slesvig Holstein. Hertug ADOLPHS Gemal CHRISTINA, som døde 1604 med begge deres Afkom, i alt 25 store og smaae Ligg, staae alle i samme underjordiske Begravelse (u), af hvilke den sidste er Prindsesse FRIDERICA AMALIA, Kong CHRIST. V. Syster, gift med Hertug CHRISTIAN ALBRET, død 1704 den 30 Oct. Det derover værende øverste og nye hertugelige Capel er firekantet, høyet, hvælvet, med Vinduer til østen og norden, og Gulvet med sorte og hvide Marmor-Fliser belagt. Der er indvendig med graat Marmor halv beklædt, fordelet i Piedestaler, og paa hver en smuk Blomsterkrands af Alabaster, men over hver en Nische eller Blende i Væggen. I en af disse staaer Hertug FRIDERICH III. Brystbilled, og derunder i Krandsen en latinsk Inscription, men lige ud for staaer hans Eigkiste, i en Sandsteens Kumme indfattet. I en anden Nische staaer hans Gemals Mariæ Elisabetæ Brystbilled, og der uden for hendes Kumme paa samme Maade. Ligeledes sees der og Hertug CHRISTIAN ALBRECHTS Brystbilled i en Nische af hvidt Marmor og i Legems Størrelse, men Kummen af Sandsteen. Derhos i den vestre Nische staaer denne Hertugs Gemal Prindsesse FRIDERICA AMALIA gjort af Alabaster. Hertug FRIDERICH IV. Kiste skal være af Kobber og ziret med mange Solplader og en latinsk Inscription, og derover sees hans Brystbilled i større og mindre Format, der findes og en Sørgefane over hannem med en vidtloftig Inscription (v). Endnu staaer her Prindsesse Annae Dorotheæ Eigkiste af Eeg med Bøj overtroffen, hun var en Datter af Hertug FRIDERICH III. fød 1640 og død 1713. Indgangen til dette Capel fra det store Alter har en skion forgyldt Jern-Gitterverks Dør af

(u) De epregnes alle i *Pontopp. Marim. Dan. Tom. II. p. 6 10.*

(v) *Pontopp. Marim. Dan. Tom. II. p. 3.*

af to Fløye med et sort Fløjels Forhæng, ved hver Side en Marmors Stytte, og oven over Gefims af Marmor, hvori viser sig Hertug CHRISTIAN ALBRECHT og FRIDERICA AMALIA med deres Baabener og flere Sivater. Ibland andre navnkundige Folk, som i eller ved Slesvigs Domkirke ere begravne, kan regnes den fordrevne upsalske Erkebiskop og siden Biskop i Odense Gustav Trolle, som 1535 blev fangen i det store Slag paa Drenbiørg, fort saaret til Slesvig, og der døde 1536, men hvor hans Gravsted har været, vides nu ikke (x). Det kan ikke tvivles paa, at jo de fleste slesvigiske Biskopper i Domkirken ere blevene begravne, og have der i gamle Tider haft deres Ligstene eller andre Monumenter, endskjønt man nu finder faa Levninger deraf og siden Efterretning derom. Biskop Johannes eller Jens, som var med at giøre den jydsk Lov og døde 1244, laae i Choret for ved Biskopstolen, paa hans Ligsteen, som nu ikke mere er til, stod Johannes Episcopus (y). Hans Eftermand Biskop Eskils Ligsteen laae og ved søndre Enden i Choret strax inden for Døren, hvorpaa allene hans Navn var at læse (z), han kronede Kong Christoffer I. og døde 1255. 5 Non. Aprilis. Biskop Bartholdus, som døde 1310 eller som

H h h 3

andre

(x) *Henc. Rantzov. Descript. Cimbr. ap. Westphal. p. 52.* opregner ham blant dem, som i Domkirken ere begravne, og man mener, at hans Grav har været i det yderste Chor. Men andre holde for, at han i den saa kaldte Greithof eller Plads inden Eualen har haft sit Hvilested, eftersom der ndi forrige Seculo ved en Gravs Rastning blev funden et gølden Biskops-Kors, og det er ikke troligt, at nogen af de slesvigiske Biskopper der ere begravne, tilmed blev denne Plads ikke brugt til Kirkegaard før Reformationen. Men dette Kors kunde dog ved anden Lejlighed i ældre Tider være tabt her.

(y) *Cypræi Annal. p. 244.*

(z) *Cypræus ap. Westphal. T. III. p. 234. Cypræi Annal. p. 260.*

andre vil 1307, og blev begravet sønden i Choret, har forðum paa sin Ligsteen haft denne Inscription (a).

Hafnis eram natus, hic Archilevita vocatus,

Inde cathedratus, nunc sum cinis hic tumultatus.

Hans Successor, Biskop Johannes von Bokholt, døde 1331 og blev begravet ved den nordre Side i Choret (b), han havde en meget stor Ligsteen, som med Messingplader var overflædt, og var endnu til i Begyndelsen af forrige Seculo, derpaa stod denne Skrift: Anno Domini 1331. secundo Non. Octob. obiit Dominus Joannes, Episcopus Slesvicensis, dictus de Bockholt. Orate pro eo. Biskop Johannes Scondelef, som i 49 Aar forestod Stiften, døde 1421 og blev begravet sønden i Choret. Cypræus fandt til sin Tid ingen Ligsteen over ham, men hans Billed siddende paa Cathedra afmalet paa Beggen; med denne Inscription, som havde været overfalket, men var igien bleven tilsynne, da Ralken var afstræbet (c): Anno Domini M. CCCC. XXI. octava die S. Laurentii obiit Joannes Scondeleff Episcopus Slesvicensis, Doctor Theologiæ, qui sedit quadraginta novem annis, hic sepultus. Biskop Helricus von der Wisk døde til Lybæk 1488, han blev ført til Slesvig og begravet i Domkirken, men ingen Steen, saavidt man veed, lagt over ham (d). Ved den øverste Ende i det yderste

(a) Cypræi Annal. p. 305.

(b) Ibidem p. 322.

(c) Cypræi Annal. p. 354. Conf. *Westphal*. T. III. p. 308. Der findes ellers i Choret en sonderbrudt Ligsteen, hvoraf det halve ligger under Kong FRIEDRICH I. Monument, det andet noget derfra ved Gitteret, hvorpaa sees en Geistlig med Hostien, og en gammel Omkrift, som nogle holde for at være over denne Biskop.

(d) Cypræi Annal. p. 389.

nderste Chor til Norden ligger en hvid Steen over den sidste catholske Biskop Gotskalk von Alefeld, midt derpaa er han udhuggen i sin bisfoppelige Dragt, og i Hjørnerne fire hans Forsædres Baabener, med saadan Omkrift: Anno 1541 die 25 Januarii obiit Reverendus in Christo Pater & Dominus Gotscaleus de Alevelde, Episcopus Slesvicensis. Hans Eftermand, den første evangeliske Biskop i Slesvig, Tilemannus ab Hullen (e) er begravet i Kirken selv, hvor hans Epitaphium paa en liden Trætavle findes paa den Vile lige for Prædikestolen. I forrige Seculo var her ved den søndre Kirkedør et gammelt Monument af 1236 over Erkedeggen Trugillus, som var omgivet med et Jerngitter og kaldtes Erkedeggen's Capel, siden blev Gitterværket taget bort og Vægstenen saae bar, hvorpaa denne Inscription: Hunc locum elegit sibi Trugillus hujus ecclesiæ Archidiaconus, quem fecit ad laudem sancti Spiritus & beatæ virginis, cujus anima sit in pace. Obiit Anno Domini 1236. xiii. Cal. Aprilis (f). Tvende gamle Vægstene ere endnu til overs, paa den ene staaer denne Skrift: Anno Domini MCCCCLVIII. Dominica Reminiscere obiit Dominus Malingehal Plebanus Vicarius ecclesiæ Slesvicensis, orate Deum pro anima ejus (g). Paa den anden: MDII. 21. Decembris obiit Dominus Johannes Bosen Canonicus Slesvicensis & Præpositus Præposituræ Barit-

(e) Han blev 1541 af D. Joh. Bugenhagen indsat til Biskop her i St. Petri Kirke, *Cyprai Annal.* p. 446.

(f) *Cyprai Annal.* p. 300. Denne Trugillus var en af Domsirkens store Vægløvere.

(g) Denne Steen ligger midt i den søndre Gang, derpaa sees udhuggen en Geistlig med en Kalk. Paa Siderne af Stenen er siden udhuggen denne Inscription: Anno 1534. die 12 Junii obiit Dominus Reinhold Westerholt Canonicus & Pastor Slesvicensis. Denne var den anden evangeliske Præst her til Kirken. See *Noords Beskrivelse* Tom. II. p. 232. sq.

Baritsyffel, orate pro eo. Paa Stenen er udhuggen en Præst med en Kalk, og neden under et Baaben. Ved den nordre Ende i Korskirken, lige imod St. Petri Kirkedør, seer man det anseeligste Epitaphium i Kirken over den berømte Johan Adolphi Kielman de Kielmaas-eck (h), oprettet af ham selv 1673 og meget vel giort af hvidt og sort Marmor, som forestiller Christi Grav og Opstandelse, og i Midten ham selv og hans Frue knælende og i Begens Størelse, derinden for er hans Begravelses Capel, som i gamle Dage har været Domherverens Arbeksammer til at gienne Kirkens Ornamenteer udi. Af de Sæner, som herhos hænge, er en over Baron Otto Johan Grothus, kongel. svensk Generallieutenant og General over de fyrstelig holstenske Tropper, som døde 1697 den 22 Junii. En anden over Baron Johan Diderich Grothus, hollandsk Oberst over et Regiment til Hest, som døde 1708 den 14 Sept. Næst en over den hollandske Oberst Johan Christoffer von Düring, som døde 1697 den 14 Oct. Paa en Pille, som man gaaer ned i Middalgangen, et Epitaphium af Steen over Dorothea Hamsfort, den fyrstelige Medici Matthæi Carnarii Hustru, og den berømte danske Medici D. Cornelii Hamsforts Datter, død 1608. Paa samme Pille et Epitaphium over Paulus Cypræus, som døde 1609. Et andet lige over for, over dennes Svigerfader D. Paulus von Eitzen (i) med Årstal 1600. Paa den anden Side af Pillen et Epitaphium med 16 Ahner over Frantz von Dumstorf, kongl.

(h) Han døde i Castellet udi Kiøbenhavn 1676 den 8 Julii. See *Mølleri Cimbr.* Lit. Tom. I. p. 295. sq. Gravskrifterne over hannem saavelsom over de fleste af Standspersoner og Lærde, som i Slesvigs Domkirke ere begravne, læses i *Pontopp.* Marm. Dan. Tom. I. p. 11-18 og p. 329 341.

(i) Baa de Cypræi og Eitzens Epitaphier findes i Røkker stue hos *Westphal.* Tom. III. Præfat. ad p. 34.

kongl. dansk Beheiml. Secretair i det udenlandske Cancellie, død 1587 den 27 Oct. Ved Trappen op til til det lidet Chor, en Tavle med Fane og Baaben over Janrik Hans von Balen, som døde 1560 den 18 Aug. Paa den anden Side Kalkederen et Epitaphium over Johan Heclauer, gottorpisk Amts-Inspector, som døde 1653 den 13 Aug. Neden for ligger en Vigsteen over hans Svigerfader Laurentz Lalius, holstenisk Cancellier, som døde 1619. Noget derfra en Vigsteen over General-Superintendent D. Johan Reinboth, som døde 1673, og en anden over D. Christian Sledanus, Dompræst her til Kirken, død 1646. Et sirligt Epitaphium over Mag. Rasmus Heitman, Archidiaconus i Slesvig og Ribe, som døde 1603 den 14 April. Den berømte Johannes Wouwerius, som døde 1612, er og her begravet (k). I det lidet Chor er et Epitaphium og en Fane over Hans Walter, kongelig dansk Generalmajor, Gouverneur i Holsteen og Bismar, samt Commendant i Tönningen, som blev i Slaget ved Landskrone 1677 den 14 Julii, født udi Slesvig 1618 den 10 Julii. I det yderste store Chor en Vigsteen over Amtmanden til Gottorp Baron Mouritz Wilhelm Münch von Busseck. Strax derhos en anden stor blaa Vigsteen over Erich Hedeman, keiserl. Pfaltz- og Hof-Greve, kongl. dansk, fyrstel. holstenisk og grevelig oldenborgsk Beheimeraad og Hof-Cansler til Gottorp, død 1636 den 8 Febr. En nyere Inscription paa samme Steen viser, at Graven 1693 tilhørte Hofraad og Kammer-Ressessor Jacob Mallow. I Portalet af det nordre Sidechor et Epitaphium over Dom-Inspector Nicolai Christian Beckher 1678, et andet over Amts-Inspector Joachim Schmid 1662, begge med smukke

Dere

(k) Lackmans Edsl. Holst. Hist. T. II. p. 302. 306. Pontopp. Marm. Dan. Tom. II. p. 18.

Døre og Statuer jirrede. Inscription over Indgangen til den fyrstelig Krigsraads Arnd Mechelnburgs Grav, som døde ved den pinnebergske Negotiation 1697 den 3 Majs. En graa Steen over Anna, Jofvæ von Bützovs Frue og Georg Abbildgaards Datter, død 1620. 7 Nov. Et Epitaphium af Steen over D. Cælo ab Eminga, Rector og Prædiker her i Domkirken, som døde 1574. 13 Febr. Et andet Steens Epitaphium over Johan Christoph v. Uchteritz til Medewitz og Spandorf, fyrstelig Kammerjunker, som var med paa den bekjendte persiske Reise og døde 1671 den 8 Sept. I samme nordre Portal, en Gane over svensk Ritmester og hollsteens Capitain Casper Kamphövenær, død 1668 den 22 Febr. En anden over Johan Christian von Kürbitz, fyrstelig Kammerjunker og Capitain over Godgarden, død 1679. 6 Aug. En anden over svensk Lieutenant Otto von der Wisch. Endnu en over Siegmund Hinrich von Tetau, fyrstelig Hofmarskalk, Overstaldmester og Capitain, død 1671 den 10 Febr. I det søndre Sidechor er en sort Marmorder til General Arenstorfs Begravelse, med en latinsk Inscription samt endeel Gæner og Standarter over Hr. Carl v. Arenstorf, Ridder af Dannebrog, kongel. dansk General over Cavalleriet, som fik sit Banesaar i Slaget ved Lund 1676 den 4 Dec. og døde den 10 Dec. æt. 51. Epitaphium over Henrich Pogwisch, Archidiaconus i Domcapitelet, død 1555 og hans Frue Barbara von Plessen, død 1588, oprettet 1635 af deres Søn Claus Pogwisch, som døde 1638 den 1 Oct. æt. 86. Ved Chortrappen et stort Billed, forestillende Mag. Johan Voldemar Rötcher, Dompræst, som døde 1702. 19 Sept. En Gane over Friderich Gottlob von Tschirnhaus, Corporal ved Livgarden, død 1669. I Kirkens middelste Gang et Træ Epitaphium over D. Peter Jügerdt, fyrstelig Hofraad, som døde 1639. 21 Sept. æt. 72. Inscription over M. Theodorus Nieman, Dompræst, som døde 1666. æt. 65. Et Epitaphium over Johannes Dowe, fyrstelig Cancellie-

Cancellie-Secretair, død 1603 den 28 Junii. Paa Villen lige før Prædikestolen, et anseeligt Marmor-Epitaphium over Balthasar Gloxin, fyrstelig Hof- og Cancellieraad, som døde 1654 den 1 August. Et andet af Marmor over D. Johan Schönbach, kongel. dansk Raad, Canonicus og Rector i Slesvig, som døde 1655 den 7 Mart. En liden Tavle med Otto Krukows Navn og Vaaben 1539. Et Marmor-Epitaphium over D. Jacob Fabricius, Slesvig-holsteenskt General-superintendent, død 1640 den 5 Nov. æt. 80. Et Brystbilled af Træ over Rudolph a Catwick (1), Præst til Demkirken, som døde 1566 den 30 Septembr. Et smukt Epitaphium over Bernard Soltov, Senior i Capitlet og fyrstelig Rentemester, befestet af ham selv 1610. En Ligesteen over Henrich von Hatten, dansk og holsteenskt Raad og Land-Canceller. I den nordre Gang en Inscription, som viser, at Cay Wildhagen, Capitals-Inspector, har 1672 indrettet sig en Begravelse under Orgelverket. Et smukt Epitaphium af sort og hvidt Marmor over Henrich Meine, som døde 1694. Den kongel. danske Geheim-Kammer-Secretair Theodori a Lentre hans Begravelse 1657. Den kongel. danske Geheimeraad og Ridder af Dannebrog Baron Johan Ludvig von Koenigsteins Begravelse 1714. Et af Sandsteen velgiort Epitaphium over den berømte Adamus Olearius, som døde 1671 æt. 72. Et Epitaphium af Træ over Jacob Seding, som døde 1586 og havde testamenteret bort 21000 Mark Lybskt meest til gudelig Brug. Dette Epitaphium er 1747 fornyet af Georg Christian Meding, som har ladet sit Brystbilled fæste dertil, med den Efterretning, at han 1706 havde stienket til de Fattige to Agre paa Slesvig Mark. Et Epitaphium over Berend Münden som døde 1586. I den søndre Gang et

III 2

Epi-

(1) Hans Effigies findes hos *Westphal*. Tom. IV. Tab. 29. ad p. 1885. Om hannem see *Noodes* Beytræge T. II. p. 250.

Epitaphium af sort og hvidt Marmor over Eilhard Schacht, fyrstelig Statz og Cabinet-Secretair (m), som døde 1677; strax derhos under Binduet er hans indlufte Begravelse, hvor han skal have ligget i en Kobberfiste, indtil 1751, da hans endda usforraadnede Legem er bleven henlagt i et Rum hos det nordre Sidechor. I samme Gang er og den reventlovske Families Grav-Capel (n), og et andet for den alefeldske Familie af Oenum. Et Steen-Epitaphium over Anna Broders D. Nicolai Jungens, fyrstel. Cancellers og Raads Fru, som døde 1605. Et Marmor-Epitaphium over Johan Samuel Heisterman von Zielberg, fyrstelig Raad og Staller i Eydersted, som døde 1670 den 29 April. En Gravskrift over Benedictus Martini, Dompræst og Skole-Inspector, som døde 1685 æt. 78. Nederst i denne Gang læses ved Indgangen til Begravelsen en Inscription over Friderich von Günderoth, svensk Oberst, gottorfsk Marssalk, Ober-Jægermester, Amtmand i Alpenrade og Landraad, som døde 1703 den 31 Jan. (o) Foruden utallige flere, som man nu ikke veed eller finder noget Monument over, har her i Domkirken været begravet Henrik Rantzov, Paul Rantzovs Son som døde 1546, druknede udi Graven ved Gottorp. Ligesaa har Jacob Woldemars Son, Amtmand paa Gottorp og Staller i Eydersted, som døde 1552, havt sit Hvilested for ved Choret under en Steen med hans Billed paa (p). End videre Kammerjunker Johan Friderich von Holstein, som døde 1694 og menes at have været

(m) Om hannem see *Noodts Beyträge* T. II. p. 531. sq.

(n) Hvori Gros-Cancelleren's Greve Conrad Reventlovs prægtige Marmorfiste 1715 er hensat, see *Pontopp. Marm. Dan.* T. II. p. 15.

(o) *Pontopp.* i Append. til *Marm. Dan.* anfører endel flere stævigste Inscriptioner, men man veed ikke, om de alle findes i Domkirken.

(p) *Rantzov. Descript. Cimbr. ap. Westphal.* T. I. p. 52.

ret en naturlig Son af Hertug Johan Friderich, Erkebiskop udi Bremen (q). Iblant mange flere adelige Baabener skal her fordum have hængt 77 af Personer i den sebestedste Familie, som alle her skal have deres Begravelse, og af dennem femten deels været Prorster, deels Domherrer og Riddere (r). Nu er ingen af disse til overs. For det sydøst Dørne af Kirken er bygt til Choret et Veenhuus. Korsgangen eller Svølen, hvorom før er meldet, er bygt til Kirkens nordre Side, og bestaaer af tre regulære Gloye, to Stokværk høye. Oven paa har fordum Vicarierne haft deres Celler eller Kamre. Den frie Umgang neden under har i de catholske Tider tient til Processioner og geistlige Øvelser (s). Udi den østre Gloy har i nyere Tider været indrettet en god Boglade. Den firekantige Plads inden Korsgangen skal efter Reformationen have været Domherrernes og andres Kirkegaard, men bruges nu ikke mere dertil, der ligge endel Ligstene, hvoriblant endel gamle af det fiirtende Seculo. Denne Plads kaldes endnu Greithof eller Grødhof, og menes i gamle Dage at have haft Fristeds eller Asyls Ret (t). I Domtiden eller det aarlige 14 Dages Marked, som i Begyndelsen af Februario her i Korsgangen holdes, tiener denne Plads saavel udenlandske som egne Kiøbmænd til Boder og Kramlader. I Forstningen da Kirkens Bygning var mindre,

Jiii 3

har

(q) *Mart. Coronæus* ap. Westphal. Tom. II. p. 613. Conf. Glückstadtse Anzeigen 1750. p. 107.

(r) *Angeli Holst. Chron.* Tom. I. p. 215. *Fonos ab Elversfelt* fol. L. b. sætter allene 72.

(s) I Reformationens Tiden 1526 prædicatede en Munk ved Navn Friderich, som havde faaet Sinag paa Lutheri Lærdom, her i denne Korsgang Evangelii Sandhed for den gemene Mand imod Papisterne, *Fragm. Hist. Slesv. ap. Westphal.* Tom. III. p. 318.

(t) Conf. *Lambecii Rer. Hamburg. ap. Lindenbr.* L. II. p. 30. 87. in Notis.

har Kirkegaarden været stor og rummelig. Men siden Kirken paa alle Sider har faaet de mange Tilbygninger, er Kirkegaarden bleven liden. Den østlige Side er temmelig snæver, og som Grunden der er vandrig, kan Ligene ikke grædes dybt ned. Bag Choret er den smaaest, men den søndre Side er større og en temmelig regulair Plads. For at erstatte denne Kirkegaards trange Rum, har Staden i andre Qvarterer visse anordnede Kirkegaarde, saasom en paa Holmen, en paa Stads-Marken, ikke at tale om Michaelis Kirkegaard, hvor og nogle af Stadens Liig begravnes. Til denne store Kirkes større Ansæelse fattes, at den intet Taarn har, og neppe nogen Tid kan vente, endskjønt der for nogle hundrede Aar siden er lagt en fast Grundvold til tvende Taarne, som den i gamle Dage haver havt. Men i stedet for Taarn, har man i forrige Tider, vides en naar, opført, nordvest for Kirken, af firekantede Stene, et Klokketårn eller fristaaende Taarn af fire Stokverks Højde, hvori Kirkens fire Klokker hængte. Den største og skønneste, kaldet St. Petri eller Bedeklokken, som ikkun ringes paa de store Høytider og for fornemme Liig, har Hertug CHRISTIAN ALBRET 1661 ladet omstøbe ved Frantz Roen i Glykstad. Den anden, kaldet Mariæ Klokke, hængende i tredje Stokverk, er støbt i Dronning Margretes Tid 1396 og er en af Kirkens nu værende ældste Monumenter, hvorpaa denne Inscription: A. Dom. M.CCC. LXXXVI. Ego vocor Maria, Signum dono choro, fisco funera, festa decoro. Den tredje, Trefoldigheds Klokke, hængende ved nordre Siden, har Ludovicus Hoiduman, Canonicus og Structuarius, 1616 ladet omstøbe til Husum af Petro Melchior. Den øverste liden Klokke mod Østen, noget over 3 Skippund vægtig, har Capitelet 1639 ladet omstøbe ved Baltzer Melchiorson i Glensborg. Uden for Taarnet med Østen hænger Stormklokken, som ved Jidsvaade, Tumult eller anden Ulykke klemtes med, for at sætte Indbyggerne i Alarm. Det liden

lidet Spir paa Taget, som var jivet med Jernstang, Knap og Beyrhane, blev formedelst Brystfældighed 1706 nedtaget, og derimod over Choret igien opsat den saa kaldede Vikurv, hvori nu hængte de tvende smaa Skole-Klokker, som hængte i bemeldte Spir, og som i de catholske Tider røstes, naar Hostien i Messen oplestedes. Foruden gamle Stadens Beboere, horer og Holmens Menighed til Domkirkenes Sogn, men den har sin egen Kirkegaard, liggende midt i Qvarteret, med en liden Klokke og Stakitverk forsynet.

St. Michaelis Kirke, som er en af Slesvigs gamle Kirker, St. Michaelis Kirke. ligger ved nordre Siden af den gamle Stad, frit og paa et høyt Sandbiery, saa at den langt fra kan sees. Omendskiont nogle Landsbyer af de nærmeste Herreder ligge til dens Sogn, saa horer den dog egentlig til Stadens Jurisdiction, og er rette Sogneskirke for det mellemste Qvarter af Staden, som kaldes Volfus. I de catholske Tider var den en Annex- eller Filial-Kirke til Domkirken og som et Capel, saavel for de næst omboende Borgere, som for de tillagte Landsbyer, og blev da betient af Domherrerne og deres Vicarier. Denne Kirke har, frem for andre her i Landet, været af en besynderlig Bygnings-Art, og gandske rund, med et rundt Tag spids op i Midten. Dette har givet Anledning til, at nogle har holdet den for en Verning af Hedendommen og en Afguds Tempel (u), som siden af de Christne
er

(u) Den kaldes vetus delubrum i *Braunii Theatro Urbium* Tom. IV. fol. 31. hvor den sees i sin gamle runde Gestalt. Conf. *Ranzov.* ap. Westphal. T. I. p. 51. *Helvander* Schlesw. Beschreib. Cap. 3. gjør den til en Martis Tempel, forvandlet til en Gæstning, siden til en Kirke. *Heimreich* Wäther Schlesw. Kirchen Hist. p. 28. gjør Kong Gottik til Stifter af denne Martis Tempel, men altsammen paa ingen anden Grund og Bevis, end at flere Martis Templer andensteds skal efter Christendommens Begyndelse være ind-

viøde

er helliget og indviet til Over-Engelen Michael. Men saa gammel er den vel ikke, tilmed er det uvist, om vore hedenske Forfædre have her i Landet havt lukte Templer, da de ellers holdte deres Dyrkelse og Ofringer for Steen-Altare under aaben Himmel, og troede, at Guderne ikke kunde indelukkes (x). Andre foregive, at den fordum har været indsluttet med i Stadens gamle Befæstning, og været brugt som en Værde, Vagt-Taarn eller Bolværk, hvortil den af Kong Sven Grathe ved Aar 1150 skulde være bygt (y). Denne Mening vil jeg vel ikke meget imodsig, men jeg kan gøtgjøre, at den er en Levning af et gammelt Kloster, som endnu var til 1190. og bar da, ligesom nu Sanct Michaels Navn. Ved Aaret 1305 findes St. Michaelis Kirke ved Slesvig at have ligget under Domprovstens Inspection, sub Præpositura majori (z). Ved 1352 nævnes Rector Ecclesiæ sancti Michaelis, Præsten til St. Michaelis Kirke at have udgivet aarlig in profesto purificationis tolv Pund Bøx (a). 1430 befandtes Kirken ganske brystfædig, da skødede Tymme Riqvardsen i Husbye der udi

Cognet

viiede til den skribbare Engel Michael. Med mindre Walther ved Martis Tempel vil forstaae en Krigs-Fæstning, som Kong Gotrik der skulde have anlagt for den nordre Ende af Danneverk. *Helvaderus* Encolpod. p. 264. siger os ellers ganske nøye, naar og af hvem denne Martis Tempel er bygt.

(x) *Adam. Bremens.* L. 1. c. 6. ex *Taciti* Germ. ant. c. 9. om Sagerne og de Tydske. Dog nævner *Saxo Gr.* p. 102. Deorum ædes og p. 176. 178. Delubra. I Norge og Overrige er det fuldkommen bekiendt, at de hedde Afguds Templer, i sær udi de sidste hedenske Tider. *Conf. Salm* om den hedenske Gudelære p. 327. sq.

(y) *Cypræus* beretter dette efter gammel Tradition, *Annal. Eccl.* p. 168.

(z) *Heimreich Walber* Schlesw. Kirchen Historie p. 121. 122. af et gammelt Register.

(a) *Registrum Capit. Slesvic. ms.*

Sognet 3 Fierding Agerjord til dens Bygning, og Præsten Hr. Tuko Rübink en Grund hos Frisevirk. Ligeledes Broder Lywestoft i sit Testament gav adskillige Grunde, Huse, Bier, Sæd og Penge til Lys i denne Kirke, til det store Alter og til St. Michaels Alter, og til Kirkens Bedligeholdelse (b). 1484 var Nic. Boethius Kirkeherre til St. Michaelis (c). 1559 gav Michael Elers Rector og Canik 10 Mk. til St. Michaelis Kirke ved Slesvig (d). Kirken beholdt sin runde Skikkelse, indtil Volsus i forrige Seculo vorte saa meget til, at den blev for liden til at rumme Menigheden, hvorfor Hertug FRIDERICH 1643 og Hertug CHRISTIAN ALBRECHT 1668 lode afbryde den halve søndre og vestre Runding, og samme ved tvende firekantige Bygninger udvide, som en Inscription over den vestre Kirkedør udviser. Ikke desmindre er dog Grundbojlden af den gamle Runding bleven tilbage under Jorden, ligesom og et Stykke over Jorden af den nordre Sides Runding, som viser, af hvad slags Steen Kirken først har været byggt, nemlig den saa kaldte Duffsteen eller Tarras, som er hullet og gul, og ligner Pimpsteen, og det i store Tavler ud- og indvendig (e), hvorimellem Muren med smaae Kampestene, Grus og Kalk, har været opfyldt. Nu for Tiden bestaaer Kirkens Bygning indvendig af et rundt Taarn af 7 Svibbuer, hvori Prædikestolen og Daaben er, uden omkring denne løber mod Norden atter det halve af en anden og større Runding, og for den østre Ende af Kirken er et lidet halv rundt Taarn, hvori Alteret staaer. Alttertavlen, som er af gammel

(b) Registr. vet. ms. ab Ulr. Peterfen citatum.

(c) Noodts Bentråde T. II. p. 45.

(d) Ibidem p. 246.

(e) Er vel et slags brændte store Teglstene, som man nu ikke veed at gjøre.

mel Bildhuggerverk forgyldt, har før staaet udi det gottorpſke Capel. 1745 er oven paa Taget sat et lidet spids Taarn. 1756 befandtes Kirken ſaa bryſtfædig, at den ſkulde været nedbrudt, men den ſtaaer dog endnu. Indvendig hænges adſkillige bibeliſke, men ſlet giorte Maſinger, ſamt et Portrait af Sognepreſten Mag. Lucas Klippe, ſom døde 1715 den 8 Octobr. Et zirkligt Epitaphium over Bartholomeus Naſſer, fyrſtelig Slots Hauptmand og Artilleriemester. En Vigſteen over Stephan Perſenius, Sognepreſt her til Kirken, ſom døde 1654. Paa en Klokke ſtaaer en vidtøſtig latiniſk Inſcription, ſom viſer, at den er omſtøbt 1694. Fra Kirkegaarden løber et langt Stræde ud i Marken, ſom ender ſig med den nye Michaelis Kirkegaard og et derpaa anlagt Klokketuus. I Kirkens veſtre Ende er et Orgelverk. Udvendig paa et Hjørne mod Norden er i Muren indſat en gammel Steen med en Løve udhuggen, ſom menes før at have ſiddet ved St. Petri Dør i Domkirſens Muur, Mage til den ſom der endnu findes. Paa Sanct Michaelis Kirkegaard blev 1640 begravet den bekiendte Otto Brüggeman, ſom formedelſt adſkillige paa det perſianiſke Geſandtſkab begangne Miſhandlinger, blev med Sverdet henrettet. 1529 blev denne Kirke beſtaalen endeel af ſine beſte Prædellere og Alterklæder. 1709 ſkede her atter et ſtort Tyverie, hvorved Kirken blant andet miſtede en ſtor forgyldt Guld-Kalk med Munkſkrift paa, og en mindre dito, ſom tilførn havde tilhørt Reinfeld Kloſter. Foruden Indvænerne i Voſfus, hører til St. Michaelis Kirkeſogn diſſe Byer og Steder paa Landet, Skovby, Huſby, Roſager, Sylverſted, Gybek, Gammellund, Lille Danneverk, Årenholt, Lyderſkov, Rugekrog, Nykrog, alle i Årensherrød, og den Bye St. Jørgen liggende for Slesvig i Strupdorſherrød. 1526 blev taget et Tingsvidne om Grændſeſkiellet imellem Treña Sogn og St. Michaelis Sogn. Til denne Kirke er ifkun een Præſt. Den ſidſte catholiſke Præſt Nicolaus Mondt eller

de

de Monte levede 1489, og endnu 1525 da Reformationen begyndte, i hvilket Aar han byttede Embed med Cornelio Gerhardi, som var Præst til Katingen, hvilken da blev den første evangeliske Præst til St. Michaelis og tillige Canonicus og Rector Theologiæ ved Domkirken, resignerede 1585 i en høj Alder. Hans adjungerede Medbroder Nicolaus Lucht blev ulykkelig ved nogle Qvinder, som han beskjødte for Erolldom og fik dem dømt til Baal og Brand. Ibland de følgende Sognepræster er den merkværdigste Joannes Adolphus Cypreus, som 1633 forlod Embedet, drog til Cöln og blev catholisk, hvor han Aaret efter lod trykke sine Annales eller Hist. Eccles. Slesv.

Den tredie og nyeste Kirke som nu er i Slesvig, er Sanctæ Trinitatis eller Hellig Trefoldigheds Kirke, i det tredie og yderste Nørteer af Staden kaldet Friderichsberg. Denne Kirke kan og maae ikke forveksles med den forrige Hellig Trefoldigheds Kirke, som i de catholske Tider var i Glor, og hvorom mere siden. Serend denne nye blev byggt, søgte Indvaanerne af Friderichsberg til Haddeby Kirke som den nærmeste. Men siden Menigheden tilvorte, søjede Lykken sig, at en bemidlet Frue Elisabeth, kongl. Lieutenant Bonifacii Belings Enke, af gudelig Andagt faldt paa at bygge denne Kirke Gud til Ære og hendes afdøde Søn, kongel. dansk Capitain, Osewald Beling til Aminselse. Hun lod 1650 den 9 April ved den fyrstelige Secretair og Bibliothecarius Adamus Olearius legge dertil den første Grundsteen, og Aaret derpaa Kirken, da den var fuldført, ved General-Superintendenten D. Johan Reinboth indvie med den Hellig Trefoldigheds Navn. Hun gjorde derforuden anseelige Legata til Kirken, Præster og Skolen, hvilket christlige Verk siden blev understøttet af Herrugerne FRIDERICH III. og CHRIST. ALBRECHT, samt andre gode Folk. Kirken er ikke meget stor, dog af 3 Rader Stole, og med et smukt Træloft. Man har vel siden tænkt paa at udvide den, men det er forblevet der-

ved, at man 1726 har overst bag Alteret opført et forhøjet Chor, hvoraf den ene Fløj er for Tilhørere, den anden for Skole-Disciplene. Frue Beling jirede Kirken med et smukt lidet Alter, en Sølvkande, Prædikestol og Messing-Gitter om Choret. Hans Beeck, første Borgemeester i Friderichsberg efter sammes Combination med Staden, som døde 1718 den 13 Febr. gav, foruden andre Legata til Kirken, Præsterne og fattige, 400 Rdlr. til en større og anseeligere Altertable, hvilken hans Arvinger lod forfærdige og 1719 indvie, hvor neden paa læses over hannem en vidtloftig Inscription. Daaben, som er smukt udhuggen af Steen og med et stort Messing-Fad forsynet, er 1651 skienket af Cornelius og Cornelia von Mander. Crucifixet har Bartold Goldberg, Møller paa Gottorp Mølle, 1656 foræret. Orgelverket er ved Grevinde Samsøes og andres Gæmildhed tilveiebragt. 3 Taarnet hænge 3 Klokker, den største af 1232 Punds Vægt saavel som den mindste, eller Klemteklokken, ere begge befestede af Frue Beling, og støbte i Husum 1650 af Peter Melchior, men den mellemste er skienket af Dronningen udi Sverrig Hedevig Elconora, hvorpaa staar: Gloria in excelsis Deo & in terra pax, Stockholm 1621. Iblant flere Epitaphia findes her et over Kirkens første Sognepræst M. Michael Zwergius, som døde 1674 den 13 Mart. æt. 50. Et andet opsat af den godgjørende Stifterinde, hvis Inscription til hendes Jhusom-melse fortæller at anføres: Dies Epitaphium hat die Edle und viel tugendreiche Fraw Elisabeth Belings ihrem Seel. Eheherrn Bonifacio Belingen gewesenem Lieutenant, und dann auch ihrem einigen Sohn Seel. Oswald Belingen, gewesenem Capitaine, nichts minder wie dis Kirchen-gebäude, Altar, Canzel, Messing-Pilaren in der Gallerey, nebst anderer donation auf dem Altar und zum unterhalt des Pastoris dieser Kirchen, hochrühmlich hie zum gedächtnis und besonders Gott zu ehren und der Kirchen zu Zierde aufrichten lassen Anno Christi

sti M.DC.LXVIII. Hendes Billed i Vegens Størrelse sees paa Beggen i Træ udhugget imellem Mandens og Sønnens harnisklædte Billeder. Denne Kirke har tvende Præster, Sognepræst og Capellan. Grunden saavel i Kirken som paa Kirkegaarden fortæller de Døde hastig.

Flere end disse tre Kirker ere nu ikke i Slesvig, undtagen Klosterets Capel, som siden ved St. Johannis Kloster skal omrores. ^{Dele af Kirke.} Nu maae vi komme til de øvrige i gamle Dage værende, men forlængst odelagte Kirker og Capeller, af hvilke nogle have været Sognekirker, men andre hørt til adskillige Klostere.

Vor Frue Kirke, som laae midt paa Holmen, og var en ^{Vor Frue Kirke.} Sognekirke, kaldet Ecclesia parochialis b. Mariæ virginis, holder jeg for at have været en af Slesvigs ældste Kirker. Navnet haver ført mig paa paa denne Tanke. Omendstønt de fleste holde for, og med god Grund, at den gamle Haddeby Kirke er den allerældste Kirke udi Slesvig, i Midten af det niende Seculo anlagt ved Erkebiskoppens Ansgarii Naad og Omsorg, saa dog, siden denne første Kirke siges udtrykkelig at være bygt den hellige Jomfru Mariæ til Ære (f), og det er upaatvivleligt, at Kirken paa Holmen har båret Jomfru Mariæ Navn, men derimod uvist, om Haddeby Kirke saa har hedet, bliver der altid et Tvivl tilbage, hvilken af disse tvende Kirker, enten den sønden eller den norden for Slien, bliver den rette ældste og af S. Ansgario bygte Kirke i Slesvig. Med mindre man vil troe, at der forud i Slesvig har været tvende St. Mariæ eller vor Frue Kirker. Men om saa er, kan det vel være, at den paa Holmen er noget nyere og kanskee bygt af K. Harald Blaatand i det tiende Seculo, da Slesvig først fik Biskop, og har formodentligen været den første Biskops-

K E E E 3

Kirke,

(f) Remberti Vita S. Ansgarii ap. Lindenbr. p. 67.

Kirke, inden St. Petri Domkirke blev bygt. Er det saa, da har det uden Tvivl været denne Kirke, som siden i Kong Sven Tiugskiægs Forfølgelse blev ilde medhandlet, og An. 1001 gav den fordrevne Slesvigiske Biskop Ekkehardus Anledning til at klage over hans Kirkes Odelæggelse (g). Om denne Holmens Kirke fortælles ellers (h), at den i Begyndelsen var opbyggt af engelske Riobmænd, og af engelsk Tarras eller Duffsteen til en Riobmands-Hors eller Stabelhuus for fremmede Riobmands-Barer, men siden ved Byens Ruin og Handelens Aftagelse indrettet til Kirke. Men da denne Mening er allene bygget paa Tradition og intet gammelt Beviis havez derfor, bliver jeg ved mit Tvivlsmaal, om ikke vor Frue Kirke fra første Færd har været Kirke og en af de allerældste i Slesvig. Helvaderus foregiver, at denne Kirke er bygt af stien Porphyrsteen, men Ulrich Petersen at den med megen Porphyre var udjiret, hvilket dog vel ikke vil sige andet end poleret Marmor, som dog var rar nok i den Tid. 1347 nævnes Bertoldus Rector Ecclesiæ S. Mariæ i Slesvig. 1470 har Præsten Martinus Schmidt efter Pavenz Befaling afstaaet til Nicolaus Mestmaker af Bremen St. Gertruds Alter og Vicarie i vor Frue Sognekirke i Slesvig. 1486 gav Borgemeister Hans Kock i sit Testament 4 Skilling til vor Frue Kirkes Bygning paa Holmen. Et Docum. af 1493 nævner dat Kerspel unser leuen Frowen iblant da værende 7 Kirkesogne udi Slesvig. 1514 gav Hertug FRIDERICH Kirkeherren og Bærgerne til vor Frue Kirke paa Holmen for Slesvig, som havde for at stifte der et nyt Vicarie in honorem compassionis Mariæ, et Collectbrev til at indsamle Almisse for samme Stiftelse. 3 Reformationstiden

(g) See forhen p. 591.

(h) *Rantzovii Descript. Cimbr. ap. Westphal. T. I. p. 51. 70. Helvaderi Beschreibung von Schleswig Cap. 9.*

Tiden blev denne Kirke, som mange flere ubrugbar, og efterhaanden ganske forfaldt. 1531 fik Sogneherren til Domkirken Reinhold Westerholt baade Holmens og Helliggeistes Kirker som Annerer i Forlehnung (i). Denne forfaldne Kirke stod endnu 1568, da Hertug ADOLPH deraf tog de fornemste Zirater og Stytter af den saa kaldte Porphyr eller fine Marmor, og anvendte dem til at pryde et Portal med paa Gottorp Slot, men da samme siden blev forandret, skienkedes disse Kirke: Zirater til adskillige fyrstelige Betiente. Kirkens øvrige Bygning blev derefter 1571 ved Magistratens Skøde og med Hertugens Tilladelse solgt for 200 Mark Lybsk til den fyrstelige Cancelier Doct. Adam Traziger, hvilken afbrød den, og brugte Stenene til at opbygge sig paa den saa kaldte Smieden: Eng bag Domkirken en stien grundmuret Gaard, hvilken siden af de tvende Mareschaller Gunteroth Gaeder og Søn, som eyede den, er bleven kaldet Mareschals: Gaarden. Den sidste solgte den til Amts: Inspector Jochum Smieden, hvilken 1671 nedbrød denne store Gaard og af Materialierne opførte en smuk Bygning paa sit Landgods Winningen ved Slien. Menigheden, som bestod af Holmens Indbyggere, søger nu til Domkirken som deres Sognekirke, men har beholdet vor Frue Kirkegaard til at jorde deres Døde udi.

St. Trinitatis eller Zellig Trefoldigheds Kirke er en af de gamle Kirker i Slesvig, kaldet ogsaa forud St. Drochtens eller Drottens Kirke, af det gamle danske Ord Drot og fransk Truchsin, Dominus. Ulrich Petersen holder denne Kirke for den allerældste i Slesvig næst Haddesbye Kirke. Men om det er samme Kirke, som i et Document af 1335 kaldes Ecclesia Sancti Salvatoris, Vor Frelsers Kirke, eller om denne, i Fald den har været en anden Kirke, H. Trefoldigh. Kirke.

(i) Noodss Beptræge T. II. p. 231.

ikke har været den, som er bleven kaldet St. Drottens Kirke, det er ikke let at afgjøre. Det ældste, man nu finder om St. Trinitatis Kirke i Slesvig, er et latinsk Brev af 1295, hvorved Hertug Woldemar tager denne Kirke, med alt sit tilhørende Gods i Casute udi Høddesh Sogn, i Morgosherred udi Lyngsetmark, og i Slesvig Stad, i sin Bestiermelse, og befrier samme Gods fra al Udbud, Rind, Inne, Stud, Qversæt og alle Skatter, bevilgende tillige, at Byboerne ikke har at svare nogen anden end Præsten selv (k). 1354 giver Greven af Holsteen Henricus Ferreus Vor Frue Kirke i Slesvig et ligedant Bestiermelses og Friheds Brev, men nævner allene dens Gods i Morgosherred udi Lyngsetmark østena (l). 1347 findes Wilboldus, 1412 Johan Goos, og 1483 Johan Smock at have været Rectores Ecclesiæ S. Trinitatis-Slesvici. 1438 overdrager Hertug ADOLPH til Borgemeistere og Raadmænd i Slesvig Jus Patronatus & Præsentandi til St. Trinitatis Sogneskirke. 1452 var Hr. Clementz Kerkherre to Sunde Drotten. 1462 har Kong CHRIST. I. stadfæstet for bemeldte Hertug Woldemars Privilegium givet Hellig Trefoldigheds Kirke i Slesvig. 1483 stiftede Biskop Nicolaus Wulf en evig Messe for St. Antonii Alter udi denne Kirke (m). 1488 har Raadet givet 4 rinske Gylden til Hielp til den nye Tavle paa St. Antonii Alter udi St. Drottens Kirke. 1493 nævnes Trinitatis Kirspel iblant 7 da værende Kirkesogne i Slesvig. 1506 anden Paaskefag indviede Biskop Derlev Wulf tvende Altare i Hellig Trefoldigheds Kirke, hvorfor han fik 4 rinske Gylden. Efter den Tid finder man ikke noget om denne Kirke,

(k) *Noords Bøytæge* T. II. p. 112.

(l) *Ibidem* T. I. p. 5.

(m) *Westphal. Monum.* Tom. IV. p. 3190. *Conf. Noords Bøytæge* Tom. II. p. 113. 118.

Kirke, men vel at dens Tjeneste og Indkomster ere lagte til Hellig-Geistes Kirke, saa at dens Bygning fort derefter maa være nedbrudt, og Helliggeistes Kirke tillige kaldet med Hellig Trefoldigheds Navn. Denne Kirke skal have ligget ved søndre Siden af det store Torv.

Helliggeistes Kirke, endskiont den af mange confunderes og holdes for een og samme med Hellig Trefoldigheds Kirke, troer jeg at have været en ganske anden og adskilt Kirke, indtil de begge fort for Reformationen ere blevene forenede, og den sidste Menighed og Indkomster lagte til den første. De har ligget ikke langt fra hinanden, begge ved Store Torvet, og Helliggeistes Kirke imellem nu værende Raadhuus og Tøpsergade. Denne holdes og for en af Stadens ældste Kirker, og regner sin Herkomst fra Canuti Magni Tider. De engelske Ridsmænd, som da handlede her i Landet og paa Østersøen, skal efter gammel Tradition i Slesvig ved Torvet have opbyggt af engelsk Duffsteen eller Tarras et skiont Paghuis, med mange Voder og Hvælvinger forsynet, hvori de have oplagt og forhandlet deres Varer, og videre bortført dem igiennem Elven andensteds hen. Bag ved dette Stabelhuus anlagde de denne Hellig Aands Kirke mestendeels af samme slags Steen og gav den et jirligt Taarn (n). Men efterat Staden An. 1066 og flere gange var bleven forstyrret, og den engelske Handel her ophorte, har man gjort bemeldte Bors eller Stabelhuus til et Hospital, kaldet Hellig Geistes Huus, hvorom mere siden. I denne Kirke skal have været mange kostbare Ting, iblant andet nogle Altare sterf forgyldte, men indvendig af Kobber (o). 1457
var

(n) Rantzov. Descript. Cimbr. ap. Westphal. T. I. p. 51. Cypræi Annal. p. 91.

Helvander. Schlesw. Beschreib. Cap. 6.

(o) Cypræus ap. Westphal. T. III. p. 198.

var Johan Grim Præst til Hellig Geist. 1484 bleve de gamle Hellig Geistes Klokker, to store og en liden omstobte, da og Taarnet blev udbedret. 1498 bliver denne Kirke kaldet Ecclesia parochialis S. Spiritus civitatis Slesvicensis, som viser, at den har været, foruden Hospitals Kirke, ogsaa en Sogneskirke. 1529 fort efter Margvard Schuldorfs Død, døde Johan Becker sidste catholske Sognepræst til Hellig Geistes Kirke, da den nye Domprædikers Reinholt Westerholts Besolding blev forbedret med de Indkomster som Becker havde havt, og Helliggeistes saavel som Holmens Menigheder lagte til Domkirken (p). Ved den Tid har Helliggeistes Kirke faaet sit Banesaar, og fra den Tid begyndte man at angribe et Stykke efter det andet af dens Bygning. 1538 blev det ene Taarn af denne Kirke nedbrudt. 1540 brød man Stene af Choret til at forbedre Raadhuset med. 1550 folgte man noget Sparverk og Sommer af Kirken, og noget brugte man til Raadhusets Reparation. 1558 brød man i 6 Dage Dufsteen af Kirken. 1559 stod endnu det ene Taarn saa bygfærdig, at Naboerne klagede og frygtede, det skulde falde dem over Hovedet. 1565 befalede Hertug ADOLPH Magistraten, at de skulde igien sætte i Stand, hvad de uden Øvrighedens Bevilling havde taget af Kirken til andet Brug. Taarnet blev endnu staaende til 1599, da Hertug JOHAN ADOLPH befalede at det skulde afbrydes. Ved og strax efter samme Tid er Kirkens øvrige Bygning borttaget; thi 1604 blev Kirkegaarden og Pladsen, som var giort ryddelig, udmaalet til Naboer og andre, som bygte samme baade ud til Torvet og Tøpserstræde med Huse og Baainger.

Om

(p) Kong FRIDER. I. Forichningsbrev for Westerholt af 1531 læses i *Noodts* *Bevtræde* T. II. p. 231.

Om St. Nicolai Kirke fortælles saadan Oprindelse. Ved St. Nicolai Kirke.
 søndre Siden af Domkirken har ligget en skøn kongelig Gaard, som Kong Waldemar I. menes at have bygget. Samme skal Kong Abel efter sit Brodermord have stienket til en Kirke og Munkelofter af St. Augustini Orden, den hellige Nicolao til Ære (q) som de Seefarende's Patron, og begavede samme med gode Indkomster og Privilegier, hvoraf nu intet er tilovers. Formedelsf hans korte Regjering, blev denne Stiftelse først i Stand sat af hans Sønner Erich og Wolde-
 mar. Disse forfaldt med deres Farbroder Kong Christoffer i Krig, hvorved denne nye Kirke med Klosteret i Stadens Plyndring af de kongel. Soldater blev brændt. Den blev igien sat i Stand, og var ved Magt endnu 1499 formodentlig og indtil Reformationen. At denne Kirke ey allene har været Klosterkirke, men tillige en af Byens Sognekirker, det viser et Document af 1493 som opregner Sante Nicolai Kirspel iblant Slesvigs da værende 7 Kirkesogne. 1347 findes Marquardus Blooc at have været Rector Ecclesie b. Nicolai Slesvicensis (r). 1409 nævnes denne Kirke Capella b. Nicolai in civitate Slesvicensi, paa hvis Kirkegaard da blev gjort et Notarial-Instrument angaaende Dominicaner Klosteret (s). 1459 nævnes et Huus up dat often by Sante Nicolai kerken binnen Slesvig (t). Denne Kirke var ved Magt indtil efter Reformationen, da den 1563 var aldeles forfalden (u). Til denne, saavel som flere Kirker i Slesvig, havde Domcapitlet Jus Patronatus, ikke desmindre stienkede Hertug ADOLPH

(q) Rantzov. ap. Westphal. T. I. p. 51.

(r) Westphal. T. II. p. 170.

(s) Noodes Beptræge T. II. p. 290.

(t) Ibidem p. 27.

(u) Westphal. T. IV. p. 3197.

1565 imod Canikernes Billie Kirkens Plads og Kirkegaard til sin Cancellery Adam Traziger, efterat Kirken var ruineret, og de fleste af Stenene bortsolgte. 1568 blev den sidste Rest af Muren nedbrudt og Stene solgte for 15 Mark. Paa Pladsen bleve anlagte Haver og Huse, hvorunder i nyere Tider tre fundne Ruder baade af Kirke og Kloster.

St. Olai
Kirke.

At der fordom har været i Slesvig en Sogneskirke kaldet St. Olavi Kirke, indviet den Hellige Olaf Norges Konge og Patron til Xre, det vidnet et forhen citeret Document af 1493, som regner Sante Olai kerspel iblant de 7 da i Slesvig værende Kirkesogne, og siger, at Nyde Kloster eiede 16 Grunde i dette Sogn. I det øvrige er mig ikke forekommen den allermindste Efterretning om denne Kirke.

St. Jacobi
Kirke.

Eigesaa ubekendt er St. Jacobi Kirke udi Slesvig, som man nu ikke vidste at have været til, dersom ikke samme Document af 1493 sagde os, at Nydekloster eiede tre Grunde udi Sante Jacobi kerspel, hvoraf sees at den har været en Sogneskirke og haft sit eget Sogn.

St. Clements
Kirke.

St. Clements Kirke var og før Reformationen en Sogneskirke udi Slesvig, i hvis Sogn Nydekloster havde fem Grunde, som oftest anførte Document af 1493 viser. Helvaderus skriver, at den laae ved Stads-Møllen, var en skøn Sogneskirke, og at deraf udi hans Tid intet var tilovers, uden en liden Eng, som laae til Præsten ved Domkirken og bortlejedes til nogle Borgere (y).

St. Laurentii
Kirke.

St. Laurentii Kirke eller Capel, som hørte til St. Laurentii Hospital, laae neden for St. Jørgen paa Siden af Galleberget, imellem de Huse ved Indgangen i Staden og den Dam som kaldes Pipenteich, hvor nu det det Bertshuus er, som heder der oberste Stadt Baumhof. Kirkegaarden er nu en Kiøkkenhave til denne Gaard,

Gaard, og findes der ofte, naar man graver, døde Menneffers Been. I nogle gamle Breve nævnes Sante Laurentii kaspel, som giver tilkiende, at der, foruden Hospitalet, maae have ligget et lidet Sogn til. 1459 gav Laurentius Levesen Staller i Nordstrand 200 Mark til at forbedre Hellig Kors Alters Vicarie, som i St. Laurentii Sognes Kirke skulde oprettes, med Messerede, Kalk, Bog og andre Alter-Prydelser. Man veed ellers intet om denne Kirkes Begyndelse eller Undergang.

St. Gertruds Kirke eller Capel laae imellem det gottorpiske St. Gertr. Forverk og Dyrsgaarden. Om denne Kirke har man aldeles intet Capel. uden det blotte Navn, og at Gerhardus Pren 1470 var Præst til St. Gertrud hos Slesvig. Ikke heller vides, om den kanske har været Capel for det saa kaldte St. Gertruds Vilde.

Strax uden for Gottorp Slot, under Foden af Hesteberget, St. Jerg. laae et lidet Capel for Reformationen, kaldet St. Jørgens og St. Job's Capel. Job's Capel, som blev segt af Slots Berienterne og andre einboende. Evende Documenter af 1518 og 1528 nævne Hr. Johan Oberch Forstander for St. Jørgens og St. Job's Capel for Gottorp liggende. Videre veed man ikke derom.

Her i Staden holdes det gottorpiske Under-Consistorium, hvor: Under-Con: under fortore Stæderne Slesvig og Ebernforde, Gottorp Amt, Mohr: sistorium. kirken-Herred, Landskabet Stapelholm, samt Hütten og forrige Domcapitels Amter, tilsammen 35 Kirker, hvorved tiene 35 Præster. Denne Ret holdes i Amtmandens Huus, og bestaaer af Amtmanden, Generalsuperintendenten som Provst, og de tre Sognepræster i Byen. Protocollen føres af Amtsforvalteren.

Al Kloostere, som i forrige Tider, og tildeels endnu, ere og have været i Slesvig, vides nu ikkun følgende: Gamle Kloostere.

St. Michaels
Kloster.

1. St. Michaels Kloster, uden Tvivl det allerældste af alle Slesvigske Klostere, hvorom forhen er talt ved Beskrivelsen over St. Michaels Kirke, som var en Deel deraf.

St. Marie
Magdale-
nes Kloster.

2. St. Marie Magdalenes Kloster, tilhørende Dominicane-
ne, og stod bag den gamle Bispegaard paa hiin Side Graven. Man
veed at det er blevet byggt 1235 og reent i Bond og Grund ødelagt i
Reformationens Tiden (a).

Augustiner
Kloster.

3. Et Augustiner Kloster, som har ligget sonden for Dom-
kirken, i den Egn, hvor nu Beisenhuset ligger, lige østen op til den
forrige St. Nicolai Kirke, som uden Tvivl har tilhørt Klosteret. Nu
findes ikke det ringeste Spor deraf mere (b).

Minoriter
Kloster.

4. Minoriter Klosteret, stiftet 1240 (c), hvortil laae Sanct
Povels Kirke, som 1528 blev giort til Raadhuus. Den Deel der-
af, som ligger norden for Raadhuset har hidindtil beholdet Navn af
Graakloster og indeholder et Capel. Efter at Borgerne Aar 1528
havde forjaget Munkene, blev Graakloster af Kong FRIDERICH I.
bestemt til at underholde Byens Fattige. Amtmanden i Gottorp er
bestandig Klosterets Forbeder (Verbitzer) og har eene Opsigt over de
derunder liggende Fæstebønder. Men over Klosteret har Magistraten
Opsigt tillige med ham. Jurisdictionen over de til Klosteret liggende,
og i Landsbyerne omkring Slesvig adspredte Fæstebønder, bliver i
forefaldende borgerlige og piinlige Sager udøvet af Klosterforstande-
ren. Her holdes ogsaa et Ting, hvorved Amtmanden præsiderer.

St. Johan-
nis Kloster.

5. St. Johannis adelige Støkenkloster paa Holmen, er
rimeligviis blevet begyndt at bygges 1194 for Nonner af Benedictiner-
Ordenen,

(a) *Cypricus Annal.* p. 239. 241.

(b) *Tranziger apud Westphal.* T. III. col. 326. sq.

(c) *Cypr. Annal.* p. 239.

Ordenen, men med Munkke har det aldrig været besat. Aldskillige Skribenter, hvoriblandt blandt Danckwerth og Helvaderus, blander Holm med Guldholm, som dog ligger en Meil derfra, norden for Brekling Bye i Nybel Sogn. Klosters Breve begynde fra 1250, og i Westphal. Monum. ined. Tom. III. col. 359-380 findes en stor Samling af disse Diplomata fra 1250 til 1566, hvilken man har Hieronymus Cypræus for at takke. Men det allerførste Brev, som handler om Klosters Undersaatters Friheder, og den 7 Martii 1250 er udstædt af Kong Abel uden Stæds Benaævnetse, hvori han skriver sig Danorum Slavorumque Rex & Dux Juriæ, maae nødvendigens være nogle Aar eller Maanedes yngre end den trykte Copie; thi Abel kom først efter sin Broder Kong Eriks Død den 1 Nov. 1250 paa Troenen. I Ulrich Petersens historiske Beskrivelse over dette Kloster (d), anføres en tydsk Oversættelse af dette Diplom, hvori Stedet siges at være Slesvig, og Aarstallet 1250, men Maaned og Dag nævnes ikke. Med Priorinden ere her i alt 10 adelige Frøkener, for hvilke holdes Gudstieneste i det herved værende Capel. Klosteret vælger sig selv en Provst af den slesvig-holsteenske Adels har den borgerlige og paa sin Jurisdiction over sine Underhavende, samt Jus Patronatus til Kloster-Capellet og Kahlbye Kirke. Det har ogsaa fuldkommen Jagtrettighed paa sin Grund, og eyer Fiskeriet i Vold-See, samt Schalbye Mølle. Klosters Undersaatter ere ikke vornede, men Fæstebønder, som maae fæste deres Gaarde og Huse af Klosteret. De boe i Angeln, samt sonden for Elien, hist og her adspredte i Landsbyerne.

Strax ved Domkirken ligger Cathedral-Skolen, som er for Cathedral-Skole.
synet med Rector, Conrector, Cantor, samt en Skrive- og Regnemester.

(d) Westphal. Mon. ined. Tom. III. col. 334.

mester. I den 1542 udgangne Kirkeordinans for Hertugdømmene blev fastsat at Domcapitelet i Slesvig skulde anlægge en god Skole, som og skede. 1567 blev denne Skole ophøjet til et Gymnasium, og sex Professorer satte derover. Men formedelst adskillige Hindringer, blev Gymnasiet 1580 nedlagt, og Skolen sat tilbage i sin forrige *Weisenhus*. *Stand* (e). Nær derved ligger *Weisenhuset*, som er stiftet 1719.

Gilder. Af gamle Gilder, som i ældre Tider have været her, vides ey flere end 1) det store og mægtige *St. Kruds Gilde*, hvorom noget forhen er talt, hvis Gildehuus var paa det store Torv, hvor Apotheket nu er. 2) *St. Johannis Gilde*, som nævnes i et Document af 1388. 3) *St. Annæ Gilde*, hvis Navn forekommer i et Skiode af 1509 og 4) *St. Gertruds Gilde*, som forhen S. 637 er nævnet.

Hospitaler. Af de Hospitaler, som enten have været eller endnu ere udi Staden Slesvig, vides 1) *Hellig Geist Hospital*, som har staaet ved den forrige Helliggeist Kirke (f), men hvoraf nu aldeles intet er tilovers. 2) *St. Jørgens Hospital* eller *Capel*, som har lagt uden for Gallebierget, norden for Slesvig ved Landsbyen *St. Jørgen*, men nu er aldeles ødelagt. 3) Det saa kaldede *Præsident-Kloster*, liggende i *Volsus*, stiftet af den forrige hertugelige Regjeringspræsident, Hofcansler og Premierminister Johan Adolph Kielman von Kielmans-eck, i Aaret 1656, skønt Foundationen ey er underskrevet førend den 21 Jan. 1663 (g). Heri leve 5 fattige Mænd og 5 fattige Koner, hvoraf hver, foruden frie Baaning, nyder aarlig 26 Rigsdaler. I dette Kloster er ogsaa et *Capel*. 4) *St. Laurentii Hospital*, hvortil Johannes Reimer Aar 1392 var Forstander, laae neden for Lands-

(e) *Westphal. Mon. ined. T. III. Præfat. p. 30.*

(f) *Noodts Bøttræde T. II. St. I. p. 117.*

(g) *Ibid. T. II. p. St. 4. p. 547.*

Landsbyen St. Jørgen, paa Siden af Galleberget, tæt norden for Byen, men er for lang Tid siden ødelagt.

Hvad Slesvigs Handel og Søfart er angaaende, da har den ^{Handel og Søfart.} i forrige Tider, og i sær kort efter dens Bygning, været overmaade anseelig, men har siden den Tid, i sær siden Eliens Tilstoppelse, overmaade aftaget. Kiobmændene maae altsaa lade deres Vare løsse udi Glensborg eller ved Bredsted, hvorfra de til Lands forsendes her til Staden. Fabriker ere her adskillige, fornemmeligen maae iblant dem merkes Fayance-Fabriken, som i sin Tid var den eneste i Danemark, og endnu er i god Drift. Desuden ere her endnu adskillige andre, som tildeels ere i god Stand, men hvorom ellers ingen Efterretning høves, da fra Byens Øvrighed ikke det allerringeste er indsendt.

Foruden denne Stad hører til dette Amt følgende syv Herreder. Tilforn var det otte, men Hohn-Herred blev den 1 Nov. 1777 lagt under Amtet Håttten.

I. Kropp - Herred.

Kropherred er omtrent 2 Mile langt og $1\frac{1}{2}$ Mil bredt. Det har meget Sand og Hede, samt mange Torvemoser, men ikke meget Jord, som er tienlig til Korn-Avling, og deri voxer kun Rug og Boghvede. Den Deel af Herredet, som støder til Sorg-Floden, samt Børner- og Meyger-Kog, har gode Græsgange samt nogen Skov. Ved Byen Kropp er en stor og slet Hede, som før har hedt Loh-Hede, Rønigsho eller Rønigsho, og paa Latin Campus Leonis, men nu Kropper-Hede, som er bekiendt udi Historien af adskillige Feldtslag, som der have staaet. Dette Herred bestaaer kun af et eneste Sogn, nemlig:

Kropp

Kropp Sogn (b). Kropp. Tetenhuuse. Olde-Bennebekke. Lütke-Bennebekke. Gros-Rejde. Lütke-Rejde. Nielberg-Schæfferie. Bung-Schæfferie. Nordbye.

Til dette Herred hører og

- a) Alf Haddebne Sogn: Pottrup. Jagel.
- b) Alf Hollingstede Sogn: Dorpstede. Buing. Barmbye og Meyergaard. Uthwisch Meyergaard. Barmersøe-Rog.

II. Arens-Herred.

Dette Herred er fra Sønden til Norden 2 Mile langt, og fra Østen til Vesten 1 til 2 Mile bredt. Det bestaaer mest af Moser, Heder og Sand, men har kun faa frugtbare Jorde: Dog er der paa nogle Steder smaae Skove og gode Enge. Arenholter-Sø, som ligger i dette Herred, er en god halv Miil lang, men meget smal. Her laae tilforn den største Deel af det i Historien saa bekendte Danawirk, hvorom i Hertugdømmets Historie er givet den fornødne Underretning. Til dette Herred hører Fogderiet Bollingstedt, som bestaaer af nogle Landsbyer: Landsbysten Bollingstedt ligger ellers i Eggebeck Sogn udi Glensborg Amt. Her ere to Kirke og to Præster, men adskillige Byer af Herredet ligger til St. Michaels Kirke i Slesvig. Sognene ere:

1.) Bolling-

- (b) Dette Sogn har kun een Præst. Iblant sal. Herr Etatsraad Langebeks Collectanea findes følgende: 1451 Otto Split — hebbe vorbåtet und vor schlichtet emne Gudere belegen tho Lütke-Rejde an dem Karspel tho Kroppe, mit dem Herrn Nicolao Bischoff — vor sine twe Hamen, belegen by Easstelby und Elmberge an dem Slyge ic. Kirketienden forærede Biskop Joh. Buckholt sine Caniker i Slesvig.

1.) Hollingstedt Sogn (c). Holm. Romlandt 1 H. Ellingsted Bye og Meyergaard 37 St. Hollingsted Bye 70 St. En Deel af Colonien Friderichsfeld.

2.) Haddebye Sogn (d). Haddebye. Kræsenberg. Wederspang. Over = Selck. Neder = Selck. Selck = Mølle. Lufke = M m m m 2 Dänen =

(c) Denne Kirkes Bygning er opført af Engellænderne af Tosteen til et Paghuss i det ellefte Seculo, da de handlede over Hollingstedt paa Slesvig, og først i de nyere Tider bleven indviet til en Kirke. I Knytlunga Saga p. 214. læses at Kong Sven, omtrent 1152, kom til Heidabaiar, drog sine Skibe fra Sletti vfr til Hylingstada a Frislandi og vandt Milsinborg. 1466 folgte Herr Marqvard Holm Kirkeherre til Widesnurt i Eydersted til Biskop Nicolaus udi Slesvig, Holmholt ved Hollingstede for 40 lybske Mark. I Sognet regnes 800 Communicanter, 1200 Siæle og 240 Hidsieder.

(d) Denne Kirke er bygt 827 eller det følgende Aar, og i den første Halvpart af det tiende Aarhundrede forbedret af Frede, Stattholder i Slesvig, og er den ældste ey allene udi Hertugdømmet, men endog i hele Riget. Den laae i forrige Tider udi Slesvig Bye, men nu lige over derfor, paa den anden Side af Slien, hvori de første Christne her til Lands ere fødte. Forbum stod denne Kirke under det adelige Frænklosters Præst, men siden 1767 ikke mere. Kong CHRISTIAN I. skienkede 1461 Domcapitelet udi Slesvig Jus Patronatus til denne Kirke; men efterat Domherrernes Præbender 1661 bleve inddragne, har denne Kirke bestandig hørt til Gottorp Amt, hvortil den endnu regnes. Lidt derfra i Sønder har den gamle Fastning Oldenborg staaet. Kirketienden forærede Biskop Joh. Bokholt Canikerne i Slesvig. 1304 var Elerus Præst i Hadebødhe. Af de følgende Præster vides: 1) Georg Strückmann 1546. 2) Johan Schaffennicht 1572. 3) M. Johan Lucht 1576. 4) M. Diderich Graffe 1583. 5) Peter Stramel 1594. 6) Laurens Schmidt 1606. 7) Cornelius Selmer 1613. 8) Nicolas Rüge 1632. 9) Michael Vogt 1634. 10) M.

Dänenwerck med en Meyergaard. Stor: Dänenwerck med en Meyergaard. Rurberg: Schæfferie. Bustorp. Esperstoft. Gubye. Fehrdorf. Stegvig. Borgwedel. Lobsted. Gelforf. Albe: Mølle.

III. Strurdorff: Herred.

Fra Osten til Vesten er dette Herred 3 til 4 Mile langt, men af en meget ulige Brede, da det mod Osten kun er $\frac{3}{4}$ og mod Vesten $1\frac{1}{2}$ til 2 Mile bredt. Fra Schlies: og Fusing: Herred skilles det ved Loyther: Aae. Dette Herred ligger i Angeln og er angenemt, frugtbart og forsynet med smukke Skove, samt fiskerige Bække og Søer, blant hvilke sidste Langsøen og Schripdammen ere merkværdige. Det har i sine fire Fierdinger følgende 10 Kirker, som forsynes af otte Præster:

1.) Moldenit Sogn (e). Moldenit 9 Gaarde 2 H. Klens: by 2 hele 2 halve G. Winningengaard. Blanckenburg 3 H.

2.) Tolk

- 10) M. Georg Fabricius 1639. 11) M. Joh. Volkmar Röttcher 1659.
12) M. Peter Petersen 1667. 13) Georg Sivers 1672. 14) Henricus Muhlius 1685. 15) Henrik Brummer 1693. 16) M. Andreas Murray 1725. 17) Consistorialraad Johan Friderich Noodt 1735.
18) Henrik Gottlieb Ernst Hempel 1760. 19) Leonhard Loh 1760.
20) Andreas Wilhelm Pistorius.

(e) De fleste Indvaanere i dette Sogn høre under Graabrødre Kloster i Slesvig. Kirken har een Præst med Kahlbye, hvortil det adelige Kloster udi Slesvig har Jus Patronatus. Kammerjunker Ahlefeld til Wunningen har ladet den male og gibe under Loftet, hvor der blant andre Zirater sees hans og hans Frues Vaaben, som var en Kielmansegge. Til Gibevingens Bedligholdelse har han skienket 50 Adlr. som staae i Gaarden Wunningen.

2.) Tolk Sogn (f). Grumbun Gaard. Tolkschubungaard. Tolckbue. Bockward 3 H. Tolkschubun Bye. Grumbue. Tveot. Schulderup. Walspang 1 Huus. Schubu Bye. Poquiere 1 H. Boholdau 1 H. Elkier 1 H. Gurbarg 1 H. Lammershagen 1 H. Luck Meyergaard.

3.) Ulsbye Sogn (g). Ulsbye 10 G. 1 H. Quastrup 2 G. Stade 1 G. Af Hollmühle 1 H. Ulsby-Holst 5 H.

4.) Fahrenstedt Sogn (h). Norderfahrenstedt. Cattbeck. Bocklundt 4 G. og flere Huse. Limberg. Neesbrück 1 H. Syderfahrenstedt 9 G. Walspang Mølle. Gyldenholm 2 Huse. Oberstolck og Nederstolck. Nømcke 1 Huus. Colterby 1 Huus. Helligbeck 1 Huus.

M m m m 3

5.) Have:

(f) Dette Sogn har een Præst med Måbbel, som tilhørte Domcapitelet. I Kirken er en Jæne over Oberst Richelieu af det norske Regiment. 1357 fik Capitelet i Slesvig noget Gods i Grumbun og Torsnes &c. See Westphal. Mon. III. p. 302.

(g) Kirken ligger paa en Høj og har et lidet Taarn, skal være bygget af en adelig Dame, som har boet i Ulsbye. Ved Kirkedøren en ganske forslidt Liigsteen. Mellem Ulsbun og Struxdorff ere 6 Begravelse-Høye. Nogle flere bleve for nogle Aar siden aabnede, da man i dem fandt nogle Urner, en smuk udarbejdet Kobberkaarde, og en rød glaseret Potte med ubrændte Menneskebeen. 1463 var Hr. Jacob Vedders Kirkeherre til Varensted og Ulsby.

(h) Annex til Ulsbye. Klokketaarnet staaer for sig selv og har en smuk Klokke. Prædikestolen er givet af Clement Clementzen, som døde 1664. 18 Jun. Aftertavlen 1607 af Detlev Clementzen til Fahrenstedt og hans Hustru Margreto, som og 1615 gave Fonten. Her ere begravne Clement Erik- sen, i 65 Aar Herredsfoged, døde 1542 og hans Hustru Marine. Det-
lev

5.) Havetoft Sogn (i). Havetoft. Høstrup. Tharsballig. Tharsballigholsh. Voit. Damholm. Klapholsh.

6.) Sattrup Sogn (k). Råde. Sattrup. Esmarf. Rehberger-Strasse. Sattrupholm's Gods.

7.) Thumbye

lev Clementzen, Herredsfoged i 15 Aar, døde 1557 og hans Hustru Margrete. Erik Clementzen, Herredsfoged i 39 Aar, døde 1597 den 22 Oct. og hans Hustru Dorothea, døde 1608 den 7 Junii. Ober- og Nederstolck skal tilforn have havt sin egen Kirke. I en Høj blev her for nogle Aar opgravet et Sverd og Strids-Dre. I Sognet ere to Kiempgrave, hvoraf den eene er 120 Fod lang og 24 Fod bred.

- (i) Kirken har været St. Marie helliget, har staaet under Domcapitelet, og er 1613 og 1674 repareret. Ved Tharsballig er en Høj hvori en Kong Hermann skal ligge begravet; Tharsballig, Voit (i gamle Documenter Luchte) og Damholm have tilforn hørt til Sattrupholm. I Sognet var og en Dye Bunsbüll, som blev gjort til en Meyergaard, men 1770 nedlagt. 1763 kom til Havetoft 28 og til Høstrup 6 Familier Colonister, hvoraf dog de fleste nu ere borte. Af Præsterne vides: 1) Erik Jessen 1554. 2) Peder Eriksen 1596. 3) Hans Svigersøn Georg Knüttel 1628. 4) Peder Knüttel 1656. 5) Hans Svigersøn Georg Wollhat 1681-1721. 6) Martin Hack 1722-1752. 7) Georg Ludvig Ahleman 1752. 8) Laurentius Brodersen fra 1763.

- (k) I dette Sogn ligger for største Delen det store kongelige Kammergods Sattrupholm, tilforn ejet af den bekjendte Johan Adolph Kielman von Kielmanseck, hvortil foruden Hovedgaarden høre de tre Meyergaarde Obdorff, Rehberg og Bunsbüll, samt adskillige Landsbøer. Sattrupholm var tilforn et adeligt Gods og havde Jus Patronatus til denne Kirke. Ved den saa kaldede rendeborgske Forklarings-Reces af 30 April 1712 blev denne Kirke, som en adelig Kirke, lagt under den tilfalles Lands-Hvirighed og den af begge Herrerne indsatte Generalsuperintendent. Nu, da det Gottorpske
 igien

7.) Thumbye Sogn (l). Thumbye. Høyer i Huus. Klæholtz i H. Kehn: Kühnholtz. Schnabdorff: Snarup. Fresenburg, i alt 3 $\frac{1}{2}$ Mølv i Huus.

8.) Strurdorff Sogn (m). Strurdorff. Eckeborg. Voholtz. Rabenholtz. Arup. Arupgaard. Colltoft. Belge: Belzig. Hellmühl, tilsammen 40 $\frac{1}{2}$ Møve.

9.) Bøel Sogn (n). Bøel. Boelschubyn Gaard og Bye. Utegraff.

igien er forenet med Kronen, staaer den under den kongelige Generalsuperintendent, som Provst i Amtet. I Kirken ere begravede: Henrik v. Ahlefeld til Sattrupholm og Fr. Anne v. Ahlefeld; Jürgen v. Ahlefeld til Stubbe og Fr. Anne v. Ahlefeld, Godske von Ahlefeld til Saxdorff og Frue Margrete von Adlefeld, Claus Rantzov til Niendorp og Fr. Elsebe Rantzov, Heinrich Rantzov til Steinbordt og Frue Üllegaard Rantzov, Bendix von Ahlefeld til Gistingen og Frue Margrete Ahlefeld, Bendix Rantzov til Quarnebeck og Frue Catrine Rantzov, Claus Ahlefeld til Gistingen og Frue Drude Ahlefeld, Bendix Ahlefeld til Schmfusen og Frue Drude Ahlefeld, Bendix Sehested til Cluvenstede og Frue Anne Sehested. Deres Begravelse blev 1763 repareret paa Familiens Bekostning. Desuden M. Melchior Witte døde 1658 og M. Daniel Witte døde 1691. Alteret er 1743 skienket af Tycho Thomsen paa Sattrupholm.

- (l) Dette Sogn ligger 2 Mile fra Slesvig. Kirken har i gammel Tid været indviet til St. Johannes den Døber, hvis Billede her endnu haves. Dag Alteret er en gammel Trætavle over Herr Johannes Carnarius, som her havde været Præst i 53 Aar. Degnen er tillige Skoleholder.
- (m) Anner til Thumbye. Kirken har et Taarn med tvende meget gode Klokker. Den har været indviet til St. Jørgen, som endnu ses i dens Væg. Siden 1756 har dette Sogn sin egen Degn, som tillige er Skoleholder.
- (n) Kongen har Jus Patronatus til denne Kirke, som ligger midt i Strurdorff: Herred og midt i den gottorpiske Deel af Angeln. Navnet skrives af nogle urettelig

Uleggraff. Mohrkirchen. Schirsdorff Meyergaard. Mohrkirch
Osterholz. Mohrkirch Westerholz. Mohrkirch Beyrmölle. Voel
Bändmölle og Beyrmölle.

10.) Norderbrarup Sogn (o). Norderbrarup. Ganger-
schild.

urettelig med h Bohl, men i gamle Documenter hedder det Vole, Vøl og
Vøl. Kirken er middelmaadig med to Spire, nemlig et anseeligt Taarn
og et lidet Spiir midt paa Kirken. I de catholske Tider har den været ind-
viet til St. Ursula og hendes 11000 Jomfruer. Ursula's Billede af Træ,
men meget beskadiget af Alderdom, findes endnu paa Kirkeløstet, i Sog-
nets Sigill med Omkrift St. Ursula Boelensis og paa Alteret broderet.
Kong CHRISTIAN I. forærede 1473 denne Kirke til Antoniter-Klosteret
i Mohrkirchen, som ved Reformationen blev seculariseret og nu er en kon-
gelig Forpagtnings-Gaard. Dog viser den udvortes Bygning, uagtet alle
de derved giorte Forandringer, strax at det har været et Kloster. Capellet,
som stod strax derved er nu indrettet til oeconomic Brug. Paa Voel Byes
Mark staaer en Vindmölle som tilhører Kurup Møller ubi Norderbrarup
Sogn, de andre Møller i Sognet høre til Mohrkirchen, paa hvis Hoved-
bygning endnu læses følgende Vers med Munkesogstaver:

Anno. milleno. qvingent. superaddito. sexto.

Vixerat. tunc. Cluver. ordinarius. domus. præceptor.

Karpe- og Karudse-Fiskeriet ved denne Gaard, som tilforn var saa fortref-
seligt, har nu tabt meget ved Dammenes Forandring. I Kirkebyen Voel
ere omtrent 400 Sieler, store og smaae. Vælschubg Bye bestaaer af fem
mohrkirchiske Gaarde og nogle Huse. I hele Sognet er af mohrkirchiske, got-
torpiske, flarupgaardiske, tøstrupgaardiske og bælschubggaardiske Underdaner
med Tjenestefolk og Børn, ikke fuldt 500 Sieler.

- (o) Kirken fører Jomfru Marie i sit Scal; over Døren ere tre Jomfruer ud-
hugne, den rene med en Skaal i Haanden, hvilke menes at have bygget Kir-
ken. Her findes et Skilderie af Hr. Peter Balthasar Küsch, som i 57 Aar
var Præst hertil. I dette Sogn ligger Herregaarden Flarupgaard.

Schild. Wagerbroth. Scheggeroth. Brarupholz. Saustrup. Timmerholm 1 Gaard. Rugge. Fraulund. Bunderies. Starup. Starupgaard. Starupholz. Kumlund med en Vandmølle. Af Arrist 2 G. 2 H. Af Justrup 1 H. Ved Rabenkirchen 1 H.

Til dette Herred hører endnu:

Af Tøstrup Sogn udi Schlies-Herred: Arrist. Dersberg. Skorderup. Drult-Meyergaard. Wittkiel. Støtkebüll. Siebelundi.

IV. Schlies-Herred.

Dette Herred har sit Navn af Slien, som det ligger ved. Det er adspredt i den sydlige Deel af Angeln, indeholder nogle Byer af Süderbrarup, Voith, Føsterup, Rabenkirchen, Boren og Brodersbun, Sogner, har en god og frugtbar Jordbund, samt Jus Patronatus til de følgende tre Kirker, som forsynes af to Præster, da Voith og Süderbrarup kun have een. Herredsfogden i dette Herred er tillige Herredsfoged udi Fusingherred. 1472 den 16 Jan. pantsatte R. CHRISTIAN I. til Henrik Breyde Hr. Jachims Son, alt sit Gods i Borne Sogn udi Slesherred for 1234 Mark 12 Skill. Lybsk. De tre ommædte Sogner ere:

1.) Süderbrarup Sogn (p). Süderbrarup 11 Plove. Grosbrebel 4½ Plov. Winkelholm et Bondegods. Kleinbrebel 15 Huse. Brebel.

(p) Dette Sogns Jord er for det meste sandig, dog paa sine Steder blandet med Mergel og god sort Muld-Jord, saa her avles ikke allene Boghvede, Rug og Havre, men endog Byg, Hvede og fornemmelig Hør. Paa nogle Steder, hvor næsten hele Egnen er fuld af Dierge og Høge, findes i Dalene

ret

Brebelholz 7 Huse. Nottfeld Meyergaard. Holm 6 H. Rühholz 2 Huse. Blasberg 1 H. Dollrathsholz 12 Huse. Justrup 2 H. Roi 1 H. Dollraths Meyergaard.

2.) Loith

ret gode Fiske damme. Paa Rilder, Skove og Flintestene er her Overflødighed, men Torven duer ikke ret meget, da Moserne ere for vandige og fyldte med Træsumper. Af Silderbrarups Bye ligge 8 Plove under Gottorp Amt, 1 under det første Domcapitels District, 1 under det adelige Gode Tøstrup og 1 under det kongelige Kammergods Dollrath. Af Gressbrebel ligge under Gottorp Amt $1\frac{1}{2}$ Plov, til det første Domcapitels District 1 og til det adelige Gode Tøstrup 2 Plove. Winkelholm har tilforn været det største og flionneste Bøndegods i hele Angeln, men har nu tabt meget ved sine Skoves Afhuggelse. Af Kleinbrebel ligger et Huus under Amtet Gottorp, en under Domcapitelet, og det øvrige under Tøstrup. Brebelholz ligger allene under Gottorp Amt. Ved denne Bye ere to Pottemager: Ovne og et Teglbrenderie. Ved Meyergaarden Nottfeld stod for-dum en Bye af samme Navn, bestaaende af 3 Plove, men den er nu afbrudt og lagt til Meyergaarden. Af Holm hører tre Huse til Amtet, to til Domcapitelet og et til Tøstrup. Dollrathsholz, Justrup, Roi og Meyer-gaarden høre til Dollrath. Pleistrup har tilforn været en anseelig Bønder Bye paa 5 Plove, men for over hundrede Aar siden ødelagt og lagt til Dollrath, som svarer deraf til Præsten i Silderbrarup. Kirken er bygt af Kampesten, har et panelet Loft og intet Taarn, men kun et iidet Spir med en Veyrhane. Hovedbygningen er 50 Fod lang og 36 Fod bred, Choret's Længde er 24 Fod og Bredden 24 Fod. Stolene ere alle nye og eens farvede. Alteret er ogsaa nyt og smukt. I Waabenhuset staaer en Steen som har været brugt til Bievand, nogle udskaarne Billeder af gamle Messialtere og St. Jørgens gamle næsten forfaldne Hest. Paa Altergulvet ere tre Ligstene, den ene over Hr. Johannes Suwe, døde 1701 den 13 Jan. den anden over hans Kone Fr. Ellabe Suwen, døde 1713 den 24 Jan. og den tredje

2.) Loith Sogn (q). Loit Bye.

3.) Tøsterup Sogn: (r). Dersberg. Arrild. Velde. Schodderup. Stokkebüll. Bogelsang. Wiskel. Schweitholm. Krauselund i Huus. Schreperg i Huus. Splenburgg i H. Stanghef

N n n 2

trede over deres Son Hr. Johannes Suwe, som døde 1739 den 1 Dec. I Kirken er en muret Begravelse, som hører til Winkelfholm, og i Klokkerhuset tre Klokker. Til Hielp til den første Støbning 1682 blev af Kirkepengene givet 200 Rdlr. og af Herredsfogden Detlev Johan Puls 100 Rdlr. Denne Mand gav og 1649. 62 Rdlr. til den mindste Klokkes Forsærdigelse. Den næstefte er støbt 1675. Præsterne her til Stedet, saavidt vides, have været: 1) Thomas Jacobi kom hertil 1561. 2) Jørgen Ditmar kom hertil 1586, takkede selv af. 3) Peter Andresen kom hertil 1591 og blev 1605 kaldet til Preek. 4) Gabriel Prætorius blev Præst 1607 den 25 Mart. døde 1666 den 16 Maji. 5) Johannes Suwe blev Præst 1666 den 24 Jun. blev 1670 den 22 Maji tillige Præst i Loyth, døde 1701 den 13 Jan. 6) Johannes Suwe blev Præst 1701 den 16 Mart. døde 1739 den 1 Dec. 7) Georg Hinrik Sivers kom hertil 1740 og blev 1765 den 1 Nov. kaldet til Treia. 8) Johan Philip Görke fra 1765 den 25 Mart. I Kirkebyen og Grosbrebel ere her Skoler, og paa Markerne endel hedenske Altene og Begravelser. Tirsdagen, Onsdagen og Torsdagen efter Jacobi holdes her et meget berømt og folkerigt Marked, som endog besøges af Grever og Adelsmænd. Der handles fornemmelig med Heste, men dog ogsaa med Kramvare ic. Om dette Marked haves endnu Hertug FRIDERICHS Forordning paa Pergament dat. den 18 Jul. 1640 i Kirkens Archiv.

(q) Fra dette Sogn er ingen Efterretning indkommen.

(r) De fleste af dette Sogns Indbyggere høre til de adelige Gaarde Tøsterup og Mundhoff. I Kirken og Sognet er slet intet mærkværdigt; Af Præsterne vides Johannes Getherus, Hartvig Sure 1643, begravet i Kirken med sin Hustru Margrete Magdalene. Hr. Langelot 1778.

hef 1 Huus. I alt 34 Gaarde. Tøsterup Gaard. Rundhoffs Meyergaard.

V. Fusing - Herred.

Dette Herred har tilforn lagt under Bispedømmet Slesvig og Amtet Schwabsted, men kom 1702 tillige med Treia - Herred under Gottorp Amt. Det er kun lidet, men ligger i en frugtbar Egn, sønderst i Angeln, udi Sognene Kahlbye, Brodersbye, Tharsted, Loyth og Boren. Sit Navn har det af Landsbyen Fusing udi Kahlbye Sogn, og eyer Jus Patronatus til de to følgende Sogne, som begge staae under een Præst:

1.) Brodersbye Sogn (s). Brodersbye. Færgehøuset udi Missunde. Præstehuset i Missunde. Sonnenswau 1 H. Sternhügel

(s) Foruden de sædvanlige Slag Korn vøxer ogsaa gule Rødder og Kartofler meget godt i dette Sogn. Ved Missunde er og et Toldskød, som i ældre Tider ikke har staaet der, hvor det nu er. Her skal Kong Erik Plogpenning's Legeme være fundet 1250, og af de over ham læste Messer skal Stedet have faaet sit Navn Missunde, som skal være det samme som Missarum Undæ. Indbyggerne i Brodersbye høre deels til Schliesherred, deels til Domcapitelet, deels til St. Johannis Kloster i Slesvig. Her ligger og en frie Gaard, som tilforn har hørt til Unewad Gods, hvilken Hertug Hans den Yngre i Glyksborg forærede Fruen Anne Rantzau, og maae endnu Hertugen svare Contribution deraf. Paa dens Grund ere nu 5 Huse, Sonnenschau, Sternhügel, 2 til Brodersbye og 1 til Geelbyeholks henhørende. Paa Byens vestre Mark flyder en Bæk, kaldet Mühlengbach, hvorved tilforn skal have staaet en Mølle; Der sees og endeel hedenske Steen-Altare og Begravelse, af hvilke her i Sognet haves en Mængde. Paa en anden Mark, som kaldes Dorg, sees endnu en Vold 1000 Skit lang, som efter Sagn skal

hügel 1 Huus. Breckenrude to halve Gaarde. Rajim to halve Gaarde. Geel. Geelbyeholsh. Goldtroff.

2.) Tharsted Sogn (r). Tharstedt. Akeby. Naadland 1 Huus. Riisballig 4 Huse.

N n n n 3

VL Treiaz

skal være opkastet af Dronning Margrete. Breckenrude hører til Jusing- og Rajim til Schlies-Herred. Af Geel hører en heel Gaard til Jusing- og $\frac{1}{2}$ Gaard til Schlies-Herred; Det øvrige staaer under St. Johannis Kloster. I Geelsholsh er, som før er meldt, et frit Huus. Mellem Goldtroff og Brodersbye Mark flyder en Bæk, kaldet Hællbæk. I gamle Dage har dette Sogn været delet i to, hvoraf hvert har haft sit eget Capel, det ene i Brodersbye og det andet i Goldtroff, hvortil da og hørte Missunde i Cosel Sogn, paa hiin Side Eljen, og Hestoft i Ulaniß Sogn. Eljen skal da ved Præstehuset i Missunde have været saa smal, at man kunde gaae over den paa en Steen. I Kirken er foruden et gammelt catholsk Alter og saa et nyt, som tillige med Prædikestolen er givet 1726 af den Brückerske Familie. Paa Kirkegaarden er en Liigsteen over Hr. de Brückers til Missunder Førgelub. Tharsted Sogn blev i Hr. Adam Schröders Tid, som her var Præst fra 1634 til 1679, lagt hertil. Præstegaarden laae ikke ved nogen af Kirkerne, førend den i følge kongl. Rescript af 3 Sept. 1764 blev af nye opbyggt ved Brodersbye Kirke.

- (r) Jordbunden i dette Sogn er meget god, og i den tet forbiåbende Lønther-Aae [Drenbek hos Danckwerth] sanges skønne Krebs. Skove ere her i Mængde, men kun saa Torvemoser. Tharstedt Indbyggere høre deels til Jusing-Herred og deels til Domcapitelet. Her gaaer en Broe over Aaen, kaldet Schollerop-Broe, af den paa den anden Side liagende Bye Schollerup. Ved denne Broe har tilforn været en Mølle. Igiennem Byen gaaer en Bæk, som deler den i to Dele. Sønden Aaen er en Krøe, som tillige fra Arilds Tid har været et Krebsfanger-Huus, og dens Beboere kaldes altid Oxe. Akeby tilhørde Domcapitelet. Af Riisballig hørde et Huus til Dom-

VI. Treia - Herred.

Dette Herreds Plove ligge for det meste adspredde i Glensborg Amt udi Husbye, Hannerwitt, Jordel og Eggebek Sogner. Hertil hører kun et eneste Kirkesogn, som for har hørt til Schwabsted.

Treia Sogn (u). Krohuset. Hoim 4 H. Breckentoh 1 H. Øster-Treia 12 H. Krau 3 H. Nedderwatt 2 H. Grächt 4 H.
Herreds-

Domcapitelet og de tre andre til Fusingherred. Dette Sogn har tilforn lagt under Bispestolen og Schwabsted Amt. En schwabstedisk Herrestoel er endnu i Kirken og lige over for en Indskrift paa Væggen, hvoraf sees at Hr. Henning Reventlau, kongl. Raad og Amtmand i Schwabsted 1676 har ladet Kirken male og udjire. Her ere to Altare og to Jern Lysekroner. Paa den nordre Væg hænger en sort Fane med Kaarde og Sperer over Hans drif Diderich Cay Diderichsen, som paa Væggen er afmalet ridende paa en rød Hest. Han døde 1670 i Slesvig, da han efter et Veddemaal lod sin Hest springe over den store Brønd paa Hestetorvet. I begge disse Sogne prædikes Tydsk, men tales fordervet Dansk. I Tharsied Sogn ere endnu endeel hedenske Grav- og Offersteder i Behold, skjønt mange ere ødelagte, og de af dem udbrudte Stene anvendte til andet Brug.

- (u) Dette Sogn ligger vesten for Arensherred og har kun middelmaadig Jordbund, men dog baade Skove og gode Græsgange. Herredsfogden er tillige Herredsfoged i Arensherred og Fogderiet Dollingstedt. Kirken som er indviet til Sanct Nicolaus, skal være bygt 1400 af tre Somfruer, og 1608 giort større af Amtsforvalter Wilhelm Nieman. 1603 er Altartavlen givet af Stiftsfoged Diderich von Fehr. Paa Kloffen sees Karstallet 1590. 1757 blev Kirken atter indviet og prydet med et nyt Taarn, hvis Ket kostede Kirken 3309 Mark 9 Skilling. Her sees tre Malerier, et hvor Christus har sit Kors, givet 1683 af Herredsfoged Henrik Funk og tvende andre geistlige Stykker, desuden i Choret Præsten M. Joh. Richters Portrait

Herredsfogdens Gods fire halve Gaarde. Treen. Treia 3 Huse. Vester-Treia. Jordle 1 Huse. Gosholtz 4 H. Geilwang 3 H. Splang 2 Gaarde. Schipschau $\frac{1}{4}$ G. Harenburg 1 G. Vester-Krohuset.

VII. Mohrkirchen Amt eller Herred.

Dette Amt eller Herred har ingen Kirker under sig, men Amtets Indbyggere søge de Kirker i de andre Amtet, hvortil de ligge. Siden 1752 har det selv havt sit eget Ting og sin egen Herredsfoged, som tillige var Amtsforsvalter. Ved Patent af 1 Nov. 1777 bleve dette Amts Plove, som med Fogderierne Langstedt og Carlswraa udgjorde 100 $\frac{1}{4}$ Plov, lagte under de Landskaber, hvorudi de vare beliggende, saaledes at der kom til Gottorp Amt, under Navn af Mohrkirchen-Herred

	“	“	“	“	41 $\frac{1}{4}$
Glenborg Amt	“	“	“	“	41
Landskabet Bredsted	“	“	“	“	$\frac{1}{2}$
Tønder Amt	“	“	“	“	16
og Apenrade Amt	“	“	“	“	1

hvilket ogsaa ved hvert Amt er anmerket. Det indeholder:

1.) Det egentlige Gods Mohrkirchen, som bestaaer af Hovvedgaarden Mohrkirchen og Meyergaarden Schirxdorf, som begge ligge i Boel Sogn. Dets Godser ligge deels udi Boel Sogn, deels i Struxdorf og Nie-Herred, og have en frugtbar Jordbund. Det har,

trait omsluttende et Crucifix. I Kirken er kun en eneste Plagsteen over Hr. Andreas Hansen død 69 Aar gammel, efter at have været Præst i 43 Aar og hans Hustru Margrete døde 1626 den 5 Jun. Hennekinus de Treia, armiger Slesvicensis diocesis nævnes 1376 og Claus Plog to Romer i Dorpe Treia 1512.

har, som før er sagt, tilforn været et Antoniter-Kloster, oprettet strax efter 1391. Om Klosteret kan jeg meddele disse Efterretninger:

1391 folgte Marquard Brokdorp, Bæbner, til Broder Peter og St. Antonii Ordens Convent i Tempsin den hof zu Morker, dat velt tho Spentinge, und dat velt tho Buchstorp, mit alle den Thobehöringen, de dartho belegen sind, unde tho belegen hebben gewesen von oldinges, also mit der Molen, mit den drey dicken de dartho gestowen sint, mit Akeren, mit Wischen, mit Weyden, mit holten, mit watere, mit Stovinge, mit vischereyen, mit Inweghen, mit Uthweghen, mit Landschedingen, also dat sülue gutt an sinen Veltmarcken unde Scheden begrepen unde gelegen, beyde mit Nate unde mit Trogge, vortmehr mit aller vryheit unde nütlichkeit, also dat selve goet Emeke Leembeke, und Luder, Hartuich unde Uwen Lembeke, Emeken Kindere, unde ere Vorfahren, unde best an alle sinen Sreden besetten hebben, de se daranne hadden, unde Herr Uwen Rewentlow tho vorscrevener ordens Sunte Antonius Hant vor den vorscrevenen Kinderen Emecken Lembeken unde eren rechte Erven gekofft hadden.

1462 blev Norderbrarup Kirke i Angeln lagt her til Klosteret.

1463 antog Paulus Wynter Procurator Domus & Curie Morker Sti Anthonii Viennensis Christiern vamme hagn og hans Hustru Birgitte i Fælledskab af alle Ordenens gode Gierninger.

1466 stadfæstede Kong CHRIST. I. det om Klosteret udgaaene pavelige Brev.

1467 folgte Reymer Sestede Hr. Ortes Søn, Klosteret sin Gaard i Rysbuen med Mølle og Mølledam, samt 2 Mark Gulds Jorder i Strøffstrop Mark, samt mere Gods i Bole og Bolechorow for 1850 lybske Mark.

1468 antog Frater Johannes Gylken, Nuncius Generalis & Procurator Domus ac Curiae Sti Anthonii Morker, Vicarius Slesvicensis, Asler Ericsson og hans Hustru Benith, i deres Brederskab.

1470 gav Kong CHRISTIAN I. Klosteret Præstoe Kirke udi Sieland.

1483 antog Paul Wynter og Conventet Dronning Dorothea i deres Broderskab og lovede aarlig at holde en Vigilie for hende og hendes Forældre, da hun havde givet dem 300 Gylden.

1484 stadfæstede Kong Hans og Hertug Friderich Klosterets Privilegier.

1510 blev Morkerke-Gilde stiftet. See Westphal. Mon. ined. Tom. IV. col. 3387. og Dän. Biblioth. T. VIII. p. 189.

2.) Sogderiet Langstedt, som har sit Navn af en Bye udi Eggebek Sogn. Dets underhavende Gods ligger deels i Glensborg Amt, deels udi Landskabet Bredsted.

3.) Sogderiet Carlskraa har sit Navn af en Bye udi Slupherred, Bulderup Sogn. Dets Underdaner boe adspredte i Tønder, Glensborg, Apenrade og Haderslebhuus-Amt.

De adelige og privilegerede Gaarde og Godser i dette Amt, ere ^{Adelige} efter alphabetisk Orden følgende: ^{Godser.}

Bøelschubye, Strupdorffherred, Boel Sogn, bestaaer af en adelig Plov, som 1651 blev skilt fra Røst, og 14 Mark Guldts privilegeret Selvney-Land, over hvilket af Besidderne er kiøbt Privilegier, Friheder og Rettigheder af det da værende Lands Herskab, hvilket siden er stadfæstet af de følgende Konger og Hertuger. De 14 Mark Guldts Privilegier strekke sig til alle Oncra og Afgifter udi Krigs- og Freds-Tider, i hvad Navn de have kand. I Henseende til den adelige Plov har Godset Jagtfrihed, samt Fiskerie i Boholker-See og de Districter Godset ligger i, hvilken Frihed for 30 Mar ved

en allerhøiest Dom er bleven stadfæstet. I Henseende til det privilegerede Gods er det tillige et Cancellie-Gods. Den første Besidder af det privilegerede Gods var en vis Bornholtz, derefter Claus Hansen, eyede hele Godset 1651. Hans Søn Frid. Adolph Hansen von Ehrencron. Hans Enke solgte det 1739 til Jacob Petersen, som døde 1775. Nu eies det af begge hans Sønner Hans Peter og Johan Friederich Petersen. Godset contribuerer altsaa i Landtaxten kun for een adelig Plov. Paa dets Grund staae endeel deels reent ud solgte, deels endnu Tieneste svarende Huse. Omtrent 50 Røer og 8 til 10 Heste kan her græsses. Til Gaarden horer en sinuf hvælvet Begravelse udi Boel Kirke, samt en Begravelse Plads paa Kirkegaarden.

Bornerkoeg, norden for Meggerkoeg, grændser til Hollingssted og Bergenhusum Sogne. Den har slet Marssland, som for det meste bruges til Eng og Høeavl; men meger liden Algerland, deels for den sumpige Grund, deels for den dybe Belliggenhed, efterdi det bestandig tilflydende Vand ikke ganske kan udbringes ved de Beyrmøller, som derfor ere opbyggede. Octroyen er udstædt den 12 Martii 1762 og er indrettet efter den Nordstrandke, samt den ved Norder-Dinmarfsken liggende Hedewigskogs. Derudi er den tilstaaet saavel Politiets Forvaltning, som den borgerlige og piintlige Jurisdiction, foruden andre Rettigheder. Denne Kog har og fort Navn af Carl-Friderichs-Koeg og tilhørt Grev Reventlou.

Fahrenstedt, Strurdorffherred, Fahrenstedt Sogn, var tilforn et Cancellie-Gods, men blev i Januario 1764 oprettet til et adeligt Gods med alle muelige adelige Privilegier. Men i steden for at det tilforn stod for 3 Plove, blev da 1 tilsat, saa at det nu contribuerer af 4 Plove. Bygningerne ere store, smukke og anseelige. Der har en Mængde Skove, bestaaende af skønne store Ege- Bøge og Elle-Træer, samt Tørveffier. Jordbunden er god og frugtbar, saa-
vel

vel til Korn: Aal, som til Græsning, da her ere mange Enge, som alle om Vinteren kan sættes under Band, hvorpaa holdes 100 Styk: for Hornkvæg, foruden de fornødne Heste. Underdanerne bestaae af Festerønder, som ugentlig visse Dage maa komme paa Gaarden, for at arbejde enten i Marken eller i Læden. Til Godset ligger frit Fiske: rie udi Længen: Jøstetter og Ræventholter: Søe. Af Eyerne vides: Derlev Clementzen til Jahrenstæde 1507. Fr. Cathrine von Ahlefeld. Den nu værende Eyer er Baron Friderich Carl Gersdorff, Oberst og Chef over det danske Liv: Regiment Ryttere.

Slarup eller Slarupgaard, Strupdorffherred, Norder: Brarup Sogn, har sit Navn af Bøndebyen Slarup, hvoraf endnu en: deel er tilovers. Godset bestaaer af 7 Plove, hvoraf de 5 have ade: lige Friheder. Hovedgaarden som er bygt i forrige Aarhundrede, er smuk og varig opført af Grundmuur, tillige med Meyeriet, hvorpaa holdes 100 Koe og 18 Heste. Grunden er god og frugtbar baade til Korn: og Høeavl. Godsets Underdane boe deels udi Norderbrarup Sogn, i Kurrup og om Gaarden; men tre Gaarde ligge udi Boel Sogn, og af dem staae de to under Ober: og den tredie under Land: Retten. Godset har alle adelige Friheder med Jagt, Fiske: rie &c. Dertil ligger og en temmelig Deel Huse, som for det meste ere reent ud solgte, udi begge Sognene Norderbrarup og Boel, i hvilket sidste Sogn hertil horer en Kroe og i Kirken en indelukket Stool. Eyerne have været: Oberste Røepstorff. Oberstlieutenant Daniel Rantzau til Wesselberg. Hans Enke Friderica Amalia von Baudissin, døde 1769 96½ Aar gammel. Efter hendes Død blev Godset af Arvingerne, nemlig Frue Oberstinde Grabow og Frue Priorinde Rantzau i Preeh, solgt til Fr. Oberstinde von Wedderkop, som nu besidder det.

Grumbye, Strupdorffherred, Tolk Sogn, er et for over hundred Aar siden af frit Selveyer: Godser sammenkøbt Gods, som

den 8 Febr. 1682 blev privilegeret af Hertug CHRISTIAN ALBRECHT, og fritaget fra alle Onera og Afgifter, hvilket siden ved hver Regierings-Forandring er stadfæstet. Under 20 September 1665 folgte Priorinde, Provst og samtlige Conventualinder i St. Johannis Kloster for Elessvig en heel Gaard i Tolk og et Huus i Bochway hertil, qvit og frie for alle Tienester og alle landsherskabelige Afgifter, hvilket Kiøb af Kong FRIDERICH III. og Hertug CHRISTIAN ALBRECHT den 2 Dec. 1665 allernaadigst blev censfirmeret. Ligeledes horer hertil en contribuatel Domcapitels Gaard, og en halv Vicarie-Gaard, som ved kongel. Erklæring af 18 Dec. 1730 ere fritagne for Magazinforns Svarelse, samt Høe og Halm-Penge, Landgilde, Jordskyld, Wgt og Arbeide. Dog maae den halve Vicarie-Gaard nu baade svare Wgt og Landgilde. Den 7 Februarii 1660 gav Hertug CHRISTIAN ALBRECHT Godsets Besidder frit Jisterie paa Langen- og Ravenholkers Soe, hvilken Frihed det kongel. Rentekammer for nogle Aar siden har skilt Gaarden ved. Hovedgaardens Bygninger ere smukke og opførte i Aarene 1710 og 1711. Den halve Vicarie-Gaard udi Grumbye, den anførte klosterlige Gaard i Tolk, og en Mark Gulds Jord, som ligeledes er kiøbt fra Tolk, ere nu indrettede til 4 Gaarde, som svare Høverie, og 8 Huse, hvilke ligeledes ugentlig gjøre nogle Dages Arbeide. Til Gaarden horer og nogle Jnderste-Huse, en Kroe i Grumbye, en Kroe i Tolk og nogle smaae Huse. Besidderne have været: Claus Hansen og hans Søn af samme Navn. Hans Sen Friderich Adolph Hansen von Ehrencron, Gesandt i Spanien. Den nu værende Besidder er hans Søn Carl Gustav von Ehrencron, som 1760 lod opføre en liden Meyergaard kaldet

Lück, for omtrent 24 Røer; Denne Meyergaard blev 1660 privilegeret som et frit Huus (Råthe).

Meggerfogn grændser til Kropp samt Bergenhusum Sogner og ligger sønden for Bormerfogn. Den er octroperet den 16 April 1701 af Hertug FRIDERICH, men er i øvrigt af samme Bessaffenhed og har samme Friheder som Bormerfogn. Dens Størrelse er 1640 Demather.

Nottfeld, Schliesherred, Syderbrarup Sogn, er en Meyergaard, som hører til Hovedgaarden Dänischlindow; Dens Besiddet er Hertugen af Glyksborg.

Satrupholm, Strupdorffherred, Satrup Sogn, et stort adeligt Gods, med 3 Meyergaarde, Rehberg, Dødrup og Bunsbüll, var tilforn beboet af adelige Folk, hvoraf vides 1423 Biskop Henrik, som solgte Gaard og Gods for 1500 Mark Lybsk. 1435 Harvig Krummedige. Henrik Ahlefeld 1582. 1588. 1614. Kay Rumohr til Rost. Johan Adolph Kielman von Kielmanseck 1661 og hans Son Friderich Christian von Kielmanseck til Rohovede, døde 1714. Han solgte Godset til Hertug CHRISTIAN ALBRECHT, som 1685 atter solgte det for 74000 Rdlr. Specie. 1770 blev Godset sat paa offentlig Auction, samt 1771 deelt og stykkeviis bortsolgt, da og det meste af Bygningerne blev nedbrudt. Bønderne bleve da alle til Selveyere og hoveriefrie, imod en vis aarlig ansat Tact. Enhver Lødsener boer nu paa sin egen Parcele, og Jus Patronatus, som tilforn var ved Gaarden, er nu Kongens.

Tolk-Schuby, Tolk Sogn, Strupdorffherred, er et Cancelliegoeds, som tilhørte Justisraad Ericius, der solgte det til Commerceraad Joachim Diderich Schütt, efter ham en Ahlefeld af Marustendorff og nu Major Leverzau. Det bestaaer af en adelig Plov fra Dolroth og en halv contribuabel Plov, og blev allerførst samlet af Hofraad Petersen, som solgte det til foromtalte Ericius. Her kan holdes omtrent 100 Stykker Køer. Til Godset høre Neudorf og Bokier Byer, bestaaende af omtrent 20 Familier.

Winningen, Strurdorffherred, Moldenit Sogn, er og et Cancelliegods, og svarer ved hver Herskabs Forandring 200 Rdlr. Tilforn har det været en Bondebye af 3 Gaarde, som tilhorte Hertugen, der 1671 solgte det til sin Geheimt-Kammertjener og Amtsforvalter i Amtene Trensbüttel og Steinhorst, med de herligste Privilegier og den udtrykkelige Clausel, saaledes som Landets øverste Herskab selv kunde nytte, nyde og bruge det. Paa denne Grund har og Ejerne bestandig brugt baade Jagten og Fiskeriet. Den første Ejer har og lagt dertil en heel og en halv Gaard, samt 3 Huse med deres Kaalhaver. Disse sidste føre Navn af Blanckenburg, og ere særdeles berømte i begge Hertugdømmene, efterdi deres Beboere fra utænkkelige Tider af have havt den Frihed at modtage besøvede Fruentimmer i deres Huse, som efter deres Varselseng har fundet reise bort, uden at aabenbare Barnefaderen og erlegge de sædvanlige Leyermaals-Boder. I de sildigere Tider er og hertil kommet en halv Fæstegaard, saa at Godset nu bestaaer af en heel, to halve Gaarde og tre Huse, hvis Beboere ingen andre Afgifter svare, end Arbeide. De første giøre 6, 4 eller 3 Dages Hoverie om Ugen i Møne- og Sæderiden med 4 Heste, men ellers med 2 Heste, en Karl og en Dreng. De sidste svare fra Maj til St. Hans Dag 2 og fra St. Hans Dag til Michels Dag 3 Arbejdsdage om Ugen. Herforuden ere her frie Fæstebønder, som hvert halve Aar kan opsiges eller opsiges. Gaardens Jorder ere nu inddeelte i 10 Bange, hvoraf de 4 besaaes og de 6 bruges til Eng. Hver Bang er omtrent af 28 Tønder Rugs Udsæd, og 70 Køer, samt 8 Heste kan magelig om Sommeren gaae paa Græs, og om Vinteren føres med det her indavlede Høe. Den foromtalte Amtsforvalters Arvinger solgte Godset 1692 til Ritmester Blücher, denne igjen 1697 til Ritmester Ahlefeld, og han 1705 til Kammerraad og Fødsforvalter Strycher. Da hans Bøe kom til Concur,

kiøbte

Købte Geheimeraad og Ober-Marskalk Otte Blome Gaard og Gods 1717 paa offentlig Auction, men solgte det 1728 til den nu værende Eyers Fader Landraad Johan Ludvig Jügert for 12000 Rdlr. Å Gaarden staaer, som før er sagt, en af Kammerjunker Ahlefeld til Nioldenit Kirke testamenteret Capital af 50 Rdlr. som nu ved Kenternes Opleggelse er bleven til 200 Daler. Den nu værende Eyer er Herr Kammerherre Johan Henrik Jügert, Ridder og Vice-Cansler i Oberretten udi Gottorp.

Alf Amtmændene over dette Amt vides en flere end følgende:

Otto Split de grote Baget van Gottorp 1451.

Jacob Waldemarson, Staller i Eydersted og Amtmand paa Gottorp, døde 1552.

Jörgen von der Wisch 1631.

Baron Moritz Wilhelm Münch von Buseck, Ridder af Elephanten, Geheimeraad r. 1734: 1741.

Carl von Holstein, Ridder af Elephanten, Geheimeraad, Kammerherre r. 1742: 1747.

Bernhard Henrik von Pleßsen, Kammerherre, Conference og Landraad 1748 til sin Dødsdag den 28 Aug. 1767.

Johan Henrik von Ahlefeld, Ridder, Landraad r. fra den 9 Sept. 1767: 1770.

Joachim Ulrik v. Sperling, Ridd. af Dannebrøge, Kammerherre r. 1771.

Det

Det Sættende Capitel.

Om Amtet Hütten.

Amtet Hütten grændser mod Norden til Eliestrømmen, mod Østen til Landet Schwanzen og Dänischwald, mod Sønden til Eyderen og Hohnherred og mod Westen til Kropp og Arensherred. Men da et stort Stykke af Amtet, som ligger ved Eliestrømmen, hører til Haddebyes og Esel-Kirker, hvorved det er beskrevet, naaer de tre Sogne som herefter beskrives ikke til Elie.

Størrelse. Det er omtrent $2\frac{1}{2}$ Miil langt og ligesaa bredt. Jordbonden er temmelig god, dog ey at sætte i Ligning med Angeln og Schwanzen.

Jordbønd. Den østlige Deel af Vorbye Sogn ligger vel udi Schwanzen, men hører ey til dette Amt, men til de adelige Godser. I Amtet ere meget gode Skove og mange høje Bierge, hvoraf Trummelberg, Moelsberg og Lohberg ere de mærkværdigste. Heraf har Amtet, medens det endnu laaer til Gottorp Amt, ført Navn af Berg-Zerred, men derfra blev det i Aaret 1741 reent skilt og fik sin egen Amtmand, som indtil 1777 tillige var Amtmand over det slesvigiske Domcapitels Amt.

Skove og Bierge. 1575 nævnes Hans Blome Hardesfaget in Bercharde. Af Søer fortiener fornemmelig at mærkes: 1) Wittensee i Blinstorff Sogn, som omtrent er 1 Miil lang og halv saa bred, samt har ved en Bæk sin Udgydelse i Eyderen. 2) Büstensee er $\frac{3}{4}$ Miil, ligger lidet vestlig fra den forrige og er tillige med den bortforpagtet for en aarlig Afgift af over 500 Rdlr. De deri værende Bræsen ere i sær berømte, føres som

som Delicaterter til Hamborg og sælges der meget dyrt, ligesom de og her paa Stedet koster i Proportion af deres Størrelse fra 24 Skilling til 2 Mark Lybsk.

Til dette Amt blev ved Forordningen af 1 Nov. 1777 henlagt Landskabet Stapelholm med Hohnherred af Gottorp Amt, saa at dette blev et Amt for sig selv. Med dette Amt blev da og forbundet 9 Colonier og 3 Domcapitels Gaarde i Crummenort og Fockebeek. Beskrivelsen over disse tillagde Stykker følger efter Amtet selv.

For mange Aar siden stod dette Amt for 198 $\frac{3}{4}$ Plove, men ved Plovtaal. den almindelige Land-Matriculs Forsatning blev dette Tal nedsat til 152 $\frac{1}{2}$. 1776, da dette Amt tilligemed Landskabet Stapelholm henhørte til Amtet Gottorps 885 $\frac{1}{2}$ Plove, beregnedes det for 147 Plove. Til Hüttens Amt henhøre følgende 3 Kirker, hver med een Præst:

1.) Hüttens Sogn (a). Herren-Hütten Gaard 20 Plove.
Hüttens Kroe $\frac{1}{4}$ Plov. Hüttens Papiir-Mølle $\frac{1}{4}$ Plov. Breken-
dorp

(a) Kirken skalde først have været bygt paa Daken Seheraklint ved Nischepel, men er siden derfra forflyttet til hvor den nu staaer paa Marken. I følge en paa Choret's Søndre-Side staaende Indskrift er den bygt 1520. Indskriften lyder saaledes:

*Van der Gebors unsers Herren Jahr
Dusent Vüf Hundert Twintig openbaer
Hersuch Friderich to Holsteen u. Schleswig anbaer
Ledde den ersten Steen den XV dagh in,
December to der Hütten int Kaer
Gade u. Marie to eren
Sante Andreas u. Nicolaus, de groote Heren.*

Endskiant nu her staaer til hvilke Kirken er indviet, lader det dog efter en
paa

Dorp 17 $\frac{3}{4}$ Plov. Alshøpel og Bogelsang 12 $\frac{1}{2}$ Plov. Østerbun
15 Plove. Daandorff. Arckendorff. Ahlsfeld. Strepel 1 Huns.
Døstere

paa Altertavlen staaende Indskrift rimeligt at den og har været indviet til
de 11000 Jomfruer. Den lyder saaledes: *O sancta colonia Gaude Deo
grata Per undena millia Virginum donata, Que pro Dei gloria Sunt rita
parata, Pro quarum victoria Celus parata Sit nobis propitia Deitas beata
MCDXVII.* Man lærer i det ringeste heraf at Kirken er ældre end 1520.
Kirken er smuk, taft med røde Tagstene, og har adskillige papistiske Alder-
doms: Levinger, saasom en Vievands: Kiedel, en papistisk Altertavle ic.
Den har tilforn været meget rilig, men de kenserlige og svenske Soldater
have i forrige Aarhundrede plyndret det meste. Nær ved Alteret sees Præ-
sten Hr. Samuel Löschers Brøstbillede som her var Præst fra 1659 til 1711
den 18 April da han døde 87 Aar og 6 Maaneder gammel. Kirketaarnet
er opbyggt 1746, hvori er kun een Klokke, thi den anden blev 1670 omstøbt
til en Døbefont. Kalken og Patellen ere Sølvforgyltde, givne 1578 af
Amtesforvalteren Nicolaus Strompfert, og en mindre Sølv Kalk og Duff
af Giestgiveren Friderich Blume 1630. Paa Fonten sees Hans Henrik
Kielman von Kielmansecks Navn og Vaaben, med Aarstal 1670. Dø-
befadet er 1749 foræret af Riismand Henrik Hass i Eekersføhrde. Ved
Alteret er en Gravskrift over Præsten Johan Georg Löscher, som betiente
denne Menighed efter sin Fader fra 1712 til sin Død 1719 den 13 Oct.
Paa Prædike: Stolens Dør staar *Gesb Wenzins* Navn og Vaaben. Or-
gelværket er bekostet af Cay Brockdorff, hvis Vaaben og Navn findes
derover. Sognet er omtrent en Miil i sin Længde og Brede, men 3 Miil
i sin Omfærd, beregnes i Almindelighed for 77 Plove, og indeholder om-
trent 226 Ildsteder. Communicanternes Tal regnes aarlig for 1250.
Høttens Gaard har tilforn i de papistiske Tider været et Dominicaner Klo-
ster, og er siden blevet et Cameral: Dominial Land: Gods. Da det var
en Herregaard, vare Ejerne Hr Siverd Sestede til Høtten. Hans Søn
Reimer

Desterdamm i H. Endnu to enkelte Huse. I alt omtrent 14 M.
 Altsaa hele Sognet i alt ved 79 Plove.

Y p p p 2

2.) Bunn

Reimer Sestede levede 1473. Claus von der Wisch til Hütten, Amtmand i Rendsborg og Frue Magdalena Reventlou ved 1570. Erasmus Ahlefeld til Hütten Moll. Cimbr. litt. Tom. I. p. 16. Medens Amtet var fyrsteligt var her et Stutterie, da tillige den fyrstelige Ober: Staldmester, Amtmand og Amtskriver boede her, af hvilke vides: Ober: Staldmester Negendanck 1715. Amtmand Kielmanseck 1670, Amtskriver Thomas Esmarck 1621, Amtskriver Nicolaus Strompferdt 1678, Amtskriver N Richter til 1715. Derester er den kortsforpagtet til Ober: Staldmester Negendanck paa 3 Aar, til Oberst Ahlefeld til Lindau paa 6 Aar, til Justitsraad Richter paa 6 Aar, til Ritmester Cay Brockdorff paa 6 Aar, til Husfoged Abraham Barthum paa 15 Aar, og endelig Hr. Baron Carl Fersen og efter ham hans Enke Augusta Rumohr paa 10 Aar. I førstningen blev heraf aarlig svaret 1200 men nu 3500 Rixdaler. Af Hollandske Køer holdes omtrent 160 Støkker. Alle Amtets Indbyggere skulle hertil giøre Høverie, dog paa forskellige Maader. Gaarden bestaar af 9 Bygninger, som alle ere vel vedligeholdte og 2 Haver. Jorderne ere inddeelte i 12 Kobbeler, hvoraf de 7 aarlig tilsaes og de 5 hulle. Gissedamme her ere foruden ommeldte Søer, syv, hvoraf aarligen have en anseelig Fordeel. Paa Markerne ere mange Vierge og Høye, hvoraf ere udgravede Urner med Menneskebeen og et par Potter med Penge. Til Gaarden høre to store og to smaa Skove, alle vel forsynede med Træer, stort og smaat Vildt. Af Hüttens Kroe svares i Forpagtning aarlig 30 Rixdaler og af Papir:Vallen omtrent 140 Rixdaler. Her fabriqueres ey andet end Tryk- og groft Skrivpapir. Breckendorff er ved et Mellemrum af omtrent 100 Skrit deelt i 2 Dele, som kaldes Klein- og Groß-Breckendorff, dog høre begge disse Dele sammen til et Vondesogderie, og bestaa af omtrent 75 Jldsteder, hvoriblant en Skole og 2 Kroehuse. Til denne Bye hører

2.) Bünstorf Sogn (b). Bünstorf. Großwittensee. Kleinwittensee. Bistensee. Holzbuëge. Mohr. Borgsted. Lehmbach. Stein.

hører Søen Damsferdieck, hvori Vandet er rødbrunt, og af en særdeles Beskaffenhed, hvori Fisk en kunde leve. Paa denne Bøes Marker ere mange hedenske Mindesmærker. Aschepeel bestaaer af 57 Ildsteder. Paa dens Marker ere 11 Dierge, hvoriblandt Ascheberg er det højest og kan sees 2 Mile borte. Her ere og mange hedenske Høje tilovers. Østerbuu har 59 Ildsteder, paa sine Marker 16 Dierge, og nogle faa Alderdoms Levnin-
ger. Dandorf bestaaer af 26 Ildsteder, Vogelsang af 8. . Paa Pastorats Grunden ligger et eneste Huus, kaldet Redder, som tilforn har tilhørt Præsten, men i Aaret 1765 blev bortsolgt til Capitain Wasmer. Hele Sognet overalt har prægtige Skove, samt paa sine Steder Tørvestier, og mange Aaer og Bække, saa at her endog i de allerhedeste Sommer aldrig fattes Vand. De Præster som vides af dem der have forestaaet denne Menighed ere følgende: 1) Johannes Christiani 1608. 2) Johann Christian Sotrequell 1612. 3) Franciscus Ritter 1631. 4) Samuel Löscher 1659. 5) Jacob Pantel 1711. 6) Johann Hermann Alter 1744. 7) Johann Hartvig Haugen 1754. Indtil 1659 prædikedes her Plattysk, men siden Høytidsk, hvilket Sprog nu og bruges i Kirke-Dagerne, og de her brugelige Kirke-Ordinamenter. Dette Sogns Tiende stienkede Biskop Johan Bochholt til Canikerne i Slesvig.

- (b) Kirken er bygt 1660 men uden nogen Zirak, og er nu temmelig brøstfældig. Den har hverken Uhr eller Orgel. Af de tilforn opregnede Steder høre kun Kirkebyen Bünstorf, Großwittensee, Kleinwittensee, Bistensee, Holzbuëge og Stenter:Wille her til Amtet, Mohr og Schalendam til Gottorp Amt, Borgsted og Lehmbach til Rendsborg Amt, Steinwarff Halvparten til Sehested og Halvparten til Schirnau. Dette sidste Sted har tilforn været en Meyergaard til Sehested, men er nu en Gaard og Gods for sig selv. Her i Sognet ere to kongelige Søer, Wittensee og Bistensee, hvori fanges

Steinwarff. Schirnau Gaard. Schalerdam Kroe. Stenter-Mølle.
Schirnau-Bandmølle.

3.) Vorbuy Sogn (c). Snapmøl. Ruckendorff. Oldegods-
sefeldt. Niegossfeldt. Windebuy Gaard og Mølle.

II. Hohn-Herred.

Dette Herred grændser mod Sønden til Eideren og Rendsborg
Amt, og er næsten 2 Mile langt, og 1 til $1\frac{1}{2}$ Mil bredt. Det har
megen Hede og mange Møser, samt middelsmaadig Rug- og Bogs-
hvede-Jord. Dog har det smukke Skove, og god Lejlighed til Fæ-
drift, formedelsst de mange ved Eideren liggende Enge. Indbyggerne
drive en stor Handel med feed Lvæg og Heste. Her er og en See,

U p p p 3

kaldet

fanges alle slags Fiske og forpagtes bort paa visse Aar. Af Wittensee flyder
Bandet igiennem en saa kaldet Aae eller siden Arm eller Canal forbi Bunn-
storff hen til Schirnau, hvor Møllen har sit Vand deraf; men siden har
det sit Afløb ned til Eideren. I foromtalte Aae eller Udflod af Wittensee,
som omtrent er en halv Mil lang, og en fjerdedeel Mil bred, er en konge-
lig Aalekiste, som bortforpagtes til den Høystbydende paa 6 Aar. Stenter-
Bandmølle har sit Vand af Visten-Søen, som er noget mindre end den
førre, som allerede i Amtets almindelige Beskrivelse er anmerket. Her
prædikes Høytidssk og tales Placrydsk, som i hele Amtet. Hans Majestæt
Kongen har allene Jus Vocandi et Patronatus til denne Kirke og de to
øvrige i Amtet. 1464 pantsatte Claus von der Wisch, Hinrichs Søn,
Knabe, til Wittensee, sin Wy Hüttten Wittensee i Bunnstorp Sogn til For-
standeren for Helliga Handels Hospital i Eidsvige.

- (c) Dette Sogn ligger strax ved Staden Eckersbörde. 1403 nævnes Joh. Bo-
rislorp Rector Eccl. in Borby. Herfra er ellers ingen Efterretning ind-
kommet.

Kaldet Hohnersee, som er $\frac{3}{4}$ Meil lang og $\frac{1}{8}$ Meil bred. Dette Herred bestaaer kun af et eneste, men meget folkerigt Kirkesogn, nemlig:

Hohn Sogn (a). Byer: Hohn, Barstal, Elstorff, Westermühlen, Harndorff, Lohesöhren, Duvenstedt, Rikert. Enkelte Steder:

- (a) Dette Sogn har kun een Præst. Kirken har før hedt Kampen Kirke og staaet ved den gamle Flekke Windezir. Men da Kong CHRISTIAN V. i Aaret 1690 fattede det Forsæt at udvide Staden og Fæstningen Nendeborg paa begge Sider, afskøbte han 1693 Indbyggerne i Windezir deres Grunde og anviiste dem andre Pladser i Nendeborg. Windezirs Grund blev altsaa indbraget inden Nendeborgs Befæstninger, Kampen Kirke afbrudt og en nye opbyggt i Hohn. 1429 nævnes Villa Nuhile in parochia Campen, og 1403 Joh. Vibianus rector Eccles. in Cambe. Nendeborg Borgere fik 1539 Windezhier i Campen Sogn. I følge et 1693. 27 Jun. i Kiøbenhavn sluttet og den 12 Julii c. a. i Gortorp underskrevet Forlig fik Hertug CHRISTIAN ALBRECHT for sin halve Andeel i Windezir, bestaaende af 4 Møse, samt Kirkens, Præstes og Degne:Gaardens Opbyggelse, 6 Møse og 6 Huse af det første Domcapitels District, samt 2500 Rdlr. i Contant. Denne nye Kirke er bygget af en $2\frac{1}{2}$ Steen tyk Brandmuur, er 22 Fod høy, 96 Fod lang og 40 Fod bred. Strax ved den imod Vesten staaer et Træ:Klokketaarn, 100 Fod høyt foruden Stangen, hvorpaa Ruappen er sat fast, og er 18 Fod høy. I dette Taarn hænger en Klokke, som vejer 1223 Pund. Kampen Kirkes gamle Zivater ere alle anvendte og paa nye opsatte i denne nye, som tildeels sees af Alteret, hvilket 1593 er givet af Herredsfogden Hans Ohm, og siden fornyet af hans Sønnesøn Herredsfoged Detlev Ohm. Det forestiller Christi Lidelse i ophævet Arbeide. Ved Alteret er Fonten af Steen givet 1690 af Peter Thörning, Skipper og Handelsmand i Nendeborg. Ey langt derfra Præsten Hr. Caspar Theodor Frickius Portrait, som døde 1727. Ved Siden af Prædikestolen et Skilderie, forestillende den yderste Dom, skienket 1708 af Claus Thörning i Barstal.

Steder: Færgehøuset, Mosehuset, Damkate, Duten, Ahrenstede, Wittenbergen 2 Huse, Ahrenshorst 2 Huse, Sorgbrügge. Colonier: Julianenberg, Königsback, Königshügel, Königsberg, Friskholm, Christianholm, Sophienberg, Prinzenmoor.

III. Landskabet Stapelholm.

Stapelholm skilles mod Sønden og Vesten fra Landskabet Nord-Ditmarcken ved Eider-Floden (*), mod Norden fra Landskabet Eidersted, Amtet Schwabsted og en liden Kant af Amtet Husum ved Ereen-Floden, og mod Østen fra Hohn- og Kropphered, samt Megger- og Bormer-Kog udi Amtet Gottorp ved adskillige smaae Strømme, saasom Sorg-Floden, Rehnslusen og Omløbsstrømmen [die Umleitungsstrom]. Dog have disse Grændser i gammel Tid været anderledes, da Zielenhemme og Zielesborg i Ditmarcken, Fresenfog, paa hiin Side Friderichstad, Friderichstads Grund selv, Halvparten af en Øe i Eideren og Oldenfog hørte her til Landskabet: ligesom tværtimod Indbyggerne i Hude have besiddet Huderingsfenne og Huderhemmen paa Nordstapels Mark, og Dimerfkerne ligeledes et nu ubekendt stykke Land paa denne Side af Eideren. Desuden har og Landet førend Røgerne bleve anlagte og det meget Vand afledt, havt en gandske anden Anseelse.

og gamle
Grændser.

Landskabet Stapelholm har i de ældste Tider været en Øe, som sees af Danckwerths Kort over det gamle Nordfrisland. Den første Oprindelse til dets Beboelse menes at have været Skovene; thi da her fandtes store Skove og Stedet laae beeyndigt til Udfibelse, bleve her

Ældste Beboelse.

(*) Denne berømte Flod findes og udi gamle Breve og Krøniker at være kaldet Egidur, Hegdora, Ægisdyrn, Egdora, Eidora, Eigdora, Egidora, Heydora, Eida, Agidora, Egera og Eildora.

her af Engellænderne anlagte to Ladepladse [Stapeler] nemlig Nord- og Navn. Syderstapel, hvoraf Landet har sit nu værende Navn. At dette allerede er skeet i de hedenske Tider, skönt Landskabet ellers skal være sildig beboet, ses af de Offersteder som her endnu findes, og de Urner, som undertiden af Jorden opgraves.

Størrelse. I sin største Længde er dette Landskab $2\frac{1}{2}$ Miil, og i sin største Bredde 2 Mile. Møstallet er ofte forandret. I de ældre Tider bleve Indbyggernes aarligen ansatte til Skatter og Afgifter efter deres Formue, uden nogen fastsat Takt, hvilket forarsagede stor Misundelse.

Møstaf. I det syttende Aarhundrede blev det snart sat paa over 252, snart paa 252, og snart paa 200 Møve. 1706 blev det atter sat paa 252 Møve, dog med den Forskiel, at en stor Deel privilegerede Gaarde, Huse og Landgodse bleve undtagne fra Afgifter. Samme Aar blev og efter det fyrstelige Kammeris Førestilling forfattet en nye Landtact, i hvilken alle Landgodser af den dertil forordnede Commission bleve ansatte for visse Penge, nemlig af hver 100 Mark i ordentlig Contribution, samt 46 Skill. $4\frac{1}{2}$ Penge i Kroner, samt i forholdet Contribution 3 Skill. 8 Pg. ligeledes i Kroner. I Aaret 1766 bleve Huusmændene 100 Mk. estergivne, og nu bestaaer Landskabet af 248 Møve, som svare 1001345 Mk. 15 Sk. $8\frac{1}{8}$ Penge, det er for hver Møve 4016 Mk. 11 Sk. $4\frac{1}{4}$ Pg.

Afgifter. Da der i Aaret 1751 blev forfattet en nye Jordebog, indeholdt Landskabet 12752 Demather, 3 Saater, 13 Roder og 12 God. Ved Folkemængdens Optællelse, som skede den 15 Aug. 1769, befandtes at her i de tre Sogne Syderstapel, Bergenhusum og Ersde i alt vare 3963 Menneffer.

Jordebond. Stapelholm bestaaer af Marf, Mose og Geest. Marfken som ligger ved Eideren, Treuen, Sorgstrømmen og Nehnslusen, er næsten ligesaa god som den Eiderstedske, bruges til feed Græsgang for Creaturet og frembringer Hvede, Vinterbyg, Havre, Bonner og Roer,

Noer, hvoraf de sidste i sær vore saa overflodig, at et Aars Grode af dem i frugtbare Aar kan betale hele Algeren. De beste vore ved Serh, og ere vidt og bredt bekiendte. Hornqvægs Avlingen er af desto større Vigtighed, som endeel Jord ey kand nyttes til andet. Af Moserne graves en god Deel Tørv, som deels forbruges i Landet, deels til Lands og Vands bringes herfra. Gæsten, som er midt i Landet, er sandig, men dog tildeels meget frugtbær. Saavel herfor, som fordi der ikke er meget af den, pleyer den aldrig at overhvile, men blot giødes, og hvert sierte Aar, ligesom Marsken, sommararbeides, det er om Sommeren 6 til 7 gange ompløyes. Den er og skicket til Gædrift, og frembringer Byg, Rug, Havre, Erter og Hør. Desuden nyttes Leeren til Teglbænderie, og den hvide Sand bliver opgravet og forhandlet af fattige Folk, ligesom og den meget ringe Hede bruges til Græsgang for Saar.

Egentlige Bierge ere her ikke, dog ligger Gæsten hist og her saa Bierge og høi, at man fra den kan tælle 20 Kirker. Det saa kaldede Twie-^{Høje.} berg mellem Nordstapel og Erfderdam, samt Sandbjergene ved Borgen, ere uden Tvivl de høieste Egne. Mellem Syderstapel og Nordstapel, samt imellem Nordstapel og Bergenhusum findes Offer- og Gravhøje, hvoraf man har faaet Urner og andre Oldsager. De første kaldes Ulfobierge, og de andre fem Bierge. I Bergenhusumer Skov findes og nogle gamle Begravelse-Høje, som intet bestemt Navn have.

I Syderstapel Sogn, har imellem Syder og Nordstapel været Skove. en stor og tnf Skov, der uden Tvivl har været hellig, efterdi man endnu efter Skovens Forstyrrelse og Ombændelse til Møgeland seer Offerbierget og adskillige Gravhøje, hvoraf for nogle Aar ere oppløiede adskillige Urner. Imellem Nordstapel og Bergenhusumer Skov har været den saa kaldede Nordstapeler-Bust, hvilken saavel som en i

Nordvest fra Syderstapel liggende Skov, nu er af ringe Vigtighed. Desto vigtigere ere de andre Sognes Skove: Bergenhusumer Skov er stor og anseelig, og deles i almindelige [Staven:] og private Jndhegninger, hvoraf disse føre Navn af deres Besiddere. Af dem fortælle at merkes: Nines Herren Karf tilhører Landets Overighed, men er kun ringe. Bischofsborg har tilforn tilhørt Biskoppen udi Slesvig, men er nu, tillige med Stiftets øvrige Gods her i Landet, overladt Jndbyggerne. I det District af Skoven, som hører til Landsbyen Håls findes omtrent 10 med Stene omsatte og med Buske begroede Gravhøje. I Erfde Sogn ere følgende Skove: Erfder Skov, hvoraf Kirken ejer et Stykke, og Kongen et andet, som kaldes Jvangsigfus, og er forbrudt af en Mand, navnlig Wulff. Barger- og Schepperner-Skove ere af ringe Betydning. Ramholm den smukkeste Skov i Landskabet, tilhører Meyergaarden Vals horn. Grevenhorst ved den nordlige Side af Moseedammen ved Erfder Skov har tilforn tilhørt omtalte Wulff og er nu Kongens. Over disse to sidste har den kongel. Skovfoged i Erfde Opsyn, ligesom og Landfogden tillige er Huusfoged i Landskabet.

Jagt. For nogle Aar siden var Jagten af temmelig Vigtighed, men tager nu meget af, dog maae endnu adskillige Byer holde Bogtere, for at holde det store Bildt fra Kornet. Hederideren boer i Skovhuset ved Bergenhusumer Skov, og Landfogeden har frie Jagt efter det smaae Bildt paa Marsken.

Floder. Eideren, Trenen, Sorgen, Omlødestrømmen, Rehnslusen, løbe omkring Stapelholm; men den store Sluse, den nye Sluse og Oldenkogs Vandledning løbe igiennem den. Om hver af Disse maa handles lidet omstændeligere:

Eideren. Eideren, en fiske- og flod med Ebbe og Flod, gaaer i adskillige Krumninger med sin søndre Arm (thi den nordre er ikke mere til) mellem

lem Stapelholm og Ditmarsken til Eyderstedt. De stapelholmske Diger begynde ved Hohnerherreds Grændser. Af Landskabet føres Vandet giennem 10 Sluser umiddelbar ud i Floden. Ved Hohnerfærge, Bergen, Eyderstapel, Tielhemmen, Palhude og Bøsbottel ere Færger over denne Flod, men ingen Broer.

Treenen gaaer fra Gottorp Amt mellem Stapelholm paa den Treeneene, og Husum og Schwabsted Amt, samt Landskabet Eydersted paa den anden Side. Digerne begynde ved Skovhuset, skiont dog paa hiin Side sees Levninger af den Bergenhusumske og Wohlder Marks Diger. Efter at denne Flod ved Friderichstad igiennem tre Sluser er faldet ud i Eideren, har den ingen Ebbe og Flod mere. Den bruges fornemmelig til indenlandsk Producters Udførsel. Paa den stapelholmske Side ere ingen Færger over den, og aldeles ingen Broer.

Sorgen kommer af Børner Søen, af hvilken Vandet ved Sorgen, to Møller bliver malet i den og de i den løbende Sluser. Den løber giennem Bergenhusumer Mark og omkring Meggers Søen, af hvilken Vandet ved fem Møller bliver malet i den, og løber derpaa ud i den Sluse, som siden skal omtales, men forfølger desuagtet sit gamle krumme Løb indtil Omledelsediget, hvor den endes, lidt fra den nu værende Sandsluse. Tilforn for en 150 Aar gif den lige til Eideren, og var baade stor og seylbar, hvilket den nu ikke er. Men da denne Sluse laae for høyt, tog man den bort, igiennemgravede i det Sted den nye Sluse og hindrede Sorgen saaledes i sit Løb giennem Omledelsediget. Giennem dette Dige brød den vel i Førstningen for at fortsætte sit gamle Løb, men med 20000 Gyldens Omkostning fik man endelig dette Hul stoppet. Paa den stapelholmske Side ere hverken Diger eller Færger. Imellem Bergenhusum og Meggersø gaaer en liden Broe for Fodgiengere.

Omløbs-
strømmen.

Omløbsstrømmen (Die Umleitungsstrom) er først gjort udi forrige Aarhundrede, paa det at det fra Amtet Gottorp og Hütten nedflydende Vand ey skulde alt for stærkt opfylde Sorgstrømmen, men herigennem ledes ud i Eideren. Den kommer fra Benbeck i Kroppherred, og bliver paa den vestlige Side af Sorgerfogs Beboere indskrænket i sit Løb, ved et 1600 Fod langt Dige, som kaldes Omløbsdæmningen. Alt dette skeer i Gottorp Amt, og den rører ikke den stapelholmske Grund førend den er gaaet igiennem Sandslusen, hvor den ey længer indspærres i sit Løb, men Diget gaaer fra den mod Vesten, og overfløder, som før er meldt, Sorgstrømmen. Herefter flyder den udi Sorgens gamle Canal imellem Stapelholm og Hohnsamt Kroppherred, ud i Eideren, og er i dette Løb seilbar, samt haver Ebbe og Flod. Stapelholmerne maa underholde den største Deel af foromtalte Dige, efterdi de besidde den største Deel af Sorgefogen. Ligeledes maae de og underholde Sandslusen, som ligger paa, og Lohmanns Broen, som ligger uden for Grændserne paa Veyen til Tetenhusen, dog giver Kongen hertil det fornødne Tømmers. Hvor den løber i Sorgens Canal kaldes den endnu Sorgstrømmen.

Rehns-
lusen.

Rehnslusen kommer fra Dorpsteds Marker i Kroppherred, udgjør Grændsen mellem Stapelholm og Bormersøe, og falder derpaa, ligesom denne Søes østre Sluse, ved Bergenhusum, udi Sorgen. Marfken ved denne Sluse hører til Sorgefog og har paa den stapelholmske Side ingen Diger. Over denne Sluse gaaer 2 Broer, hvoraf den ene kaldes Hundebroen, og den anden er for nærværende Tid ikke i stand; begge skal vedligeholdes af Bormersfogs Beboere.

Den store
Sluse.

Den store Sluse flyder fra Sorgstrømmen, giennemflier Landsskabet imellem Nordstapel og Erfde, overlader sit overflødige Vand til den nye Sluse og falder derpaa giennem den kostbare Steensluse ud i Eideren. At den allerede 1240 har været til, sees af Danckwerths

werths Kort over det gamle Nordfriisland. Man har og Efterretning at den tilforn har været seilbar og at Skibene fra Nendsborg have gaaet igiennem den til Sorgfloden og derfra igiennem dens gamle Udlob til Eideren igien, paa hvilken Fart man ved Hielp af store Jernringe har draget Skibene igiennem Steen og Sorgslusen. Paa Erfsderdam gaaer en prægtig Broe over den, men en anden, som skulde være ved den saa kaldede Jægerdam, og gif fra det bergenhusumske Skovhuus til Erfsderflov, er nu ikke mere til.

Den nye Sluse, som og har en smuk Broe ved Erfsderdam, Den nye
Sluse. kommer af den store Sluse, og flyder, efterat den strax har modtaget den saa kaldede Dührer, der afleder Vandet fra Nordstapelsøe, igiennem en stor Træsluse ud i Eideren. I det forrige Aarhundrede er denne Sluse igiennemgravet, da Sorgslusen blev aflagt, efterdi den store Sluse ikke kunde imodtage alt Vandet af Sorgstrømmene. Den har Navn af den nye Sluse til Forskiel af den gamle Sluse, som tilforn førte Vandet af Nordstapelsøe, løb norden for den nye Sluse og faldt endelig igiennem Hamborgersluse, som endnu er kiendelig, ud i Eideren.

Oldefogs Vandløb samler Vandet fra den ved Treenen liggende Mark, faaer paa Seth Mark Skikkelse af en Strom, flyder derpaa udi Oldefog og falder igiennem Oldefogssluse ud i Eideren. Oldefogs
Vandløb. Uden for denne Sluse kommer man paa fem smukke Broer over den, nemlig over Neuenwigsbroe paa Beyen fra Seth til Schwabsted, over Gerlandsbroe paa Beyen fra Seth til Mildestrommen, over Solfenslusen paa Beyen fra Seth til Friderichstad, over Holmersbroe paa Beyen fra Drage til Holmershof, og over Wilhelmsbroe paa Beyen fra Drage til Oldefog i Almindelighed.

Tilforn var her i Landstabet 5 Søer, nemlig Nordstapel-Søe, Søer. Meyen-Søe, lille Bergenhusumer-Søe, Megger-Søe og Bør-

mer: Søe. Men de tre sidste ere indtagne til Roeger, og om de to første skal siden handles.

Fiskerie.

Saa vel i omtalte Floder og Søer, som i Grave og mindre Bæde er en stor Mængde Fisk, men kun faa legge sig efter at fange dem, skönt Landet derfor aarlig giver en Afgift kaldet der Hæmspenning. Eyderlaxene fanges allene i denne Egn og Storrerne ere her baade store og temmelig talrige.

Haand-
værksfolk.

Den 31 Jan. 1762 talte man her 18 Tømmermænd, 14 Smede, 2 Murere, 38 Skrædere, 19 Skomagere, 6 Snekere, 1 Glasmester, 9 Hiulmænd og 3 Bodkere. Bryggere, Giestgivere, Høfere, Bagere og Møllere maa give aarlig Forpagtnings Afgift, ligesom og Teglbændere og Brændeviinsbrændere svare en aarlig Recognition og Grynmalerne Løse af deres Øværne. Men under 19 Mart. 1739 har Süderstapel Bye erholdt en kongelig Bevilgning paa den allerede tilforn af dem uden herstabelig Tilladelse brugte Brygnings-, Kroeholdens og Høferie-Frihed, imod en aarlig Afgift af 36 Rdlr. i Kroner. Et Teglværk ved Bergenhusum er nedlagt, et andet ved Süderstapel er endnu i Drift. Musicanterne i Landskabet maa og svare aarlig Penge. 1695 kjøbte Landskabet sig frie for den hamborgske Skarpreters Ismael Asthusens ubillige Fordringer ved at give 1 Rdlr. af hver Plov og 10 Rdlr. om Aaret, hvormed de fik det Privilegium at maatte selv tage Huden af deres Creature. I Borgen, Sielde, Ørsfald. Erfste boe for nærværende Tid Skippere, som have 34 Skibe, og fare dermed for det meste med Tørb og Brænde til Tønningen, Eidersted og Friderichstad, men sielden til Hamborg og Holland.

Historie.

Alt Stapelholm, saa længe det har været beboet, har hørt til Hertugdømmet Slesvig, kan ikke tvivles, men i øvrigt ere dets Tildragelser meget mørke og ubekiendte. Tiele var da den bedste Bye i Landskabet og Eperen af Tieleburg, et Slot som laae paa hiin Side Eideren

Eideren i et District, som endnu kaldes Zielenhemen, tillige Landets Øvrighed. Hvad som er blevet os tilovers om dets Skiebne er følgende: 1260. M. Regina, E. Dux Jutæ et A. frater eius Comitibus Holsatæ totam terram suam inter Sliam & Eidriam, vid. Svansio, Frethslæt, *Stapeleholm*, nemus Jernewith, & oppidum Reinoldesburg pro octo millibus marcarum puri argenti in majori ponderi oppignorant. 1414 gjorde Otto Skinkel til Zielesborg Oprør mod sine Herrer og plyndrede deres Lande, hvilket tvang Grev Henrik til at belejre Slottet, som han efter en haard Belejring erobrede og slejede. Otto Skinkel gik af Fjortredelighed i et Carreuser Kloster i Rostok. 1472 holdt Stapelholmerne med den uroelige Grev Gerhard af Oldenborg og belejrede med ham Schwebsted, under Anførsel af Hennike Wulff en Indvaaner i Drage. Men Kong CHRISTIAN I. Armee tvang dem 1473 til Lydighed, hvorpaa de fornemste Anførere bleve henrettede, saa nær som Wulff der tog Flugten til Ditmarsken. Til Straf bleve Ziele, Erfde og andre Stæder afbrændte. I Lande-Deelingen 1490 tilfaldt Ziele og hele Landskabet Hertug FRIDERICH. Efter det uslykkelige Slag i Ditmarsken 1500 rykkede Ditmarskerne ind i Stapelholm, erobrede Zielesborg, plyndrede Ziele, afbrændte Erfde, og anrettede en stor Ødeleggelse. Men i det derpaa sluttede Forlig fik Ditmarskerne den Deel af Stapelholm, som laae paa hiin Side Eideren, til evig Eje, og overlod derimod Stapelholmerne endeel Marsk-land paa denne Side af Eideren, hvoriblant Oldenbog uden Tvivl ogsaa haver været, efterdi man finder at Ditmarskerne der have græsset deres Køer. 1517 forenede Stapelholmerne sig om at sammenskyde endeel Byg, hvoraf enhver Husvert skulde give sin Andeel, for dermed at gjøre Hertug FRIDERICH en Foræring, som og i Naade blev optaget. Reformationen var her for adskillige Aarsagers Skyld meget vanskelig at indføre, ja Syderstapel Sogn forgreb sig endog saa vidt,

at de længe holdt deres første evangeliske Præst Henrik Riper i Fængsel og beskylde ham for at have staalet deres Monstrantz. Kong CHRISTIAN III. undersøgte 1534 Sagen, erklærede Præsten for uskyldig, dømte hans Fiender arelose, og antog dem først i Aaret 1535 til Naade igien, efter at de havde gjort Afbigt og fornonet Præsten for den ham tilføiede Skam. I Deelingen 1544 faldt Stapelholm i Hertug ADOLPHS Lod. 1559 den 12 April i den ditmarskiske Krig besatte Stapelholmerne Eyderen ved Tiele, Erfde og andre Steder, samt gjorde adskillige Indfald i Ditmarsken, som dog næsten alle bleve giengieldede. 1570 havde Stapelholmerne og deres Naboer nok at gjøre med Treuenens Stoppelse. 1606 var her Pest i Landskabet. 1614 havde det nær kommet til Ueenighed imellem Hertug JOHAN ADOLPH og Landets Indbyggere, som skulde arbejde et par Dage paa Gottorps Bolde, hvis ikke Hertugen i et Brev havde lovet dem, at det skulde ikke være deres Friheder til Hindre og at han i Naade vilde erkiende det. 1620 fik nogle Hollændere af Hertug FRIDERICH Tilladelse at bygge een Stad i Stapelholm, hvilket de iverksatte paa Seebyll, paa Drage Mark, og kaldte den Friderichstad. Disse Hollændere gave og Landet en ganske forandret Skikkelse ved nogle Søers Afledning og de kostbare Digers og Slusers Opførelse langs med Sorgstrømmen. 1623 bevilgede Landskabet Hertug FRIDERICH i 6 Aar tilsammen 17014 Rdlr. 34 Skill. 9 Penge til Afdrag paa hans Kammer-Gield. 1632 købte Landskabet af Hertugen Frihed for al Ægt og Tieneste ved Jagten, Møllerne og Palthorn undtagen, samt Stadsfæstelse paa alle dets gamle Privilegier. 1658 leed Stapelholm meget af de Svenske og Brandenborgerne, hvilke sidste tre gange udplyndrede Landet og bortrøvede Kirkenes Klenodier. 1669 gjorde Landskabet en Accord med Hertug CHRISTIAN ALBRECHT, i følge hvilken de gave ham 10000 Rdlr., hvorimod han eftergav dem deres

Restan-

Restancer, fornøede deres Privilegier og forfikkrede dem, at deres aarlige Afgifter, som vare 9072 Rdlr., aldrig skulde forhøjes. Ved denne og andre flige Accorder kom Landskabet i stor Gield, som endnu ikke er afbetalt. 1675 blev Stapelholm sat i Contribution af Kongen af Dannemark og forvaltet af Amtsskriveren Bernhard Münster i Schwabsted inden Fredens Slutning. 1676 den 30 Dec. blev her oplæst det kongelige Sequestrations Brev og 1677 den 4 Jan. en fyrstelig Protestation derimod, hvorefter begge Herrer vepelsviis under stor Straf lode forbyde at hjælpe deres Contraparter. Overtræderne af dette Forbud bleve af Kongen nogle gange afstraffede, indtil Taffsigelse: Fæst for Freden blev endelig holdt 1680 den anden Søndag efter Hellig Tre Kongers Dag. Den 9 Febr. i samme Aar blev holdt en fyrstelig Commission, hvori Betienternes Kænker bleve saaledes aabenbarede at baade Fogeden, Landskriveren, Diiggreven og Storfogeden alle fire bleve affatte. Disse 4 Betieninger bleve den 2 Sept. i samme Aar imod de stapelholmske Privilegier bortgivne til en eneste Fremmed, tilforn Borgemeester i Brunsvig, navnlig Herman Werken, som ogsaa siden fik alle de øvrige civile Betieninger i Landskabet. 1684 kom Stapelholm med andre Provincer, i Kraft af den da sluttede Reunion, under R. CHR. V. som og blev hyldet, men 1689 afstod Landskabet igien til Hertug CHRISTIAN ALBRECHT. 1697 blev Holmerskandse, samt to andre smaae stapelholmske Grændsefæstninger sleifede af de Danske. 1706 blev den nye Landtaxt givet, hvorom tilforn. 1711 Kjøbte Landskabet for 1500 Rdlr. af den hertugelige Regiering en Separations: Act fra Gottorp-Amt, saa at de ey mere skulde staae under Ammanden i Gottorp. 1712 yttrede Pesten sig her, saa at en Student den 12 Aug. i Sluderstapel Kirke blev ordineret til Pestpræst, dog greb den ikke om sig. I den derpaa følgende nordiske Krig har Stapelholm lidt meget, fornemmelig af Russerne; thi 1713 laae General-

Lieutenant Pflugs Brigade i Süderstapel, Seth og Drage, General-Lieutenant Bauers Brigade udi Ersde, Bergenhusum og Nordstapel, fra den 13 til den 26 Febr. De sidste af Russerne marcherede bort den 11 Mært., hvorpaa Kirkerne, som i nogle Uger havde staaet tilslukte, igien bleve aabnede, saa at den 19 Martii blev prædikeret. De under General-Lieutenant Bredendahl i Junii Maaned fra Friderichsstad og Eidersted tilbagekommende russiske Tropper borttog alle de Heste, som endnu vare tilbage i Stapelholm, dog fik Eghermandene dem igien, imod en anseelig Pengesums Erleggelse. I denne Krig kom Stapelholm med de øvrige hertugelige Lande under kongelig dansk Herredomme, som det siden er blevet under. 1714 fik Indbyggerne kongelig Befaling, saavel ved Haandarbejde som ved Regt at være behjælpelig ved Fæstningen Tønningens Masering. 1717 var her en stor Vandflod. 1721 blev Kong FRIDERICH IV. her hyldet. 1722 underkastede Landskabet sig igien Amtmanden i Gottorp, imod at maatte beholde sine Privilegier. 1726 tilstod Landskabet sin Øvrighed atter 10000 Rdlr. til Gieldens Afbetaling. 1751 og 1756 vare her to Vandfloder, som gjorde stor Skade paa Marfken.

Sprog. Nu omstunder tales her nedersachsisst og prædikes Høytysk. Det forste Sprog var for omtrent hundrede Aar siden i Brug paa Prædikerstolen og i Skrifter, da der i daglig Tale blev brugt en særdeles Dialekt, som nærmede sig til det Friesiske. Dette Sprog er nu reent afslagt og tales kun i Seth. Stapelholmerne have en god og ærlig Klædedragt, uden meget gammeldags Moder, næsten lignende de Ditzmarfers og andre Marfksfolks Klædning, hvilke de og i andre Maader have mange baade onde og gode Egenheder tilfælles med.

Kornmaal. Det Kornmaal, som man her hidindtil har brugt er det Friderichsstadsk. Tilforn førend denne Stad blev bygt, brugte man det Rendsborgske, efterdi den meste Kornhandel da blev drevet paa Rendsborg.

Amt:

Amtmanden i Gottorp var til 1777 tillige Amtmand i Stapelholm, og tilligemed General-Superintendenten i Rensborg, Kirkevisitator i Landskabet. Nu omstunder ligger Landskabet under Hüttens Amt. 3 Processer har Landfogden det første Forhør, og holder ordentlig hver Tirsdag Ting. Fra ham gaae Sagerne til det saa kaldede Ding und Recht 3: Bonden-Gericht, som bestaaer af Amtmanden og 12 Selveyer-Bonder, to af hver Landsbye i Silderstapel Sogn og to af hvert af de andre Sogne, hvilke under Amtmandens Præsidium fælde Dommen, endog paa Liv, Ære og Gods. Dette Bondengericht holdes ordentligviis to gange om Aaret, nemlig om Foraaret og Høsten, og efter dets Slutning skeer den saa kaldede Lachbierung eller bortsolgte og pantsatte Godsets Tinglysning. Consistorial-Sager afgjøres ved Under-Consistorial-Retten i Gottorp.

Jurisdiktion.

Landskabet har sin egen Forordning, som er samlet af ældre Constitutioner og underskrevet af Hertug FRIDERICH i Gottorp den 27 Jan. 1625. Herforuden bruges Landrets Ordningen, den jndiske Lovbog, Spadelandets-Retten, de enkelte udgangne kongl. og fyrstelige Forordninger og i Criminal-Sager undertiden Kysfer CARL V. piintlige Halsret.

Leve.

Stapelholms Waaben er en Morterstøder, med Omkrift DES Waaben. LANDES STAPELHOLM SEGEL.

I hver Bye findes foruden Bondefogden, 1 Kirke-Eedsoren, 8 eedsorne Mænd som tage mod Bondefogdens Regnskaber, 1 Sandommand, 1 Nebensmand som bruges i Stridigheder om Jordegods, 2 Burderingsmænd, 2 Opsynsmænd over Maal og Vægt, 1 Fattiges Forstander, 2 Sabbathsfogeder, 1 Gadefoged og 1 herfskabelig Dige-Eedsoren.

Betientere i hver Bye.

Efter at Tieleborg blev forstyrret og dens adelige Besiddere forlod Landskabet, finder man følgende Landfogeder:

Landfogeder.

K r r r 2

Henneke

Henneke Möller 1517.

Henneke Peter 1532.

Johan Peters.

Vaget Johann 1562.

Peter Vagt 1584. 1607.

Adolph Vagt 1608. 1638.

Peter Vagt 1644. 1660. I hans Mindreaarighed, efterdi hans Samilie ved en herstkabelig Naade havde Betieningen arvelig, var Sognefogeden Reinhold Dau af Bergenhusum omtrent 1641 Landfogderieforvalter.

Friderich Vagt 1666. 1680. I hans Mindreaarighed, var Lands-Penningmesteren Johan Holmer i Drage Landfogderieforvalter fra 1660 til 1666.

Lic. Hermann Werken, Hof- og Justikraad 1680. 1684.

Friderich Ludvig Schneidbacker, fongelig Landfoged 1685, 1686.

Peter Volkerts, fongelig Landfoged 1686, 1689.

. . Rosbach, fongel. Landfoged 1689.

Lic. Hermann Werken, igien fyrstelig Landfoged 1689, 1711.

Herman Georg Prætorius, fyrstelig Justikraad og Landfoged 1711, 1713.

Hans Henrik Lüders, fongel. Landfoged 1714, 1718.

Friderich Weinmann, fongel. Cancellieraad og Landfoged 1719, 1741.

Matthias Martensen, fongel. Cancellieraad og Landfoged 1742-1758.

Nicolaus Henrik Selcken 1758.

Landskabet indeholder 3 Sogne, nemlig:

1.) Süderstapel-Sogn (a).

Süder-

(a) Dette Sogn er det største og bedste i Landskabet, men har derimod den største Besværighed og Beføstning med Digerne, da allene deres Dige mod Eider-

Süderstapel (b).

N r r r 3

Nord:

ren er 5204 Roder 7 Fod $7\frac{1}{2}$ Tomme langt; Det indeholder tvende gamle Sogne, nemlig: a) Det egentlige Syderstapels Sogn, hvori tilforn har været St. Nines Capel ved Nordstapel, og b) St. Johannis eller Niecker Sogn, som for det meste har bestaaet af Landebyen Seth. I Kirkesager svarer Syderstapel $\frac{1}{2}$, de andre $\frac{1}{2}$ blive omdeelte paa de 3 andre Wyer. Den 15 Aug. 1769 vare her 1890 Mennesker.

- (b) Denne Bye eller Flekke bestaaer af 115 Huse, hvoraf de fleste ligge ved Torvet, indeholder 82 saa kaldede Etaven og 575 Mennesker, contribuierer for $30\frac{2}{3}\frac{2}{3}$ Plove og besidder 1599 Demather 2 Gaater 4 Roder $51\frac{1}{2}$ Fod Land. Her holdes Landets Riettergang og hvad dertil henhører; Landfogeden boer ogsaa ordentligvis her, og indkræver Tolden af de forbiisejlende Skibe. I følge en hertugelig Forordning af 30 Oct. 1613, skal og alle stapelholmske Producter her indskibes. Kirken er forsynet med en 120 Fod høj Taarnspidse, har Anseelse af en meget høj Alderdom og er indviet til St. Catharina: Dog findes ingen gamle Epitaphier, da Kirken indvendig er ombygget. Præster ere her to, som begge ere satte af Kongen og en Cantor, som tillige er Skoleholder her i Byen, ligesom og hver af de øvrige Wyer har sin egen Skolemester; Sognepræsten har mange Jorde, der dog for det meste ere i Bønders Hænder, som deraf svaie aarlige Afgifter. I Kirken er et stort til St. Andreas indviet Skab, hvori først i dette Aarhundrede var et stort Förraad af gamle Documenter, som efter Hertighedens Befaling bleve udleverede, for at bruges til Landets Historie; Den her værende Færge er saa vel for Godfolk som Heste over Eideren, og Forpagtingen tilhører Kongen. Paa Byens østlige Side ved Eideren er nu anlagt et Teglværk; To gange om Aaret holdes her Kram: Heste- og Qvægmarked, tilforn skede det tre gange, hvorom findes en hertugelig trykt Tilladelse af 1739. I Kirken findes en kostbar Messeladning med det fyrstelige Vaaben, givet af Hertug ADOLPH 1588. Til det her værende Julestykke:
- Selvskab

Selskab (Papagøyen, Gilde) har Hertug FRIDERICH 1648 givet en aarlig Indkomst af 8 Rdlr. til at kigge et Sølvsbager til Husetkongen; Dette Selskab er stiftet 1588, men Mobiliegildet af Hertug ADOLPH den Ortende i Aaret 1446. Endnu ere her to Skivekyder-Selskaber, oprettede 1706 og 1754; 1706 den 29 Julii benaadede Hertugen denne By, i Betragtning af dens Digers kostbare Vedligeholdelse, med 100 Rdlrs. aarlig Afslag, hvilket vel ophørte 1727, men dog 1742 paa engang blev Byen gjort og endnu nydes; Norden for Syderstapel sees endnu Spor af en gammel Forfandsning, som skal have været her i den keiserlige Krig. Dens Marker ere baade Mark og Grest. Paa den sidste findes: 1) de tilforn omtalte Wulfsbierge. 2) Sognets tvende Vindmøller, norden for Byen, som i aarlig Forpagtning svare 610 Rdlr. 3) Landskabets Nettersted paa Weyen til Seth. 4) De tilforn omtalte smaa Buße og Lunde. Marksten ligger deels ved Eideren og deels ved Trenen; Ved Eideren ligger 1) Westerkog imellem Syderstapel og Drager-Nedeker-Kog, indeholder 892 Demather 5 Saater 5 Roder 4 Fod og beskyttes af et 1528 N. 2 Fod langt Dige. Denne Kog, som tilforn heed Westermarsch, blev 1522 inddiget. I Vandfloden af 7 Oct. 1756 leed denne Kog stor Skade, og fik Huller paa sine Diger af 40 til 50 Roder Længde. 1764 den 31 Dec. gjorde Eideren tet ved Byen og Gresten saa stort et Hul, som besværlig kan tilstoppes. Ved denne Kog merkes: a) tre Sluser, Formarsklusen, Lisslusen og Hornslusen. b) Bethjebloet en stor almindelig Eng ved Nedeker-Kog, hvor der tilforn har staaet et Vertshus. c) Bethheimen, et stort Stykke Land uden for Diget, hvoraf indavles meget Hø; det har tilforn havt et Sommerdige og blev 1660 befundet at være 402 Roder og 8 Fod i Omkreds. 2) Østerkog er lang, smal og af en maadelig Vektsaenhed, ligger imellem Eideren og Sorgkog, indeholder 326 Dem. 22 N. 5 F. og dens Dige strekker sig fra Syderstapel til Haberkamp i en Længde af 1040 N. 12 F. 3½ F. Den er yngre end Westerkog og ved den findes a) to smaa Sluser, Østermarskluse og Kampensluse. b) Noget allerede omtalte Broer og Sluser, som vel ligge omkring denne Kog, men egentlig høre til Sorgkog. 3) Den tilforn værende Hamborger-Sluse, som var norden

i Øster

Nordstapel (c).

Seth

i Østerfog, samt et nu afbrudt Slusehuus. 4) Erſderdam en Dæmning af 991 Noder Længde, som gaar fra Twieberg til Erſder Gæft igennem Østerfog og underholdes af hele Landſkabet. 5) Kampen, et lidet Stykke Land ved Haberſkamp, hvorpaa 1717 ſtod et Huus, ſom efter 2 Aars Forløb blev borttaget. Ved Trenen, eller rettere i Nærheden af denne Flod ligger Nordmohr beſtaaende af ſlet Moſeland, ſom ſtrekker ſig fra Nordſtapel: Mølle henimod Seth, og ſtaaer ubi Oldefogedigebaand, det er: beſkyttes af Oldefogs Dige imod Eideren og alſaa aarlig maa bidrage noget til dets Vedligeholdſe.

- (c) Nordſtapel er en velbygget Bye paa Gæſten, beſtaaende af 109 Huſe, $92\frac{1}{2}$ Staven og 487 Menneſker. Den ſtaaer for $33\frac{4}{100}$ Plove og beſad 1751. 2110 Dem. i S. 7 A. $13\frac{2}{3}$ God Land; Tilſorn flød Eideren tæt forbi Byen og udgjorde den ſaa kaldte Kpenhavn, men nu ligger Byen omtrent 100 Noder fra Floden. Her er et 1585 fornyet Mobilienſilde og et Juleſkyder:ſelskab ſom 1726 er oprettet, i ſtedet for et gammelt Skiveskyder:Laug; Tæt uden for Byen har tilſorn været et Capel, ſom var indviet til St. Anna, og blev beſørget af Sognets Capellan. Nordſtapeler Gæſt indeholder 1) de tilſorn omtalte Jembierge og Twieberg, øſten og ſønden for Byen. 2) De allerede omtalte ſmaa Skove. Marſken er vigtigere, og ligger deels ved Trenen, deels i Sørgfog. Nordſtapel: Marſk ved Trenen ligger imellem Vergenhuſum, Marſk og Seth Marſk; den deels i Øſter: og Veſter: Marſken og indeholder: a) tre ſmaa Sluſe, Øſterſluſen, Middelſluſen og Veſterſluſen. b) Papenbrock og Treenbrock, to nedrige Marſke i Øſtermarſk, hvorpaa tilſorn har været Skov, ſom af Vandløb er ødelagt. c) Tuſchendam eller Papenbrockdam, en Dæmning imellem Papenbrock og Treenbrock af 198 A. 13 F. Længde. d) Duſſend, Marſk: Glad, en ey ret fuldført Canal fra Øſtermarſk over Gæſten til Nordſtapel: Søe, ſom Nordſtapelerne vilde grave for at lede Vandet fra

deres

deres Treenmarſk, uden at betiene ſig af Treenens Sluſer, men det blev dem forbudet, og de tildømte at give 1000 Mark i Straf, hvoraf den har ſit Navn. e) Ochſenfenne i Weſtermarſk var tilſorn en almindelig Gæled, men blev 1752 delet. f) Huderingsfenne og Huderheme to Stykker Land i Weſtermarſk, ſom tilſorn indtil Biſkop Eggerts Tid hørte til Landsbyen Hude i Schwabſted Sogn, men eſterdi Huderne ikke vilde gjøre Diger paa den anden Side af Treenen, inddigede Stapelholmerne diſſe to Stykker og beholdte dem; Huderingsfenne ligger imellem Ochſenfenne og St. Johannes Sogn neden for Diget, men Huderheme uden for det ordentlige Digebaand; Den nordſtapelſke Mark ved Sorgſtrømmen er en Deel af Sorgkogen, hvoraf Bergenhuſum eyer 896 Dem. 1 S. 14 R. Wohlde 211 Dem. 1 S. 6 R, Nordſtapel 479 Dem. 3 S. 12 R. og Erſde Sogn 894 Dem. 3 S. Deſuden hører til Kropherred 769 Dem. 4 S. 18 R. og 854 Dem. 4 S. 18 R. til Weggerderff; Denne Kogs Interſſenter høre vel til Stapelholm og ſvare der deres Afgifter, men dog har Kogen ſin egen Forfatning. Tilſorn var Huntmanden i Vottorp Ober-Koginspector og Herredsfogden i Hohn Kog-Inſpector, ligesom og de 3 ſtapelholmſke Kirkefogde holde en egen Kog-Fuldmægtig. Med denne Kogs Inddigning er begyndt omtrent 1500, da den kun blev beſtyttet ved Jægerdammen; men 1631 har en Hollander med utroelig Arbejde og Bekoſtning opført Steenluſen og andre Sluſer, ſamt Omledningsdiget &c. Til denne Kog høre nogle af de foranførte Sluſer og Broer; Den nordſtapelſke Andeel kaldes Seerwiſch og derpaa har 1505 ſtaaet et nu afbrudt Huus; Øſten for Erſder-Dam ligger Nordſtapelſke, ſom omtrent er 400 Demather ſtor; Paa denſ Udtørrerſe er ofte gjort Forſøg, i ſer 1631 af Hollanderen Almündli, og 1683 af Captain Valentin von Specktin i Nordſtapel, men altid forgievet, da den vel har ſtaaet tør om Sommeren, men om Vinteren gjort ſtor Skade; Nu forpagtes den aarlig bort for 80 Rdlr. Græslandet udgjør omtrent 20 Demather og Høelandet 150; Den deles i tre Dele, nemlig 1) Kohnſchahl, ſom indeholder a) Seebarg, to afbrudte Gaarde paa Greften ved de fem Bierge og b) Wolfshage, ved Erſderdam, en nu nedlagt Vand-Vindemølle, ſom har malet Vandet ud i den gamle Sluſe. 2) Dühnen, hvorved

Seth (d).

Drage

en paa det sidste ganske spids Canal fra Nordstapelsøe til den nye Sluse.
 3) Ostsee ved Bergenhusum Mark, hvorpaa 1648 stod en Gaard kaldet
 Brehehop, hvoraf endnu sees Ruidera.

- (d) Seth, eller efter den gamle Skrivemaade Zetthe, ligger ved Landevejen fra
 Nordstapel til Griderichstad, og bestaaer efter Ildbranden 1762, som for-
 tærede 11 Bygninger, af 90 Huse, 78 Staven og 437 Mennesker; staaer
 for 50 $\frac{1}{2}$ Plove og udgør 2208 Dem. 5 S. 1 R. 1 $\frac{1}{2}$ fod Jord. Her
 findes to Skivestykker, Lang, stiftede 1682 og 1769, her har og været en
 Brandgilde, som dog er nedlagt; Seth skal være den yngste Bye i Land-
 skabet, og da først være anlagt, da en heftig Vandflod ødelagde St. Johan-
 nes Sogn, hvis overblevne Indbyggere nedsatte sig her paa Geesten og søgte
 Süderstapels Kirke. Paa denne Byes Geest er den saa kaldede Klapsluse,
 som fører Vandet til Oldesøder: Kog, og derfra ud i Eideren. Markken
 bestaaer i følgende Stykker: 1) Østerfeld ved Treenen, bestaaer af 509 Dem.
 2 S. 24 R., staaer under Oldesøgs Digebaand og indeholder 1 Sluse.
 2) Nordfeldet: Kog ved Treenen af 1086 Dem. 1 S. 19 R. 15 F. er
 een af de ældste Koger i hele Landskabet, staaer under Oldesøgs Digebaand
 og indeholder a) 3 Broer over Oldesøgs Vandløb, som før ere omtalte.
 b) Norderholm, et stykke Land, hvorpaa tilforn har staaet et Capell.
 c) Redefe 3: Norder: Redefe, en Landstrækning, hvor midt i Markken
 ligger et stykke Geest, hvorpaa i gammel Tid have staaet endeel Huse og en
 til St. Johannes indviet Kirke eller Capel, hvortil Süder- og Nordstape-
 lerne endog skal have søgt. Men da Sognene bleve flitte ad, søgte alt hvad
 nu hører til Seth, denne St. Johannes Kirke. Denne Kirke menes at
 være undergaact i den store Mandbrændelse 1300 eller 1354, efterdi man
 finder at Seth allerede i det 15 Aarhundrede har hørt til Süderstapel Sogr.

d) Nieland en Marksgaard ved Treenen uden for Digerne lige for Schwab-
 sted,

sted, tilhørende Justizråd Bek i Friderichstad, er privilegeret og staaer altsaa umiddelbar under Oberretten. Den betaler aarlig til Kongens Cassé i Süderstapel 36 Rdlr. men til Landskabets inter. Lidet fra denne Gaard, ogsaa uden for Diget, ligger en liden kongl. Forpagtnings Gaard, kaldet Gemme eller Schwabstedter Gemme, bestaaende af 24 Dem., som ligger til Schwabsted, endskiønt den er inden Stapelholms Grændser. 3) Schlickerfog, imellem Oldefogs:Udfog og Mild: og Nordfeld:Rogez, bestaaer af 434 Dem. 3 S. meget godt Marskland, som 1540 blev indtaget af Norder Eyderen. Den staaer og under Oldefogs Digebaand. Paa een af dens Diger, nemlig Schlicker Dige og det saa kaldede Krumme Dige gaar Landevejen fra Sæth til Friderichstad, som er 805 Moder lang og bliver vedligeholdt af heele Landskabet. Man seer her Schlicker Slusen, som gaaer til Oldefogs Vandløb, og en 1718 nedlagt Hauberg eller Marskhuus. 4) Mildefog eller Mild ved Treenen, mellem Schlickerfog og Nordfeld, lige over for Friderichstad, indeholder 431 Dem. og er indbygget 1436. Efter Danckwerths Kort over Nord Friesland har her 1240 staaet en By, navnlig Willum. Her er 1 Sluse til Treenen, en til Oldefogs Vandløb, og 2 Haulberge, hver paa 103 Dem. 5) De Gaarde som ligge uden for Digerne ere følgende: a) Teglværket, mellem Treenen og Digerne paa den ene, og Nieland, Sæther Mark og den kønigsteinske Gaard paa den anden Side, tilhører Hieronymus Müller, Mølle:Forpagter i Schnap ved Eckersförde. Af dens Jorde høre omtrent 6 Dem. til Friderichstad og 4 Dem. til Stapelholm, hvoraf aarlig betales til Kongen 20 Rdlr. 1 Skilling. Indbyggerne søge Friderichstads Kirke. b) Den kønigsteinske Gaard, tilhørende Kammerherre Christian Friderich von Holstein, svarer aarlig til Kongen 50 Rdlr. og til Landets Cassé 18 Rdlr. Den indeholder 64 Demather. c) Den holmeriske Gaard, tilhørende Grev Holmer i Kiel, udgjør 72 Dem. er privilegeret og frie for alle ordentlige Afgifter. Rentemeister Georg Holmer i Gottorp har 1670 bygget den og ved en til Süderstapel Kirke skienket Capital erholdt Frihed at søge en anden Menighed. d) Den store Have ved Friderichstads Stadsgrav tilhørende Conferensraad Christian August von Reutz, er ogsaa Privilegeret. Dog maa aarlig enten betales 6 Rdlr.

for

Drage (e). I alt 162 $\frac{3}{4}$ $\frac{1}{8}$ Mlove.

§ § § § 2

2.) Bergen:

for Tilladelse at holde Vertshuus, eller og et Beviis fra Bøndefogden i Seth, at man ey har brugt denne Tilladelse.

- (e) Drage ligger tildeels paa Marsken bestaer af 89 Huuse, 94 Staver, 409 Mennesker, 48 $\frac{2}{3}$ Mlove og 1733 Dem. 2 S. 6 M. 10 $\frac{1}{4}$ Fod, og har tilforn været det beste Sted i hele Landskabet, men nu ligge mange Steder øde i den. Mobilienegildet er stiftet 1605 og Inglesfyder-Selskabet 1655. Om dens Gæst kan intet mærkværdigt anføres. Alle dens Marskfjorde ligge ved Eyderen og ere følgende: 1) Kedeferkfog eller Süder: KedeFe, mellem Süderstapels Vestermarck og Oldefelderfog bestaer af 627 Dem. 3 S. 27 M. 9 Fod. Dens Eiderdige er 593 M. 12 Fod langt, men leed i Vandfloden 1756 saa stor Skade, at deri fandtes Huller af 28 Fods Dybde. Her ere 2 Sluser, nemlig Kedeferksluse og Bohmlandsluse som 1756 blev halv ødelagt. Hackenhaus har været et Huus her i Kogen, som nu ey mere er til. 2) Deljerfog eller Delje under den forrige Kogs Diger, bestaer af 309 Dem. 3 S. 2 M. 8 F. er inddiget 1516, og har kun een Sluse. Dens Dige er 1093 M. 11 $\frac{1}{2}$ Fod. 3) Oldefelderfog, mellem Kedeferkfog og Oldefog af 432 Dem. 3 S. 1 M. 1 F. Dens Dige bliver holdt for det allerstærkeste i Landskabet og er 242 M. 2 F. 4 T. langt. I denne Kog finder man Oldefelder, Sluse og Gyschenfærge. Det rette Færgehuis er for en 60 Aar siden afbrudt, nu findes her kun en Marskgaard, kaldet Junfernhof, tilhørende Justitsraad Johan Friderich Piper i Slesvig og Riismand Peter Fedders i Friderichstad. Dens Størrelse er 164 Dem. 1 S. 21 M. 3 Fod og dens Jorde ligge tildeels i Oldefog. Paa Danckwerths Kort over det gamle Nordfrisland 1240, sættes her et Sted, navnlig M. deelp. 4) Oldefog ved Eyderen, inddiget 1494, dens Eyderdige er 706 M. 4 F. 6 T. langt. Med alle sine ind- og udvendige Koger indeholder den 2107 Dem. 3 M. 8 Fod. De indvendige Koger, Østerfeld, Nordfeld, Schlick, Wild, Nordmoht og Nordstapeler Treenmarck ere allerede beskrevne,

men

2.) Bergenhusum Sogn (f). Bergenhusum (g).

Wohnde

men i den nødvendige Fog findes følgende: a) Oldefogs Sluse, hvorigennem Oldefogs Vandløb ledes til Eyderen. b) Wilhemesbroe og Gølmersbroe, begge over Oldefogs Vandløb. c) Wilhemm, en Landstrefning ved Vandløbet. d) Deepland, en smal Streg lavt Land, imellem Wilhemm og det øvrige Oldefog. Dette Land har i gammel Tid været en Strøm, og samlet Eyderen med Trenen. e) En Marksgaard af 80 Dem. tilhørende Joachim Henrik Holmer udi Drage. f) En Marksgaard af 79 Dem. 2 Saater, tilhørende Raadmand Johan Hansen i Friderichstad. g) To nedbrudte Høuserge. 5) Die Fennen, imellem Oldefog og Friderichstads Grave, contribuere paa nogle saa Demather nær, til Stapelholm, skint de ere kiohte af Friderichstad. Til Drage Mark har og i forrige Tidder sagt 1) Seebüll, et Agerland, hverpaa Friderichstad er bygt. 2) En Deel af den nu værende Fresenfog paa hiin Side Friderichstad. Den bestaaer af 5 Gaarde og regnes nu til Coldenbüttel i Eidersted. 3) En Deel af en i Eideren liggende Ø, hvorpaa nu ligge de ditmarskiske Byer Voßbüttel og Offerfeld.

(f) Dette Sogn ligger ikk: heelt i Stapelholm, da Byen Meggerdorff og en Deel af Bunge, samt de oetroyerede Koger lisse Bergenhusumer: Søe, Børmer: Søe og Meager: Søe, vel ligge til Bergenhusums Kirke, men staae en under Landskabets Jurisdiction. I Mæret 1751 købte den stapelholmske Addeel sig til 2291 Dem. 5 S. 7 M. 15 S. og den 15 Aug. 1799 vare her 779 Mennecker. Begge Byerne have et Mobiliengilde sammen, som er stiftet 1521 og fornyet 1743.

(g) Bergenhusen, som i gamle Brevskaaber kaldes Beringhusen og Beweringhusen, ligger ved Skoven, og indeholder 63 Huse, 46 Staven og 418 Mennecker. Dertil regnes $26\frac{2}{5}$ Møve og 1274 Dem. 5 S. 3 M. $1\frac{2}{3}$ S. Kirken er den beste og nyeste i Landskabet, og hvelvet. 1712 blev den, ved Hielp af et af Staden Hamburg bevilget Lotterie, af nye opbyggt, da den forhen

Wohlde (h). 3 alt 42 $\frac{1}{4}$ Møve.

SSSS 3

3.) Erſde

forhen var meget brøſtfæddig, og i December Maaned Indviet. Ved den ſtaaer een Preſt, ſom ſættes af Kongen, og en Cantor, ſom tillige er Organift og Skolemeſter. 1517 nævnes Hr. Nicolaus Schweder Vicarie der Kerkens Beieringehuſen. I denne Bye er en privilegeret Gaard, kaldet Strahmshoff, ſom har to Beboere, beſtaaer af 132 Demath. 4 S. 13 M. 5 Rod, og ſvarer aarlig Afgift til Kongen med 34 Rdlr. Byen ſkal førſt være anlaaet af Fiſkere, ligesom her og er Fiſk i Mængde baade i de herved liggende Søer og i Sorgfloden; da kunde ogsaa Sorgfloden beſegles, og alſaa Byen ogsaa handle til Skibe. Paa Bergenhuſumms Geerſt merkes følgende: 1) Møllebierget, veſten for Byen, hvorpaa tilførn har ſtaaet en Beyerndælle, ſom afbrændte og ſiden ey blev opbyggt. 2) Bergenhuſumms Skov, hvorudi Tegluſet, Junkerſhoffſtæte, ſom har været en Herregaard og Blomendahl, en anden Herregaard, byggt af en Hr. von Blome. 3) Skovhuſet, hvorudi Hederideren boer, laae før paa den ſydlig og nu paa den nordlige Side af Landevejen fra Wohlde til Nordſtapels-Mærken, ligger deels ved Treen og deels ved Sorgfloden. Den bergenuſumme Treenmark ligger ved Treenen, imellem Nordſtapels og Wohlde Treenmark; hvorudi endnu ſees de ſaa kaldede 10 Hekbærge, hvorpaa i gammel Tid har ſtaaet Huſe og Gaarde. Den bergenuſumme Unpart af Sorgkogen beſtaaer af 896 Dem. 1 S. 14 M. hvori findes en Winkel af Nehuſchløren og Sorgſtrømmen, ſamt en nedrig Eng kaldet Wittenhagen, ſom tilførn har været en liden Søe eller Moſe. Mide iblant diſſe Landetier ligger den lille Bergenhuſumer Søe, indeholdende 33 Huſe, men meget lidet Land, og tilhørende Ober- og Landrets Advocat Herman Johan Pauli i Syderſtapel. Men det er en frie Kog og ſtaaer ey under Landſkabets Jurisdiction. Denne Søes forhenværende Dige og Mølle vare ey af Vigtighed og ere nu ikke mere til.

(h) Wohlde eller de Wohlde, ſom det ſkrives i alle gamle Documenter, ligger

ved

ved Landevejen fra Sleesvig til Friderichstad og bestaaer af 69 Huse, 41 Staven, 361 Mennesker, 15 $\frac{1}{2}$ Plove og 1017 Dem. 4 M. 14 $\frac{1}{2}$ F. Land. Sit Navn har den af den der forhen værende tykke Skov, eller som det paa Plattndsk kaldes Wohld, da Vhen, formedentlig under et andet Navn, laae omtrent 100 Roder vestligere imod Trenen, hvorpaa den formedelt den lave Jordbund blev forflyttet. Tre Huse af denne Vne, som ligger lidt borte fra de øvrige, paa Geesten, kaldes Mohrschlipp. 1730 afbrændte her nogle Huse. 1759 var her igjen Ildbrand som fortærede nogle Udhus og 7 Vaanings Huse. Paa Wohldes Geest findes: 1) lidt Sonden fra Vhen Sognets Beyerndolle, som svarer Kongen 250 Rigsdaler udi aarlig Afgift. 2) Wohldes Aupart i Vergenhusum Skov, som er temmelig anseelig, men Grænsingen hører allene til Vergenhusum. Marfken ligger deels ved Trenen og deels ved Zerastoden. Treemarsken grændser til Vergenhusum Treemarsk og Gottorp Amt, og har ingen Diger mod Trenen. Her har ey alle Vhen, men endog en stor Hæd andre Huse staaet, og de opkaastede Høye, hvorpaa de have været, sees endnu. Wohldes Deel udi Sörgkogen kaldes Wohlder: Seerwisch, ligger ved Nehnschlothe og Bunger Mose, og inderholder 211 D. 1 S. 6 M. Imellem begge disse to Køge findes: 1) Bunger: Dam, en Dæmning af 403 M. og 2 F. Længde, som gaaer fra Bunge til Wohld og vedligeholdes af hele Landskabet. 2) Holmer: Skandse tet ved Bunge, hvoraf den og kaldes Bunger: Skandse, var en fyrstelig Befæstning, som er bleven meget bekjendt i de Sleesvig: holssteenske Uroligheder. Den blev 1657 den 1 Maji erobret af de Danske. 1658 tilstod Eurfyrsten FRIDERICH WILHELM af Brandenburg Hertugen Neutralitet, paa det Vilkaar at denne Skandse skulde sleifes. 1676 i Martii Maaned lod Kong CHRISTIAN V. den rasere. 1696 blev den af Hertug FRIDERICH igjen sat i Stand. 1697 atter erobret af de Danske og raseret. 1699 igjen øvbygget af Hertugen og 1700 igjen erobret og aldeles sleiset af Kong FRIDERICH IV. Nu gaaer Bunger Dam tvært derigennem. 3) Thiesburg, tre Huse ved Bunge, hvoraf de to høre til Wohld, men det tredie til Kropphered. Dette Thiesborg ligger ved Landevejen fra Stapelholm til Gottorp, og bestaaer af meget sumpig og stet Jordbund.

(i) Dette

3.) Erfde Sogn (i). Erfde (k).

Zielen

- (i) Dette Sogn hører, Zielenhemen allene undtagen, aldeles til Stapelholm, hvorimod igien Hohner-Færge hører til Landskabet, men ey til Erfde Sogn. I Aaret 1751 fandtes her 2808 Dem. 27 R. 8 S. og den 15 Aug. 1769 talte man 1294 Mennesker. Det gamle Sognesegl forestiller en Støtte, med den Omkrift: KIRCHSPIEL ERVEDER INSIEGEL. Det 1600 stiftede Sogne-Brandgilde blev ved Brandkassens Oprettelse nedlagt.
- (k) Erfde, tilforn Arvede, er den største og folkrigste Bye i hele Landskabet, bestaaer af 183 Huse, 46 Staven, 694 Mennesker, $27\frac{1}{2}$ Plove, samt 1639 Dem. 5 S. 22 R. 9 $\frac{1}{2}$ God. Kirken er vel gammel, men uden gamle Epitaphier, og har hverken Taarn eller Hvelving. Præsten er den eneste i Landskabet, som vælges af Menigheden, efter Kirkevisitatorernes Forslag. Degnen er tillige Skoleholder. I Zielen og Vargen ere aparte Skoler. Ved Erfde ligger Sognets Beyrmøller, nemlig en kongelig Kornmølle og en privat Grynsmølle, som aarlig svarer Kongen 205 Rdlr. Skyttelaug et er stiftet 1588 og et Skydeselskab efter Skiven 1680, men den 1500 stiftede Liigecasse (Todrængilde) er for omtrent 25 Aar siden gaaet over Etyr. Paa Danckwerths Kort over det gamle Nordfrisland, sættes her en Kirke ved det Navn Hveltbod. 1698 den 21 Febr. brandte Præstegaarden af med 42 Huse, og 1768 den 13 og 14 April fortærede Ilden Præstegaarden, Degneboligen, Klokkehuset og derforuden 139 Huse. Paa denne Byes Geest fortienet at merkes: 1) En tilforn her værende Korn-Bandmølle, nordvest fra Byen, med et Møllerhuus, som allerede over 100 Aar siden er afbrudt. 2) Den tilforn omtalte Erfder-Skov og 3) den kongel. Skov Grewenhorst. Marsslandet ligger deels ved Eyderen og deels ved Sorgen. Ved Eyderen er 1) HaberKamp, tre Enge mellem Østerfog og Erfdermarss; indeholder 30 Dem. 3 S. 9 R. og hører til Meyergaarden Palhorn. Diget er 78 R. 11 S. langt og vedligeholdes af hele Landskabet. 2) Erfder-Marss, grændser til Syderstapeler Østerfog, Haber-

Haberkamp og Bargerkeg, udgier 428 Dem. og har et Eiderbige, som er 124 Roder langt. Her er en Sluse og en liden Broe paa Marfdammen over Slusevandet. Ved Sorgfloden ligger 1) Erftes Deel af Sorgfoggen, i alt 894 Dem. 3 S. herudi findes Eggersorth, et District Land i en Krumning af Floden, Langnes en Halvde, Frands Petersens Huus og Jorder, hvoraf 3 Dem. 1 S. 18 R. got og 3 Dem. 3 S. 18 R. slet Jord høre til Stapelholm, og svare til den kongelige Cassé aarlig 1 Rdlr. 15 Skill. 6 Penge i Kroner. Paa Huuspladsen har tilforn staaet den saakaldede Sorger, Skandse, hvori Gudstienesten vel blev forrettet af Præsten i Erftde, men som dog desuagtet horte til Amtet Gottorp. 2) Wogle Kongelige Dominial-Stykker, nemlig a) Megger, Sæen ved den østlige Side af Erftderdam, hvilken Herredsfogeden havde frie og quit, til for omtrent 90 Aar siden. Nu er den tilvoxen og ey mere nyttig til Fiskerie, bruges til Spoeavling og udgier omtrent 23 Demather. Erftdehøe pleyer at have den i Forpagtning og svarer aarlig for den, die Bucht, Darienwisch, Bierzigfus, og Krenckuhl tilsammen 24 Rdlr. b) Die Bucht, slet Land af omtrent 20 Demather, imod Bergenhusums Mark. c) Darienwisch eller Herrenwisch, Halvparten af et Børge Selveyerland paa 18 Dem. bestaaer af slet Mosejord. Wulff, som tilforn er omtalt, egede Halvparten heraf, som nu er Kongens, den anden halve Deel tilhører private Folk. d) Vierzigfus, $1\frac{1}{2}$ Saat Geestland imod Meggerdorf, blev kjøbt af Regieringen i Gottorp, for at giøre en Vey derover til Ditmarsken, som ikke kom i Stand. e) Krenckuhl, ligger uden for Diget ved Omlebensstrømmen, bestaaer af 4 Dem. og er tilforn brugt af Sognesfogeden. f) Klein, eckel er 5 å 6 Demath Moseland ved Mohrdammen, hvoraf aarlig svarer 6 Rdlr. 16 Skill. i Forpagtning. 3) Sohnerfærge ligger uden for Landkabets ordentlige Grændser, nemlig ved den østre Side af Omledelesstrømmen ved Eyderen, og bestaaer i et Færgehøus og en stor Deel Jord, hvoraf det meste er frit for alle ordentlige Afgifter, men 71 Dem. og noget Moseland staaer i Taxten og kaldes de privilegerede Sorger, Landerier. Saavel for dem, som for Færge-Netten betales aarlig til Kongen 24 Rdlr. 26 Skill. Færgen og Jorderne staae umiddelbar under Ober-Netten og høre

Tielen (l) med Meyergaarden Palhorn (m).

Bergen

have til Høhn Kirke. 3) Salkmohr, en stor vild Mose ved Sorgen og Omledestrømmen.

- (l) 3 Tiele og paa Palhorn vare, 1769 den 15 Aug. 380 Mennesker. Tieleu ligger ved Eideren paa den høje Geest, bestaaer af 53 Huse, 33 Staven, $9\frac{1}{2}$ Møve og 581 Dem. 4 S. 24 M. 3 F. I gammel Tid var det det vigtigste Sted i Stapelholm og en Flekke; men da Ditmarskerne 1500 ødelagde dette Sted, med Slottet Tieleborg, er Metten, som før var her, forflyttet til Syderstapel, hvorved og Landskabet kom under Ammanden i Gottorp. Da var Eideren saa smal imellem Tielen og Tieleborg at man kunde kaste derover. 3 Tieleu er endnu et Skjedeselskab efter Skiven. Paa denne Byes Geest er intet at anmerke uden Skoven, som er meget ringe. Marken ligger deels ved Eideren, deels ved Sorgen. Ved Eideren er: 1) Tielerkog imellem Tiele og Landet uden for Digerne. Denne Kog er den yngste i Landskabet og har en Sluse. 2) Tieler Udendiges Land, imellem Tielerkog og Omledelsestrømmen. Her ere nogle kongelige Godser, saasom Kohlhoff 19 Dem. 1 S. Kuhweide 1 Dem. 3 S. og Schweerstheil 7 D. 5 S. hvilket altsammen Byen har i Forpagtning og svarer derfor aarlig 54 Rdlr. 43 S. Hvad Tielen har i Sorgkogen bliver regnet til Ershes Andeel.

- (m) Palhorn er en Meyergaard, hvortil foruden Gaardpladsen og hvad forhen ved Erhde er anført, hører følgende: Haberkamp, 160 Dem. godt Markland, 194 Dem. 3 S. 31 M. Moseland, 51 Dem. 5 S. 29 M. Geest og Møve Land, 83 Dem. 1 S. 29 M. almindelig Fælled og 135 Demath. 5 S. 9 M. Tørvemose, altsaa tilsammen 626 D. 26 M. hvoraf nu svares i aarlig Afgift 1022 Rdlr. hvorimod Kongen underholder Bygningene, tvende Sluser ic. og Landskabet alle Digerne og Dæmningerne. Eiderbløget fra Palhorn, foruden Haberkamp er 611 M. 9 F. Palhorn var tilføren et adel-

ligt

Bargen (n) og Scheppern (o). Tilsammen 42 $\frac{3}{4}$ Møve.

21f

ligt Guds og Indbyggernes i Bargen og Scheppern have som adelige Vænder hørt dertil; den sidste adelige Besidder skal have været en Ahlesfeld og Godset omtrent 1550 kommet til Landets Hærsk. At det har været besættet med Bolde og Graver paa den østre Side, og paa Marskfiden har fundet sættes under Vand, er endnu synligt. Vyaningen paa den gamle Gaard skal og sårend den afbrændte, have været meget anseelig.

- (n) Endskönt Bargen og Scheppern ere to Byer for sig selv, blive de dog, efterdi de kun ere smaae, regnede for een, og have kun een Vøndefoged, een Kirke-Gædsoren, een Skole o. s. v. Til dem hører i alt 587 Dem. 1 E. 16 M. 8 $\frac{7}{8}$ S. Land. Skædeselskabet er stiftet i forrige Aarhundrede. Da Valhorn kom til Landets Fyrighed, bleve Jærderne her Hæstegods, og kom omsider i Landdrækten. Indbyggernes have Tilsættelse til at skære deres Torv i Valhorns Møse. Bargen har sit Navn af sin høye Veliggenhed, ligger ved Eideren, ligesom over for Dølv og Schwinhusen i Dürmarsken, bestaaer af 24 Huse, 10 Staven, og 146 Mennesker og 42 $\frac{3}{4}$ Møve. Her boe endeel Skippere, og have en Færge over Eideren. Paa Gæsten ligger den tilførn omtalte Barger Skov. Marsken ligesom altsammen ved Eideren og bestaaer af den egentlige Barger-Marsk og nogle kongelige Dominial-Godser. Den egentlige Barger Marsk deles i 1) Barger-Rog, mellem Bargen og Scheppern, er lav, har en Sluse og 2) den liden Rog mellem Bargen og Scheppern, er lav, har en Sluse og tilhører for en Deel Indbyggernes udi Scheppern. De kongelige Dominial-Godser ere: a) Gisthoff uden for Diget, forpagtet af Bargen Bys for 8 Rdlr. 8 Sfill. aarlig Afgift og b) Kethort bestaaende af 4 Gaater, hvilken Bargen og har forpagtet for 11 Rdlr. aarlig.

- (o) Sch ppern, en liden Bys ved Eideren, bestaaer af 10 Huse, 8 Staven, 74 Mennesker og 3 $\frac{1}{2}$ Møve, og skal have sit Navn deraf at Schepneren det er Forvalteren over Valhorn Gods har boet her. Paa dens Gæst er Scheppern Skov, som tilførn er omtalt. Marsken ligger ved Eideren

mellem

Uf Amtmændene over Gottorp Amt, under hvilke Stapelholm ogsaa har lagt, anføres af Hr. Bolten følgende, foruden de allerede ved Gottorp Amts Slutning anførte:

Bertram Sestede 1562.

Moritz Rantzou til 1570.

Derlev von Ahlefeld, Landraad 1660.

Johan Henrich Kielman von Kielmanseck til Quernebek, Landraad 1665: 1671.

Hans Adolph von Buchwald til Borstel og Grabow, Landraad 1671: 1680.

Jasper von Buchwald til Muggesfelde, Land: og Geheimeraad 1680: 1684.

Conrad Greve af Reventlou, Geheimeraad, Ridder af Elephanten ic. 1684.

E. C. Knuth, Etats: og Landraad 1684: 1689.

Jasper von Buchwald, atter Amtmand fra 1689 til 1695.

Friderich Rantzov til Knoep, Pronstorff og Uhlenhorst, Landraad 1695 til 1703.

Christian Derlev von Berkentin til Daffow, Lütkenhoff, Puschendorff og Schmachlhagen, Geheimeraad, 1703: 1709.

Derlev Brokdorff til Saxdorf, Conferensraad 1709: 1714.

Derlev Wibe, Geheimeraad 1714: 1721.

Wilhelm Moritz von Busech, genannt Münch fra 1721.

T t t 2

Til

imellem Wyen og Palhorn's Gods, har een Gluse, og bliver ved et Dige af: flit fra de til Palhorn liggende Jorder.

Et Stapelholm henregnes og den paa Landskabets Grund liggende Stad

Friderichstadt.

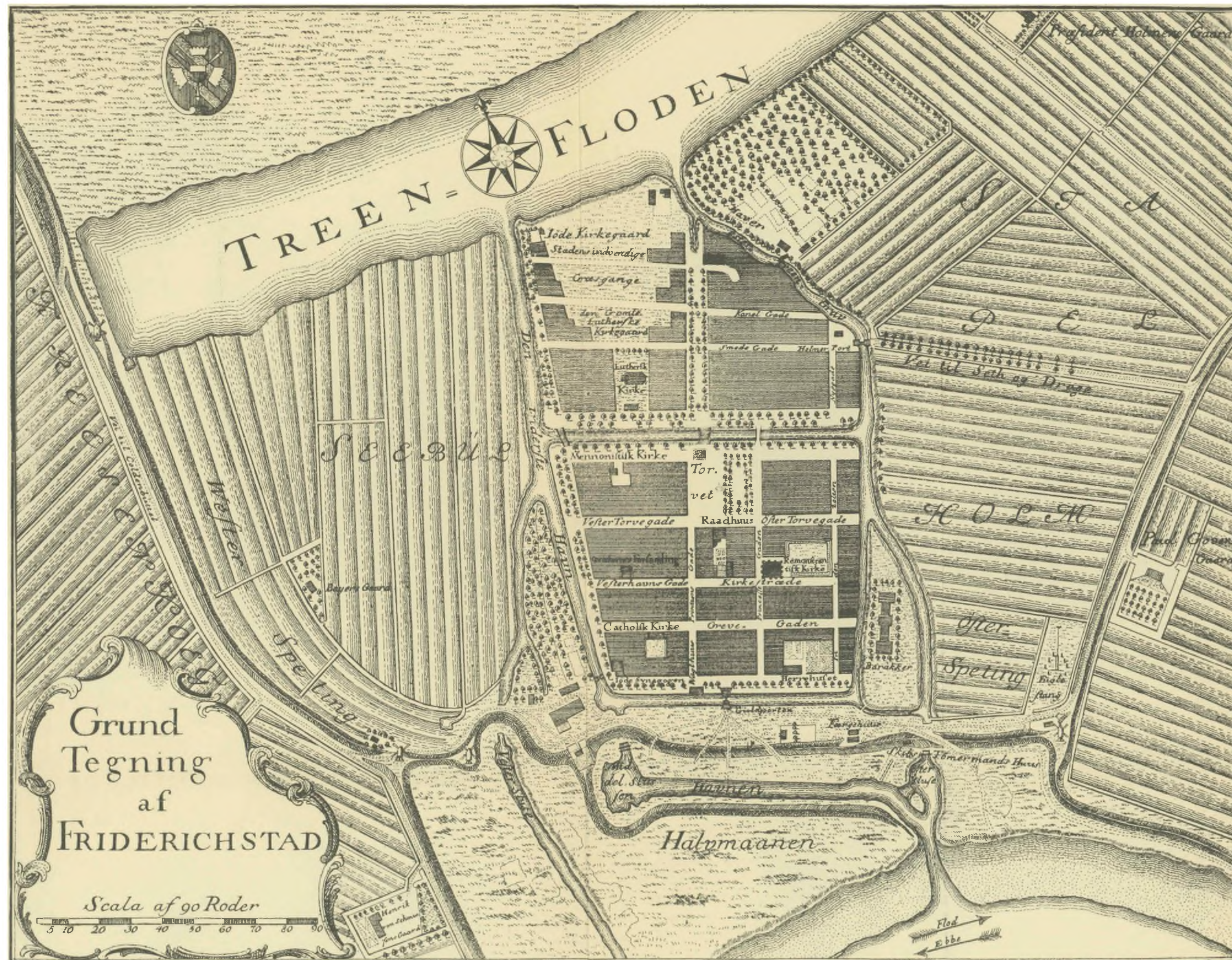
Beliggen-
hed.

Denne smukke Stad, hvori alle Husene snorret ere opførte med al muelig Næthed og Ordentlighed, ligger imellem Eideren og Erenen, udgjør Grændsestillet imellem Marffen og Geesten, og er ikke ret gammel. Den Grund, som den er opbygget paa, har tilforn hedt *Seebüll*, som sees af følgende gamle Vers eller Spaadom:

Wenn een Stadt up *Seebüll* steit,
Un de Haan in de olde Koog kreyt,
Un de englische Trommel en de Wald schleit,
So shal man sehn wo et in Stapelholm tho geith.

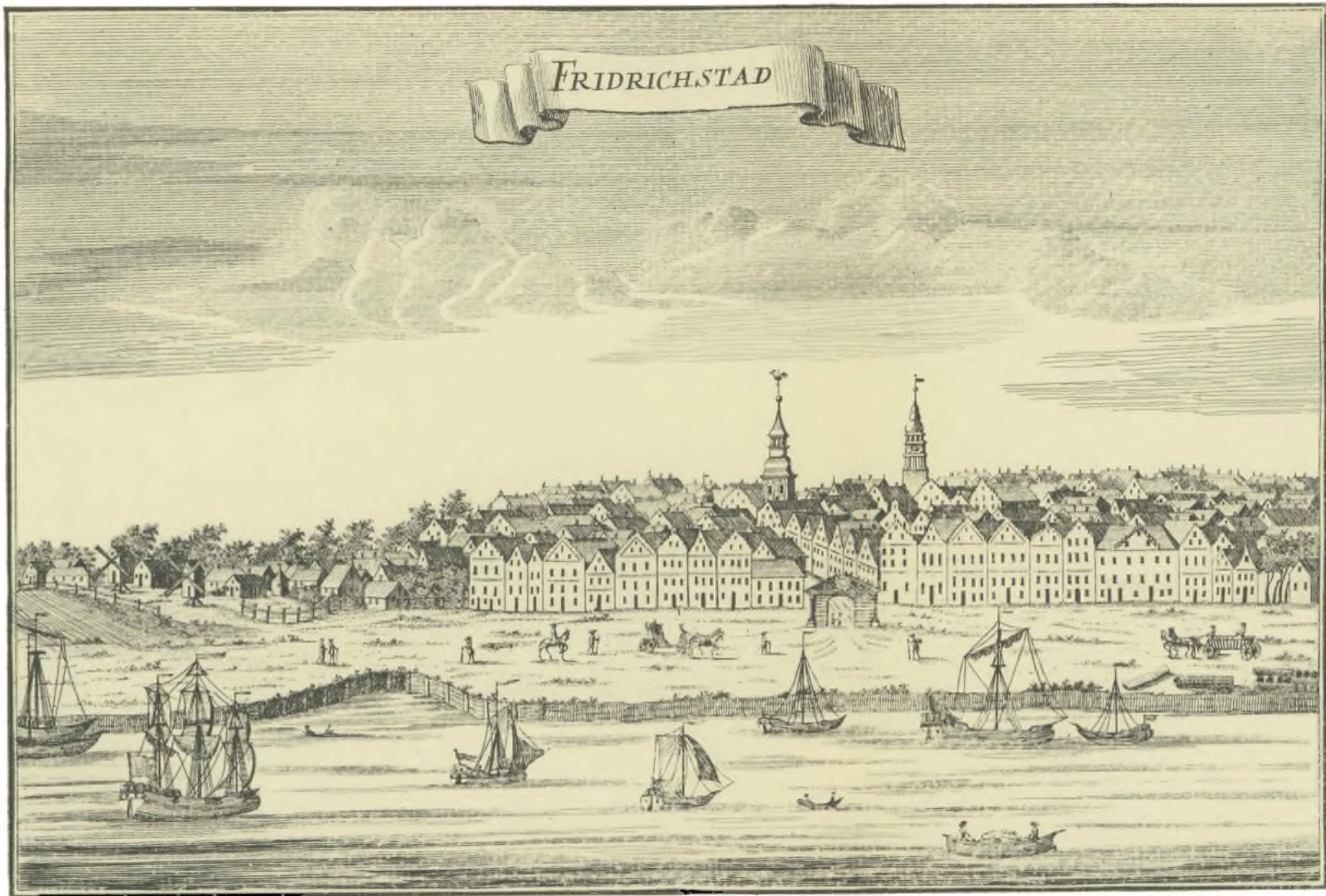
Elde.

Da mangfoldige Demonstranter i Aaret 1619 maatte forlade Holland, bleve de af Hertug FRIDERICH i Gottorp indbudne at søge sig et Opholdssted udi hans Lande, hvorpaa de den 27 Sept. e. a. fik et Privilegium. Forst havde de Lust at boe ved Husum, hvor Raadet til Stadens ubodelige Skade ey vilde have dem: dernæst ved Meggersee, hvor Grunden var for moradsig, men endelig nedlode de sig her imellem Eideren og Erenen, hvor disse to Floder ved tre Sluser løbe sammen. De forste Beboere vare: Westerwolde, Bellinckwold, Blyham en Nærpaarørende af den store Hugo Grotius, Adam von der Wahl, von Muisbergen, Johan de Hahn, Wilhelm von der Have, von der Wedde, Florentius Simon, Pieter van Damm, Conrad Vorstius, Grevinkov, Pieter Engelgraff og Johan Arnold, hvilke i Aaret 1621 begyndte at anlægge Staden, men fik kun to Bygningsfærdige. 1622 blev Graven om Staden istandsat og 1625 Kirken opbyggt. I Privilegiet var fastsat at Stadens Territorium skulde være en Miil omkring i det ringeste; men de paafølgende Krigs-Uroligheder,

Stukken af O.N. Flint

FRIDRICHSTAD

ligheder, Vandfloder og andre Tilfælde have forarsaget, at Grændserne aldrig komme til den belovede Størrelse, men ere endnu meget indknebne.

Staden har i Aarene 1640 og 1692 faaet herlige Privilegier, Privilegier, som af de følgende Konger ere stadfæstede, og tildeels bestaae i følgende, at Indbyggerne ere frie for al Indqvartering, sierte og tiende Penges Afdrag, samt maa have frie Religions-Øvelse og Tilladelse at lade Staden befæste, antage Stads-Soldater, slaae Penge, oprette et Academie &c.

Den 24 Sept. 1621 blev den første Steen til den første Byg- Historie. ning lagt af Hr. Wedderkopps Søn, Anton, og inden kort Tid bestod Byen allerede af 473 Huse, bebøede af Remonstranter, Lutheraner, Catholiker, Mennoniter, Reformeerte, Quækere og Jøder. Catholiker havde Tilladelse at holde deres Gudstieneste i Stilhed, men tiltog sig snart for store Friheder, saa at de 1651 fik en streng hertugelig Befaling at holde sig inden sine gamle Grændser. 1624 lagde Jomfrue Carrine von Mörsbergen den første Steen til den remonstrantiske Kirke. 1625 tillod Republiken i Holland de landflygtige Remonstranter at komme hjem igien, hvilket og en stor Deel af dem gjorde, Staden til stor Skade. 1633 fik Staden sin egen Ret, som 1635 blev trykt paa Hollandsk.

Omkring Staden er ingen Muur, men en dyb Grav, besat med Befestning. Lindetræer, ligesom og de fleste Gader.

Lutheranerne holdt i Forstningen deres Gudstieneste i et lidet pri- Luther- vat Huus, men da deres Tal formeeredes, overlod en remonstrantisk Kirke. Enke dem sit Forhuus, og Mennoniterne sit Baghuus til en Kirke. 1644 blev paa Hertogens Beføstning gjort Begyndelse til en ret Kirkes Opbyggelse, hvoraf Menigheden skulde selv betale det indvendige.

Alteret blev bragt fra Friderichsmarsch og Prædikestolen fra det over-

svømmede Blieth paa Nordstrand. 1649 blev Kirken indviet af Superintendenten Reinboth. 1672 maatte Kirken atter opbygges paa nye, da Remonstranterne igien overlod Lutheranerne sin Kirke til Brug, indtil deres egen blev færdig.

Præst. Præsten udi Coldenbüttel forrettede først Præste-Embedet her i Byen, men nogle Aar derefter fik den lutheriske Menighed sin egen Præst, og strax derpaa endnu een med Navn af Compastor, som tillige, i Følge sin Bestalling, forretter Rector-Embedet i den her værende latinske Skole; ligesom Cantoren ogsaa tillige er Organist og holder tydsk Regne- og Skrive-Skole. Menigheden har ingen Balg-Rettighed, men Præsterne indskrives umiddelbar af Kongen selv. Hovedpræsten har i aarlig vis Løn 200 Rdlr. og Compastoren 365 Mk. Desuden indsamles aarlig af Fattig-Førstanderne, som her kaldes Diaconi, en Gave af Menigheden, som paa hvers Part vist beløber sig til 200 Mark. Derimod faar de intet for Liigprædikener og for at følge Liig.

Folketal. I Aaret 1756 vare her 452 Familier, nemlig af Remonstranter 20, Mennoniter 38, Catholiker 14, Jøder 24 og Lutheraner 356, uberegne de Fattige, og dem som sidde i Embeder; i alt ondtrent 2000 Sielen.

Kirke-Collegium. Her er ved den lutheriske Menighed et eget Kirke-Collegium, bestaaende af 12 Bisiddere, som domme i Egetskabsager, og hvorfra appelleres til Ober-Consistorialretten. De øvrige Religioner have og hver sine Kirke-Oldermænd, som søge paa beste Maade at vedligeholde Fred og Rolighed iblant sine Underhavende.

Magistrat. Magistraten bestaaer af 6 Raadmænd og 2 Borgemeistere, som i Førstningen alle sammen vare Remonstranter; men nu sidde i Raadet baade Mennoniter og Lutheraner, og Kong FRIDERICH IV. gjorde den Anordning at det skulde bestaae af 4 Lutheraner, 2 Remonstranter

stranter og 2 Mennoniter. Tilforn bleve og Borgemeisterne og Raadsmændene aarlig afvejlde, efter Stads-Rettens Forskrift, men nu have de Embedet paa Livetid. Af Borgemeisterne fører den ene Ordet fra den 8 Jun. til 8 Decembr. og den anden fra 8 Dec. til 8 Jun. Naar en Borgemeister dør, foreslaaes to af Raadet, hvoraf Kongen udvælger den ene, og ligeledes naar en Raadmand dør, foreslaaes to af Borgerfabet, hvoraf ligeledes den ene udnevnes af Kongen.

I Forstningen gif alting igiennem Raadets Hænder, men 1668 Deputerede blev tillige anordnet et Collegium af 8 deputerede Borgere med Stæde og Stemme, som i sær ved Skatte-Paalæggelser beopagte Borgerfabet's Best.

I det gamle Raadhuus holdtes den sidste Forsamling 1752 den Raadhuus. 20 Febr. da det, efterdi det var for lidet, blev bortsolgt, og et nyt igien opbyggt, til hvis Vedligeholdelse Kongen betaler de to tredie Dele. Rettens Tjener eller Muntius, som han her kaldes, skulde egentlig beboe Raadhuset, men da Stads-Secretairen ingen frie Boepæl har ved sit Embede, leyer han gemeenlig Raadhuset til Beboelse af Muntius.

Staden contribuere af sin specielle Cassa af 25 Plove, maa Contribu- nedlig 50 Rdlr. til Krigscassen i Rendsborg. I følge den perpetuer- tioner. lige Decree af 1634 blive af Stadens Indkomster først afdragne alle Bygnings- og Reparations-Umkostninger, derpaa 1797 Mark Besoldningspenge, og det øvrige deles i tre Dele, hvoraf Kongen faaer to, og Staden den tredie.

Stadens Baaben er det holsteenff: schauenborgiske Nelleslad Baaben. oven over to Stromme.

Hver Fredag er her et temmeligt Torv. De tvende aarlige Torre: og Markeder, som her skulde holdes Fredagen efter Cantate, og 12 Dage Markeds- Dage. for Michels Dag ere en i langsommelig Tid besøgte. Det tønningffe og

og eiderstedste Maal og Vegt er her i Brug, dog bruges og meget den amsterdamske Alen.

Fra Contribution er ingen Indbyggere frie, uden de, som allene leve af deres offentlige Betieninger, de Geistlige, Rettens og Stadsens Berentere, Doctores og Advocater. Dog maae endog saa disse contribuere af deres iboende Huse. Af Borgerskabet er ingen frie fra Stads-Betieninger, dog ere Magistraten og de Deputerede fritagne for ringe Embeder, og kunde ey nodes til at blive Curatores eller Tutorer for nogen imod deres Villie.

Aarlig, paa en dertil bestemt Dag, eftersees Skatteregisteret, da efter de fleste Stemmer, Borgernes Lide forhoyede og nedsatte, samt de nye Borgere efter Husenes Besigtelse indførte i Stadens Bog. Desuden maae Ederen af et Huus maanedlig betale 2, 3 à 4 Skill. som anvendes til Bægter-Løn og Lygternes Vedligeholdelse, som om Aftenen brænde paa Gaden.

Stadens
Indkomster.

Landsherren faaer, som før er sagt, to tredie Dele af Stadens Indkomster, og Staden en tredie Del. Disse Indkomster bestaae af Forpagtnings-Stykker, Martiniskat og Borgertolden. Forpagtnings-Stykkerne ere følgende: Færgen over Eideren, Færgen over Tønningen, Græsningen i Staden, Øster-Spåtting, Norderdelen, Vester-Spåtting, Barakevängen, Fuglestangvängen, Pellmøllens Digehuus, et Huus ved Holmerport, et Huus ved Beyerboden, Raadhuuskielleren, de tre Møller, Havnepengene, Bohlbanken, Beyerboden og Slagterboden. Til denne Summa høre og alle udi Rettergang forekommende Sporler, Grundskatten af alle uafløste Arvedele, og den hundrede Penge af Riob- og alle Penge-Breve, samt Forseglinger. Landsherren allene har Nvægtolden, alle Dispensations-Penge, og af Stadens specielle Cassé aarlig 50 Rdlr. Nu udskrives ifkun 4 Skatter om Aaret, men for omtrent 30 Aar siden

siden vare sex neppe nok til Udgifternes Bestridelse og Gældens Afbetaling.

Stedens offentlige Betientere ere 1) en Process-Schout, som Betientere. efter Hollandsk Maade forretter Fiscalens Embede, og har Opsigt over Beskæftigede. 2) en Rottens-Diener kaldet Nuntius, som til lige er Stevningsmand. 3) To Liggbedere, een for den Lutheriske, en anden for alle de øvrige Menigheder, som ikke have nogen vis Løn. 4) Lombard-Forvalteren. 5) Udvaleren ved Bøhlbanken. 6) Udraaberen. 7) Modtageren af de Penge, som maanedlig svares af Husene, med 50 Mark Løn. 8) Gaderenseren, som ugentlig to gange borttager alle Ureenligheder af Gaderne og Husene, og faaer derfor aarlig af vedkommende 400 Mark, dog vedligeholdes de broelagte Gader og Veye af den almindelige Cassé.

De Fattige underholdes deels af hver Religion for sig selv, deels Fattigvæ: af den almindelige Staden Fattig-Cassé. Til de forstes Underhold^{sen} ning haver hver Menighed sin Fattigforstander, Collecter og Capitaler. Lutheranerne maae aflegge Regnskab for Kirke-Collegiet, og de andre Religioner for deres Kirke-Oldermænd.

Den almindelige Fattig-Cassé staaer under Raadets Opsigt, som aarlig udvælger en Lutheraner, en Remonstrant og en Mennonit til Collectanter. Disse maa paa alle høye Festdage gaae Dør fra Dør hele Staden igiennem, indsamle hvad som bliver givet de Fattige og føre det til Regnskab. Men Uddelingen besorges allene af Magistraten, hos hvilken de Fattige, hver Onsdag, som er Politidag, maa melde sig hvis de ville have noget. Raadet bestemmer da naar Uddelingen skal skee, og af hvor meget; det meste faae gamle og syge Folk. De fleste Fattige ere Lutheraner, efterdi de andre Religionsforbandte forpleye deres Fattige af deres egen Cassé, og Tjenestefolkene for det meste ere Lutheriske.

Fattighuse og store Stiftelser find's ey her. Vel ere her adskillige Stiftelser til hver Kirke allene, men de udgiøre ikk: nogen stor Sum og bestaaer desuden i Capitaler. Den almindelige Fattigkasse har og tilforn havt endeel Capitaler, som ere udtagne og anvendte paa beste Maade. Herimod tilstod Kong FRIDERICH V. Staden Frihed at oprette et privilegeret Lombardhuus; Staden nedlagde Capitalen hertil, og Overfuddet anvendes til de fattiges Beste.

Stiftelser.

Al nyere Stiftelser fortienet imidlertid følgende at anføres 1) Johannes Tedens, en Posamentmagersvend her af Byen, som blev Hollandsk Generalgouverneur i Indien, og døde ved 1750, forærede den lutheriske Kirke 2000 Rigsdaler. 2) Hr. Friderich Eicklef forærede den lutheriske Kirke og de Fattige af samme Menighed 3000 Rigsdaler, hvoraf Renten aarlig betales af det kongelige Rentekammer. 3) Peter Jost Colvard en Remonstrant, forærede til den lutheriske Fattigkasse 500 Rdlr. og til Remonstranternes Diaconie en anseelig Capital, hvori blandt et Huus i Byen og en Gaards Land i Eiderstedt. 4) Peter Andreß, forærede den almindelige Fattig: Cassé 1500 Mark contant. Desuden findes nogle smaa Fattigvaaninger som høre til de Remonstranternes og Mennoniters Diaconie.

Den remonstrantiske Præst, som kaldes Dominus, faaer endnu aarlig 600 Mark af Raadets Beholdningspenge til sin Underholdning. Oprindelsen hertil er denne: Det hele Raad bestod først af Remonstranter, som af Mangel paa anden Besoldning tilstode deres Præst de Penge som Landsherren af Landets Cassé havde tillagt dem, nemlig 600 Mark. Endskiont her nu ere baade Lutheraner og Mennoniter i Raadet, har dog altid den remonstrantiske Præst faaet disse Penge.

Handel.

De første Indvaanere af Staden vare rige og altsaa i Stand til at bringe baade Handel og Skibsfart i Flor. Kongen af Spanien

skikkede

stikkede Qvirinus Jansen til Griderichstad, for at undertegne de Skibes Passer, som skulde gaa til Spanien. Hertugen sendte 1622 Cornelius Vink til Algier for at udvirke en frie ubehindret Seilads for denne Stad; ja for at oprette en Silkehandling her, afsendte han det kostbare, alt for bekiendte, Gesandtskab til Persien. Skiont nu dette slog Feil, og Staden ved de efterfølgende Hændelser mistede en stor Deel af sin Rigdom og Floer, maa man dog tilstaae, at baade Handel og Søefart endnu her florerer, og kortelig, at Griderichstad er en af de saa Steder, som dagligen ikke forværre, men forbedrer sig.

Alf berømmelige Mænd som have boet her i Staden, fortjene, *Berømte* foruden de første remonstrantiske Lærde, fornemmelig at anmærkes de *Mænd.* tre følgende:

Gysbert Joachims von Ruytenbeck, Borgemeester fra 1631 til 1635. Han udmærkede sig fornemmelig i den saa kaldede brandenborger Tid, thi han havde studeret tilligemed Churfyrsten af Brandenburg og kunde udrette meget hos denne fortræffelige Herre. De i Landet omstreifende Polakker slog han med det bevæbnede Borgerskab, det udi Stapelholm af dem rovede Lvæg tog han igien fra dem og gav det tilbage til dets Eyer mænd.

Den berømte Maler Ovens, af hvis Arbeide endnu meget beundres i Gottorp og Toningen, flyttede fra Husum hertil og døde her. Hans fortræffeligste Bærk er en Christi Begravelse paa en Altertavle. Alf den berømte Olearius kaldes han sine Tiders Apelles, og excellerede fornemmelig i Historier og Natstykker. Om hans Levnet haves ellers ingen Efterretninger.

Den bekiendte Avanturier Johan Joachim Straus, som i Amsterdams lod sine besynderlige Reiser i Moschau, Persien &c. afstrykke in Folio paa indst og Hollandst, døde ogsaa her i Staden.

Jndbyggerne overalt ere høflige imod alle, legge sig meget efter

Handelen og søge Dag fra Dag at forbedre deres lykkelige Stad, hvori saa mange Secters fornuftige Geistlige endnu aldrig have forarsaget nogen Ueenighed. Havedyrkningen drives her sterkt, og Grev Danneskiolds Hotel er Staden til en stor Zirat. I Egnen her omkring findes Rav, men kun lidet, imod de eiderstedske Grændser.

Det

Det Syttende Capitel.

Om det Slesvigſke Domcapitels Amt.

Dette Amt har ſin Oprindelse af det gamle Slesvigſke Biſkops-Oprindelse.
dom paa følgende Maade: Efter Hertug ADOLPHS Død
1586, ſom af Domherrerne efter Hertug FRIDERICH var
udvalgt til Stiftets Administrator, opkom imellem det kongelige og fyr-
ſtelige Huus en Tviftighed om Biſpedømmet. Under denne Trette lod
Kong FRIDERICH II. Biſpedømmet foreſtaa ved ſin Statholder og
Amtmanden i Schwabſtedt, indtil Prinds ULRICH blev Biſkop i
Slesvig. Efter hans Død i Aaret 1624 opkomme atter endeel Stri-Historie.
digheder herom, ſom endelig i den Kiøbenhavnſke Fred af 12 Maji
1658 ſaaledes bleve afgjorte at Hertug FRIDERICH ſkulde have hele
Amtet Schwabſted, ſamt halvparten af Domcapitlet, Domkirken og
de dertil hørende i Slesvig og Lollfus liggende Huſe og Grunde. I
følge heraf ophorte 1660 Domherrernes geiſtlige Værdighed ved denne
Kirke og derpaa blev Capitlet delet imellem Kongen og Hertugen, ſaa
at hver fik fire Præbender. Den kongelige Andeel beſtod af det før
værende forſte District, eller Fogderierne Uſonis, Berend og Stede-
ſand. Til den fyrſtelige Deel henhørte det før værende andet District,
ſamt Domkirken og dens District, indeholdende i alt Fogderierne
Gammelbyggaard, Vysabbel, Langenhorn, Corybüll, Hackſted, Co-
ſel, Grødersbye og Strøegodſet. Men da Kong FRIDERICH IV.
i Aaret 1714 tog hele Hertugdømmet i Beſiddelse, fik han den fyrſte-
lige

lige Deel af Domcapitlet under Kronen, som det eyndu tilhører. Ved Placat af 1 Nov. 1777 blev dette Amt reent ophævet, og Godset henlagt til de Amter, inden hvis Grændser det befinder sig.

Øvrighed.

Domcapittelets Godser og Byer laa meget affspredte iblant andre Amter og Byer og i adskillige Sogner. Imidlertid bleve de dog samtlig forestaaede af en Domcapitels Amtmand, som paa det sidste var tillige Amtmand i Hüttens Amt: en Dom-Inspector eller Amtsforvalter, samt adskillige Capittels- Stifts- og Ride-Fogeder.

Kirker.

Paa Domcapittelets Grund laa følgende 6 Kirker 1) Den Slesvigste Domkirke, hvorom tales i Slesvigs Beskrivelse. 2) Cosel, som havde sin egen Stiftsfoged. 3) Ulenis. 4) Mübüll. 5) Rabenkirchen og 6) Arnis. Ved disse 6 Kirker udøvede Capittelet i Kongens Navn Patronat-Retten; Men ved Domkirken i Slesvig bleve ved Vacance af Archidiaconatet og Diaconatet, og ved Rabenkirchen og Arnis ved Vacance af Sognepræst de af Stedets Visitatores foreslaaede og allerhøyst confirmerede Candidater af Menigheden, ved Valg, udvalgte, men ved de øvrige indsatte umiddelbar af Kongen selv.

Districter.

Amtet deelede i 3 Districter, nemlig det første og andet Domcapitels District og Domkirke-Districtet.

A. Det første Domcapitels District

Første District. hvori Amtmanden allene forestod Justicen indtil Ring og Ret, indeholdt følgende 3 Fogderier, hvoraf det første og sidste havde en Domcapitels-Foged og det mellemste en Ridefoged:

- 1) Ulenis, i Schlies-Herred i Angeln. Dertil hører Sognet Ulenis-Sogn (a). Ulenis 12 Gaarde 3 Huse. Riis 6 G. 5 Huse.

(a) Kirken er 1388 indviet til St. Willehadus, hvis Willede sees i dens Segl.
Den

5 Huse. Glaterich 1 Huus. Kiudveg 1 H. Hestoft 8 G. 3 H. Voeg 1 H. Steinfeldt 12 G. 3 H. Mohr 1 H. Freberg 1 Huus. Hoefmess 1 H. Brevelholk 1 H. Adfayunt 1 H. Langholk 1 H. Schmedelund 2 H. Wackerade 6 H. Kirckenholt 8 H. Gunnebuy 5 G. 12 H. Hasselmølle.

2) Fogder

Den er indvendig prydet med alle danske Kongers Portraiter fra Dan til Kong CHRISTIAN VII. samt nogle Malerier om Christi Fødsel, Opstandelse og Himmelfart, tilligemed de Dødes Opstandelse og alle Apostlerne. Alteret er færdigdet 1723 og foræret hertil af Capittelfogeden Jørgen Thielsen. Orgelværket er giørt 1748. Af Klostjerne er den ene stift 1570 og den anden 1766. I Kirken ere to Stole, en for Kongen med Indskrift: Pietate & Justitia 1673 C. 5. og den anden for Hertugen af Glyksborg, som Eyere af Landgodset Lindau. I forrige Tider var denne Kirke den eneste Kongelige i hele Ostangeln, og laa derfor under det rendsborgske Consistorium. Præsterne hertil, saavidt vides, have været: 1) Henrik Bock en Adelsmand 1550. 2) Thorkillus Thomæus fra 1590 til 1599 da han blev Præst i Oversee efter sin Fader. I hans Tid kom den meste Jord fra Pastoratet. 3) Laurentius Thielsen fra 1599 til 1627. 4) M. Alexander Zesche fra 1673 døde 1715 den 20 Junii. 5) Johan Detlev Brechling fra 1716 til 1721 da han kom til Snøde og Stoense paa Langeland. 6) August Esmarck fra 1721, døde 1765 den 18 Maji. 7) Johan Joachim Clasen fra 1763 da han blev sin Formand adjuncret. I Sognet ere 3 Skoler, den ene for Uksnis, Hestoft og Kirckenholt, den anden for Steinfeldt, Kiud og Wackerade, og den tredie i Gunnebuy. I Steinfeldt er en Gaard, som hører til Gøttrup Amt, $\frac{1}{4}$ Gaard Kirkeland og en privilegeret Gaard, som tilforn har tilhørt Capitellets Syndicus D. Soltau og efter ham en Major Ahlefeldt som er begravet i Kirken. Af Wackerade hører 1 Huus til Gøttrup Amt. I Kirckenholt har tilforn været et nu bortsolgt Huus for Præsteføniker.

2) Fogderiet Berend i Struxdorfsherred har sit Navn af en Byei Nibbel Sogn (b). Nibbel. Brechling. Bernd. Neu-Bernd. Nibbellund i Huus. Bischoffsrecht i Huus. Hinkelshøft i Huus. Rattenhund i Huus. Hebeluft i Huus.

3) Fogderiet Stedefand i Karrherred, Tøndern Amt. Herredsfogden i Karrherred var her tillige Domcapitels-Foged.

B. Det

Enker. Sunnebuy tilhører Hertugen af Glyksborg og havde tilførn 10 Gaarde, hvoraf de 5 ere lagde til Dansk Virkan. Ved Møllebekken sees Rudera af Herregaarden Hessel, som blev nedlagt, hvoraf Møllen og Sius ere komne. I Sognet ere adskillige Damme, besatte med Karudser, som dog ey fiske af nogen. Ellers er Gangsten ubi Elten meget god, og Skoven fortreffelig, men derimod ingen Torvemose. Sognet skal have sit Navn af en Mængde Ulve som før have været her. Her er kun een Præst.

- (b) Anney til Tolk i Struxdorfsherred. Domcapitlet udøvede her Jus Patronatus, ligesom og Kirken i gamle Tider skal have været et uuder Domkirken staaende Capell, havde dog ved Reformationen sin egen Præst, og blev først 1712 combineret med Tolk. I Bischoffsrecht har Biskoppen i Slesvig tilførn haat en Gaard, hvoraf endnu sees Rudera. I dette Sogn, bag Berend, og sønden for Langesøe har lagt Klosteret Guldholt (aurea insula), stiftet 1192 af Biskop Waldemar, men fiod kun ved Magt i 18 Aar, da Kong WALDEMAR II. efter Biskop Nicolai Raad og Pave Innocentii III. Tilladelse forflyttede Munkene herfra til Bje. 1312 har Hertug ERICH fuldkommen tilstaaet Dispedømmet Slesvig Guldholt forhen tilhørende Godser, hvilket 1465 blev stadfæstet af Kong CHRISTIAN I. 1312 var Curia Guldholt endnu til og blev beboet af Biskoppens Folk, som tillige bortforpagtede Fiskeriet i Langesøe. Klosteret havde to Annex Kirker, Nybel og Tolk, hvor Munkene holdt Gudstjeneste, i den Henseende var der en Dæmning imellem Klosteret og Tolk, som endnu kaldes Præstebroer.

B. Det andet Domcapitels Distrit

Hvori Dom-Inspectoren udøvede alle Amtmandens Forretninger, havde 6 Fogderier og 4 Stiftsfogeder, nemlig:

1.) Gammelbuygaard, har sit Navn af et Sted udi Sorup Sogn, Nieherred.

2.) Lysabbel, har sit Navn af Lysabbel i Sønderborg Amt, og stod under een Foged med Gammelbuygaard.

3.) Langenhorn i Landskabet Bredsted.

4.) Corbüll, havde en Foged med Langenhorn og kaldes saa af en Bye i Jorðel Sogn, Flensborg Amt.

5.) Hæcksted, har sit Navn af Hæcksted i Wiesherred, som tilforn var en Herregaard, der 1468 blev skjødt til Claus Ahlefeldt Godskes Søn. 1476 solgte Frue Mette Schelsted til Buchhagen Capitelet denne Gaard.

6.) Cosel, nordvest for Eckernförde. Hertil hørte

Cosel Sogn (c). Cosel 12 Ml. Weseby 2 Ml. Fleckeby 3 G. Gotheby 8 G. Holm 4 G. Hummelfeld 12 G. Det kongl. Forbærk

(c) Her var den 15 Aug. 1769 i Fogderiet Cosel 253, af Hüttens Amt 592 og af de adelige Districter 334, altsaa i alt 1179 Mennesker. Navnet skrives i gamle Documenter Cosleven og Kosleben. Saaledes findes at Otto Walstorp til Sanderby 1465 die Cæciliz solgte Slesvig Domcapitel sit Gods udi Kiel (en nu ødelagt Landsbye) Wesebye og Cosleve for 1900 Mark, hvorpaa Skjødet er dateret 1466 Torsdagen efter Hellig Tre Kongers Dag, og Hertug FRIDERICHs Confirmation 1520. I Mæret 1476 blev gjort et Forlig mellem Domherrerne i Slesvig om Grændserne imellem Kosleben og Kiel. Kirken er uden Tvivl bygt i det trettende Aars hundrede. Af Præsterne vides: 1) Herr Hinrich Becker Kirchherr zu Kosleve

Forværk Ziegelhoff med de dertil hørende Huse. [Disse fem Steder høre til Amtet Hitten og de følgende til de adelige Districter]. Mohls-
horst.

leve 1464. 2) Hr. Benedictus til 1572. 3) Peter Bagelmann til 1583. 4) Jacob Saxo til 1586, da han kom til Husum. 5) Theodor Textor til 1589. 6) Direct Johansen døde 1592. 7) Anton von Aacken døde 1637. 8) Benedictus Martini til 1645 da han blev Archidiaconus i Slesvig. 9) Benedictus Flor døde 1683. 10) Laurentius Fabricius døde 1715. 11) Johann Wilhelm Olter til 1720, da han kom til Frelseristad. 12) Joh. Valentin Bucer døde 1751. 13) Georg Burchardi adjungeret fra 1746. I Kirken ligger en Sæhested begravet, og i et muret Begravelse som hører til Eschelsmark, nogle Rantzover, hvoriblant Henrik Rantzov, over hvilken Henning Conradinus (Epigr. hist. Lib. p. 82.) har skrevet et Epitaphium som begynder saaledes:

Qua vada levoflis stagnant Missundica ripis,

Coslebica testum corpus in æde cubat.

I Cosel Bye stod tilforn en Vandmølle, som i den keiserlige Krig 1629 blev ruineret, og ey siden er opbyggt. I de paa Markerne værende Søer, Wülsøe, Colløe, den halve Langsøe og Wesebueysøe findes adskillige Arter Fisk, og fornemmelig de saa bekiendte Coseler-Krebs. I aarlig Leye svarer af disse Søer til Amtstuen 47 Rdlr. Præsten har fra meget gamle Tider en halv Plov Sand-Land, hvoraf skulde svares 3 Heitscheffel Rug aarlig, hvorfra han dog bestandig bliver befriet. Kirken er indviet til Sanct Laurentius, hvis Villedede sees i dens Segl. Paa Gøthebuey Mark, strax ved Fleckebuy, ere adskillige hedske Grav og Offerhøye, hvoriblant een usædvanlig stor, og omsat med tre Rader Kampestene, hvoraf dog nu de fleste ere bortførte og anvendte til andet Brug. Her findes og endnu store og anseelige Møder af den berømte Muur Dannewirkes vilige Deel, kaldet Osterwall. Den begynder ved Søen, ikke langt fra Fleckebuy, gaaer forbi Holmer Mølle, Dürwade, Kochendorff og Schnaap Mølle indtil

Win-

horst. Dürwade 3 Gaarde. Eschelsmark. Bohnert 12 Gaarde.
Ornum. Ornum: Mølle. Missunde 10 G. I alt 66 Plove eller
Gaarde.

C. Domkirke-Districtet

Domkirke-
Districtet.

hvor Dom-Inspectoren udøvede de samme Rettigheder, som i det
for nævnte andet District. Hertil henhørte:

1.) Domkirken i Slesvig, med sine tre Præster, hvorom til-
førn er talt i Staden Slesvigs Beskrivelse.

2.) Domkirkefogderiet Grødersbøye ved Slien. Hertil hørte:
Rabenkirchen Sogn (d). Vogelhuif. Store Grødersbøye.
Lille Grødersbøye. Ravnkier eller Rabenkirchen. Nye: Mølle.

Er xx 2

3.) Den

Windebyer Noer i en lige Linie. Den er opført af Jord, temmelig høj
og 2120 Roder lang. Paa Sanderbøye, Bohnert og Missunde Mark er
en stor Mængde hedenske Altene og Gravhøye, og den største Sielshed i
dette Land, nemlig det saa kaldede Capel zum finstern Stern, hvoraf paa
Duborg-Høj endnu sees Ruderne. Just paa dette Sted er Kong Erik Plog-
penning dræbt af Lave Gudmandsen efter sin Broder Kong Abels Befæ-
ling, og da dette fæde St. Laurentii Dag, menes Kirken derfor at være
denne Helgen tilegnet. Da foromtalte Capel blev nedbrudt, ere Stenene
brugte til Niesebuy Kirke. Endnu i det fiortende Seculo nævnes Cosleff
som et Capel og Niesebuy som en Kirke, dog begge sub præpositura majori.
Tæt ved foromtalte Capel sees endnu Ruderne af et med dobbelte Mure og
Grave besættet kongelig Lustslot, som endnu fører Navn af Königsborg.

- (d) 1403 nævnes Johannes de Heyda Rector parochialis Eccles Ravenkier.
Grødersbøye har tilførn været en Fæstning, som sees af et Diplom dat. 1406,
hvorpaa findes disse Ord: "Um then faste Gardh oc by Grødersbø mot
" Møllen oc Kirckelæn oc al thes tilliggelse, Påuerut oc thes tilliggelse,
" Egghenæ"

3.) Den lille Øe Arnis. Denne Øe ligger i Elien, 3 Mile fra Skensvig og har Kirke og Præst for sig selv. Tilforn var den reent bevoget med Skov, men blev ved denne Lejlighed beboet: Da Besboerne af Flekken Cappel ved 1667 bleve af Kjøstes Eyere plagede med mange haarde Paalæg, besluttede endeel Familier at forlade Byen, hvorpaa de af Hertug CHRISTIAN ALBRECHT begierede et Sted at ned sætte sig paa, og fik derpaa denne Øe med mange skionne Privilegier, hvoriblant ogsaa dette, at de skulle være frie for Enroullering. Paa Dens nordre Side er en Broe over Elien hen til det faste Land. Her vare i Aaret 1769. 67 Huse, som vare bygte i to Rader langs igiennem Øen. Indvaanerne nære sig med Søefart og Fiskerie i Elien. Foranførte Aar havde de 18 Jagter, hvormed de handlede paa Kiøbenhavn, Lybek, Rostok og Königsberg. Nu ere her over 74 Huse og omtrent 100 Familier.

4.) De Ulsniffer Plove ved Elien, som ligger i Sognene Brodersbye, Laarsted, Syder og Norderbrarup.

5.) Nogle Plove i Fogderierne Gammelbunngaard og Korbüll.

6.) 9½ Vicarie Plove i samme Fogderier og Ulsniffer Plovene, hvoraf Præsterne og Degnen til Domkirken nyde alle Afgifterne, Contributionen allene undtagen.

Ved Patent af 1 Nov. 1777 bleve alle 330 Domcapitels Plove combinerede med de Amter eller Landstæbe, hvorudi de laae, og saaledes uddeelte at til

Gottorp Amt kom, foruden Den Arnis, Domkirken,
samt de paa dens Grund liggende Huse og Tegl-
gaarden " " " " " " " 148 M.

Slensborg

" Eghenæs oc Fowlekær oc Dolsborg med thes tilliggelse, hvilke garde oc gøds
" the Pugwischer have saalt Dr. Margrete. " .

Glensborg Amt	“ “ “ “ “	68½ M.
Landskabet Bredsted	“ “ “ “ “	29½ “
Tondern Amt, Schlaflunder Mølle og	“	44 “
Hadersleb Amt	“ “ “ “	1 “
Sonderborg Amt	“ “ “ “	12 “
Apeneade Amt	“ “ “ “	1 “
Hüttens Amt	“ “ “ “	14 “
Hohn-Herred	“ “ “ “	3 “
og Husum Amt	“ “ “ “	9¼ “

Hvilket og nu paa sine Steder findes anført.

Det Attende Capitel.

Om de inden Hertugdømmet Slesvigs Grændser beliggende, saa kaldede, adelige Districter.

Under dette Navn indbefattes fiorten Kirkesogne, hvoraf Froklosteret ved Slesvig har Jus Patronatus til det eene, og visse adelige Gaarde til de øvrige tretten. I visse Maader kan og hertil regnes Tandslet, Udserballig, Ahbüll, og Gravensteins Sogner, som høre til Hertugen af Augustenborgs District, samt Düppel, som ligger under Grevskabet Reventlou. De egentlige adelige Districter ere følgende:

Dänisch:
Wald.

I. Landskabet Dänisch-Wald,

liggende imellem Ekernsøhrdes og Kiels Havne, og omgrændset paa vestre Side af Borbye og Sehesteds Sogne, paa nordre og østre Grændser. Side af Østersøen, men paa søndre Side af Levens-Aaen og Enderen, hvilke Floder, tillige med det Landstiel, som fra Flemhude-Søe er draget til Levens-Aaen, paa denne Side skiller Hertugdømmet Slesvig fra Hertugdømmet Holsteen. Fra Østen til Vesten er dette Land i sin Længde $2\frac{1}{2}$ Miil, og fra Sønden til Norden i Bredden $1\frac{1}{2}$ Miil. At Landet allerede i meget lang Tid maa have lagt under den danske Krone, sees af Navnet, hvis Alder man dog ey tilstrekkelig er under Sprog, rettet om. Ikke destomindre tales her ey andet end Plattysk. Sit Navn

Navn har Landskabet ellers uden Tvivl faaet deraf, at det i de ældste Navn. Liden for det meste har været begroet med Skov, der dog nu næsten gandske er afhugget, og Jorden i den Sted anvendt til Korn: Avel. 1332 pantsatte Kong Christopher II. Greverne Dänischwald og otte nærliggende Sogne. Biskop Johan Bockholt gav Canikerne i Slesvig, Bispetienden af Slubbenhagen, Vettorp, Zellembekke (nu Kru-sendorff), Seestede, Hutten, Eroppe og Haddeby, med Skovene Romessøe og Kudtorp, Offenketibüll, Berndorp, Husebue &c. Grund, den er feed og frugtbar, og Beliggenheden i Almindelighed meget an-genem, da hele Landskabet ingen Mangel har paa Bekke og rindende Bunde. Fæstningen Friderichsort undtagen, hører hele Landskabet til adelige Godser.

Fæstningen Friderichsort.

Fæstningen
Friderichs-
ort.

Denne Liden Fæstning ligger ved Kieler Fiord, omtrent een Mill fra Kiel. Kong CHRISTIAN IV. lod den 1637 anlegge under Navn af Christianspris, men 1648 igien sleise, samt de dertil liggende Godser, Knope, Vulfke, Seekamp og Holtenau sælge, af hvilke Fri-derich Buchwald købte det eene for 35000 Rdlr. de andre bleve købte af den rankøvske Familie. Alle disse Penge bleve betalte til Rigers- Historie. raad Hr. Axel Urup, som anvendte dem til Kiøbenhavns Fortifica-tion. Kong FRIDERICH III. lod 1663 denne Fæstning paa nye op-bygge og kalde Friderichsort, hvilket Navn den siden beholdt naar Kongen heed FRIDERICH, men heed han CHRISTIAN blev dette Navn. Sted kaldet med sit ældste Navn; Nu derimod skal Navnet Fride-richsort allene bruges i Skrift og Tale. Den har været Aarsag til mange Uenigheder og Urosligheder imellem det kongelige og hertugelige hofsteen- gottorpiske Huus.

Bygninger Bygningerne bestaae for det meste af Kirken, Provianthuset, Commendantens Bolig, Barakker for Besætningen og nogle Marketenterhuse. I det Geistlige henhører Kirken, som kun har een Præst, til Provstiet Gottorp.

Foruden denne Fæstning indeholder Landskabet Dänischwald endnu følgende tre Sogne:

1.) Dänishenhagen Sogn (a). Bülch Gaard. Grünwald Gaard. Kaltenhof Gaard. Knoop Gaard. Neuenhof Gaard med Hølländeriegaarden Birkennushr. Schekamp Gaard.

2.) Krusendorff Sogn (b). Nørgaard. Crusendorf. Crusendorf. Halvparten af Stubbendorf. Nienhof. Borghorst, hver med en Landsbye.

3.) Gertorff Sogn (c). Gertorff. Königsfährde. Nevenstorff. Neudorf. Blickstedt. Alt-Wittenbeck. Neu-Wittenbeck. Tutenz

(a) Kaldet tilforn Slabbenhagen. 1403 nævnes Hermannus Rector Ecclesie in Slabbenhag.

(b) Jus Patronatus til denne Kirke tilhører det adelige Gods Nør, som ligger her til Sognet, efterdi dets Egere Geheime-Conferensraad Joachim Brokdorff 1737 af sine egne Midler lod bygge en nye Kirke. Den gamle laae uden for Byen ved Havet, i Nærheden af Byen Jellenbek, og var indviet til St. Cathrine. Børnene bleve døbt med Vand af Jellen-Bek, hvilket man troede gjorde dem haardsore og gamle. Ekernsfährde Skippere havde stor Troe til St. Cathrine og betænkte Kirken og Præsten med rige Gaver. Nu fører Kirken Navn af den Hellig Trefoldighed, til hvilken den 1737 tredie Advents Søndag blev indviet. Geheimeraad Brokdorff med Frue ere her begravede, og have stienket Kirken en Capital, for at ingen anden skal begraves hos dem, hvorefter Præsten skal have Opsyn.

(c) Denne Kirke har to Præster, som bestikkes af Ejerne til Deutschlindov og Königs-

Euttendorff. Schinkel. Dstorff. En Deel af Stubbendorff. Bornstein. Lindhoft. Felm. Vandmøllerne i Nevenstorff, Wittenbeck, Lindhoft, Felm, paa Gaarden Warlberg, og ved Gaardene Lindau, Borghorst og Schinkel. Beyrmøllene udi Schinkel og Bornstein. Kongssøhrde Gaard ved Hollænderie: Gaarden Vettorff. Lindau Gaard. Hütten eller Wolfshagen Gaard. Warlberg Gaard. Borghorst Gaard med Hollænderiegaardene Berensbrook og Notenstein. Schinkel Gaard. Aschau Gaard.

II. Sehested Sogn (d),

Sehested
Sogn.

ligger imellem Borbye: Vettorff: og Wünstorff: Sogne; Dets Grændser ere mod Sonden Eyderen, mod Vesten og Norden den store Wittensee. Sehested Hovedgaard. Sehested By. Harkhof Gaard. Hohenlied Gaard.

III. Land.

Kongssøhrde. Den har i gamle Dage heedt St. Georgil Kirke, som sees baade af denne Helgens Billede, hvilket endnu staaer i Seglet, som og af hans Billedslytte, hvilken, skiont ilde tilredt, dog endnu sees i Kirken, der er forsynet med en Steen: Korsbælvning, og et temmelig anseeligt Taarn. Jordgrunden er maadelig, bærer Boghvede, Rug og Havre; paa nogle Steder ere Torvemøser, men ingen ferske Søer. Paa Markerne findes endnu adskillige Rubera af hedenske Grav: og Offersteder. Af de i Sognet liggende Byer henhører Bornstein til Altenhof: Gaard i Ekernsøhrde Sogn; Felm til Kaltenhof i Dänishenhagen Sogn og Lindhoft til Mør: Gaard udi Eusenndorf Sogn.

(d) Til dette Sogn har Eieren af det adelige Gods Sehested Jus Patronatus og Vocandi. 1403 nævnes Marquardus Rector Ecclesie Sestede.

Landskabet

Schwan-
sens

Grændser.

Frugtbar-
hed.

III. Landskabet Schwansen

ligger imellem Østersøen, Staden Ekernføhrde, Cosel Sogn udi Domcapitel's Districtet og Elien. Fra Sydvest til Nordost er det Storrelse. $2\frac{1}{2}$ Mil langt, og fra Nordvest til Sydost 1 til $1\frac{1}{2}$ Mil bredt. Eggen er overmaade smuk, frugtbar og folkerig, igiennemskaaet med mange angennemne Bække. Kongen har her ingen Byer, men hele Landet tilhører allene de adelige Godser, efter at Hertug CHRISTIAN ALBRECHT i Aaret 1689 forærede Ellenberg og Voimarc til sin Geheimeraad Joachim von Ahlefeld, som siden blev kongelig Vice-Statthalder. 1260 pantsatte Dronning Mechtilde Swansio med meget mere til Hertugen for 1000 Mark Søl. 1295 fik Biskop Bondo i Slesvig Swansio for Stedet, hvor Gottorp nu staaer. 1406 bygte Kong Erik her udi Landskabet et Slot, som han lod kalde Koningsberg. Hertil regnes Staden

Ekernføhrde.

Beliggen-
hed.

Denne Stad ligger under $54^{\circ} 30'$ Pol-Højde, tet ved Østersøen, fra Slesvig 3 Mile, fra Rendsborg 3, fra Kiel $3\frac{1}{2}$, fra Flensborg 7, fra Lybek 11 og fra Hamborg 16 Mile.

Navn.

Danckwerth udleder dens Navn af Anglerne, men rimeligere har det sin Oprindelse af de mange og store Ege-Økove, som her have staaet; Maaskee og af sit Vaaben, som forestiller en Mure med Port og Stakirverk, hvorpaa staaer 3 Taarne; fra det venstre Taarns Spidse springer et Egerne ud imod det mellemste Taarn. Dens Alder menes at være den samme som Flensborgs, Haderslebens og Apenrades, hvilke af Hertug Waldemar IV. i Begyndelsen af det fiortende Aarhundrede, endnu for 1312, bleve giorte til Riobstæder. Staden selv, endstønt den har haft Porte, har dog aldrig været befæstet, og dens Beliggenhed, da den rundt om er omgivet med Høje, funde

EKERNEFJORD

NOERET

Borgvolden

Vei til Stavig

Vei til Sandberg

Lappet

Vei til Saarfen

Fuglvang

Vei til Himmelmark

HAVNEN

Blegdammene

Eng til Gösche hoff

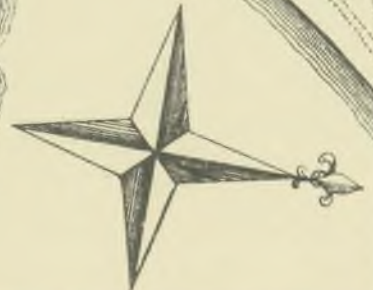
Cacabelle-Bekken

Vei fra Korsborg

Va fra Kul

Maalestok af 100 Holsteenske Roder

RHEDEN

A. St. Nicolai Kirke. B. Raadhuset. C. Hospitalet Göschehoff. D. Stadens Hospital. E. Ottes Hospital. F. Det Store Torv. G. Gaasetorvet. H. Langebrøvegaden. I. Korte brovegaden. K. Fiskergaden. L. Bag Gaden. M. den nye Vaaing. N. Kattesund. O. Fr. Clares Gade. P. Bag Kirkegaarden. Q. Steendammen. R. Uden for Porten. S. Baraquer for Garnisonen. T. Fajance- og Ulden- Fabriken. U. Langebrø, 291 Fod lang. V. Skibbroen. W. Iomfrustien. X. Soldater Kirkegaard. Y. Vagten. Z. Reberbaner.

kunde heller ikke tillade det. Dog har der, paa det Sted, som endnu kaldes der Burgwall, staaet et gammelt befæstet Slot, kaldet Slot. Eekernburg, hvis Segl endnu er tilovers, lidet forskielligt fra Byens, men med denne Omkrift: SIGILL. VAN. DE. ECKERNDEBORG. Hennikinus Moltike var 1319 Lehnsmænd paa dette Slot. Paa begge Højene paa Stadens nordre og søndre Side mod Havet ere endnu tydelige Spor af gamle Skanser og Befæstninger, som maae Skanser. I Krigstider brugtes til at besejre Havnen.

Sproget, som baade tales og prædikes her i Byen, er allene Sprog. Tydsk.

Om Stadens Skiebne vides følgende Merkværdigheder: Schiebne.

1325 pantsatte Juncher Woldemar Hertug i Slesvig de Stad to Ekerenvorde, vnde den Denschenwolt, vnde allent dat we hebbet twischen Sly vnde Eidere til Grev Johan af Holsteen for 4000 lodige Mark, som han skulde give ham.

1416 har Kong Erik af Pommern i Krigen med Hertug Henrik afbrændt og odelagt Eekernsøhrde, dog er den snart igien af Indbyggere bleven opbyggt.

1431 pantsatte Hertug Alf og Gerd Staden Eekernsøhrde, Møsten i Borbu mit den bunden in Schwanken til Otte Pogwisch Hartigs Son, for 1700 Mark.

1459 kom Eekernsøhrde tillige med det øvrige af Hertugdømmet efter Hertug Adolfs Død til Dannemarks Krone.

1465 den 24 Aug. pantsatte Kong CHRIST. I. Eekernsøhrde til Sivert Brokdorff for 1300 Mark.

1490, da Kong Hans delte Slesvig med sin Broder Fridrich, faldt Eekernsøhrde i den sidste Lod.

1503 kom den pavelige Legat, Cardinal Raymundus til Eekernsøhrde og gav det her brugelige Ol, som tilforn heed Quackeltheiß,

i den fresiffe Landret Quabel-Tranck, sit nye Navn Cacabille, som det og siden har beholdt.

1520 blev her fanget en stor Fisk, hvis Tunge vejede 300 Pd. og af hvis Lever blev kogt 2½ Ed. Tran.

1523 kom Ekernföhrde igien under Kronen, da Hertug FRIDERICH blev udvalgt til Konge i Danmark.

1528 opholdt Kong FRIDERICH I. sig her noget, og havde hos sig en lutherisk Prædikant, navnlig Petrus Mellnius, hvilken, efter her at have prædiker Evangelium, blev af Kongen sendt til Nendseborg, for der og at prædike.

1542 var D. Tilemann von Hullen her paa Raadhuset, efterfaae med Magistratens Hielp Kirkens Regnskaber, og fastsatte Kirke-tienernes Besoidning. Iblandt de første evangeliske Lærere vides Gerhard Röse Pastor, og Johannes Doeling, Diaconus 1550. Bernhard Mauritius Pastor, Johannes Bostel, Pastor, Hr. Daniel, Diaconus, Hr. Bernhard Henriksen og Laurens Lude, Diaconi.

1543 forundte Kong CHRISTIAN III. Staden at bruge Slesvig Stadsret, da deres egne Privilegier vare brændte.

1544 faldt Ekernföhrde ved Deelingen mellem Kong CHR. III. og hans Brodre, i Hertug ADOLPHS Deel.

1601 pantsatte Hertug FRIDERICH Staden til Capitelet i Slesvig, som Forstander for Helliggeistes fattighuus.

1612 slog Tordenen ned i Spidfen af Kirketaarnet, og tændte Ild i det, dog blev Ilden snart slukket, saa at den ikke fortærede mere end den øverste Spidse.

1627 og 1628 blev Ekernföhrde i den da værende keiserlige Krig haardt plaget, fornemmelig i det sidste Aar, da nogle danske Tropper uformodentlig kom fra Gamern til Skibe, pludselig overfaldt et Inneborgsk Compagnie, som under Capitain Wendt laae her i Byen,

og fangede eller dræbte dem allesammen. Ved denne Lejlighed blev Staden reent udplyndret.

1629 blev Staden hiemsøgt med Pest, hvoraf mange Indbyggere døde.

1645 den 23 September kom en svensk Flåde af 5 Krigsskibe i Eternsøhrde Havn. Paa samme befandt sig den svenske Rigscañler Eric Oxenstierna, Admiral Clas Bielkenstierna og Vice-Admiral Martin Thiesen Gyllenaneckar, af hvilke den første skulde som svensk Gesandt afhente den hertugelige Prindsesse Hedevig Eleonore, Kong Carl Gustavs Brud. Den 24 Sept. gif Ambassadeuren i Land med sit Folge, som bestod af 1 Marskalk, 10 Kammerherrer, 12 Hofjunker, 8 andre adelige Cavallerer, 12 Pager og 177 andre Betienter. Han blev strax lykønsket af Landraad Friderich von Ahlefeld, samt andre Adelsmænd, i Hertugens Havn, og indquarteret i Staden. Samme Aften ankom Pfaltzgrev Philip af Sultzbach med en stor Deel af den hertugelige Hofstaat, for at afhente Gesanden til Slesvig. Den 4 October ankom den kongel. Brud med sin Durchlauchtige Fader Herrug FRIDERICH, Ambassadeuren, Hofstaten og den største Deel af den slesvig-holsteenske Adels igjen til Eternsøhrde, da den svenske Ambassadeur strax gif om Bord, men de andre toge deres Logement i Staden. Følgende Dag afhentede Cañleren den kongelige Brud med sine Forældre og de andre fornemme Tilstædeværende paa det største Skib, kaldet Scepteret, hvor de efter et prægtigt Maaltid toge Afsted fra hverandre. Den 6 Oct. gif Prindsessen tilslige med de fyrstelige Gesandter Landraaderne Claus von Qualen og Friderich von Ahlefeld, samt Marskallen Hans Christopher von Uchteritz, til Seyls til Sverrig.

1659 blev Eternsøhrde reent udplyndret af Polakkerne paa deres Hjemreise fra Jylland, hvoerhen de under General Czarnecki havde

forfulgt de Svenske. Endskjønt Staden gav en anselig Brandkat, hialp det dog altsammen ikke, Polakkerne huserede meget barbarisk, og mange fornemme og anseelige Folk bleve overmaade mishandlede.

1694 mellem den 10 og 11 Febr. blev ved en stærk vedholdende Østen-Vind, et saa høyt Vand, at ikke allene hele Staden stod under Vand, men Vandet endog stod en Alen høyt i Kirken.

1713 blev Staden i de da værende Krigstider, stærk plaget med Giennemmarche og Indqvartering, og maatte give 6000 Rigsdaler i Brandkat.

1721 da den fyrstelige Andeel af Hertugdømmet igien kom under Kronen, modtog Geheimeraad Wibe den 6 Sept. i Slesvig Hyltings-Eden af Stadens Deputerede, nemlig Raader, Geistligheden og Borgerkabets Fuldmægtige.

1766 den 17 August. blev ved Skibbroen fanget en Finnefisk, 34 Fod lang, som efter megen Umage endelig blev dræbt af Fisserne.

Privilegier. De Staden meddeelte Privilegier ere følgende: 1) Kong CHRISTIAN III. Brev, dat. Gottorp Torsdagen efter Invocavit 1543, hvori alle de Staden hidindtil forundte, og nu i Tidebranden forkomne Privilegier stadfæstes. Fornemmelig giver Kongen deri Eternsforhde Byen den slesvigskke Stadsret at domme efter. 2) Hertug ADOLPHUS Brev, dat. Gottorp Onsdagen efter Laurentii 1545, hvori Stadens Friheder stadfæstes, og særdeles følgende Puncter: a) At ingen udlændiske Kiobmænd maa kiøbe eller sælge paa Torvet eller Skibbroen, under en billig Straf af Raader. b) At Staden ubehindret maae bruge, beholde og nyde sine Agre, Eskove og Mark. c) At Indbyggerne maae have frit Fiskerie paa det salte Hav og d) at Staden maa som sædvanlig nyde den gamle brugelige Told. 3) Kong CHRISTIAN III. Gavebrev, hvori Byen bliver stienket det deri liggende Gilde-Huus med alt sit Tilbehør til en Capellans Underholdning.

4) Kong

4) Kong CHRISTIAN III. Stadsfæstelse paa Byens Privilegier, dat. Slensborg 1549. 5) Hertug ADOLPHS Stadsfæstelse paa det Hertug, som var sluttet mellem Byen og de derved boende Adelsmænd, Claus von der Wisch til Grünholzh, Otto Schestled til Kshoyd, Asmus von Ahlefeld til Nor, Joachim Brokdorff til Windebuy og Sievert v. Ahlefeld til Alschau; at Ekernsforde Indvaanere og Giffere til evig Tid maatte have frie Fiskerie paa den adelige Forstrand, udfaste deres Netter, Waader og Garn, gaae i Land, tørre deres Netter, giøre Tid, og samle Nvas eller tørre Græne dertil, dat. Ekernsforde St. Lucae Evangelistes Dag 1554. 6) Hertug JOHAN ADOLPHS Stadsfæstelse paa Byens Privilegier, dat. Gottorp den 29 Mart. 1596. 7) En kongel. og fyrstelig Dom at de i Staden boende Adelsmænd skulde betale Byens Tynger, lige med Borgerne, dat. Slesvig den 19 Dec. 1608. 8) Hertug JOHAN ADOLPHS Tilladelse at belegge adelige Underdaners Bogue og Heste med Arrest, naar Byens Indvaanere har forgieves krævet deres Herrer for deres Gield; at ingen Friheder mere skal udgives for Huse, og at endnu aarlig Onsdagen efter Isto mihi maae holdes et Marked, dat. Gottorp den 4 Dec. 1611. 9) Hertug JOHAN ADOLPHS Poenal-Mandat og Forordning at Adelsmænd ey maae drive noget Propokum i Byen med Korn, og at Magistraten i vidrig Fald maae confiscuere det, dater. Gottorp den 13 Sept. 1615. 10) Hertug FRIDERICHS Stadsfæstelse paa Stadens Privilegier, dat. Gottorp den 21 Nov. 1617. 11) Hertug FRIDERICHS Privilegium, dat. Gottorp den 30 Sept. 1624 at Borgemeister og Raad allene maae holde Blinhuus udi Byen, samt have Indkomsterne af Beyerboden at nyde, og at ingen Appellation eller Supplication maa have Sted fra deres Dom udi Sager paa 60 Mark eller derunder. Man finder vel en i Mæret 1635 sammenskreven, med Sager af den romerske Ret og dens Lærere opfyldt, saa kaldet *Ekernsfordiste Stadss*

Stads-Ret. Men dette Skrift har af den da regierende Hertug FRIDERICH III. aldrig faaet Kraft af en Lov, og er derfor intet andet end et understuuet Verf. 12) Kong FRIDERICH III. Stadsfæstelse paa Stadens Privilegier, dat. Slensborg den 8 Oct. 1648. 13) Hertug FRIDERICHS Tilladelse at holde nok et aarlig Marked Sanct Hans Baptista Dag, dateret Gottorp den 20 Junii 1650. 14) Hertug CHRISTIAN ALBRECHTS Privilegium at Cognitio saavel i criminalia som civilia, i følge Stadens Privilegier, allene tilkommer Borgemeester og Raad, dat. Gottorp den 28 Dec. 1661. 15) Hertug JOHAN ADOLPHS Forordning af 1600, Hertug FRIDERICHS af 1624 og Hertug CHRISTIAN ALBRECHTS af 1663, at Magistraten maae arrestere og uden Persons Anseelse efter Ret og Billighed afstraffe de Adelsmænd, som ville gjøre nogen Allarm eller Oprør i Staden. 16) Hertug CHRISTIAN ALBRECHTS Stadsfæstelse paa Stadens Privilegier, dater. Gottorp den 20 Jan. 1668. 17) Kong CHRISTIAN IV. dito, dateret Kiøbenhavn den 2 Junii 1671. 18) Kong FRIDERICH IV. dito, dateret Friderichsberg den 3 Maji 1727. 19) K. FRIDERICH IV. Stadsfæstelse at de i de fyrstelige Tider 1708 fra Gottorps Amt tagne 7 Jnderster udi Borbuy, som vare henlagte under Stadens Jurisdiction ogsaa derunder skulde forblive, dat. Rosenborg den 26 Nov. 1727. 20) Kong FRIDERICH V. Bevilgning at det imellem Amtet Hütten og Staden hidindtil omtvistede Stykke af Havnens Strandbredde, lige til Himmelmarsker Skiel, efter det derover optagne speciale Chart, til Handelens Forfremmelse og Skibsbyggeriets Bequemmelighed, aldeles skal overlades Staden til sin frie og ubehindrede Disposition, dat. Kiøbenhavn den 27 Dec. 1763.

Gader. De fornemste Gader i Byen ere den lange og korte Brogade, Siskergaden, den nye Vaaning, Rattesund, Gru-Mares-Gade, bag Kirkegaarden, paa Steendammen, og et District som kaldes
uden

uden Porten, efterdi udi den Egn tilforn har staaet en nu afbrudt Stadsport; Næsten midt udi Byen ligger det fornemste Torv, hvis Torv. eene Side indtages af Raadhuset. Desuden er uden Porten et Sted som kaldes Gaase-Torvet. Efterdi Staden paa den eene Side er omgivet med en Arm af Havnen, som siden danner det saa kaldede Noer, saa er derover bygt en stor og anseelig Træ-Broe, hvorved Broe. de Huse, som ere paa Steendammen, sammenføyes med den øvrige Bye; Udskillige andre smaae Torggader og deres Navne sees paa Grundtegningen; Paa den eene Side af Staden, langs med Havnen er en Allee bleven anlagt, hvilken, naar de paa begge Sider Allee. staaende Træer have naaet deres fuldkomne Væxt, vil udgjøre en af Byens største Zirater og være en meget angenem Spadseregang.

I Staden er kun een Kirke, som er Hoved- og Sogne-Kirken, Kirke. af dens Opbyggere indviet St. Nicolaus. I en Fortegnelse over de under Slesvigs Bispestool liggende Kirker af 1305, som er brugt og anført af M. Heimreich, nævnes Capellet i Ekernschrde og Kirken i den derved liggende Landsbye Borby. Rimeligviis have altsaa Byens Indbyggere maattet søge denne Kirke, indtil de ved Stadens ydermere Tilvæxt selv have faaet sig et Capel. Efterdi Kong Erik, som før er sagt, 1416 afbrændte Byen, saa er uden Tvivl den nu værende Kirke bygt midt i det femtende Aarhundrede. [Jo. Pardole gav 1359 udi sit Testament 2 Mark ad structuram ecclesie in Ekernvorde, Sogneherren sammestedt iij fl. og Capellanen ligeledes 4 fl.] Bygningen er af gothisk Art, med Choret adskilt fra den øvrige Deel af Kirken, som allene er 103 Fod lang og 83 Fod bred. Den har vel intet Taarn, men dog et temmeligt høyt klobbertaft Spir. Choret er ziret med et af Træ overmaade smukt forfærdiget Alter, hvis Givere sees af denne Indskrift: "Anno 1640 hat die Wohlledle, Viel Ehr-
" und tugendhafte Frau Magdalen, des Wohlledlen Gestrungen und

"Besten Hennecken Meinstorffen, weiland allhie seßhaft nachgelas-
 "senne Witbe, Gott zu Ehren, dieser Kirchen zum Jhr, Jhren
 "seeligen Zunkern, ihr selbst, sodann auch ihren beyden Töchtern
 "Jungfrauen Hellen und Cathrina Meinstorffen zu einem immer-
 "währenden Gedächtniß, dieses Altar anhero verehret". Choretz
 Hvalving er malet med Farver, og forestiller mod Osten de Dodes
 Opstandelse, mod Senden Christi Forkloring, mod Westen hans
 Opstandelse og mod Norden hans Himmelfart, hvorunder sees Nav-
 nene Paul og Beate Rantzau med Marstal 1578. I Pavedommet har
 her i Kirken været endnu flere Altare, hvoraf nu intet mere er forhaan-
 den, uden en gammel Altartavle, af hvis Opkrift sees at Fr. Clara,
 Tönnies Sehteds Enke i Aaret 1572 har skienket den for evig at blive
 i Kirken. Fonten er af Messing og støbt 1588 i Glensborg paa Jom-
 frue Sophie Krummendicks Omkostning. Prædikestolen, som er jiret
 med meget Bildhugger- Arbeide, er foræret af Sievert og Abel von
 der Wisch til Bienenbeck, Goseh og Margaretha v. Ahlesfeld til Quars-
 nebeck, Hans og Magdalena von der Wisch til Damp, Otto og Sophia
 Mangelsen; Men Dæffelet derover af Frue Clara Sehted. Det nye
 Orgelværk er skienket af sal. Hr. Cancellieraad Otte, som sees af denne
 derpaa staaende Indskrift: "D. O. M. Organa novumque opus recto-
 „rium Viri generosi *Friderici Wilhelmi Otte*, Consilarii Regii & Con-
 „sulis Honorarii, ejusque Conjugis *Dorotheæ Charlottæ à Reventlow*
 „munera d. d. d. Magistratus civesque Eckernfordenses 1762". Samme
 Mand har og ladet den mellemste Gang i Kirken hvælve, da den til-
 forn var panelad. I Kirken hænge ogsaa tre store Messing Lyskro-
 ner, som og tiene til at give den en god Anseelse. 1618 bleve den sene-
 dre og nordre saa kaldte Capstole af Mangel paa Rum byggede nede
 i Kirken efter Borgerkabets Forlangende. I den Stool, som tilhørte
 Hr. Ober-Kammerherre Grev Revenlou, sees følgende i Træ ud-
 skaarne

ſkaarne Alderdoms Levninger: " Paul Rantzau mit ſine negen Sønne, " Beata Rantzou mit ere ſöß Döchtern "; videre " Anne Rantzouen " og Herr Johann Rantzau dem Gott gnade, Ritter ". Ligeledes otte i Træ udſkaarne Baabener, nemlig Rantzou, Schwawe, Sehſtedt, Walſtorff, Hommelsbüttel, Bockwold, Rarlau og Rantzou. Neden under læſes: " Diet ſind Paul Rantzou ſine Ahnen "; og neden paa Stolens Dør Aarſtallet 1518; 3 Kammerherre von Qualens til Windeby Stool ſeer man ligeledes Paul og Beate Rantzou med deres Børn, og ligeledes " Melchior Sehſtedt dem Gott gnade, di:t iſt de leſte Erſge " ſeßen to Rohövt und Magdalena Erſgeſeßen to Rohövt ", ſamt otte Baabener, nemlig Brocktorff, Bockwold, Rantzou, Heſte, Powiſk, Rarlou, Sehſtedt og Walſtorff, med Underſkrift: " Diet ſind Beata Rantzouen ere Ahnen ".

Den under Orgelverket af Cancellieraad Otte anlagde Stool, er ligesom Orgelverket ſelv, hvid med forgyldte Liſter. 3 Kirken er foruden et ſtort Malerie over Syndfloden, og to Præſters, Daniels og Johan Bornemanns Skilderier, følgende Epitaphier: 1) over Claus Ruge døde 1553 og hans Kone Margrete Ruge, døde 1566. 2) Over Tönnies Sehſtedt døde 1557, og hans Frue Clara, Claus Ahlefelds Datter af Geltingen. 3) Over Sievert Brocktorff, ſom 1565 den 30 Julii blev ſtuſket i Fyen, og efterlod en Enke, tre Sønner og en Datter, hvoraf Elſabe Brocktorff, døde 1567. 12 Aar og Sivert Brocktorff 1587. 22 Aar. 4) Over Fr. Magdalene, Otte Sehſteds Frue, døde 1571. 5) Over Claus Ruge Jörgenſen, ſom 1582 den 8 Sept. paa en ſkielmiſt Maade blev ihjelſtuſket i ſit 21 Aar. 6) Over Hans Blome, ſom i 21 Aar var Amtmand i Hütten og døde 1592. 63 Aar, ſamt hans Frue Margrete, Henrik Vogts eenefte Datter, døde 1598 63 Aar, efterladende ſig en Søn Diderich Blome, ſom har opſat dette Epitaphium. 7) Over Præſten Hr. Johann Borſtelius, døde 1600.

8) Over Raadmand Hans Blanck, døde 1606. 70 Aar. 9) Over Peter Mandix, som 15 Aar var Raadmand og i 13 Aar Borgemeister, døde 1611. 10) Over Hans von der Wisch til Grünholtz og Damp, med Magdalene von der Wisch 1614. 11) Over Engel Rasch, opsat 1641. 12) Over Thomas Bornsen og hans Kone Frowke 1643. 13) Over Thomas Borensen, døde 1657. 14) Over Henrik Riepenau, døde i sit 7. Aar.

Desuden ere her to ahlesfeldske Begravelser, hvis Indskrifter en kan læses. I det ene staaer General Friderich von Ahlesfeld, døde 1672. Paa et andet Begravelse over Jorden i Kirken staaer: "Hans "Powisch, Bertram Powischen zu Doberstorff, Hagen und Schöns "horst Sohn. Eibe Powischen, Deilef Rumohr zu Duttebüll, und "Ohrfeldt Tochter". Endnu et buchwaldsk Begravelse, hvori sees mange Buchwalders Navne og Naabener. Et Begravelse, som nu tilhører Ahlesfelderne, stiont over Deren staaer Hennicke Meinstorff. Et over Jorden staaende og tilnæret Begravelse har følgende Indskrift: "An diesem Orte ruhet und ist begraben der Hochedle und Beste Herr "Georg von Buchwald weiland fürstl. holsteinischer Rath und Amtsmann zu Eismar, und desselben adeliche Haus- Ehe- Frau Emerenz "gebohren von der Wisch, wie auch dessen adeliche Schwieger-Mutter Frau Margreta von der Wisch gebohrne von Buchwald: und hat "seine Gestrengigkeit Herr Georg von Buchwald, vor Sich, Wohlberührte seine Haus- Frau, und Schwieger-Mutter, diese Begräbniße von der Pfarr-Kirchen allhier für ein Tausend Mark "Lübisch gekauft, baar bezahlt und zu Unterhaltung der Prediger, "und Prediger-Witwe und Kirchen allhie ein Tausend Reichsthaler gutwillig verehret und darben sich vorbehalten wie auch Bürgermeister und Rath laut ihres Kauf-Briefes und Kirchen-Buches "sich ernstlich verpflichtet, daß diese Begräbniße darin die oberwehnten

"ten Leichen stehen, von Bürgermeister und Rath in guten Bau je-
 "derzeit zu unterhalten, und bis dahin, das dieselben am lieben stüng-
 "sten Tage, von dem Richter der Lebendigen und der Todten aufge-
 "than wird, nimmermehr eröffnet, niemand der Angehörigen oder
 "Erben darinn wieder bestetiget viel weniger an Fremde verkauft wer-
 "den soll, bey Vermeidung der schweren Strafe und Rache Gottes
 "und der künfftigen Verantwortung. Fr. Emerenz v. Buchwald ge-
 "storben den 19 Aprill 1674 hier eingesezt den 8 Jul. ihres Alters
 "70 Jahr. D. S. G. G."

Alf Indskriften paa den store Klokke sees at den 1598 er stobt i
 Husum af Melchior Lucas, da Jörgen Kremer og Jörgen Maes vare
 Borgemeistere, Otto Buisen, Hans Holmer, Peter Boek, Peter Man-
 dixen og Hans Blanck Raadmænd, Hans Gosch og Jörgen Boel Kirke-
 Eedsoerne, Johannes Bostelius Sognepræst og Laurens Lude Diaconus.
 Den mindre er stobt 1736 i Husum af Armowitz, da Derlev
 Julius Thamm var Borgemeister, Hans Christen og Sievert Voss Raad-
 mænd, Jacob Noodt Secretair, Peter Johan Schade Kirke-Eedsoeren,
 Martin Friderich Sternhagen Sognepræst og Johannes Paarmann
 Diaconus.

Om flere Kirker i Pavedømmet have været her, vides ikke: Ey
 heller haves nogen Efterretning om her har været noget Kloster. Men
 et Gilde eller Caland, har vist været her, som paa de fleste andre Stæ-
 der. Det har bestaaet af Geistlige og Verdslige, Mandfolk og Fruen-
 tinner, og eiede en Gaard her i Byen, hvori de holdt deres Sam-
 menkomster. 1509 have dette Gildes Bredre og Søstre stiftet et Vi-
 carie til vor Frues Alter paa den søndre Side af Kirken ved Prædi-
 kastolen, og dertil skienket en Capital af 500 Mk. Lybsk, hvis Rente
 Vicarien skulde nyde. Denne Stiftelse til Guds, hans Moders og
 alle Helgenes Ære, er udi forbemeldte Aar stadfæstet af Bisop Gott-

schalck Ahlefeld, som tillige gav Brødrene den Frihed altid at vælge en Vicarius, som dog skulde præsenteres Biskoppen til Confirmation. Vicarius skulde hver Morgen messe og om Fredagen være forbunden til at synge Salve Regina i Kirken. Den første Vicarius Joh. Classen har ligeledes testamenteret hertil sit Huus og hele Arv, samt en Huse Land paa Borchne Mark.

Skole. Den ordentlige latinske Skole bestaaer af to Classer, som forestaaes af en Rector og en Cantor. En lang Tid efter dens første Stiftelse havde den kun een Lærer, ligesom og Petrus Jacobæus sidst i det 16de Aarhundrede forestod Skolen een og kaldte sig Schul-Geselle in Kernschilde. Men med det syttende Aarhundredes Begyndelse kom hertil en nye Lærer. Begge de latinske Classer, tillige med Skrivemesterens ere i et Huus med Rectors, Cantors, Skrivemesterens og Organistens ordentlige Baaninger. Men da ikke nogen af Byens Børn i langsommelig Tid har studeret, men kun lagt sig efter Riibmandskab og andre Sager, forlade de gemeentlig Skolen snart, uden at lære mere end Begyndelses-Grundene til det latinske Sprog, samt noget af Geographien og Historien. Børnenes Antal i begge Classerne ere omtrent 30. Lærernes Indkomster ere kun meget smaae og komme deels af de Penge, som to gange om Aaret indkræves af Borgerskabet til Kirke- og Skolebetienternes Løn, samt af nogle smaae Legata for den tilforn brugelige Synge for Dorene, deels af et par Stiftelser og nogle Accidentier for Liig og Brudevielser. Den tredie Klasse af denne Skole staaer under Skrive- og Regnemesteren, som tillige underviser i Christendommen. Derforuden ere endnu i Byen to ordentlige publice Skoler, hvoraf hver har sin egen Skolemester. St. Herr Cancellieraad Otte gjorde Begyndelsen til en Navigations-Skoles Oprettelse her i Byen, som og næsten var kommen i Stand; Men da denne brave Mand døde, naaede den ikke sin Fuldkommenhed.

Blant

Blant de her værende milde Stiftelser fortæner det ahlefeldske ^{Det ahlefeldske Hospital.} Hospital, eller den saa kaldede Gofch-Hoff først at anføres. Godfke v. Ahlefeld, Bendix Ahiefelds Søn af Geltingen, som af Biskop Gottschalk Ahlefeld i Confirmationen kaldes *Clericus amosus Dioecesis Sleswicensis*, og beboede sin egen Gaard i Efernsøhrde, hvorved var et lidet Capel, testamenterede 1534 samme Gaard i sit Testament til et Gattighuus. Han forordnede iblant andet at ved denne Stiftelse skulde være en Forstander, to Piger til Opvartning og en Præst for at holde Messe. Den ældste af de Ahlefelder af den geltingske Linie skulde være Patron, Forstander og Verbitter for denne Stiftelse. Executores Testamenti Bendix von Ahlefeld til Geltingen og Claus von Ahlefeld til Lehmkuhlen, skulde lade Jorden vie i Capellet, efterdi han vilde begraves derudi, som og skee efter hans Død. Biskop Gottschalk Ahlefeld stadfæstede denne Stiftelse 1536, hvorved begge endda catholske efernsøhrdiske Præster Georg Wilroth og Johan Poel vare nærværende paa det biskoppelige Slot Stubbe. Ellers er holdt denne Stiftelse en mærkelig Tilvæxt ved følgende Hændelse: En Ahlefeld var dræbt paa Gram Kirkegaard, og Gierningsmanden maatte derfor bøde 2000 Mark Lybsk. For disse Penge stiftede den Dødes Paarørende et Marianer-Capel i Hadersleben med fire Vicarier, for at holde Sielemesse for den Aftvede. Dette skeede 1440 og blev 1456 stadfæstet af Biskop Nicolaus i Slesvig. Da nu Ahlefelderne ogsaa havde meget Gods i Haderslebbhuus Amt, lagde de en temmelig Deel deraf til dette Capel. I Reformationstiden 1541 forlode Vicarierne deres Capel og overgave Ahlefelderne deres Patroner ved en formelig Cession baade Gods, Breve og Messetøy. Disse toge imod det og lagde det til Gofche Ahlefelds Hospital, hvor der endnu findes en Raik med denne Indskrift: *Ad Capellam Marianorum dedit Abel Schrödern.* Denne Stiftelse bestaaer for nærværende

Eid

Tid af en Forstander og 14 Præbender. De som nyde Præbenderne boe to og to sammen i et Huus, hvortil er en liden Have, og bekomme hver Løverdag 20 Skill. Forstanderen har et Huus for sig selv og faaer hver Løverdag 24 Skill. Capellet ligger midt inellem disse Huse og Alteret deri er givet af Claus von Ahlefeld til Geltingen og Heilwig von Ahlefeld, født Rantzou af Puttlos. Dette Hospital staaer en under Stadens Jurisdiction, men under sin nu værende Patron Deres Excellence Henning von Ahlefeld, Geheimeraad, Ridder, Kammerherre og Jægermester, Herre til Oopeniss, som den ældste af de Ahlefelders geltingiske Linie.

Byens Sattighuus.

Herforuden ere her endnu to Sattighuse. Det eene kaldes Byens Sattighuus, og er formodentlig stiftet af Biskop Nicolaus Wulff, som sad fra 1429 til 1474, og lod det paa nye opbygge, da det strax efter sin første Stiftelse afbrændte. Bygningen er gammel, og i den nyde 12 Sattige frie Huus, Brænde og Lysning, samt hver ugentlig 12 Skilling. Om Hosten faaer desuden enhver noget Riid. Denne Stiftelses Inspectores ere Borgemeesteren og Sognepræsten, som og antage en Sattigforstander, og bortgive Præbenderne.

Det ottste Sattighuus.

Det andet er det saa kaldte ottste Sattighuus, som er stiftet af Riibmanden Christian Otte, en Mand som af Gud var velsignet med meget timeligt Gods. Fundations-Brevet er udstædt 1739 og Stiftelsen oprettet 1741. I dette endnu nye Huus boe 8 Sattige, som hver Uge faaer 16 Skill. Forstanderen er den ældste af Fundators Familie. Denne Stiftelse staaer under den fæstlige Oberret, dog have og Borgemeesteren og Sognepræsten Opsyn over dens Conseruation.

Raadhuus.

Raadhuset ligger med den søndre Side mod Torvet, og med den nordre mod Kirkegaarden. Det er en gammel Bygning og derfor blev 1763 en nye Fløy opbygget, som løber ind i den korte Broes Gade.

Gade. Det er to Etager højt: I den øverste er først en meget stor Forsal, og derpaa i den nye Bygning Audientstuen, og de Deputeredes Stue, samt paa det gamle Raadhuus endnu adskillige andre Kammere. Her hænger og en af Træ i naturlig Størrelse udhugget Sværdstilk, paa hvis Hoved er fæstet Sværdet af den her 1742 fangne Sværdstilk. I den nederste Etage er Raadets Beyerbod, og udi en mod Kirkegaarden udlobende Bygning et Huus for Præstenfer. Under Raadhuset er til Kirkegaarden en bedækt Gang, og ved Siden deraf Sprøjtet. Under den nye Bygning er en Vagt som vender ud imod Gaden og nogle Fængsler.

Øvrigheden bestaaer af een Borgemeister, to Raadmænd og en Øvrighed. Byeskriver eller Stads-Secretair, som handthæve Retsfærdighed efter den slesvigiske Stadsret, [hvilken allerede i Begyndelsen af det fiortende Aarhundrede her var i Brug, skiont Kong CHRISTIAN III. først 1543 gav Byen den], den jydsk Lovbog, Landrets-Ordningen og de kongelige Forordninger. Tirsdag og Torsdag ere de ordentlige Rettergangs Dage. Hele Borgerfabet bliver forestillet af sex Deputerede, hvilke maa give deres Tilladelse til alle Staden paalagte Udgifter, og af dem er igien den een Formand. Disse maae, hvis behøves, hver Onsdag indfinde sig paa Raadhuset.

Til Byens offentlige Indretninger høre endnu to meget vel indrettede Apotheker, et Toldcontoir, et Postcontoir og en Poststation. Ligeledes haver Hans Kongelige Majestæt allernaadigst givet Tilladelse til en Lomberts eller et Assistentehuses Oprettelse, hvis Forstandere ^{Assistentens} ere Borgemeisteren og den yngste Raadmand. Betienterne derved ere ^{huus.} en Forvalter og en Opvarter. Herudi kan laanes Penge paa Obligationer, Pretiosa, Sølv og alle slags Meubler, mod en i den trykte kongelige Forordning fastsat billig Rente.

Adelige
Gaarde og
Huse.

Privat: Huse ere ikke alle lige anseelige, men nogle af de største ere uden Tvivl endnu fra den slesvig-holsteenske Adel, som udi gamle Dage i stor Mængde havde deres Gaarde og Huse her. Saaledes boede her i Slutningen af det sextende og Begyndelsen af det syttende Aarhundrede, følgende Adelsmænd: Bendix og Gottschalek von Ahlefeld til Geltingen, Tönnies Sehested, Claus Pogwisch, Derlev Broktofff, Paul Rantzau, Zacharias v. Ahlefeld, Sievert Broktofff, Melchior Sehested, Sivert von der Wisch til Mirebüll, Emmike von Damme, Emmike Wonsfleth, Moritz von der Wisch, Claus Rantzou, Hans Rantzou til Eschelsmarck, Bertram Rantzou til Rohovd, Kay og Johan von Ahlefeld, Moritz Brocktofff og flere. Fornemmelig havde Otto Sehested til Rohovd 1554 her i Byen en stor Gaard, kaldet Bloemenborg, som sees af et i foransførte Aar sluttet Forlig mellem ham og Staden, hvori Grændserne paa begge Sider ere fastsatte; hvilket siden er stadfæstet af Hertug ADOLPH. Efterdi denne Gaard siden er kommet til det hertugelige Kammer, saa maae de paa Grundden staaende Huse endnu aarlig betale Grundskat. Vel er mere end Halvparten af Byens Huse kun smaae og bestaae mestendeel kun af een Etage, dog kan man sige, at den anden Halvpart er smukke og velbygte Huse. Alle ere teglhængte, og have tildeels store Binduer med Trærammer. Adskillige store og anseelige af Brandmuur opførte Bygninger, ere og indvendig meget beqvemt indrettede og paa det ziirligste prydede. Tallet paa Huse, som bestaae i hele, $\frac{3}{4}$, $\frac{1}{2}$ Huse og Boder, beløber sig til 370, dog undtages herfra Kirke- og Skolebetjenternes, samt nogle af Raadets Underbetjentes Huse, som ere frie.

Brandvæsen.

Stadens Brandvæsen besørges af et eget Collegium, bestaaende af en Raadmand, Byfogden, en Deputered og to Borgere, som have Opsyn over alt det, som efter de kongelige Forordninger paaligger dem at beopagte. De maa aarlig besøge alle Huse, og undersøge

om de have deres Brandredskab i Stand. De have tillige Opsyn med Stadens tre Sprønter og de dertil antagne Brandfolk. Alle Stadens Bygninger ere ansatte for en vis Sum, og efter samme anført i begge Hertugdømmenes almindelige Brandcasse.

De Fattiges Bæsen bestyres af Magistraten og begge Præster; Fattiges
Bæsen. ne, som quittere de Fattiges Forstander, der er en anseelig Borger, for hans Regninger. De Fattiges Penge blive maanedlig indsamlede i Staden og leverede til Forstanderen, som uddeler dem igien til de Fattige. Hver Nytaar, og ellers naar behøves, kommer Magistraten og Præsterne sammen paa Raadhuset, undersøger de Fattiges Bæsens og Cassens Tilstand, og bestemme derefter Pengenes Uddeling for det tilkommende Aar. For desto nøjagtigere at besørge de Fattiges Tarv, have aarlig en Raadmand og en Præst Opsynet, hvilke efter Omstændighederne give Forstanderen Anviisninger paa Penge til de Fattige. For fattige Skoleborn er en egen Casse, som har en liden Fond og aarlig formeeres deels ved adskillige milde Gaver, og deels ved en Collect for Kirkedøren. Opsynet herover omveksler imellem Raadmændene og de Deputerede.

Her er og et Selskab, som kaldes die *Beliebung*, og egentlig *Liigcasse*. er en Liigcasse, oprettet 1629 i Pestens Tid. Dets Medlemmer faae ved sin eller deres Paarørendes Død, saa meget i Penge, som der kan anvendes paa en middelmaadig Liigbegiængelse. De udvælge sig selv en Oldermænd, som tillige med to Bisiddere forestaaer Selskabet. Desuden maae alle Medlemmerne deels bære, deels følge deres afdøde Medbrødre til Jorden, til hvilken Ende de og have deres egen Liigbor og Liigklæde. Hvert Aar holde de anden Onsdag efter Pinschedag paa Raadhuset deres temmelig talrige Forsamling, oplæser Lovene, antager nye Medlemmer og føyer nye, for Selskabet tjenlige, Anstalter.

Religion. Indbyggerne ere alle Lutheriske, undtagen nogle faa catholske og reformerede Familier, som betienes af Præsterne i Friderichstad og Glykstad. I Aaret 1574 indfandt sig her nogle Wederdobere, som vilde nedfærte sig; men da de ey holdt sig rolige, og offentlig modfagde Præsterne, beegnede en Adelsmand von Rumohr dem saaledes, at de snart forlod Byen og begave sig til Preussen.

Folkemængde. Alle de Indbyggerses Antal, som vare over 12 Aar, beløb sig i Aaret 1769 til 1450 Siel. Forholdet mellem Fødde og Døde sees af denne Tabele:

Aar	1758	Fødde	54	Døde	52.
	1759	—	61	—	66.
	1760	—	75	—	65.
	1761	—	66	—	71.
	1762	—	80	—	100.
	1763	—	63	—	68.
	1764	—	80	—	49.
	1765	—	82	—	48.
	1766	—	93	—	80.
	1767	—	95	—	53.

I alt i 10 Aar Fødde 749 Døde 752.

De i Staden boende Familiers Antal er næsten det samme som Husenes; Men af hvilken Stand de ere, sees tydeligere af følgende Fortegnelse:

1) Geistlige.	Præste	"	"	"	"	2
	Skole-Colleger	"	"	"	"	3
	Klokker og Skolemester	"	"	"	"	1
	Fattiges Skoleholder	"	"	"	"	1

Lateris 7

2) Magi

			Transport	7
2) Magistraten.	Borgemeister	"	"	1
	Raadmænd	"	"	2
	Stads-Secretair	"	"	1
3) Postbetiente.	Postmester	"	"	1
	Postholder	"	"	1
4) Toldbetiente.	Toldforvalter	"	"	1
	Controleur	"	"	1
5) Stadens Betien-	Byefoged	"	"	1
ter.	Byens Casserer	"	"	1
	Assistancehuus-Forvalter	"	"	1
6) Til Lægeværsemet	Physicus og Doctor Medicinæ	"	"	1
henhørende.	Apothekere	"	"	2
	Chirurgi	"	"	5
7) Folk, som leve af deres Midler	"	"	"	4
8) Smaa Ridsmænd og Kræmmere	"	"	"	68
9) Folk, som drive	Maltgjørere	"	"	34
forsthiellig Næring.	Bryggere	"	"	32
	Eddike-Bryggere	"	"	5
	Brændeviinsbrændere og Skienkere	"	"	45
	Øltappere	"	"	7
	Spekthofere	"	"	20
	Tobaksspindere	"	"	5
	Grynmalere	"	"	7
	Silke-Rogere	"	"	11
	Fiskere	"	"	15
	Musling-Syltere	"	"	1
	Skippere	"	"	17

Lateris 297

A a a a 3

Giestgiver

		Transport	297
	Giestgiver	•	1
	Herbergerere	•	10
	Bognmænd til Extra-Posten	•	15
	Andre Bognmænd	•	11
10) Kunstnere og	Stads Musicus og Organist	•	1
Haandverksfolk.	Privilegeret Klokketøber	•	1
	Guldsmede	•	4
	Uhrmagere	•	2
	Seglmagere	•	2
	Varfemagere	•	3
	Malere	•	3
	Bogbindere	•	2
	Farvere	•	2
	Rebflagere	•	3
	Sadelmagere	•	2
	Remmesnider	•	1
	Hjulfmænd	•	2
	Stoelmager	•	1
	Drejere	•	4
	Beens og Kunst-Dreyer	•	1
	Garver	•	1
	Feldberedere	•	2
	Glarmestere	•	2
	Hattemagere	•	2
	Bundtmagere	•	2
	Kobber-Smede	•	2
	Kandestøber	•	1

Lateris 380

Giørtlere

		Transport	380
	Giørtlere	"	4
	Bliffenslager	"	1
	Nagelsmed	"	1
	Portemagere	"	2
	Knappemagere	"	2
	Slagtere	"	8
	Huus-Commermestere	"	7
	Skibs-Commermestere	"	3
	Snedkere	"	10
	Skomagere	"	25
	Grovsmede	"	4
	Kleinsmede	"	4
	Skrædere	"	16
	Linvævere	"	4
	Bagere	"	14
	Bødkere	"	4
	Bleger	"	1
	Skorsteens-Feyer	"	1
11)	Raadsbetiente. Raads- Beyermeister	"	1
	Byesvoend	"	1
	Torvesfoged	"	1
12)	Byens Under-Betiente og Hyrder	"	5

Talt Familier 499

Ved denne Fortegnelse maa mærkes at adskillige Indbyggere, og fornehmelig de som drive forsticllige Gaandteringer (No. 9.) nævnes paa flere end et Sted. Blant Kiøbmændene udgiøre Kræm-
 merne og Klædehandlerne et Selskab eller Lav, som er forsynet med et af 22 Artikler bestaaende Privilegium, som handle deels om Selskabets

Skabets Indretning, deels om adskillige det forundte Friheder, hvori blant fornemmelig maa mærkes at ingen Kræmmer eller Klædehandler maa taales paa Landet to Mile omkring Byen, og at ingen Fremmed maa drive Handel i Byen, undtagen paa de aarlige Markeder. Af de opregnede Haandværker have kun Smedkerne, Skomagerne, Kleinsmedene, Skæbderne, Linnæverne, Bagerne og Bødkerne Lav. Alle Borgerenes Antal beløb sig i Aaret 1769 til 345.

Haand-
værks Lav.

Militair
Forsatning

Borgerskabets militaire Forsatning staaer just ey paa nogen fast Fod, dog pleyer Borgereskabet ved solenne Begivenheder at dele sig i to Compagnier, som under Anførsel af deres Ober- og Underofficerer trækker ud med flyvende Faner og klingende Spil.

Skytte-
Lav.

En Deel af Borgereskabet udgjør og et Skyttelav, som har sine egne Officerer og aarlig, Onsdagen efter Pingsedag, skyder efter Fuglen. De forsamle sig mod Middag paa Raadhuset, og marchere med deres Fane og under Musik ud til Fuglen, som er opsat uden for Byen. Nogle Gevinster af Sels ere Belønninger for dem, som skyde best, og Fuglekongen er Aaret omkring befriet for alle Byens Tynger. Medlemmerne i dette Selskab faae og ved deres Død nogen Hielp til deres Begravelse, hvorfor de og have deres egen Liigbør og Liigkæde.

Commerce-
Collegium.

Til Handelens Forfremmelse er anordnet et eget Commerce-Collegium, som bestaaer af Borgermesteren, den ældste Raadmand og tre anseelige Kiøbmænd. Herved fører Stads-Secreteren Protocollen. Dette Collegii Pligt er at giøre allehaande nyttige Forslag til Handelens Opkomst, og derefter fatte de tienligste Forholdsregler.

Handel.

Kiøbmandskabet er i Forhold med Staden, temmelig blomstrende, endskiont det dog i nogle Aar har taget lidt af. De udgaaende Værelse ere de sædvanlige Landsproducter, Korn, Flæsk, Smør, Ost &c., som deels gaaer til Kiøbenhavn, deels til andre ostsøiske Steder.

De indkommende Vare ere Granskviin og Brændeviin, Salt, Hør, Jern, Kalk, Tiere, fremmed Korn, fornemmelig Byg, og alle haande Trævare, Vieler, Sperrer, Bræder, Lægter ic., som fornemmelig kommer fra Sverrig, Finland og Pommern.

Skibsfarten staaer under det saa kaldede Broes Collegium, der bestaaer af Borgemeesteren og 4 Kiøbmand, som have en Broesfri ver under sig. De Staden tilhørende Skibe og deres Størrelse, vare i Aaret 1769 disse efterfølgende:

Skibe.	Navne.	Læster.
1. Et tremastet Skib.	Lovise Christiane	50
2. En tremastet Galiot.	Fortuna	49
3. En dito.	De tre Venner	50
4. En Huffer Galiot.	Haabet	49
5. En eenmastet Galiot.	Charlotte	44
6. En dito.	Christine Henriette	43
7. En dito.	Fortuna	38
8. En dito.	Lovise	37
9. En dito.	Unge H. Carl	36
10. En dito.	Frue Anne Margrethe	30
11. En dito.	Margrete Dorothea	28
12. En dito.	Fortuna	27
13. En dito.	Anne Margrethe	31
14. En dito.	Kong David	24
15. En dito.	Cathrine Sophie	20
16. En dito.	Jomfru Cathrine	16
17. En dito.	Magdalene Dorothea	14
18. En Smal.	Maasleb n	50
19. En dito.	Türckenstein	50
20. En dito.	Windebun	48

D. Atlas Tom. VII.

B b b b

21. En

	Skibe.		Navne.		Læster.
21.	En Snau.	„	Hedwig Christine	„	44
22.	En Galeasse.	„	Pelican	„	30
23.	En dito.	„	St. Johannes	„	20
24.	En dito.	„	St. Johannes	„	16
25.	En dito.	„	Eskerken	„	11
26.	En Jagt.	„	Charlotte Friderica	„	9
27.	En dito.	„	Den fredsomme David	„	9
28.	En dito.	„	Dorothea	„	8
29.	En Smakke.	„	Dannestjold	„	13

Havn. Havnen er uforglignelig, da de største Krigsskibe kunde kaste An-

fer et Beskæftud fra Landet, og store Koffardieskibe legge tet op til
 Skibbroe. Skibbroen, som er meget stor og rummelig, og bliver bestandig holdt
 i god Stand. Paa den ere anlagte adskillige Skibsbygger-Verfter,
 og dog er der Rum nok til en stor Mængde Trævare, som nesten be-
 standig ligge der.

Jorder. De ved Staden liggende Jorde ere enten Agre, som tilhøre
 Jndbyggerne selv, eller den almindelige Fælled. De første ligge paa
 begge Sider af Staden, baade ved Slesvigs- og Rendsborgs-Benen.
 Hine udgiøre det meste, og kaldes tilsammen Borbye-Mark, efterdi
 saavel Ekernfordes Borgere, som Borbyes Beboere der have de-
 res Agre iblant hverandre. Udskillige Stykker af denne vidtloftige
 Mark, kaldes Domherres Raadsherres Kirkes og Kalands-Agre-
 ren. De deles i hele, halve og fjerdedeels Huser, hvoraf hver igien
 bestaaer i adskillige Stykker. 32 Biertheler eller 8 Huser høre til
 Staden, $8\frac{1}{2}$ Huse til Borbye og $\frac{1}{2}$ Huse til det adelige Gods Hems-
 melmark. Stadens Agre ved Rendsborgs Benen udgiøre en Kob-
 bel for sig selv, som kaldes Dohmstag. Den indeholder $60\frac{1}{2}$ Agre,
 og paa den er intet fremmed uden en Eng, som hører til den adelige
 Gaard

Gaard Windeby. Jordens Dykning er saaledes: Naar den i det første Aar er bleven giødet, tilsaas den det første Aar med Byg, det andet med Rug, det tredje med Havre og det fjerde gemeentlig med Havre og Kleeber. Derefter hviler den igien i 4 Aar og bruges imidlertid til Nvæggræsning, efterdi her ved Staden ellers ikke er Græs nok til Creaturene. Af disse Jorder give Ejerne deels en maadelig Afgift til Staden, deels en vis Recognition til Domcapitlet eller det Graaekloster i Slesvig, hvilket aarlig betales paa St. Andreæ Dag. Den almindelige Fællod ligger ligeledes paa begge Sider af Staden, og derpaa gaaer Indbyggernes Nvæg om Dagen, men om Natten maa det være i Huus, da her ellers ikke var Græs nok.

Den afdøde Hr Cancellieraad Otte havde med overmaade store Fabriker. Omkostninger her gjort et vidtløftigt Udkaft til adskillige Fabriker, hvorom de meget store Bygninger, som han har ladet opføre, og see ud som en Forstad, endnu kan vidne. Der var en Fabrik til allehaande uldent Stof, med et dertil hørende Farverie, en til Manchester, en til Vindss og adskillige Strømpevæverstole. Men fornemmelig udmærkede sig hans Fanance-Fabrik, hvis Arbeide fornemmelig i Henseende til dets Glasur og Malerie var overmaade smukt. Alle disse Fabriker gif overstyr ved hans Død, kun Fanance-Fabrikken blev ved, endskjønt derpaa nu ey forfærdiges saa smukt Arbeide, men kun til daglig Brug, hvorpaa kan ventes størst Afsetning. Nu er her ogsaa en Stivelses-Fabrik.

Foruden Handelen og Skibsfarten høre Maltgiøren, Brændeviinsbrænden og Fiskeriet til Stadens fornemste Næringsmidler. De Fiske som her fanges, ere Torsk, Makreel, Større, Lax, Hal, Fiske. Glyndre, Hornfisk, Aaleqvabber, Soeharer, Tobiser, Sild, Tæskrebs, Muslinger og Krabber. Torskene som her fanges, holdes for de beste. Sildene blive mestendeels røgede og forsendte til Tydsk-

land. Mustingerne blive nedpakkede i smaae Træer og stikkede bort. Undertiden fanges og her ganske ubekjendte og fremmede Fiske, og de sig daglig formerende Sælhundegjore stor Skade paa Fiskeriet. *Stella marina* (*Medusa Linnaei*) findes i Mængde ved Strandkanten og undertiden adskillige rare Skiel:Arter.

Markeder.

Her holdes aarlig 3 Markeder, ved Fastelavn, St. Hansdag og Mikkelsdag, hver gang 8 Dage, hvor da de fremmede Kiøb: mænd kunde byde deres Vahre sal. Hver Løvedag er det Torvedag, da Bønderne fra de omliggende Landsbyer føre alle slags Levnetsmid: ler til Torvs.

Af de her fødte Lærde mærkes fornenimelig Laur. Ludenius, Joh. Mauritius, og M. Paul Sperling.

Til Landskabet Schwansen henhøre følgende Sogner:

1) Rieseby: Sogn (e). Saxtorf Gaard. Stubbe Gaard. Bisthorff Gaard. Norby. Bestrup. Hakenhoved. Sønderby. Rasmark. Loess. Saxtorf Mølle. Paterniss. Dingstok. Host: Meyergaard.

2) Sieseby: Sogn (f). Bienebeck Gaard. Gugelsby: Mey: ergaard. Kriesebby Gaard. Simmert. Boesby. Masleben Her: regaard. Hllemark. Senebby. Holststoff. Thumby. Stubbe Herregaard. Boerentwiet. Vogelhang. Pommerby. Schwastrum.

3) Wabs:

(e) De tre adelstige Godser, Saxtorf, Stubbe og Bisthorff have Jus Patronatus til denne Kirke. 1403 nævnes Albertus Hagedorn Rector Ecclesie Rieseby.

(f) Til denne Kirke har det adelstige Gods Bienebeck Jus Patronatus. Boerentwiet og 2 Huse i Vogelhang hører til Godset Grensholtz i Schwans Sogn, Pommerby og Schwastrum til Damp Gods i samme Sogn. 1267 stode de Tichusius Warfeld sit Gods i Sieseby og Jagerby til Prousten i Sleesvig.

3) Wabs Sogn (g). Kshovede Gaard, nu Ludvigsborg. Lille Wabs. Store Wabs. Nygaard's Meyergaard og Teglsbrænderie. Langholt. Boffenis Mølle. Ekehoved. Langhoved By og Teglsgaard. Fischläger.

4) Schwans Sogn (h). Olpenis Gaard, hvortil hører en Deel af Broderøby, Olpenis, Huh Skovhuus, Beyer møllen og
 B b b b 3 Møller.

(g) Til denne Kirke er Eysen af Kshovede Patron. Fischläger hører til Damp Gods i Schwans Sogn.

(h) Til denne Kirke have de syv i Sognet liggende adelige Gaarde alle Jus Patronatus. Sognets Grundter ere mod Østen Østersøen, mod norden Elisen; mod vesten Elisen og Siesby Sogn; mod Sunden en Deel af Siesby og Ludvigsborg Gods. Det er omtrent een Mil langt og bredt, og $2\frac{1}{2}$ Mil i sin Omfærd; indeholdende omtrent 1700 Siæle, hvoraf høre til Olpenis 260, til Voitmars 231, til Gereby 296, til Dørphøst 141, til Schønshagen 146, til Grånholt 270 og til Damp 292. Kirken har havt sit Navn af Bygmesteren, som skal have hedt Schwane. Den er opbyggt af Grundmurs, hvalvet, 124 Fod lang og 33 Fod bred. I Kirken ere en-deel Begravelser, som deels tilhøre Familierne von der Wisch og Schack, deels Gereby og Voitmars Godter, af hvilke det første i ældre Tider allene havde Jus Patronatus, da Kirken er bygget paa dets Grund, indtil de øvrige og ved en landsherlig Doms erholdte denne Herlighed. Kirkens hele Capital er 7 Rdlr. hvoraf Renten hver Mandag betales med 14 Skilling 9 Penge; men Kirkens og de dertil henhørende Bygningers Vedligeholdelse besørge de Herrer Patroner af deres egne Midler. Nieby, som paa Danckwerths Charte anføres imellem Olpenis og Hutmars, er nu en mere til, men paa Stedet staar Olpenis Beyer mølle. I Broderøby ejer Olpenis et Kroerhuus. Nonis imellem Ellenberg og Elisen findes nu en mere. Jordbunden den overalt er meget fedt og frugtbar, bærer Vinter, Erter, Hvede, Rug, Byg, Havre og Boghvede i Overflodighed. Næsten paa alle Gaarde bes-tienet

Møllerhuset ved Brodersbye. Loitmarc Gaard, hvortil hører en Deel af Copperbye, Ellenberg, Ellenberger Skovhuse, nogle Huse mellem Copperby og Gaarden, samt en Gaard i Espenis. Gereby Gaard, hvortil hører Hollanderie: Gaarden Beckholt, en Deel af Copperby,

tiener man sig af et Mølleverk, som drives af Heste, til at kjerne Smør. Over Skovmangel kan Intet Guds Klage, undtagen Schonhagen, dog ere Skovene allerede saa tynde, at de ved en mindre fornuftig Husholdning inden 30 Aar reent skulle være ødelagde. I dette Sogn ere to Fattighuse, det ene i Brodersby og det andet ved Damp, hvoraf det første hører til Olpnis og er 1683 stiftet af Godske von Buchwald. Heri boe 8 Fattige med en Forstander, som tillige er Skoleholder, og nyder dobbelt saa meget som de fattige. I Damp Fattighuus ere 12 Fattige og en Forstander, samt et rummeligt Capell, hvorudi Præsterne i Schwant, Siesby og Wabbs alle 14 Dage skiftes til at prædike. Denne gudelige Anstalt blev gjort af Hr. Johan Rudolph von Ahlefeld til Damp, i hans Testamente dateret den 27 Junii 1712, og Fattighuset blev 1742 opbyggt, indrettet og indviet af Hr. von Ahlefeld til Damp, Saxtorff og Hohenstein. Ved disse Fattighuse blive aarlig besøgte af Generalsuperintendenten. Den eneste Skole i Kirchby, hvori Gerebyes Ungdom undervises, har et Legatum af 6 Rdlr., som ere stienkede af en Frøken Katlau. Paa Markerne findes adskillige hedenske Mindesmærker. I Præstegaarden forvares endnu en liden Træ-Statue, som ved Hielp af en Staaltraad har fundet bevæge sin høyre Arm, naar Præsten fandt det for godt. Her tales i Almindelighed Tydsk, uden i Byerne ved Elien, hvor der tales forderovt Angelsk-Dansk. 1521 nævnes Hr. Johan Meinerdhes Vicarius im Dohme Schleswig im Kerspel to Szwansen. Man har og Afkrift af et Brev uden Dato, hvori Timmo Blok skæder Nicolaus Canik i Schleswig sit Guds in parochia Swansen in campo Finkenisse, hvoraf aarlig svarede 2 Drc Korn. 1689 bortforærede Hertug CHRISTIAN ALBRECHT Ellenberg Bye i Schwansen med 12 Plove, til Scheuneraad Joachim von Ahlefeld.

Copperby, Kirchby, Winmarc og de derved liggende Huse, to Skovhuse og Færgehuset ved Slien, samt Bærmøllen i Verebun. Dørphoff Gaard, hvortil horer Hollænderie Gaarden Sendels, Carlsberg og et Skovhus. Grønholz Gaard hvortil horer Hollænderie Gaarden Grøndahl, Schuby, to Skovhuse, og Ahlbeck 1 H. samt Schuby Bærmølle. Damp Gaard, hvortil horer Meyergaarden Dorotheendahl, Nieby, nogle enkelte Huse, Fattighuset og nogle derved liggende Huse, samt Damps Vandmølle. Schønhagens Gaard, hvortil horer endeel af Brodersbye, Hupmark, Norshafen 4 Huse. Kiekuth 1 Hus.

5) En Deel af Borbye Sogn. Gammelbye. Borbye Mølle. Noyen Meyergaard. Barkelsbye. Hemmelmarksbye og Herregaard.

6) En Deel af Cosel Sogn. Esfelsesmark Herregaard. Bøsnert. Ornum.

IV. Kahlbun Sogn (i).

Fusing. Kahlbye. Skalebye.

Kahlbye
Sogn.

V. Boren Sogn (k).

Ketelsby. Ekenes. Risbygaard. Lindov Herregaard og Mølle. Guderat. Fartoft. Düttenis. Pagerøy. Trolbüll. Kaldroft.

Boren
Sogn.

VI. Cap.

(i) Dette Sogn ligger i Angeln, een Miil nordvest fra Slesvig. Kalberettigheden tilhører St. Johannis adelige Frøkenkoster ved Slesvig. I øvrigt er denne Kirke et Annex til Moldenit Kirke i Gottorp Amt.

(k) Dette Sogn ligger i Angeln, to Mile fra Slesvig ved Sliestrømmen, i en meget angennem Egn. Det adelige Gods Dänisch-Lindov har Jus Patronatus hertil.

Cappel
Sogn.

VI. Cappel Sogn (l).

Røst Herregaard og Mølle. Meelby. Meelby-Mølle. Sand-
bek. Grimmis. Eodmark Meyergaard. Studbøll.Geltingen
Sogn.

VII. Geltingen Sogn (m).

Geltingen Gaard. Duttebøll Gaard. Buckhagen Gaard.
Dehe Gaard. Geltingsby. Naalehoved. Stendrup. Ravnholt.
Priesholt Meyergaard. Leerbek. Birk. Pegerholt.Klipfæs
Sogn.

VIII. Klipfæs Sogn (n).

Segaard Herregaard og Mølle. Holm. Aretost Meyergaard.
Frøermærk Meyergaard. Poulsfrog. Berndrupby og Mølle.
Terkelsbøll. Lundtoft. Verboell. Stoltelundgaard og Mølle.Quars
Sogn.

IX. Quars Sogn (o).

Langaard Herregaard. Forsbøll. Bultsbøllhuus. Graven-
fæns Herregaard og Mølle. Giffbek.

udi

(b) Dette Sogn ligger 3 Mile fra Slesvlg, og Gaarden Røst har Kalderettig-
heden. Her ligger den temmelig store Flekke Cappel, som tilhører samme
Gaard. I Elien fra Nents lige til Eliens Munding, en to Miles Stræk-
ning i Længden, ere Sildegierder (Geringzåune) hvori de beste Sild her
til Lands fanges. Et Chartre over dem sees hos Danckwerth.

(m) Dette Sogn ligger 4 Mile fra Sle-vig, i Angeln, ved Hirtzben og har
to Præster. Kirke-Patronerne ere Ejerne af Geltingen, Duttebøll,
Buckhagen og Dehe.

(n) Dette Sogn ligger to Mile norden for Glensborg; Heri ligger den fiske-
rige Seegaard-Søe, som er en halv Mil lang. Kalderettigheden hører til
Seegaard.

(o) Dette Sogn ligger strax østn for forrige. Langaards Ejerne har Jus Pa-
tronatus & Vocandi.

Udi disse adelige Districter findes følgende adelige Gaarde:

Abretost i Klipfeg Sogn, mellem Glensborg og Apenrade, var før en Hollanderigaard til Seegaard, hvorfra den 1725 blev solgt til Landraad von Thienen for 7700 Rdlr. 1758 tilhørte den Seegaards Eyere, Landraad Hieronymus von Thienen.

Wschow, et meget lidet adeligt Gods i Bettorff Sogn i Dänischwald, tilhørte 1758 Doctor Wilhelm Gähle i Hamborg.

Bienebeck i Siesebn Sogn udi Schwansen, to smaa Mile fra Ekernsøhrde. Jorderne ere deelte i 9 store Kobbeler à 10 Eder. Udsæd, hvoraf 4 besaaes og 5 nyttet til Kvægdrift. Til Meyergaarden ligge 5 store eller 10 smaa Kobbeler à 35 Tønder Rug's Udsæd, hvoraf 4 besaaes, 4 bruges til Kvæggræsning og 2 til Høeavling. Bag Gaarden er et stort Bænge. Her er og en Skov til Græsgang for ung Kvæg, en Skov til Græsgang for Arbejdshestene, en liden Skælle for Kalvene, en smuk Humlehave, godt England, en Deel store og smaa Fiskedamme, samt en Krebsbæk, desuden Skov og Torvefjær i Overflodighed, et smukt velindrettet og nybygget Baadningshuus og overmaade prægtige haver med Fontainer, Cascader, Grotter, Blandspring, Lysthuse 2c. Ligeledes en overmaade prægtig Træ- og Riskenhave, med Gallerier, Nischer, Badstue, Fontainer, Grotter og Cascader, et skönt Lyst- og Vertshuus paa en De i Stien, som har kostet 6000 Rdlr. at bygge. Gaarden har Jagtsfrihed saavel paa Godsset, som paa nogle Miles District deromkring; fortreffelig Fiskefangst med Lax og Foreller; Jus Patronatus til Siesebn Kirke, syv velbesatte og med to Plove tienende dobbelte Gaarde, fire store og syv smaa Børstebættel, samt mange Husmænd og Jnderster. Hele Godsset staaer kun for 12 Plove. Her har og været fire store Pladse med Staaltraads Stakitter, som har været brugt til Menagerier. Den aarlige Lege beløber sig til 500 Rdlr. og her kan holdes

450 Hollænderie Røer. Godsets ordinaire Contribution beleber sig til 336 Rdlr. aarlig. 1758 beboedes den af Cancellieraad Johan Nicolaus Orte. Af de gamle Ehere vides kun 1) Georg Ahlefeld og Frue Margrethe Blome. 2) Friderich Ahlefeld 1670.

Birckenmoor i Dänisphenhagen Sogn i Dänischwald, er en Hollænderiegaard til Neuenhof i samme Sogn.

Borchhorst i Gertorf Sogn i Dänischwald, staaer tilligemed Hollænderiegaarden Hütten for 20 Møve; Derunder høre 14 Gaarde 8 Huse. Dets Udsæd er 90 Tønder og af Røer foeres her omtrent 300. Fiskerie er her slet intet, og Jaagen kun liden. Ved Gaarden er et lidet Teglsbrænderie. Til dette Gods hører Meyergaardene Rosenstein og Behrensbrock (som nu besiddes af den forrige Eyers yngste Søn Bernhard von Qualen) som staae for 11 Møve, har 12 halve Gaarde, og 60 Tønder Udsæd, men hverken Fiskerie eller Manufacturer, hvorimod her foeres 220 Røer. Ejerne: Otto Schestede to Borchhausen 1481. Bendix von Ahlefeld, døde 105 Aar gammel i Christian II. Tid. Henrich Rantzau og Magdalena Reventlau. Geheimeraad Jofias von Qualen. Hans Enke, fød Blome 1776. Gaardens Bygning er 1742 opfat af Geheimeraad von Qualen.

Bornstein, en Hollænderiegaard til Altenhof, ligger i Gertorff Sogn, og ejes nu af Hr. Ditlev Friderich Reventlau.

Buckhagen i Veltingen Sogn med Meyergaarden Ruffrog, ligger 4 Mile fra Flensborg i en frugtbar Egn, omgivet af Eliestrømmen og Buckhagener Røer. Til Godset høre 2 Eyer, nemlig Rabel 1 Gaard, 7 Gaarden, 6 Huse, Schwackendorf 9 Gaarde 1 Gaarde, desuden 14 enkelte Huse. Her ere 5 Damme og en Vandmølle. Baaningshuset er omgivet af en Grav, og de øvrige Bygninger af en anden. Her ere og 3 store og smukke Haver. Zorjerne ere inddeelte i 12 Bænger, hvoraf 6 aarlig besaaes. Høe indavles aarlig

9 à 1100 Læs. Den aarlige Udsæd er omtrent 180 Tonde Havre, 25 Tonder Boghvede, 15 Edr. Hvede, 15 Edr. Rug, 34 Edr. Byg, samt græsses 153 Stykker Hollænderie-Køer. Ved Godset ere 3 Silde-Baune, hvoraf de 2 aarlig bortforpagtes for 141 Rigsdaler 32 Skilling. Møllen med det dertil hørende Huus og lidet Bænge, svarer aarlig 24 Rigsdaler. Al Gaardmændene faaes aarlig i Penge 50 Rdlr. 40 Skilling og desuden af hver 1 Gaas 4 Par Kyllinger, 1 Snees Æg, 6 Skiepper Byg, $\frac{1}{2}$ Skp. Havregryn, 8 Skiepper Havre, $\frac{1}{4}$ Skp. Byggrryn, 3 Pund Hampchor og 2 Pund grovt spundet Garn. Al Gaardherne betales aarlig 29 Rdlr. 16 Skilling desuden af hver 1 Gaas 2 Par Kyllinger, $\frac{1}{2}$ Snees Æg, af Husene er den aarlige Lene 71 Rigsdaler. Hvad Meyergaarden Rukrog er angaaende, da ere Bygningerne ligeledes i god Stand. Gaardens Jorder ere deelte i 10 Bænger à 8 Tonder Hartforns Udsæd, hvori aarlig faaes 32 Edr. Havre, 7 Edr. Boghvede, 4 Edr. Hvede, 4 Edr. Rug, 10 Edr. Byg. De 5 Bænger bruges altid til Græsning for 30 Køer og nogle Heste. Contributionen udgjør aarlig i alt 448 Rdlr. desuden svares Kirken, Præsten og Degnen aarlig i Penge 21 Rdlr. og desuden 8 Skiepper Byg og 8 Heydscheffel Havre. Eperne: 1) Frue Mette Sehested 1476. 2) Wulf Pogwisch. 3) Hans Søn Hans Pogwisch 1570. 4) Hans Søn Bertram Pogwisch. 5) Joachim Ahlefeld til Osperis. 6) Gert Philip Ahlefeld 1639-1661. 7) N. N. von Knuth. 8) 1758 Ritmester Joachim Rumohr.

Bülch i Dänischenhagen Sogn i Dänischwald ved Østersøen. Eperne: 1) Henrich Rantzau 1544. 2) Christopher Rantzau 1545. 3) Hinrich Rantzau 1566-1591. 4) Otto Rantzau til Seefcamp 1616. 5) Claus Buchwald til Bulchau 1616, bygte Gaardens Baaningshuus, og folgte den til 6) Jægermester von Thienen, hvis Afkom en lang Tid eyede Gaard og Gods til 1757, da Kammerherre von Thie-

nen folgte det til Baron Christian Albrecht von Lilienkron. Gaardens første Beboere vare saaridt vides de bekiendte hamborgske Soerovere Stoelberg og Goertemichel da Gaardens Beliggenhed var dem meget tiellig til deres Soeroverie. Her saaes ifkun Rug, Havre og Boghvede, men Engen overgaaer alle omliggende Herregaardes. Hertil ligger en Meyergaard, som tilforn hied Ravensbek, men nu kaldes Ny-Bålek, hvilken er bygt af Kammerherre von Thienen. Godset har alle adelige Friheder, Forstrandsrettighed i Kiel og Ekernsfohde-Haas, skiont Fiskerie, og smukke Skove, hvoraf den ene, kaldet Bulekshochte, tiener de Soefarende til Bartegn. Gaarden ligger $\frac{1}{2}$ Mil fra Friderichsborg og har $7\frac{1}{2}$ Vaard til Haand og Spand-Tjeneste, foruden adskillige andre Undersaatter, i Byerne Scharnhagen og Strand. Godset har Jus Patronatus til Dänishenhagen Kirke og svarer Contribution for 17 Plove. Hollænderiet bestaaer paa Hovedgaarden af 200 og paa Meyergaarden af 80 Røer.

Büstorff i Niefebun Segn udi Schwansen, ved Slien, tilhørte 1758 Grev Adam von Ahlefeld.

Erisebye i Schwansen udi Siesebn Segn, ligger paa det saa kaldte Schwans-Hörn 3 Mile fra Slesvig og $\frac{1}{4}$ Mil fra Slien, har alle adelige Friheder og en frugtbar Jordbond, inddeelt i 12 Kobbeler, hvoraf aarlig 7 bruges til Græsning og Høavl og de 5 besaaes. Underdaneerne boe i Zimmert $\frac{1}{4}$ Mil derfra. Af Skoven kan intet sælges, dog er det nok til Husbehov, deri kan sedes 150 Svinn, deri ligger 1 Kroe og nogle Huse, som svare aarlig Afgift. Gaarden har Strand- og Fiskerettighed i Slien, samt Møllerrettighed for sig selv, men ey for Underdaneerne. Kobbelerne ere den ene i den anden beregnet à 35 Tønder Udsæd, deri kan aarlig udsaaes 35 Tdr. Boghvede, 35 Tdr. Rug, 35 Tdr. Byg og 140 Tdr. Havre, samt græsses 150 Hollænderie-Røer. Af Veye annaumes hvert Aar 90 Rdr.

J maa

3 maanedlig Contribution svares af hver Plov $2\frac{1}{2}$ Rigsdaler, er i alt 280 Rdlr. aarlig. De 5 Helegaardmænd, som boe i Zimmert forrette det daglige Mark- og Gaard-Arbejde, med 20 Personer og 2 Bogne. De 5 Jnderster 3: Husmænd gjøre hver Uge to og i Høstens Tid, tre Dage om Ugen, Hoverie. 1758 eyedes Gaarden af Cancellieraad Johan Nicolaus Orte.

Tronsgaard i Geltingen Sogn, er en Hollænderie-Gaard til Düttebüll.

Dampe i Schwans Sogn udi Schwansen, 2 Mile fra Eckernförde, staaer i Landtaxten for 17 Plove, har i Enden af det 16 og Begyndelsen af det 17 Aarhundrede tilhørt Familien von der Wisch, hvoraf vides Wolf von der Wisch til Rütjenhorn 1645, derpaa Otto Rantzau, og derefter de Ahlefelder. 1661 Detlef Ahlefeld. 1769 var Johan Rudolf von Ahlefeld Eyer af Gaarden. Sifferie er her i Mængde saavel i fersk som salt Vand, og Køernes Antal beløber sig til 400. Foromtalte Eyer har ogsaa især ved sin store Indsigt i Landhusholdningen meget forbedret dette, i sin Omkreds ikkun lidt Gode.

Dörpt, ey langt fra Dampe, contribuere for 8 Plove, og har mere end 140 Køer. De ældste Besiddere ere af den wonsflethske Familie, derefter Landraad von Guntheroth, og den schackiske Familie. 1723 kom Godset til Concours og blev da kjøbt af Cai Friderich von Reventlau, hvis Søn, Kammerherre Henrich von Reventlau til Kalthoff og Dorpt, 1769 var Eyeren.

Düttebüll i Geltingen Sogn. Eyerne 1) Asmus Rumohr 1586. 2) Hans Søn Detlev Rumohr, døde 1609 og Frue Anne Breide. 3) Deres Søn Asmus Rumohr 1661. 4) 1758 August Philip Ahlmann.

Eschelamarck i Cosel Sogn udi Schwansen. Eyerne: 1) Wolde mar Wohnsleth 1512-1528. 2) Henrich Rantzau 1573. 3) 1758 Grev Adam Christopher von Ahlefeld.

Æspenäs i Schwans Sogn ved Elien. Ejerne: 1661 Claus von Buchwald. 1757 Major Frantz Joachim von Dewitz.

Geltingen i Geltingen Sogn udi Angelst, ligger ved Østersøen 4 Mile fra Slesvig udi en smuk og meget behagelig Egn. Efter Opmaalingen i Aaret 1752 udgjøre Gaardens og Meyergaardens Jorde i alt 4010 Heitscheffel 2 Schip og 14 Ruthen, Underdanernes 2675 Heitsch. 12 R. 11½ God. I Matriculen er det ansat for 50 Plove, hvoraf 10 ere solgte til Priesholt, svares altsaa aarlig i Contribution 1120 Rdlr. Det store Baaningshuus bestaaer af tre Etager med to Støve, altsammen Grundmuur, omgivet med en bred Grav og en høy Vold. Alle Bygningerne, saavel paa Hoved- som Meyergaarden, ere smukke og vel vedligeholdte. Til Godset hører en Vand- og en Windmølle, et Kroehuus, et Hollenderie ved den store Gaard, et dito paa Halvoen Beverøe, et dito paa Engen Nordskau, og et Jiskerhuus paa Beverøe. Markerne ere deelte i 12 Bænger og 8 saakaldede Beyschläge, som høre til Hovedgaarden. Til Meyergaarden ligge 10 Bænger og et lidet Beyschlag. Gaarden har 14 Enge, og Meyergaarden 3, Damme 4, indelukte og indhegnede Skove 3. 1757 vare her 400 Hollenderie-Køer. I Jorderne kan saaes Hvede 56 Tønder, Rug 14 Td. 5½ Skieppe, Havre 385 Td. 1½ Skieppe, Byg 60 Tdr. 1 Skp. Boghvede 47 Tdr. 1½ Skp. Vinfroe 6½ Skp. Til Godset Geltingen høre Landsbyerne Stendrup, Læbeek og Susterballig, med nogle enkelte Huse. Vand- og Veyrmøllerne svare aarlig 50 Rdlr., de tre Smeder 20 Rdlr. og Krochuset 30 Rdlr. Af Huusmænd annammes aarligen 25 Rdlr. og i staaende vis Indkomst omtrent 70 Rdlr. Herimod svares til Kirken, begge Præsterne og Degnen Penges 26 Rigsdaler 28 Skilling, Høe 5 Læs, Byg 13 Tønder 6 Skiepper og Havre 34 Tønder. Organisten nyder og for fattige Børns frie Underviisning aarlig 10 Rdlr. 1339 pantfatte

satte Hertug Waldemar til Sivert Schefted en fiette Deel af Gelting Skov. Af Ejerne vides: 1) Claus von der Wisch 1428. 2) Nicolaus Ahlefeld, Kong FRIDERICH I. Raad og Frue Drude Rantzau. 3) Bendix Ahlefeld, død 1587 og Frue Margrete Rantzau. 4) Claus Ahlefeld og Magdalene Rantzau. 5) Claus Ahlefeld og Frue Magdalene Ahlefeld. 6) Claus Ahlefeld og Frue Hedvig Rantzau. 7) Detlev Ahlefeld til Fresenhagen og Fr. Dorte Elisabeth Rantzau. 8) Henrik von Qualen og Lucie von Buchwald. 9) Geheimeraad Gottfried v. Wedderkop, der 1738 folgte den til Kongen, som atter den 7 Nov. 1757 ved Auction bortsolgte det til Baron Geltingen, som har ladet den meget smuk opbygge.

Gerebuy i Schwans Sogn, contribuerer for 26 Møve og foeres herpaa, samt paa Møvergaaarden Boekhorst, 360 Røer. Tilforn eyede den rathsløffe Familie denne Gaard. Godske Rathlau 1614. Hans Søn Wolf Siegfried Rathlau. Hans Datter Anne, som 1670 blev gift med Hans Brömbsen, som med hende fik Gaarden, hverpaa 1758. 1769 levede Marquard v. Brömbsen. Til Godset ligge tre Krokhuse, to i Kirchbye og et nær ved Gaarden.

Grünwald i Dänischwald, Dänischenhagen Sogn, horer nu til Røer og har een Ejer dermed. Godset staaer for 14 Møve, har got Fiskerie i Østersøen, samt Jagtrettighed og alle andre adelige Friheder. Dens gamle Ejere vare: Jurgen v. Ahlefeld folgte Gaarden 1576 til sin Broder Asmus von Ahlefeld. Hans Søn Henrik Ahlefeld 1610. Hans Søn Melchior Ahlefeld 1630. Breide Rantzau 1637. Mere see paa Røer.

Grünholz i Schwans Sogn, en langt fra Damp, staaer for 23 Møve, og tilhørte forhen den von der wischiske Familie. Hollens deriet bestaaer af over 300 Røer, og Fiskeriet er meget godt, da dette Gods strækker sig baade til Østersøen og det store Schwans Sogn, hvoraf

hvoraf en Deel horer hertil. Af Eyerne vides: 1) Bendix Pogwisch 1470. 2) Hartvig Pogwisch, døde 1500. 3) Wulf Pogwisch 1503. 4) Claus Pogwisch 1661. 5) 1758 Ober-Ceremoniemester v. Plessen og 1769 hans Enke, fødte von Thienen af Huset Bahstorf.

Sarrhof i Sehested Sogn, har fire Gaarde i Høldsee Bye, som maae giøre Haand- og Spandtienske. Det contribuere af sex Plove, og har derforuden en liden Bye, kaldet Lehmstee, hvori ere 7 Huse. Baaningshuset og Hollænderiet ere gandske nye Bygninger. I Jordene saaes første Aar Boghvede, derefter Rug, men i det tredje og fjerde Aar Havre, hvorefter de hvile. Hollænderiet bestaar af 120 Røer, foruden Eyrene og Studene. Skov er her i Mængde, men stet intet Jiskerie. Af Eyerne vides kun 1) Kammerherre Brömsen til Hohenlied, folgte Gaarden til 2) Kammerjunker Friderich Carl von Gusmann. 3) Hans Enke folgte det til nu værende Eyer Cancellieraad Friderich Wilhelm Roloff.

Zemmelmarck i Schwansen i Borbye Sogn, en halv Mil fra Ekernsøhrde. Eyerne: 1) Henning Reventlou og Frue Margrete Rumohr 1550. 2) Henrich Brokdorp 1636-1661. 3) 1758 Landraad Johan Christoph Georg von Hedemann.

Hohenlied i Sehested Sogn. Eyerne: Henrik Rumohr ved 1640 og Frue Ide Brokdorp. Hans Søn Generalmajor Detlev Rumohr, døde 1678 og Frue Augusta von Schack. 1758 Johan Christoph Henrich von Brömsen.

Hohenstein i Schwansen. Eyerne: 1) Detlev Reventlou til Schmol ved 1650 og Fr. Dorthe Ahlefeld. 2) Detlev Reventlou og Frue Anne Margrete von Jessen. 3) Detlev Conrad Henrich Reventlou. 4) 1758 Doctor Johan Lucas Bösch.

Hirtten i Gatterff Sogn i Dänischwald, har kun et liden maa deligt Baaningshuus, men skionne Udhuse til 120 Røer, foruden det
unge

unge Qvæg, og ligger meget beqvem til Malgiorerie og Brøggerie. Asmus Ahlefeld til Hütten nævnes 1550 og en anden af samme Navn 1627. 1694 blev denne Gaard af en Grev Königsmark solgt til Geheimeraad Baron Andreas Paul von Lilienkron, som i Begyndelsen af dette Aarhundrede opbyggede Hollænderiegaarden Wulshagen, og en fortreffelig Allé, 900 Skrit lang. Udsæden bestaaer kun i Bogshøde, Vinter- og Sommer-Rug, samt Havre. Her ere fortreffelige Fiskeparker og store Skove. Til Gaarden ligger 10 hele Gaarde, nemlig den største Deel af Kirkebyen Vetterff og hele Blicksted-Bye. Paa Hütten foeres 120 Koer, og paa Wulshagen 130. Til den kongelige Casse contribuierer dette Gods af 17 Plove. Besidderne have i dette hule Seculo været af den lilienkronske Familie.

Kaltenhoff i Dänischwald, Dänischenhagen Sogn. Eyeren var 1758 Landraad Conrad Henning von Öertz.

Knoop i Dänischwald, Dänischenhagen Sogn, ligger tet ved Levensåen, $\frac{1}{4}$ Mil fra Kiel. Eyerne: 1) Margvardus de Knoop famuus 1330. 2) Albernus de Wylsch, Knope commorans 1356. 3) Otto Rantzau og Anne Breide. 4) Hieronimus Rantzau og Margrete Brochdorf. 5) 1758 Grev Henrich Friderich af Baudissin. Gaarden haver en eeneste Landsbye Elastorff, bestaaende af 12 $\frac{1}{2}$ Bondegaard, som maa gjøre Høverie til Meyergaarden Projenstorff paa hiin Side af Levensåen. Til Gaarden ligger Meyergaarden Uhlenhorst, med en Bye af samme Navn, bestaaende af 3 Gaarde. Paa begge Steder holdes omtrent 220 Koer. Godset har en Vandmølle og et Teglbrennerie. Fiskeriet er kun meget ringe. Knoop og Uhlenhorst contribuierer tilsammen for 16 $\frac{1}{2}$ Plov. Jordbonden er i sær tienslig til Hedeforn, eller Bogshøde, Rug og Havre; er ogsaa forsynet med alle adelige Privilegier.

Königs

Königsfährde i Dänischwald, Gettorff Sogn, ved Eyderen. Eyerne: Frands Ahlefeld 1656. Wulf Ahlefeld 1661. 1758 Geheimeraad Wulf von Ahlefeld Ridder.

Kohsvede nu Ludvigsborg i Schwansen og Wabs Sogn. Af Eyerne vides: 1) Dna Catharina, relicta Sigfridi Seesteden de Köhöveden 1467. 2) Otto Seestede Benedictus Søn 1476. 3) Poul Sehested død 1500. 4) Benedix Sehested 1530 og Beate Pogwisch. 5) Poul Rantzov døde 1579. 6) Hans Søn Bertram Rantzov 1616-1621. 7) Poul Rantzau til Borkamp 1636-1651. 8) Friderich von Ahlefeld, folgte Gaarden 1670 til 9) Friderich Christian von Kielmannseck, som 1690 igien folgte den til 10) Adrian Temming for 75000 Rdlr. Specie. 11) 1758 Geheimeraad Friderich Ludvig, Friherre af Dehn.

Laygaard i Quars Sogn. Ritmester Böhme købte Gaarden 1726 for 17000 Rigsdaler. 1758 Hans Petersen.

Lindow eller Deutsch-Lindow, i Dänischwald, Gettorff Sogn, $\frac{1}{4}$ Miil fra Eyderen. Eyerne: 1) Henrich Ahlefeld 1488, og Hedvig Blome 1532. 2) Otto Ratlau. 3) Claus Ratlau og Anne Pogwisch. 4) Otto Ratlau og Abele Brochdorp. 5) Bertram Ratlau og Abele Rantzau. 6) Otto Ratlau døde 1609. 7) Hans Broder Mouritz Ratlou og Dorte Reventlau døde 1650. 8) Efter dem arvede Bertram Reventlou Godset. 9) Wulf Brokdorff og Christina Reventlau. 10) Detlev Ahlefeld og Henr. Ahlefeld 1661. 11) Wilh. Rumohr 1661. 12) Oberst Baltasar Ahlefeld. 13) 1758 Geheimeraad Wulf von Ahlefeld Ridder. Deutsch Lindow, med Meyergaarden Behrensbrock og Rothenstein, staaer i Matriculen for 26 Pløve, nemlig Lindau for 15 og Meyergaardene for 11. Underdaneerne til Lindau boe i Nevenstorff og til Meyergaardene i Neudorff. Lindau er omflodt af den der værende Molledam, hvorover en Bindelbroe. 1736 bestod Hovedbygningerne

ningen af en nye bygget Grundmuur. Bygning 74 Fod lang, 39 Fod bred, og et ældre Bindingsværkshuus 53 Fod langt og 86 Fod bred, 2 Etager højt, uden for det nye et Vandspring. Bygningerne paa denne Gaard ere overmaade mange og vel indrettede. Hertil hører 5 Haver, 1 Vandmølle &c. Lindaus Marker ere inddeelte i 11 Kobbeler, hvoraf enhver omtrent er 78 Tønder Udsæd; hvoraf aarlig 4 besaaes og 6 bruges til Græsgang, den 11 nyttet efter Omstændighederne. Hollænderie-Køer vare her 277. Høeavlingen er meget god, og 1735 bleve paa Gaarden indført 1101 Læs. Af Giffedamme ere her 5 store og 7 smaa. Af Møllerne, som har Møllerne ved Gaarden og i Revenstorff, samt Kroen sammesteds, svarer aarlig 140 Rigsdaler, af Smeden i Revenstorff 7 Rigsdaler, af Skædereren ibidem 14 Rdlr., Verbittels Penge af Revenstorff 5 Rdlr. 24 Skilling. Skovene ved dette Gods ere af meget stor Digtighed, og bestaae af 9 indsluttede Kobbeler, samt 10 uindsluttede, af hvilke sidste de 9 ligge paa Underdanernes Marker, her er og en Torvemose, ved Grændserne af Bornstein, kaldet Stockmohs. Af Godsset svarer i ordinair Contribution aarlig 420 Rdlr., og noget til Kirkebetienterne i Gertorf, hvor Godssets Besidder har en Herrestoel. Ved Meyergaarden Behrensbrock er en liden Kjøkkenhave. Bygningerne ere alle takte med Straae. Jordene ere deelte i 10 Kobbeler, hver af omtrent 30 Tønder Rugs Udsæd, hvoraf 6 bruges til Græsgang og 4 besaaes. Desuden nogle Enge af 28 Tdr. Udsæd hver. 1736 vare her 115 Hollænderiekøer og 2 Tyre. Høeavlingen er aarlig omtrent 330 Læs. Her ere og 4 smaa Giffedamme. Rothenstein er bygt 1718 af nye og dertil er en liden Frugthave, Bygningerne ere alle takte med Straae, undtagen den 189 Fod lange Kornlade, som er taket med Spaaner (Reht). Jorderne ere inddeelt i 10 Bænger, hvoraf 4 besaaes, 6 bruges til Græsgang for 137 Køer, Høeavlin-

gen er omtrent 500 Læs. Her ere og 4 smaa Fiskedamme, samt 7 smaa Skove. Kroemanden i Neudorff giver aarlig til Meyergaarden 50 Rdlr., Smeden 14 Rdlr. og Verbitteles samt Gaasepengene er omtrent 6 Rigsdaler. Neudorff bestaaer af 12 vel besatte halve Gaarde, 2 smaa Huse og 21 Zunderster, men i mange ere 2 Baaninger, foruden Kroehuset. Af begge disse Meyergaarde svarer aarlig i Contribution 308 Rigsdaler, samt til Skoleholderen i Neudorff 16 Rdlr. Desuden noget til Kirkebetienterne i Vettorff, hvor Gaardene har en Hollænderstoel.

Loitmarc i Schwans Sogn ved Elien, var tillige med Ellenberg i gammel Tid fyrsteligt, og stod under Herredsfogden i Schlies herred. Det contribuierer for 5 Plove, og for den tilhørende Gaard Espenis for 1 Plov, hvilken Gaard Forvalteren paa Olpenis Timotheus Wolgast 1720 folgte hertil. Loitmarc har en allene sine egne Sildegierder i Elien, men ogsaa Rettighed at sætte enkelte Personer, Vogne og Heste over til Kappel, hvortil her gives den beste Leylighed. Hollænderiet bestaaer af 140 Koer. Af Eyerne vides: 1) Oberste Clas Ulrich von Röepstorff til 1691, da han folgte Gaarden til 2) Vices Statholder Joachim von Ahlefeld til Olpenis og Buchhagen, som meget formerede Godset. 3) Hans Son Hans Adolph von Ahlefeld til Geltingen og Buchhagen, som 1719 folgte det til 4) Oberste Joachim Diderich von Dewitz, hvis Son 5) Major Frands Joachim von Dewitz endnu 1769 eyede Gaard og Gods.

Maasleben i Schwansen udi Siesebun Sogn, 1½ Mil fra Efernsfehrde. Af Eyerne vides: 1) Wolff Poggewisch in Masleue, filius Henning Poggewisch 1440. 2) Otto Sestede 1451. 3) Henning Pogwisch til Maasleben, Petersdorf og Schwelbeck, gift med en Meinstorff. 4) Hans Son Bendix Pogwisch ved 1500 gift med Birte von der Wisch. 5) 1758 Landraad Hieronymus von Thienen.

Møhl:

Möhlhorst i Eosel Sogn, hørte tilførn under Hemmelmark, men er nu et Gods for sig selv, det tilhørte 1756 Otto Henrich og Johan Böhne, Brødre. 1758 Justitsraad Johan Böhne.

Neuenhoff, med Holländeriegaarden Birkenmoor, i di Dänischwald, Dänischenhagen Sogn ved Østersøen. Eyerne: 1) Gotzick Rantzow thom Nienhau 1544. 2) Siwert Rantzow til Nienhof 1572. 3) Otto Blome 1630. 4) Bendix Blome 1661. 5) Bendix Ahlefeld 1661. 6) Geheimeraad Thomas Balthasar Jessen 1669. 7) 1758 Kammerjunker Christian Detlev von Revenfeld.

Nør i Dänischwald, Krusendorff Sogn, ligger norden for den Arm af Østersøen, som danner Ekernsøhrde Havn, og har en overmaade behagelig Veliggenhed, samt et smukt Baaningshuus, bygt af Geheimeraad Wolff von Brockdorff, og meget forbedret af Geheimeraad Grev Moltke. Den har en smuk Have, og er omringet med en Grav af 24 Gødders Brede. I Matriculen staaer Godset for 8 Plove. Det har nu samme Eyer, som Grünwald og har 2 Landsbyer, Krusendorff og Lindhoft. Fiskeriet, i sær i Østersøen, er meget anseeligt, men store Fiskedamme ere her ikke. Ved Gaarden er ellers et Teglblanderie. Af Eyerne vides: 1) Benedix vnd Claus von Aneulde, Brødre 1463. 2) Asmus von Ahlefeld 1546, folgte Gaarden til 3) Moritz Rantzow, levede 1619, og efterlod den 1626 til sin Søn 4) Breyde Rantzau, som tillige fik Grünwald. Siden ere begge Godserne eyede af 5) Gerhard Rantzou 1665, hvis Arvinger folgte det til Wilhelm Rumohr 1675, som igjen overlod det til sin Svigersøn 7) Wulff von Brokdorff Geheimeraad 1680, som beholdt det i 40 Aar. 8) Joachim Brokdorff, Geheimere-Conferensraad. 9) Grev Adam Gotlob Moltke 1764. 10) Hans Søn Grev Christian Magnus Friderich Moltke, Generalmajor fra 1772. Eyeren har Jus Patronatus til Krusendorff Kirke.

Behe i Gellingen Sogn, ved Oster, næsten 5 Mile fra Slesvig. Ejerne: 1639 Wolf von der Wisch. 1661 Henrich Ahlefeld. 1758 Henning Rumohr.

Olpenis i Schwansen, Schwans Sogn, omtrent 3 Mile fra Efernsfærde, tilhørte: 1) Johan von der Wisch 1579-1591. 2) Henrich von der Wisch, som 1630 folgte Gaarden til 3) Schack Rumohr. 4) Hans Rumohr 1661. 5) Godske von Buchwald, og Frue Mette Ahlefeld 1680. 6) Joachim von Ahlefeld folgte det til 7) Derlev von Ahlefeld, hvis Søn 8) Geheimeraad Henning von Ahlefeld 1769 eyede Godsit, som contribuerer af 25 Plove, men tilforn har været langt større, da Schönhagen med sine 14 Plove og de fem Copperbyer Gaarde laae hertil, som nu besiddes af Voimars Eyere. Gaarden ligger meget beqvem til Fiskerie, hvoraf aarlig høves en stor Fordeel. Holländeriet bestaaer og af 300 Røer. Paa en smal Jordtunge tæt ved Gaarden, som af de underliggende Bønder bruges til Græsgang, sees endnu Ruderne af et gammelt Bagt-Taarn, som hos Danckwerth kaldes Oldenburg.

Ornum i Schwansen, Cosel Sogn. Ejerne: 1756 Otto Henrich Bohne folgte Gaarden 1758 til Generalmajor Conrad Greve af Ahlefeld.

Pommerbuy, see Dürtebull.

Priesholtz i Gellingen Sogn, har tilforn været en Hollænderiegaard til Gellingen-Gaard, tilhørte 1758 Hans Adolph Rumohr.

Rathmanstorff, et lidet Gods i Dänischwald, Gertorff Sogn, tilhørte 1758 Geheime-Conferensraad Johan Henrich der Mercieres.

Revenstorff i Dänischwald, Gertorff Sogn, hører egentlig til Deutschlindou, tilhørte 1758 Geheimeraad Wulf von Ahlefeld, Ridder.

Røst i Angeln udi Cappel Sogn. Ejerne: 1) Claus Rumohr. 2) Henneke Rumohr. 3) Hans Rumohr 1469. 4) Henneke Rumohr

mohr 1496-1528. 5) Asmus Rumohr til Røst, Tøsterup, Rundstoft og Düttebüll 1586. 6) Cai Rumohr og Elisaberth Rantzau. 7) Henrich Rumohr til Røst og Høhensied gift med Ide Brokdorp 1639. 8) Cai Rumohr og Sophie Elisaberth von Haxthausen. 9) Hans Broder General-Major Detlev Rumohr døde 1678 og Grevinde Augusta Schack. 10) 1758 Cay Rumohr. Hvorledes det skal forstaaes at Wulff von der Wisch 1504 skrev sig to Kæsthe, ved jeg ikke, uden han har havt Gaarden i Pant.

Saxtorff i Schwansen, Riesebye Sogn. Eyerne: Godske Ahlefeld ved 1500. Hans Søn Marqvard Ahlefeld og Fr. Margrete Ratlou. Godske Ahlefeld 1588. Marqvard Rantzov 1607-1625. Detlev Brokdorff til Røstorf, Garb, Manhagen &c. 1663. 1758 Johan Rudolph von Ahlefeld.

Schinkel i Dänischwald, Bettorff Sogn, ved Eyderens Udløb af Flemhudesøe. Af Eyerne vides: 1) Nicolaus de Schinkele 1289. 2) Luderus de Schinkel 1337. 3) Otto Rantzau gift med Dorte Buchwald 1616. 4) Cai Ahlefeld 1636. 5) Bertram Pogwisch, døde 1672, gift med Anne Rantzau. 6) 1758 Henrich Friderich Brokdorff.

Schönhagen i Schwansen, Schwans Sogn, contributor af 14 Plove, og har omtrent 220 Koer. I ældre Tider var det en Hollænderiegaard, og laae snart til Alpenis, snart til Voitmærc. 1755 kjøbte Grev Otto Manderup Rantzau denne Gaard, men overlod den igien 1764 til 2) Major Berndt Hartwig von Lewetzau.

Seegaard i Klipf Sogn, 1½ Mil fra Apentrade i den fiske-
rige Seegaardsøe. Tilforn vare her to Gaarde af dette Navn, som nu ere samlede til een. 1725 bleve de fleste Hollænderiegaarde solgte fra disse to vigtige Godser. Eyerne: 1) Clawes von Aleuelde, Benedic-
tes Sone 1460-1470. 2) Benedix und Jorgen von Aneuelde Gebrø-
dere 1494. 3) Claus og Benedict von Ahlefeld. 4) Hans von Ahle-
feld,

feld, døde 1500 og Margrete Bülow. 5) Hennecke Ahlefeld tho Gården 1524. 6) Friderich Ahlefeld og Cathrine Pogwisch. 7) Frands Ahlefeld og Cathrine Pogwisch. 8) Hans Ahlefeld 1636 og Dorte Ahlefeld. 9) Gregers Ahlefeld til Seegaard og Mette Blome. 10) Hans Ahlefeld 1636 og Anne Sehested. 11) Friderich Ahlefeld og Berthe Ahlefeld. 12) Grev Friderich Ahlefeld. 13) Landraad von Thienen fiobre 1726 begge Gaardene for 30000 Rigsdaler. Noget af dette Gods er uden Tvivl besiddet af Knud Wonichsen og Alhed Sehested ved 1600. 1758 Landraad Hieronymus von Thienen.

Sehestampff i Dänischwald, Dänishenhagen Sogn, $\frac{1}{4}$ Mil fra Fæstningen Friderichsøst. Ejerne: 1627 Adolf Friderich Rantzau. 1661 Friderich Buchwald. 1758 Grev Hans Schack til Skaffeborg.

Sehestedt i Sehestedt Sogn, tæt ved Eyderen, $\frac{1}{2}$ Mil fra Rendsborg. Til denne Gaard høre Hollænderie: Gaardene Schier nou udi Binstorff Sogn, og Grünhorst i Sehestedt Sogn, hvilke samtlige 1731 den 27 Julii ved Auction bleve bortsolgte og da tilhorte Landraad Joachim Diderich Rantzous Enke. Af de øvrige Ehere vides: 1661 Joachim von Damme. 1758 Kammerherre Gustav Friderich Greve af Pfenburg. Gaarden har alle adelige Privilegier, samt Jus Patronatus til Sehested Kirke. Den staaer for 29 Plove. Sehested er omflodt af en Arm af Eyderen, hvorover en Broe. I samme Arm er et Hyttefad, og Gaarden er næsten omringet med sine Haver. Bygningerne ere mange og smukke. Jorderne bestaae i 13 Bænger, hver til 56 à 60 Tdr. Hartkorn, hvoraf 5 besaaes, de andre ligge til Græsgang. Høe indavles aarlig omtrent 1500 Læs. Skoven som mestendeels bestaaer af Ege træer er stor og indeluket, derved en skøn Torvemose. Gaarden allene har Rettighed til Fiskeriet i Schiffs-See, samt i Eyderen, saa langt Godssets Grændser gaaer. Koerne vare 350. Meyergaarden Grünhorst ligger i en Skov, Bygningerne ere

tafte

tafte med Spaan (Neth), har 2 Haver og 10 Bænger à 18 Edr. Hartforn, hvoraf 5 besaaes, og de øvrige 5 bruges til Græsning, hvorpaa er megen Skov. Høe kan aarlig avles 60 Læs og holdes 50 Køer. Da denne Gaard var bortforpagtet, svarede den aarlig 500 Rigsdaler. Meyergaarden Schirnau ligger paa Rendsborgvejen, ikke langt fra Eyderen, og der derved er Kornmøllen, som aarlig svarer 160 Rigsdaler Dansk Courant, samt for Brygges og Skienefrihed aarlig 1 Rosenobel Guld og 4 Tønder Malt. Den har overflødig Vand. Jorderne ere deelte i 13 Bænger, à 25 Edr. Hartforn, hvoraf 5 besaaes, og 8 ligge til Græsgang. Køer holdes her 126 og 2 Tyre. Høe indavles omtrent 250 Læs. Herved er en stor Torvemose og frit Fiskei i Eyderen. Foruden de Huse, som ligge til Grünhorst, høre til Sehested følgende: 1) Sehested, 5 halve Gaarde, 5 Huse. 2) Steinwehr 5 hele Gaarde og 3) Wittorff, 5 halve Gaarde 4 Huse. Contribution er aarlig 812 Rdlr., Præsten for nogle Præstejorde, som bruges til Gaarden, 80 Rigsdaler, og for et vist Legatum 12 Rigsdaler. Degnen for at holde Skole aarlig 10 Rigsdaler, desuden 2 Rdlr. og frie Græsgang for 2 Køer. Til Præsten og Degnen i Bünstorff svares aarlig tilsammen 12 Rdlr.

Stubbe i Schwansen, Niesebye Sogn, blev efter sin Eyere Hr. Geheimeraad Ditlev Reventlou, Ridders, Død, bortsolgt ved Auction den 14 Junii 1735. Den ligger to Mile fra Slesvig, og Glien gjør Gravene om Baaningshuset, som er nyt og vel indrettet med 1 Blomster- og 3 Klokker- og Frugthaver. Det contribuerer kun for 7 Plove, 7 Mark maanedlig pro Plov. Godsets Jord er inddeelt i 9 Kobbeler, hver paa 28 til 30 Tønder Hartforns Udsæd, hvoraf de 4 besaaes, de 5 ligge til Græsning. Alf Køer kan her holdes 130. Skoven er deelt i tre Stykker og megen skien. Møllen bliver nu brugt ved Gaarden, men gav tilforn 50 Rdlr. aarlig Forpagts-

ning. Fiskeriet, i sær Sildefiskeriet i Slien, er meget godt. Af hver Gaard svares aarlig 4 Raponer i Gaas og 10 Æg. Af en Grynmølle i Skoven svares aarlig 2 Skiepper Havregryn. Den aarlige Contribution beløber sig til 196 Rigsdaler. Ejerne: 1) Georg Ahlefeld og Frue Anne Ratlou. 2) Cai Ahlefeld og Frue Magdalene Ahlefeld. 3) Godske Ahlefeld, hvis Søn folgte Godset. 4) Hartich Schacke 1670. 1758 Etatsraad Johan Martin von Gössel.

Tøsterup i Angeln, tet ved Røst, hvortil det i ældre Tider har været en Hollænderie-Gaard. Ejerne: 1) Asmus Rumohr 1586 og Margrete Rantzau. 2) Cai Rumohr og Elisabeth Rantzau. 3) 1758 Landraad Friderich Rumohr.

Warleberg i Dänischwald, Gettorff Sogn, tilhørte 1758 Geheime-Conferensraad des Mercieres.

Windebuy i Borbye Sogn, strap ved Efernsfærde. Af Ejerne vides: Detlev Brokdorp ved 1600 gift med Margrete Blome. Henrich Brokdorp. Theodosius Brokdorp 1661. 1758 Conferensraad von Qualen.

Det

Det Rittende Capitel.

Om Husum og Svabsted Amter.

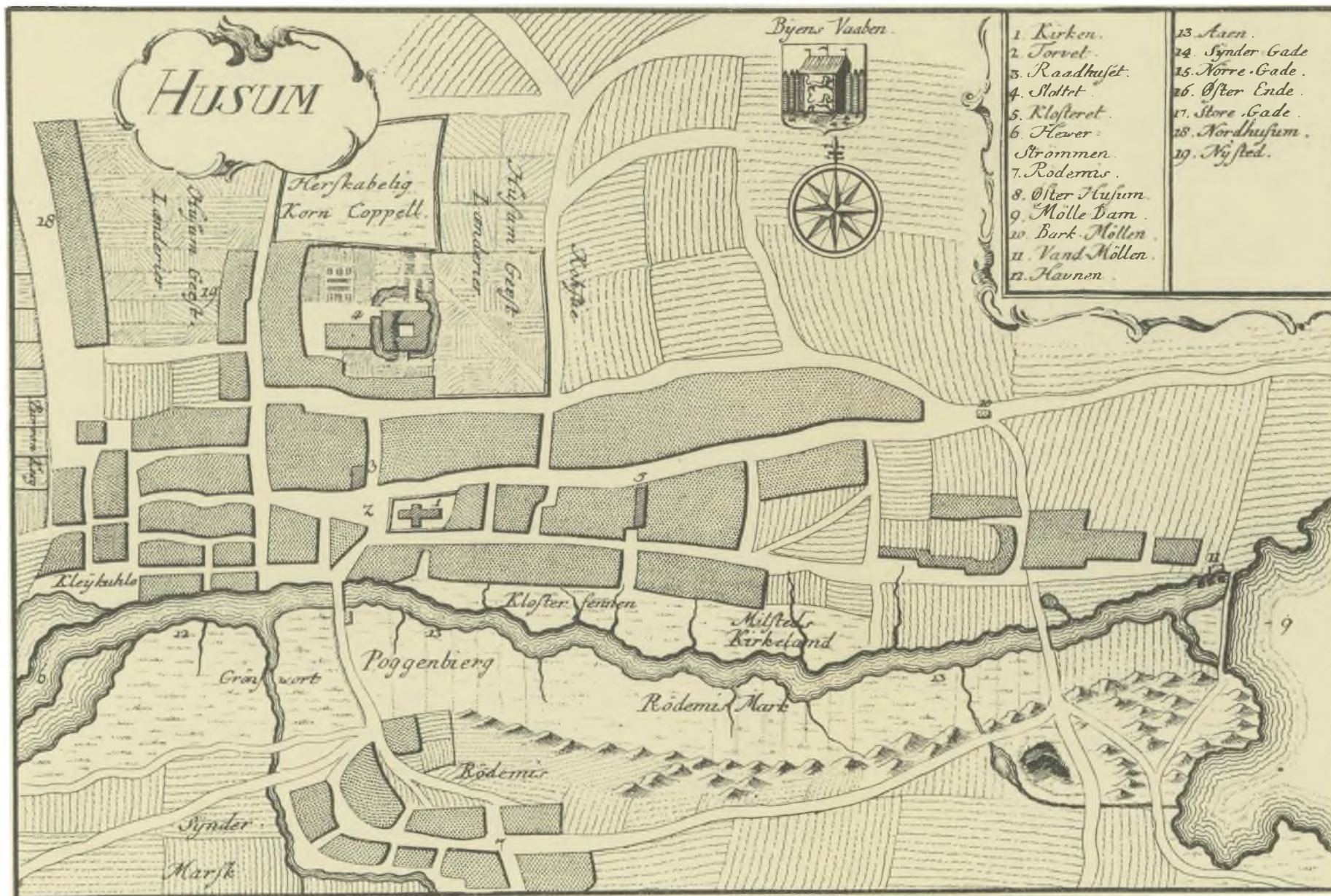
A. Husum Amt.

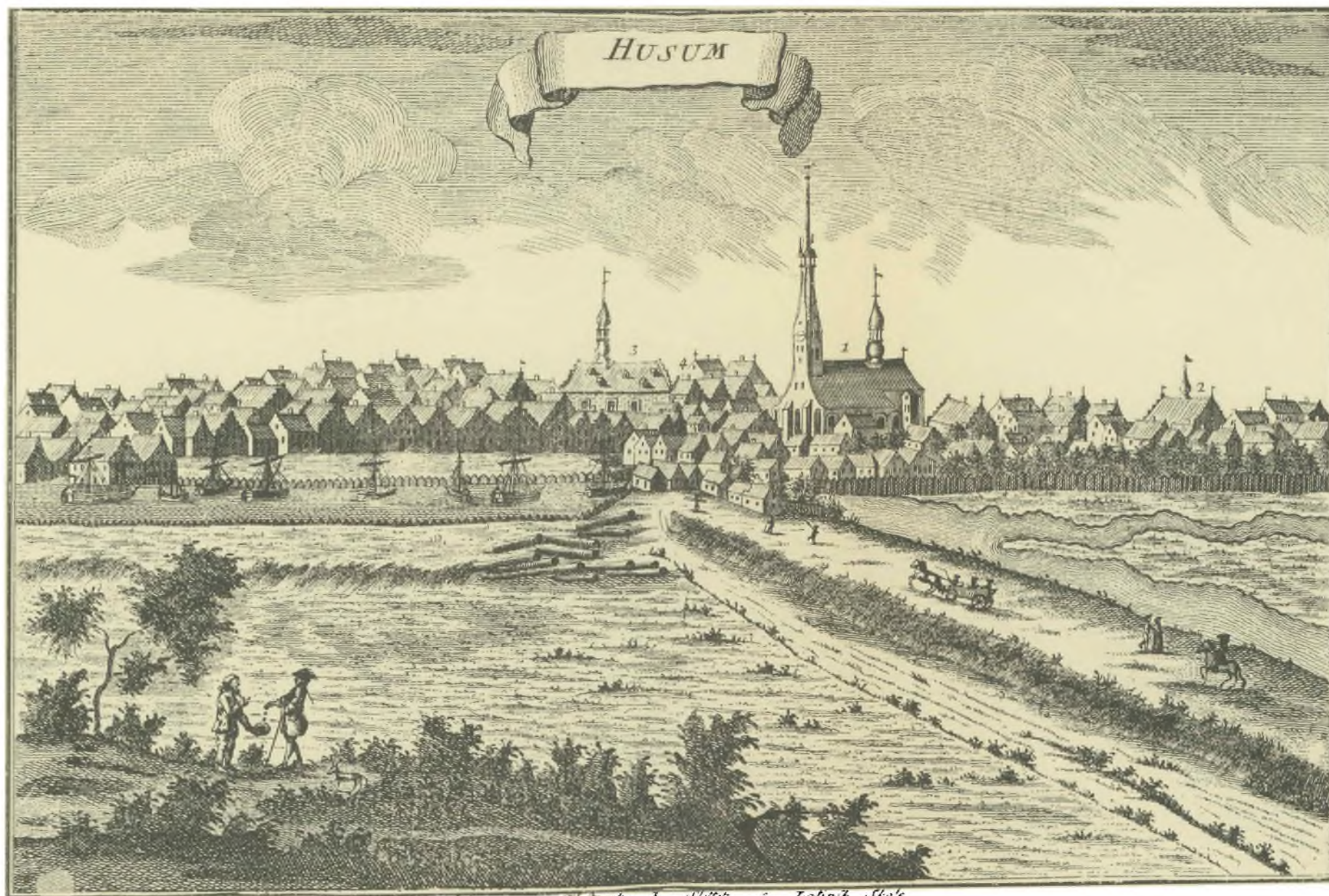
Husums Amt grændser mod Norden til Landskabet Bred- Grændser.
sted og Uggelherred, mod Østen til Gottorp Amt og et li-
det Stykke af Landskabet Stapelholm, mod Sønden til
Svabsted Amt og Landskabet Eydersted, og mod Vesten til Vester-
havet. Dets Længde fra Østen til Vesten er 2 à 3 Mile; men Bre- Størrelse.
den fra Nord til Sønder omtrent 2 Mile. Plovtallet blev den 1 Nov.
1777 formeret med $9\frac{1}{4}$ af Domcapitlets forrige Districts Plove.
Jordbonden er deels Marss, deels Gæst, begge overmaade frugtbare, Jordbond.
fornemmelig Marssen. Dog maa merkes at paa Gæsten er tillige
megen Heede og Mose, samt nogle Skove. Marsslandet bestaaer af
følgende Roeger: 1) Södermarsch, indeholder 5000 Demather og Roeger.
kun 3 Huse, som ere fri for alle Afgifter, imod at vedligeholde Di-
gerne og Dæmningerne for de deri liggende kongelige Landgodser, som
omtrent udgiøre 1000 Demather. 2) Østerkoeg. 3) Vesterkoeg.
4) Halvdelen af Adolphskoeg, og Halvdelen af Obbenskoeg; de
to øvrige Halvparter høre til Eydersted. 5) Porrenkoeg. 6) Gamle
Hattstedterkoeg 3300 Demather og 7) Nye Hattstedterkoeg af
700 Demather. Af disse Marsslande lode Porrenkoeg og Hattstedter-
Kogene i Bandfloden af 7 October 1756 størst Skade ved Kam-
styrtinger, Giennembrud og Aabninger, hvilket dog snart ved flit-

rigt Arbejde i det derpaa følgende gode Væyr blev istandsat. 1711 blev Geheimeraad og General-Lieutenant G. G. von Dernath af Hertug CHRISTIAN AUGUST forlehnet med Forlandet ved Husum, den nye Silvert ved nye Augustenfoeg i Eyderstedt, og Silvert ved Siemensfoeg, i alt omtrent 250 Demather, hvorover skulde oprettes en Octroy med 24 Aars Frihed, som sædvanligt. Af Søer er Mølleedammen ved Husum den største og merkværdigste, skønt den kun er $\frac{1}{4}$ Miil lang.

Søer. Husum Amt heed tilforn Sindergoesharde og blev først 1639 gjort til et Amt. Førend Vandfloden 1634 bestod Sindergoesharde af 2 Herreder nemlig Sondergoesharde og Lundenbergerharde samt Hattstedts Birk. Disse 3 Provindser havde da en Herredsfoged og henhørte til Gottorp Amt. Lundenberg Herred bestod da af 3 Sogne, Lundenberg, Simensberg og Padeleck, men blev 1634 tillige med Den Nordstrand paa det værste behandlet. Da Digerne herpaa igjen bleve opsatte, bleve Lundenberg og Simensberg Kirker staaende uden for Digerne. Herpaa bleve Lundenberg (i hvis Sogn Biskop Nicolaus havde Gods, hvilket han 1263 forlehuede til en navnlig Wincken) og Padeleck Kirker nedlagte, Herredets Navn hørte op og Simensberg Kirke er nu allene tilovers. Isovtallet var først 265, derefter 212 og endelig 182 $\frac{1}{4}$ Møve.

Sogne. Her ere 7 Sogner, hvorved staae 10 Præste og en saa kaldet Prædikant, der alle prædike Tydsk. Kongen har Jus Patronatus til Oiderup og Simensberg, Kirkeferstanderne til Schwesing og Hattstedt, Sognesolkene til de øvrige Kirker. Alle Kirkerne ligge paa Væsten, Simensberg allene undtagen. Da Amtene Husum og Svabsted, de nordstrandiske Her, Landskabet Eyderstedt og Den Helgoland, nu samtlige staae under Amtmanden i Husum, høre til hans Overopsyn 34 Sogne med 49 Præster.

1. Kirke 2. Klosteret 3. Slotet 4. Faldens Skole

Husums Amt deles nu i 2 Herreder, nemlig Südergoes og Deeling. Nordergoes-Herred, hvoraf hvert har sit eget Ting, som tre gange om Aaret holdes af 12 Selvehere (Bønder). Til Südergoesherred eller Milstedter Ting høre Milstedt, Ostenfeld og Schwesing Sogne; Jurisdiction. men til Nordergoesherred eller Hattstedtes Ting, Indbyggerne af Hattstedter Geest med Sognene Oiderup og Schobüll. Simensberg Sogn har sin egen Ret, hvori sidde 4 Raadmænd af Eydersted. Porrenkoeg og Hattstedterkoeg have og sin egen Ret.

Til Amtet henhøre følgende herstkabelige Forpagtningsstykker og Kammergodser. Kammergodser: Vandmøllen i Osterhusum med 4 Bøymøller; de til Slottet i Husum henhørende Forværfker; nogle Marss- og Geest- Landgodser i Südermarsch; Halvdelen af Obbens- og Adolphskoeger; mange vigtige Geestlandier i Amtet; Forpagtningsgaarden Haackenhoff i Dammkøeg og den herstkabelige Meyergaard sammesteds; Darrighüllergaard og andre Stykker Land som ere arvelig bortforpagtede til Südermarsch; Godserne Süderholz og Arlewatt. I dette Amt er Riisbøden Husum.

Staden Husum.

Denne Stad ligger paa Geesten, næsten ganske omringet af de Beliggenhed. til Husums Amt henhørende Sogne og Landgodse, østen for Landskabet Nordstrand, og i Nord og Nordvest for det frugtbare Landskab Eydersted. Fra Tonningen er hertil 2 Mile, fra Friderichstadt 1, fra Slesvig 4, fra Rendsborg og Glensborg 5 og fra Tøndern 6 Mile, under Elev. Poli 54° 32'.

Om Navnets Oprindelse ere adskillige Meninger. Heimreich i sin nordfresiske Kronike mener, at den har sit Navn af den forbyttende Aae, qv. *Awsheim* 5: *Uwsim*. Forfatteren til den eyderstedske Kronike fortæller at i Vandfloden 1089 boede paa Nordstrand en riig

Rone, ved Navn Pelle som beholdt Livet tillige med sin Datter Worm og Son Husen, som først skal have byggt Husum og givet den Navn af sig. Lals og andre med ham holde for at den har sit Navn af de Huse, som der Tid efter anden ere opbygte af Marckbeboerne, som der handlede med Fiskene paa Væsten, hvilket og lader til at være rimeligst.

Havn.

Paa Stadens søndre Side gjør det Vand, som kaldes Aaen, (die Aue) en god Havn ved Broen, bag Husene i Vandræffen, Klenkühle &c. Denne Aae har sit Udspring i Skoven ved Treya udi Gottorp Amt, formeeres siden ved nogle Bække fra Ostenfeld, Wittbeck og Schwesing, løber igiennem Mølledammen bag Husene paa Syndergadens søndre Side, ved Broen, bag Husene paa Vandræffens søndre Side og udløber endelig i Heveren, der egentlig skiller Norstrand fra Syndersted. Havnen er kun smal og ikke ret dyb, hvorefter og store Skibe maa kaste Anker paa Rheden omtrent en halv Miil fra Staden, uden for Havnens Munding. At man i denne Havn fornemmer baade Ebbe og Flod, er almindelig bekiendt.

Deeling.

Staden deles i 6 Qvarterer. Til det første henhører den store Gade med Raadhuset; Til det andet Norregade; til det tredie Østerende med Klosteret; til det fjerde Syndergade, Kræmmergade (tilforn Vandgade) østen fra Skibsbroen til uden for Zingel Porten, og nogle Huse ved Torvet, samt begge Skolerne; til det femte nogle Huse ved Havnen, Vandræffen, Hans Backsens Gade (1545 Hans Marschers Gade) og Lange Harmens Gade; til det 6te nogle Huse ved Broen, Holle-Gaden, Fisser-Gaden og Næstaden.

Baaben.

Baabenet er et blaat Plankværk i guult Feldt, i hvis Portal sees de 2 blaae flædvigste Løver over hverandre.

Historie.

1372 var Husum en stor Bondeby, som havde 220 Indbyggere. 1398 var det allerede saa forøget, at her nu vare 2 Byer, Øster-

Øster- og Vester-Husum, hvilke Navne endnu brugtes i Aaret 1431, da Hertug ADOLPH og Geert befalede begge Stæders Indbyggere af deres Huse at svare aarlig 20 Mark Lybsk til Kirkeherren i Mülstede, til det Capel, som de nu opbygge i Husum til den hellige Biskops S. Lamberti Ære. 1410 borttog de af Kong ERIK udsendte danske Generaler alt Husumerne's Nærg, men mistede det snart igien. 1413 afbrændte Ditmarskerne Husum Bandmølle og Mülstedt Kirke, ved hvilken Lejlighed Husumerne, som hidindtil havde søgt denne Kirke, selv bygte sig et Capel, imod 20 Marks Afgift til Præsten i Mülstedt. 1434 holdt Hertug ADOLPH Rætteting i Husum. 1472 gave Husumerne sig under den uroelige Grev Gerhard, men mistede derfor alle deres Privilegier, og bleve satte i 30000 Rdlr. Brandkat. See Hvitfeld p. 941. 1482 blev Kong HANS hyllet i Husum. 1494 begyndtes her at bygges paa Franciscaner-Klosteret, hvor Slotet siden blev byggt. Fra 1516 til 1522 vides her med Bished at have været en Mynt, hvor i det sidstbenævnte Aar bleve myntede Rigsda-
Mynt.
 lere med Hertug FRIDERICH'S Portrait og følgende Omkrift: FRIEDRICVS DEI GRATIA DVX SCHLESWIC. ET HOLSATIAE, og paa den anden Side: MONETA NOVA ARGENTEA HUSUMENS. 1522. 1523 blev Kong FRIDERICH I. den danske Krone tilbudet i Husum, da han legerede i sin Svigersøns Lange Harmen Höyers Huus. 1526 skede her Reformationen. 1534 blev Kong CHRISTIAN III. hyllet ved Husum under aaben Himmel. 1540 var her en stor Jildebrand, som kom af en Viges Uforsigtighed, og skal have fortæret nogle hundrede Bygninger. 1544 tilfaldt Husum Hertug ADOLPH paa hans Part i Landedeelingen. 1549 Jubilate Søndag var her atter en skrækkelig Jildebrand. 1556 blev Spadeslands-Retten forfattet i Husum. 1566 døde i Husum 1500 Mennesker af en smitsom Syge, kaldet den spanske Sippe. 1577 blev be-
gyndt

gyndt paa Støttens Bygning, som blev færdigt 1582, i hvilket Aar Husum og blev gjort til et Weichbild, fik sin egen Rettergangs- og Politie-Ordning og 8 Raadmænd samt en Præsident. 1587 den 15 Februarii blev Hertug FRIDERICH og 1588 Hertug PHILIP hyllet i Husum. 1588 den 1 September regnede her Blod i 24 Timer. 1601 blev Raadhuset bygget. 1602 den 17 Maji blæste Spidsen af Kirkeetaarnet ned, som skal have været 82 Fod høy. 1603 den 20 Apr. blev Husum gjort til en Stad, med Stads Privilegier og Rettigheder. 1608 blev Husum Stadsret trykt i Slesvig. 1616 begyndte Hertug JOHAN ADOLPHS Enke AUGUSTA at boe paa sit Livgeding Husum Slot. 1620 den 5 Martii stod Prindsesse ELISABETH SOPHIES Bryllup i Husum med Hertug AUGUST af Nedersachsen. Samme Aar den 2 Julii stod hendes Søster HEDEWIGS Bryllup i Husum med Pfalzgreve August. 1624 gjorde de to bekiendte Sværmere Lohman og Knutzen samt Stallerinden i Eydersted, Frue Anne Ovens, adskillige Uroeligheder i Religions Sager. 1627 blev Staden plaget med en stærk Indquartering af de keiserlige Dropper, hvilket forarsagede at mange af Indbyggerne begave sig til Holland. Disse Uroeligheder vedvarede til 1629, da de keiserlige Soldater, de første som her i Staden nogen Tid røgede Tobak, igien forlode Landet, efterat Husum ved denne Krig havde sat sig i 192000 Rigsdalers Vield. Samme Aar grasserede Pesten her. 1639 døde Hertuginde AUGUSTA paa Husum Slot. 1644 og følgende Aar leed Staden meget af de i Landsbyerne indquarterede Svenske. 1645 blev begge Byens Skanser indtagne af Fienden. 1652 grasserede her en smitsom Syge, som tog Livet af mange Menneker. 1669 slog Tordenen ned i Taarnet, hvorfra Spidsen, som var 95 Fod høy, maatte nedtages. Ved 1673 og de følgende Aar gjorde den bekiendte Zomfru Anthoinette Bourignon, som her havde sit eget Bogtrykkerie, stor Opsigt, indtil hun

endelig

endelig begav sig herfra til Slesvig. 3 Aarene 1680 og 1681 opholdt den saa kaldede fremmede Bedere Jonas Trellund sig her i Staden og helbredede mange Syge ved Bon allene og Lændernes Paaleggelse, hvorom handles udi Kræffts husumsche Kirchen- und Schulen-Historie pag. 194 lqq. 1683 var her en stor Qvægsyge. 1684 maatte Husum hylde Kong CHRISTIAN V. som i det følgende Aar stadfæstede alle Stadens Privilegier. 1687 vare endnu Hæxprocesserne her i Mode, da et Fruentimmers dode Legeme blev opbrændt af Skapretteren. 1699 ankom en svensk Bataillon her i Qvarteer. 1700 blev Husum indtaget af Kong FRIDERICH IV. tillige med dens Skandse. 1706 begyndte nogle catholske Participanter af Nordstrand, som boede i Husum, at holde deres Gudstieneste i et Privathuus, som strax blev dem forbudet. 1712 fik Staden et nyt Reglement af Hertug CHRISTIAN AUGUST. 1713 kom hele den svenske Armee, 16000 Mand stærk, til Husum og var der i nogen Tid, hvilket kostede Staden i dette Aar 53508 Mark 15 Skilling. Det følgende Aars Uroeligheder kostede den ligeledes 24118 Mark 5 Skill. Disse to bedrøvelige Aar og den vedholdende Qvægsyge satte de fleste af Indbyggerne i en meget slet Stand. 1716 den 16, 17, 18 Januarii var her saadan Frost at Gølf døde paa Benene. 1717 den 28 Dec. og 1718 den 25 Februarii vare her 2 Vandflode, som gjorde overmaade stor Skade. 1720 fra den 11 til den 14 Junii var her saadan en Kulde at Vandet frøs paa Markerne. Den 30 Dec. i samme Aar var atter en stor Vandflod. 1725 den 4 Oct. var atter en farlig Ildbrand, som dog ey fortærede mere end 6 Huse. 1734 vare deres Majestæter Kongen og Dronningen en Dag her i Staden. 1740 var her en meget stærk Kulde og derhos temmelig dyrt. 1748 besaae Kong FRIDERICH V. Staden.

Alle

Privile-
gier.

Alle de Privilegier, hvormed Staden Husum af de slesvigskke Hertuger og de danske Konger er benaaet, kunne eftersees i Borgemeister Johan Lafs Sammlung Husumischer Nachrichten, hvori med den største Noyagtighed fortælles endog det allermindste og alleruvigtigste som kun paa nogen Maade angaaer denne Stad. Denne flittige Mand og den berømte D. *Caspar Danckwerth*, ogsaa tilforn her Borgemeister, ere de berømmeligste Lærde, som Husum har at fremvise.

Lærde
Mænd.

Kirke.

Tilforn er allerede anmerket at Husumerne 1413 byggede sig et Capel. 1470 blev Middel-Kirkens Hvelving begyndt og 1474 tilendragt. Muurværket var allerede 1432 begyndt at opføres, tillige med Klokketaarnet, hvorpaa tilforn stod en Jndskrift af Jndhold at Kirkens Hvelving var opfat 1473 da M. Johannes Terens var Præst. 1500 lod Hertug FRIDERICH opsætte og med Kobber tække Taarnets Spids, saa at hele Kirken med Klokker og Stole 1507 var fuld færdig. 1510 blev Choret bygt. Kirken var indviet in der werdigen Zeil. Creuzes, und Hochgelovden Jungckfrawen Mager Marien und S. Lambertus des Hylligen Bischoffs Ehre, og havde 18 Altære, og i det ringeste 24 Vicarier. De to store Klokker ere støbte 1506, og den mindste 1569 men omstøbt 1729. Det meget smukke Monstrans i Choret med derpaa udhugne Marie-Billede er forfærdiget 1520 af Mester Hans Brüggeman, som i det følgende Aar begyndte at forfærdige den overmaade smukke Altertavle, som var 7 Aar i Arbejde, og aldrig kan ædes af Orme, da alt Træet er fegt i Olie. 1515 nævnes Doct. Joh. Knut Canonicus og Kirkeherre i Husum. Orgelværket er bygt 1580 og repareret 1632, da det kostede Menigheden 4316 Mark 14 Skilling. Ved den venstre Side af den synderste Kirkedør er indmuret en udhuggen Sten, forestillende et paa en bremst Krobmand og hans Tiener i Aaret 1587 begaaet Mord af Hans Frützen og hans Selskab, som boede paa Jm-

manhoff

menhoff Gaard imellem Rosendahl og den af Hertug FRIDERICH II. opbygte husumiske Vandmølle. 1634 paa Alle-Helligensdag blev den af Hertuginde AUGUSTA til Kirken forærede smukke Prædikestool høitidelig indviet.

Paa Chorets søndre Bæg hængte Brystbillederne af følgende Præster: 1) Herman Talt døde 1559. 2) Peter Bockelman 1572. 3) M. Joh. Hamer død 1604. 4) Peter Danckwarth død 1652. 5) Johan Meier død 1617. 6) Peter Nicolai død 1688. 7) Johan Cröchel død 1652. 8) M. Joh. Cröchel død 1665. 9) Peter Siberfen død 1691. 10) Peter Richard død 1706. 11) Simon Reche-lius død 1713. Lige over for paa den nordre Bæg sees M. Martin Holiners Billede, som døde 1685. I det gamle Chor er en muret Begravelse, hvorudi er begravet Geheimeraad Magnus Wedderkop, som og var født her i Byen. I den middelste Gang hængte 3 Messing-Inssefroner, den ene foræret af Derlef Carstensen 1630; den anden af Thiele Langhein og Hustru 1643; og den tredie af Peter Peterfen Raadmand 1655. De Epitaphier som findes her i Kirken ere satte over 1) Hieronymus Schultz, Hertug JOHAN ADOLPHS Canzler, døde 1591. 2) Caspar Höyer, Staller i Eydersted, døde 22 Nov. 1594. 3) Henrich Beyer Landsfriver i Nordstrand døde 1591. 4) Raadmand Clemens Marquarsen, døde 1600 og hans Hustru Margrete, døde 1601. 5) Marcus Lüder holsteenskt Raad, døde 1650 84 Aar. 6) Behrend von Münste døde 1592. 7) Ocke Lorentzen og hans Familie. Han døde 1617 og Epitaphiet er meget smukt. 8) Conrad Wiege døde 1573. 9) Matthias Paysen Herredsfoged, døde 1592, 72 Aar. 10) Peter Pohnsen, døde 1606. 11) Jens Toppielsen, døde 1642 og hans Enke Dorothea, døde 1669, 98 Aar. 12) Over den peteriske Familie, hvorpaa Fader, Moder, fem Sønner og fem Døtre staae afmalede, opsat af Nicolaus Petrus Biskop

Epita-
phier.

i Raseborg. Paa dette smukke Gravminde findes ogsaa en genealogisk Efterretning om denne vidtloftige Familie.

Kloster. Al Klosters har her neppe været flere end eet, nemlig det 1494 opbyggede Graabroders Kloster, i hvis Segl saaes St. Franciscus siddende paa en biskoppelig Stool, for hvilken Jomfrue Maria stod med Barnet Jesus paa Armen. Omkriften var: S. Conventus Husum. Fratr. Minor. de observancia. An. Dom. MDVI. XII an. Fundat. hui. Conventus. Om dette Kloster er endnu følgende gamle Efterretning tilovers. Der gik fra det nu værende Torv igiennem den liden bedækte Gang, som endnu er imellem den store under Raadhuset og Herredsfogdens Huus, en liden snever Gang lige ud mod Norden; ved Enden af den (dog paa den nordre Side af Tværvægen, som bag ved Gaarden udstrakte sig til Nyctaden) lige over Gangen var en saa kaldet Kirkerist, over hvilken man gik til Klosteret igiennem en grøn Kirkegaard, som mod Westen strakte sig til den sønderste Herrestald, men mod Osten henimod Peter Thieles Gaard. Klosteret var omgivet med en Brandmuur og bygget lige i Nord og Sønder. Porten var paa høyre Haand i den søndre Gavl; og allereverst deri hængte en Klokke, hvormed man ringede til Messe og Prædiken. Strax uden for Porten ved høyre Haand af Indgangen var Decani eller Priorens Kammer, dernæst Capitels-Huset og Kirken, der var lige saa bred som den hele Bygning. Norden for Kirken imod Osten var Reventeret og mod Westen Refectorium, af hvilket man forbi en Brønd kunde gaae til det mod Norden og Sønden bygte Klokken. Oven over alle disse Værelser vare Munkenes Celler. Osten og Norden for Klosteret var en Træhave med en Fiskedam, Westen imellem Klosteret og Kieffenet vare Huse, hvori Herredsfogeden og andre for mange Aarsiden have boet. Westen for disse Huse var Nyctaden. Dette Kloster blev snart forstyrret, der vare ey heller mange Brødre deri. Paa
Stedet

Stedet hvor det stod blev Slottet opbyggt, og Materialierne bleve anvendte til det saa kaldede Kloster eller Gieste-Huus, som blev opført i Aaret 1571. Det er en stærk Bygning og befinder sig i meget god Stand. Da hans Højstelige Naade kom paa de Tanker at bygge Slottet paa dette Sted, vilde han først forsørge de der boende Fattige, lod derfor nedrive de østen for St. Jørgens Kirkegaard staaende Fattighuse, udvidede Pladsen ved at tilkøbe sig det nærmeste Borgerhuus og forærede Grunden hertil, samt lod det nu værende hvide Fattighuus opføre. Men paa det at de som havde deres Begravelser paa Klosterkirkegaarden ey skulde lide Skade, lod han bag ved Nyestaden anlegge en nye Kirkegaard, som 1573 den 16 Søndag efter Trinitatis blev indviet. Klosterkirkegaarden er 300 Roder og den nye Kirkegaard 311 Roder stor. 1751 vare her i Klosteret 14 gamle Folk, som fik 2 Maaltider om Dagen, desuden underholdes og adskillige Fattige af dets Indkomster. De som ere i Klosteret holde daglig Bøn og om Søndagen prædiker Degnen der fra 12 til 1. Om Onsdagen og Fredagen stiftes Archidiaconus og Diaconus til at holde Passionsprædiken; de maa og hver engang om Aaret der i Kirken administrere Sacramenter. I Aaret 1751 var dets Regnskab:

Af Giestehusets Indkomster udgivet	1582	Mark.
Til Trængende udgivet	867	”
Af den Fattiges Casses Forstander indsamlet af Tavlepenge, de Fattiges Bøffer, de Fattiges Bækken ic.	3260	”
De maanedlige Fattigpenge, som indsamles Huus fra Huus	1550	”
Af Kirkens Indkomster blive bortskienket som Legater	400	”
Af particulaire Legata	400	”

I alt 8059 Mk.

Hver anden Fredag Eftermiddag uddeler en Præst, en Medlem af Raadet, og en Fattiges Forstander i Klosteret de af Staden maa-
nedlig indsamlede Fattigpenge. Den yngste Borgemeister og den an-
den Raadmand ere almindeligviis Gæstehusets Forstandere.

Det her værende Consistorium bestaaer af Sognepræsten, som
forestiller Provsten, Archidiaconus, Diaconus, begge Borgemeisterne
og den ældste Raadmand. Sognepræsten fører Protocollen, og i
hans Hus holdes dette Consistorium, hvorfra appelleres til Ober-Con-
sistorium i Gottorp. Herunder staae ifkun Stadens Indbyggere.
Consistorial-Examen med de husumfke Studenter foretages kun af de
3 Præster.

Den latinske Skoles Bgning blev opført ved Aaret 1531, og
1533 testamenterede Kong CHRISTIAN III. Skolen 1100 Mark.
I Aaret 1630 begyndte man at tænke paa dens bedre Istandsættelse;
adskillige Legata til Discipler og Lærere, dog de fleste ikke af nogen
Vigtighed) bleve da gjort og 1632 gav Hertugen en nye Skolefor-
ordning ud. Ved denne Skole staae for nærværende Tid Rector,
Corrector, Subrector, Cantor, og Regnemester. Dens Capital er
over 14000 Mark. I Aaret 1763 den 24 Januarii blev antaget en
nye Skoleforordning, som er trykt i samme Aar udi Glensborg hos
Serringhausen og bestaaer af 10 Ark.

I Aaret 1761 blev her stiftet en Stads-Friesskole, som holdes i
de to paa Kirkegaarden staaende Kirkehuse, hvorfor Kirken i aarlig
Løne faaer 5 Rigsdaler af de Fattiges Cassé. Det i Aaret 1763 heri
paa Gæstehusets (som laante omtrent 600 Rdlr. hertil) Bekostning
indrettede Kammer, er saa stort at 150 rummelig kunne sidde deri.
Informationen skeer bestandig ved to duedige af Ministerio examinerede
og af Magistraten antagne Studenter, som have de øvrige Værelser
i foromtalte 2 Huse til deres Brug, og i aarlig Løn bestemme a) af
Fattig-

Fattigs Forstandere i Løn 50 Mark, i Kostpenge 100 Mark. b) Af Borgemeister Simon Woldsens Legatum 24 Mark. c) Af Fattigbøsserne 42 Mark. d) Af det som Disciplerne ved at synges for Dørene kunne fortjene, Halvdelen og e) frie Opvartning af en gammel Kone som i ommeldte Huse nyder frie Bolig og Ildbrand. Bornene faae Bøger, Tabler, Penne, Bleg og Papiir for intet, og Skolen havde i Aaret 1766 allerede over 100 Disciple, som eengang aarlig offentlig overhøres i Præsternes og Øvrighedens Overværelse.

I Stads- Baraquerne er paa Stadens Bekostning Aar 1764 ^{Spinde- Skole.} indrettet en Spindestue og et Arbejds-Huus. I Spindestuen underrettes fattige Folks Døtre, hver Eftermiddag fra 1 til 7 eller 8, i at spinde af en Spindemesterinde, hvis Mand har Opsigt over Arbejdshuset, boer i et af Byens Huse frit, er frie fra alle Skatter og Afgifter, bekommer ugentlig for sin Information 1 Mark 8 Skilling af de Fattiges Casse, samt 2 Skilling af hver Mark, som Pigerne med deres Spind fortjener, og desuden aparte Betaling for sit eget Spind. Røffe, Hasper, Brænde, Olie til Lamperne og det fornødne Øll anskaffes af Stadens Casse; Pigebornene give intet for at lære at spinde, men faae tværtimod selv Betaling derfor. Naar de komme og gaae, synges de en Psalm, og ligeledes imedens de spinde. I denne Skole var 1766, 55 Piger fra 8 til 15 Aar.

For at hemme Betleriet af voksne Personer og gamle Folk er her ogsaa indrettet en frivillig Spinde-Anstalt, hvor enhver af Husums Fattige, som vil, kan faae Uld, Hør eller Blaar at spinde for Betaling. Det affpundne haspes af paa Knikhasper og betales derefter. I følge den kongelige Approbation af 2 September 1763 paa- ligger Regnskabet herfor og Umagen herved den husumse Fattiges Casses Forstandere, efter deres eget Tilbud, som maa udlevere Hø- ren ic, modtage Spindet og helde ordentlig Bøg derover. Revisionen

og Qvitteringer for disse Regnskaber, skeer som for alle andre Stiftelser aarlig Mandagen efter Hellig Tre Kongers Dag, og vedvarer til den paafølgende Onsdag. Spindelønnen bliver betalt efter det spundne Garns Godhed, og den som enten ey har spundet godt, eller ikke leverer den samme Vægt Traad fra sig, som hun har faaet Hør eller Uld, maae skikke sig i, at en Deel af Arbejds-Lønnen bliver fra-draget. Heri antages ey andre end allene Stadens Fattige.

Offentlig
Arbejds-
hus.

Det offentlige Arbejdshuus, som ogsaa er anlagt i Stads-Ba-raquerne, er bestemt for indenbyes Fattige, som ey vil holde op at betle, fattige Folk af Byen som ey ere ret kloge eller hengivne til Drif og udenbyes Bestlere, som anden gang ved de hver Dag patrøille-rende Fattige-Fogeder paagribes i Staden. Opsynsmændene over dette Arbejdshuus, som underretter Fangerne i Spinden, Uldkrad-sen &c. faaer derfor ugentlig 1 Mark 8 Skilling, og for hvert Pund Uld, som her spindes paa Skotterok, 4 Skilling, foruden adskillige an-dre smaa Indkomster. Arbejdslønnen som Fangerne fortjene med des-res Arbejde, beregnes Fattig-Forstanderen til Indtegt, thi Fangerne selv faaer intet uden fem gange varm Middags Mad af Spiseqvar-teret, og to Middage samt hver Aften Smørrebrød, og en vis Qvan-titet Ol dertil. Om Natten sove de paa gode Senge. Dog faa de som blive indsatte for Drif, ugentlig for det første to Dage Vand og Brød. Her er nu ogsaa anlagt en Bæverstoel, hvorpaa væves grovt uldent Tøj og Blaarkærred til fattige Børns og Folks Beklæd-ning, af en for Drif indsat og ey heller ret klog Bæversvend her af Byen. Fra Januarii til Julii 1766 vævede han 140 Alen grovt Ul-dentøj, og 190 Alen Blaarkærred, hvorefter hiint af Fattigforstan-derne blev beregnet for 12 Skilling, og dette for 4 Skilling. Udgiften beløb sig fra Augusti Maaned 1764 hvori det tog sin Begyndelse til 1765 " " " 2168 Mk. 9 Skill. 6 Penge Og

Og Indtægten	1992 Mk. 7 Skilling. 3 Penge
I Aaret 1765 var Udgiften	5412 10 3
og Indtægten	4645 4 9

Heraf sees at Udgiften meget oversteeg Indtægten, men til det overskydendes Betaling var endnu Høi i Overskøddighed tilovers. Man har og det visse Haab at denne Anstalts Tilstand aarligen skal forbedre sig. Til disse tvende Spinde- og Anstalter er af Hans Majestæt Kongen allernaadigst forøret 1000 Rigsdaler.

Foruden disse ovenanførte ere her i Staden endnu adskillige smaa ^{Smaa-} Læse- Regne- og Skrive- ^{Skoler.} Skoler, hvorudi Stadens Børn for Betaling undervises.

Raadhuset er i Aaret 1601 opbygget paa et af Hertugen dertil Raadhuset, skienket Sted, kaldet zum Engel. Paa Bygningen blev begyndt den 16 April og den 30 October fuldført; den kostede i alt 8836 Mk. 9 Skilling 5 Penge. Det er temmelig bekvemt indrettet, og derunder gaaer en stor Kiørevej fra Torvet op til Slottet, som i Hertug ADOLPHS Gavebrev allerede var fastsat.

Magistraten bestaaer af 2 Borgemeistere, 6 Raadmænd og Magistrat. 1 Secretarius, som indsættes af Landets Herskab, da derimod Borgemeisterne vælges udaf Magistraten, og Raadmændene udaf Borgerskabet. Valget forrettes af Magistraten og confirmeres af Kongen. Domme affiges efter den af Hertug JOHAN ADOLPH givne og 1608 trykte husumiske Stadsret. Fra Magistratens Domme appelleres til den slesvigiske Oberret. Hver anden Tirsdag er ordentlig Ringdag, dog holdes engang imellem efter Parternes Forlangende overordentlig Ringdag. Stadens Deconomie besørgeres af Magistraten og 12 deputerede Borgere.

I Husum er en Postmester for den ridende Post, og en Post- Postvæsen. holder for den agende Post. Stadens Beyerbød er af Kongen over-

ladt Controlleur Bangerts Enke. Soldsforvalteren boer nær ved Staden paa Amtets Grund.

Overmaade smukke Bygninger findes ikke her, dog ere alle Huse opførte af Grundmuur og udgjorde et Tal af omtrent 735, i Aaret 1767.

Brandvæsen. Brandvæsenets Indretning er meget god og af Kongen stadfæstet ved en i fire Dele afdelet Brand- og Assurance-Casse-Forordning, dateret Christiansborg den 2 Januarii 1744.

Eprog. Indbyggerne tale alle Plattysk; men i Kirken og for Magistraten forrettes alting paa Høytysk. Her taales ikke andre Religioner end den Lutherske, endskjønt nogle catholske Participanter af Nordstrand i Aaret 1606 paa kort Tid her fik frie Religions Øvelse i Doctor Interveldens Huus.

Folketal. I Aaret 1767 vare her omtrent 2640 Mennesker over 12 Aar, hvilket endnu nærmere stadfæstes af følgende Tabel:

over Fødde			Døde og Copulerede i 10 Aar.		
1757	— 95	—	116	— 29	— —
1758	— 93	—	150	— 21	— —
1759	— 91	—	158	— 25	— —
1760	— 95	—	140	— 26	— —
1761	— 97	—	125	— 20	— —
1762	— 80	—	179	— 30	— —
1763	— 100	—	160	— 43	— —
1764	— 97	—	147	— 34	— —
1765	— 92	—	97	— 37	— —
1766	— 111	—	134	— 24	— —
1767	— 97	—	130	— 15	— —

Næring. Den beste Næringsvej i Husum er Brøggerie og Brændeviins-
Skibsfart. brønderie, samt Heste- og Kvæg-Handelen; thi Skibsfarten er nu
 kun

Kun liden. 1510 kunde Husumerne for deres egen Regning udrede 40 store Skibe, men efter Oversømmelsen 1634 neppe 20, som endda formeedst Riobmandskabets Aftagelse maatte søge om Fragt i Holland, Engelland og Norge. Heraf kom det sig at et Skib for- gik efter det andet, og Deboerne fra Westermarsch, Grode, Oland, Fohr og Sildt tiltoge udi deres Handling og Skibsfart, Staden til ubodelig Skade. Nu ere her kun omtrent 12 Skibe og Skøyer i Bnen, hvoraf de fleste fare paa Nordstrand og Pellworm. At alle- rede 1480 Handelen har været temmelig anseelig, sees deraf at Kong CHRISTIAN og Dronning DOROTHEA da bestiftede deres Tiener og Kammerknecht Euerd Bouwelingk til sin Tolder binnen ussem Bleeke Husum, hvor de da havde paalagt en nye Told.

Her ere nu i Bnen 32 Riob- og Handels-Mænd, 16 Kræm- mere, samt 27 Bryggere og Brændeviinsbrændere. Af Amtsmestere Amter. fandtes 1767 i

Bagerlavet	15	Bødkerlavet	12
Smedelavet	12	Skræderlavet	22
Skomagerlavet	43	Glarmesterlavet	3
Snedkerlavet	9	Bæverlavet	10
Kebslagerlavet	4	Barbeerlavet	7

Herforuden fandtes i Staden, som en vare i noget Laug:

Apothekere	3	Blikkenslager	1	Saandver- kere.
Bogbindere	4	Dreyere	4	
Farver	1	Bognmænd	6	
Farvere	4	Handskemagere	4	
Hattemagere	2	Knapmagere	2	
Kobbersmede	2	Maler	1	
Muurmestere	4	Huilmænd	9	
Paryfmagere	2	Sadelmagere	4	
O g g g g 2				Slagtere

Slagtere	10	Uhrmager	1
Kandestøbere	2	Commermestere	4

De øvrige Inderbyggere ere Høekere og Daglønnerere. Enhver Inderbygger i Staden, som driver sin egen Handtering, maa først tage Borger: Compagnier. Det husumske Borger: Compagnier til Gods, hvoraf to kaldes Raads: Compagnierne, og det tredje Borger: Compagniet. Det første Raads: Compagnie bestaaer af Inderbyggerne i Stadens første og sierte Quarteer, har en hvid Fane og anføres af en Raadmand. Det andet Raads: Compagnie bestaaer af fjerde og femte Quarteer, har en rød Fane og en Raadmand til Capitain. Borger: Compagniet bestaaer af andet og tredje Quartees Inderbyggere, har en grøn Fane, og commanderes af den ældste blant Borger: Compagniers 12 Deputerede. I gammel Tid har her været et til Gilde. St. Jacob indviet Gilde.

Desuden er af de mest formuende Borgere oprettet et grønt Corps til Hest, som med Officererne udgior i alt omtrent 60. De have alle grønne Kioler og hvide Underklæder, samt sølvgallunerede Hatte. Deres Major er en Raadmand.

Om Foraaret opkøbes i Jylland en stor Mængde Hornkvæg, som om Sommeren græsses her tet ved Byen og derpaa udsendes til fremmede Steder og fornemmelig Hamborg. Husumerne faae det mindste deraf, og Opkøbet er her intet mindre end let. Husums Ol. Ol er berømt, og deraf udsendes aarlig, i sær til Syndersted, en stor Mængde.

Fabriker. I Aaret 1767 blev her gjort et Project til en ulden Hue- og Strømpe: Fabrik, som skulde bestaae af 30 Actier à 50 Rigsdaler. Her er og et Sukker: Raffinaderie, et Linnedbaand og Glandsfærreds Fabrik, og et hollandsk Blegerie i Südermarschen, strax ved Byen. Til Staden hører slet ingen Skov eller Jord, ey heller noget Fiske: rie.

rie. Fra Helgoland bringes Skejske, nogle faa Hummere og Cas-
beliau; fra Südfall ved Pellworm, samt fra Amrum Østers, som
dog næsten alle igien blive bortførte; fra Husum Amt Stinter, Røf-
ker og Røger, hvilke sidste fornemmelig blive brugte i Haandværker-
nes Husholdning, da de nesten hver Dag blive bragte til Torvs her i
Byen.

Rugen hidføres af Husum Amt, Smør og Ost af Eyderstedt,
Hvede af Nordstrand, Byg og Havre fra Eyderstedt og Pellworm.

Husum er ligesom Middelpuncten for al slags Nvæghandel. Handelen.
Havnen er meget forfaldet. Iffun smaae Skibe kunne i Flod- Tiden
komme til Broen, og losse under Krahnen. Nogle faa Skibe høre
her hjemme, som besøge Eiben, Weseren og de hollandse Farevan-
de; til længere Reiser fragtes Skibe, som losse paa Heveren.

Enhver, som optages blant Borgerne, maae handle hvormed
han vil, hvorføre her og ere mange Riobmænd, iblant hvilke Raad-
mand Friderich Woldson er den anseeligste og rigeste. Han eyer en
Oliemølle ved Eyderen og et Sukker- Raffinaderie. Sukkeret holder
vel Priis med det Hamborgske, men Affæringen indskrænkes, for-
medelst de andre Handlendes Misundelse, iffun til hans egen Han-
del. Sit raae Sukker faaer han deels fra Franckrige, deels over
Glemsborg fra det danske Vestindien.

En ved Navn Henrik Dirksen havde her for oprettet en Glands-
og Cattun-Lerreds Fabrik, som gif overstyr, og han tog Slutten
til Preek.

Hver Tirsdag, Torsdag og Løverdag er her offentlig Torvedag, Torvedage.
da de omliggende Bønder føre Brænde, Torv, Smør, Ost, Korn
og Æg til Torvs. Om Høsten holdes gemeenslig hver Torsdag Torv
med Heste og Nvæg. De to privilegerede offentlige Markeder ind- Markeder.
falde i den fulde Uge efter Pinksedag og den fulde Uge efter Michels-
G g g g 3 dag,

dag, og vare hver i otte Dage, i hvilken Tid de blive besøgte af mange fremmede Kiøbmænd.

Søeret. Her er endnu i Husum en Søeret, som bestaaer af fire Kiøbmænd og fire Skippere, som blive udnævnte af Magistraten. Stævningerne til denne Ret expederes i Secretariatet, og Appellations-Solemnierne betales paa Raadhuset. Fra denne Ret appelleres til Oberretten i Gottorp. Dommene affiges efter den gamle wiisbyffe Søeret, hvormed Hertug ADOLPH 1582 benaadede Staden, med den udtrykkelige Clausul, at denne Søeret kunde søges fra andre Stæder, hvilket er Marsag til at her i mange Tilfælde er bleven appelleret til denne Ret. Protocolen føres af Inspecteuren over Tønderne og Fyhrerne paa Heveren.

Sløet. 1571 blev Hospitalet, som var indrettet paa det 1400 stiftede Franciscaner Kloster, afbrudt, hvilket forhen er anført, af Hertug ADOLPH, som derpaa lod bygge det nu værende Slot, hvilket til Enkes-Fyrstinderne har været destineret. Tegningen af Slottet sees i Venes ralmajor Thuras danske Vitruvius Tom. 2. Tab. 151. 152. 153.

Lærde. Alf de her fødte Lærde vides: Aug. Giese. Petrus Goldschmidt. Volqv. Iversen. Joh. Aurifaber. Samuel Danckwerth. D. Caspar Danckwerth. Petr. Axen. Aug. Rechcl. Frid. Jessen. Wolfg. Meurer. Joh. Meier. Herman Lather. Mich. Clenov. Henn. Henninges. M. Joach. Giese. Joh. Oldenborg. Brod. Pauli. Erik Paifen. Petr. og Ahasverus Payngh. M. Joh. Neocorus. Herm. Taft. Joh. Pistorius. Eyerfchöttel, en berømt Maler. Hans Brüggeman, en kunstig Bildhugger. Gabriel og Magnus Wedderkopf. Nicolaus Knudsen Teting. Petr. Saxonius &c.

Amtet bestaaer af følgende Herreder:

I. Stüdergoes-Herred.

I dette Herred eyede en vis Peter Siurson meget Gods, hvilket han

En Bonde=Kones Dragt fra Østfeld, beliggende næsten 1 Mil fra Helsingør.

han pantsatte til sin Broder Johannes Petri og 1352 løste fra ham igien. Sognene ere:

1.) Mildstedt Sogn (a). Mildstedt 8 Pl. Rodemise 15½ Pl. Südermarss. Rantrum og Sperstedt 13½ Pl. Nidersbeck. Rosendal.

2.) Ostenfeld Sogn (b). Ostenfelde 17 Pl. Rott 5 Huse. Winnert 17¼ Pl. Witbeck 13½ Pl.

3.) Schwe-

(a) Til dette Sogn har Husum Kirke været Annex, indtil 1488 da det blev skilt herfra. Her ere endnu tre Præster. Paa Mildstedter Mark ved Floden eller Bækken Milde, stod tilforn Staden og Fæstningen Mildeburg, som blev opbyggt 1153, men formodentlig blev ødelagt 1300 i den store Vandflod. I Urolighederne med Ditmarskerne er denne Kirke afbrændt, som sees af en gammel ditmarskisk Bise, hvori disse Ord findes:

De Watermöhle tho Husum brennede wy aff,

Dar verworwen wy Prys und Ehre.

De Karcke tho Milstede brennede wy aff,

Dat vorgöve ons God de Here.

Rodemise hører til Svabsted Amt. Paa Klokkerne sees Årstallet 1569. Kirkefeglet forestiller St. Lambert, med Overskrift: St. Lambertus Episcopus Milstediensis. Kirken er indvendig ganske bemalet med bibelske Historier.

(b) I dette Sogn ere gode Skove. Kirken er byggt 1407, og indviet til St. Peder, men derefter 1480 udvidet. Paa Klokkerne sees Årstallet 1507 og 1728. Kirkens Capital er omtrent 5000 Mark Lybsk. Alteret er af 1470 og staar under Orgelverket. I Kirken et overmaade smukt Malerie med Christus paa Korset, paa Byg-Inspecteur Johan Simons Epitaphium. Den blev 1772 af nye opbygget af hugne Stene, og fik 1775 en nye Prædikestol og 1777 et nyt Orgelverk. Sognets Indbyggere ere en ganske særskilt

3.) Schwesing Sogn (c). Schwesing 8 Møve. Høhviøhl. Immingstede 9 M. Ahrenviøhl 8½ M. Østerørstede 4 M. Westørstede 8½ M. Backeholm 1 H. Brandenburg 1 H. Hanesburg 2 H. Skovhuus. Süderholz Gaard.

II. Nor.

færffte Nation, som der menes, af vendisk Herkomst. Gruentimmernes Dragt sees paa højsøjede Kobberstykke tydelig betegnet. Præsterne's Navne efter Reformationen have saaledes: 1) Hr. Jonas. 2) Hr. Georg Selmer. 3) Johannes Georgii. 4) Theodorus Petri. 5) Hr. Ingvar Petri. 6) Hans Søn Peter Petri. 7) Hr. Peter Krambeck. 8) Hr. David Christian Mercatus, en from og gudsfrygtig Præst. 9) Hr. Johan Rink. 10) Hr. Martin Friderich Havenstein. 11) Hr. Paul Paulsen, tilform Præst i Ulvesbüll. Sognet var 1407 pantsat til Biskoppen af Slesvig. 1527 gav Kong FRIDERICH I. Sognets Indbyggere den Frihed at de ey skulde være skyldige at inddige nogen fremmed Koeg.

- (c) Denne Kirke har to Præster og to Klostre med Narstøl 1595 og 1718. Alteret er indviet 1451. I dette Sogn ligger Kammergodset Süderholz. Documenterne ophrændte 1737 tillige med Præstegaarden. Süderholz nævnes allerede 1495, det har omtrent 185 Demather Gæst og 280 Demather Markland. Jordbønden er temmelig og Lærvelandet meget profitabel; men Skoven kun ringe. Stray ved Gaarden er et lidet med Graver omringet og med Træ beplantet Bierg, som formodentlig sit rene Echo kalder Parnassus-Bierget. Nu behøves Gaarden af Hans Lassen, som aarlig giver deraf 500 Mark. Alt dens Gods ligger paa Gæsten. Hystinde Auguste eyede Gaarden 1636. Man har et Brev af 1534, hvoraf sees, at Biskop Godske Ahlefeld noget for den Tid havde solgt Gaarden til Jo-chim Leue. Jürgen Lundt og hans Hustru Margrete, Erik Negelsens Datter (hendes Søster havde Claus Wonsleth) solgte Immingstede til Hertug ADOLF ved 1470.

II. Nordergoes - Herred.

4.) Oiderup Sogn (d). Oiderup 8 Pl. Arlewatts Hede & St. Arlewatt Gaard [tilforn en Herregaard].

5.) Hattstedt Sogn (e). Hattstedt 18 1/2 Pl. Horst. dt 6 Pl. Drift. Wobbenhüll 6 1/2 Pl. Hadstedter Mark. Oftermarß med sine

(d) I dette Sogn ligger det tilforn adelige, men siden kongelige Gods Arlewatt, som for 6 Aar siden blev deelt i 13 Parceller og stuevis bortsolgt. De 6 Parceller tillige med den prægtige Bygning kiøbte en Mand navnli. Reyher. I Kirken er en Messing Lysekrone og tvende smukke Epitaphier med Helvede og Himlen, forærede af Apotheker Schulze udi Hamborg 1737. Kirkens Capital er nu 9055 Mark Lohß. Hertuginde AUGUSTA har hertil skienket 250 Rdlr., som staae i Husum Bye mod 6 pro Cento aarlig. I dette Sogn ere overmaade mange hedske Alderdoms Levninger, saasom Gravhøye ic., hvoraf for endeel Aar siden blev opgravede en stor Deel Urner, hvorudi fandtes Ringe, Armbaand ic., alt af Messing. I Oiderup tales fordervet Dansk, men ellers i Sognet Tysk.

(e) Hele Sognet hører til Husum Amt, undtagen 3 Huse i Kirkebyen og 1 paa Marken, som staae under grevelig castellisk Jurisdiction. Her ere to Præster. Jordbonden er meget forskiellig. Paa Hattstedt og Wobbenhüll Marker er Gæstlandet for det meste meget godt, men paa Horsted Mark desto slet ere, fuld af Hede, Moser og Sand. Oftermarß er ey heller frugtbar, da det kun har en meget tynd Streg god Jord, hvorunder er Moserjord og Stort: (en rødbrun ganske ubrugelig Jord, som efter Plojningen bliver saa haard som en Sten); denne Skikkelse fik Marken i Vandfloden 1756. Oftermarß og Hattstedter Kog ere meget bedre, esterdi de ey lede saa meget af det igiennemtrængende Søvand. Ved Horstedt ere nogle meget

sine 3 Huse Tæddebüll, Peterswarff og ben der Aue. Westermarsk med sine Baaninger. Lundenberg. Steerdebüll. Hørsdum. Alte Reich. Gross
og

meget gode Enge. Den eneste Aae i Sognet kommer fra Aesewatt, udgjør Grændsen imellem Hattstedt og Dricklum Sogne, og løber tæt forbi Marsken. Paa Grejten saaes Rug, Væg, Havre og Voghvæde, (som dog ey voxer ret ret formeldst den stærke Svølst), og paa Hattstedter Mark nu og Kartesler. Gæstlandet hviler i 3 og besaas i 3 Aar. Ostermarsk hviler i 10 Aar og besaas i 2 Aar med Havre og Sommerbyg. I Westermarsk og Hattstedterfog voxer Hvede, Havre, Winterbyg, Erter, Hestebønner og Rapsaat. Da Græsset her et meget seidt, bruges det i 2 Aar til Græsning, og derpaa i 2 Aar til Sæd. Hørstedt har gode Fælleder, de øvrige Byer maane enten tøyre deres Qvæg paa de hvilende Græsagere, eller drive det i Marsken. Qvæg:Kvlingen bestaaer for det meste af Hornqvæg; thi Gaar holde Indbyggerne ey flere af end til Huusbehov. Heste holde kun saa, og Sviin slet ingen. Fiskeriet og Jagten er af slet ingen Bigtighed. Amtmanden i Husum udvælger og stadfæster Vondesfogderne, eller de saa kaldede Regningsmænd, hvoraf een er her i hver Bye og een paa Marsken. Han lader ligeledes tre gange om Aaret holde Vonden:Gericht, hvori Processer drive, og otte Dage derefter Almannsding, hvor paa Rigs slutninger, Tinglysninger ic. skeer. Begge disse Retter bestaae af 12 Personer, foruden Amtmanden og Amtsforvalteren, hvilke to sidste ikke have noget Votum. Retten holdes her otte Dage førend i Mildstedt. Af de 12 Bisiddere ere de 10 ældste tillige Sandemand. I Processer er den første Instans Amtmanden i Husum, den anden Vonden:Gericht, og den tredie Oberretten i Gottorp. — Sognet menes at have faaet sit Navn af sin første Bebyggere Hatto. Kirkebyen Hattstedt ligger meget høiere end de øvrige Byer, har omtrent 636 Indbyggere, staaer for fem Gæst:Pløve og deles i Høje: og Siebe:Hattstedt, hvoraf den sidste Deel
igien

og Klein-Ellebüll i Hattstedter-Marsk. Nordkog og 3 andre Huse
i Hattstedterkog. Hattstedter Brynmølle. Hattstedter Kornmølle.

H h h h 2

6.) Scho-

igien indeholder: Lehmkuhle, bey der Gade, Stedehattstedt, Altendritten-
theil og Wiebe. Hørfled og Drift regnes sammen til een Bye, i den sidste
ere kun 5 Huse, men begge Byerne tilsammen have omtrent 176 Indbyg-
gere, og staae for 5 Gæst-Plove. Wobbenbüll grændser til Hordviget, har
155 Indbyggere, og staae for 2 Gæstplove. Gros- og Klein-Ellebüll
ligger vel i Hattstedter Marsk, men Indbyggerne høre saa længe de leve til
Drexlum Sogn, dog begravet de i Hattstedter Kirkegaard, og staae under
Husum Amt. Paa Marsken ere 221 Indbyggere. Hele Hattstedter Marsk
og Kog indeholder i alt 4122 Demather, nemlig Kogen 700 og Marsken
3422. Over Nisewatter Lac er i Marsken en temmelig stor Broe, kaldet
die Siehls-Brücke. I hele Sognet vare 1769 den 17 Aug. 1188 Sieler.
Kirken er en lang, rummelig, fast med Tægspaaner taket Bygning, med
et høyt Taarn, som er opsat af Thoms Detlevs, som gange afbrændt ved
Lynild, og kan sees meget langt borte. Deri ere fire Epitaphier og nogle
og fyrretyve Liigstene, dog ingen af nogen Vigtighed. Den ene Klokke
er støbt 1642, og Messingfonten 1647. I Kirken have tilforn været fire
Vicarier: 1) Ved St. Nicolai Alter. 2) Beate Virginis. 3) Sancte
Crucis og 4) de Tempore. Det ene blev 1464 stiftet af Biskop Nicolao.
1448 nævnes Hr. Johan Ruffen, Kerkherr to Hattstede. Hospital er ikke
her, men dog meget gode Stiftelser, hvorfra de fattige nyde de aarlige
Renter. Paa Hørfledter Mark ere nogle hedenske Gravhøje og Offer-Al-
tere, hvorfra een for nogen Tid siden blev giennemgravet, da deri fandtes
en hedensk Steen-Offerkuib. Sproget er i daglig Tale Nordfresisk og lidet
Plattysk; men i Kirken og Skolen Høytysk. Hattstedter Kog er ind-
delt ved Mar 1500, indeholder 700 Demather, og er af meget god Be-
skaffenhed, saa at den endog aldrig behøver at gjødes, efterdi den ved den
bløste

6.) Schobüll Sogn (f). Schobüll 3 $\frac{1}{2}$ Plov. Høckensbüll 3 Pl. Der Maas 2 H. Lundt. Halebüll 2 Pl. Altdorff 2 H. Porrenfoeg.

7.) Simens,

blotte Ployning bliver bestandig federe. Enhver som eger noget Gode udi denne Fog, har efter dets Demath: Tal et vist Stykke af Digerne og Dæmningerne at vedligeholde.

(f) I dette lidet Sogn vare 1769 den 17 Aug. 403 Mennesker, nemlig udi Schobüll omtrent 132, Høckensbüll 94, Lundt 50, Halebüll og Altdorff 127. Paa Gæsten er Jorden for det meste sandet. I Marsken, nemlig Halvparten af den imellem Schobüll og Husum liggende Porrenfog, er Jorden deels temmelig god, deels moseagtig, og for det meste ifkun Engeland. Paa Gæsten saaes Rug, Byg, Havre og Voghvede. Fædder er her ikke og Indbyggerne holde ey heller flere Creature end de til deres Huus holdning endelig behøve, men adskillige nære sig af Fiske. Kirkens Alder og rette Navn er ubekendt; Den skal være bygt af tre Søstre og af den Yngstes Navn være kaldt Kyri: Kirke. I Enden af det femtende Aarhundrede har Thoms Detlefs ladet opsætte Spidsen paa Taarnet. Paa Klosteren staar Aarsallet 1594. I Aaret 1660 blev Kirken udplyndret af de Svenske; den er en liden stærk Bygning med et temmelig høyt Taarn. Epitaphier og Liigstene ere her ikke, og Generalsuperintendenten i Rendsborg er Provst og Patron. Til de fattige er her intet Hospital, men dog adskillige Stiftelser: Ligesom og Gyrdinde Augusta, en kongelig dansk Prindsesse, den 29 April 1615 testamenterede Kirken og Skolen 1500 Mk. Cour. hvortil siden er kommet 100 Mark, som ere skienkede til Kirken af adskillige Indbyggere i Schobüll, Høckensbüll og Græbstedter Mark. Porrenfoeg er omtrent 500 Demather stor. Dens Alder og første Indbygning er nu ubekendt. Eyermændene ere deels Kongen, deels Staden Husum, deels Sognemændene i Schobüll Sogn, hveraf hver, efter sin Jords Demath: Tal,

7.) Simensberg Sogn (g).

Medens dette Amt endnu var et Herred, er det forestaaet af følgende Herredsfogeder:

Tede Andersen 1453.
Hans Harstede 1455.
Hans Broders 1477.
Hans Peterfen.
Nickels Topiefen, dræbt 1510.
Walcke Witzen 1513.
Lambert Dircks.
Herman Wiehe 1553.
Johan Höyer 1559.
Matthias Payfen 1572 - 1584.
Henning Wite 1588.
Hermann Kuhlemann 1603.
Marqvard Georg Angel, tog sin Afsked 1630.
Matthias Payfen.
Robertus Janus.

Marcus

Tal, har sit visse Stkke af Diger og Dæmninger at vedligeholde, saa at Dliggræven og Kogs: Guldmægtigen ikke kan have noget derpaa at udsætte. 3 Schodt har tilforn været et godt Steenbrænderie.

(g) Denne Kirke ligger uden for Søe: Hæddiget, og Kirkevisitatorerne i Amtet indførte her i Kongens Navn en saa kaldet Prædikanter, som dog ikke er nogen ordineret Præst, en heller uddeler Sacramenterne. Fra 1654 ligge Padelecks Sognemænd til denne Kirke, hvorfor og Menigheden kaldes den Padelecks Simensbergiske. Padelecks Kirke var opbyggt 1567 og blev allerede 1666 nedbrudt.

Marcus Lüders, Ober-Inspecteur 1642.

Ludewig von Ascheberg, tog sin Afsked 1664.

Amtmænd.

Amtmænd.

Grev Friderich Reventlou 1684.

Landraad Sigfr. Wohnsleth 1711.

Generalmajor Banner 1711.

Henning Friderich Bassewitz 1711 - 1713.

Geheimeraad Christian Sehested 1713 - 1722.

Geheimeraad Nicolaus Baron Gerstorff 1722 - 1735.

Geheimeraad Adam Levin von Witzleben 1735. 1736.

Conferensraad Hardenack Otto von der Lühe 1736. Døde 1749.

Conferensraad Friderich Reventlou 1749. Døde 1752.

Conferensraad Hans von Ahlefeldt fra 1752.

Kammerherre Johan Sigfrid Schönfeldt fra 1756.

B. Dm. Svabstedt Amt.

Historie.

Dette Amt, som og skrives Schwabstätt, Svauestede og Swaastede, hører nu til Husum Amt, og har tilforn tilhørt Biskopperne af Slesvig, indtil det 1565 blev et Amt, og fik sin egen Amtmand. Biskop Bondo indlød sig 1268 i et Forlig med Hertug Erik, R. Abels Søn, og overlod ham det biskoppelige Slot i Lille-Gottorp, tillige med Gaarden Store-Gottorp for de tre Landsbyer i Schwansen, Brockeslot, Brodersbye og Hurmark. Da disse Byer ikke kunde indrømmes Biskoppen, fik han Svabsted Herred i Pant, og efterdi han aldrig fik Byerne, beholdt han denne Landstrækning, byggede sig der et Slot, og formeerede sine Eyendomme saaledes, at de tilsidst bestode af Herredet Svabsted, samt de 6 Fogderier Adenisse, Treña, Børlum, Fusing, Düppel og Colstrup. 1395 blev Svabsted Slot erobret

erobret af Greverne af Holsteen, dog blev det løst for 2000 Gylden af Biskoppen Joh. Schondelleff, som derpaa pantsatte det til Dronning Margrete mod 300 Mark aarlig. Dronningen satte derpaa en Lehnsmænd Claus Ewersen, men denne gav ved sine Streiferier og idelige Indfald i Eydersted Anledning til at Hertuginde udi Slesvig med sine Sønner 1413 maatte erobre og besætte Slottet, som de igien pantsatte til Junker Henneke Meinstorff, fra hvilken Biskop Nicolaus den IV. Wulff maatte løse det med 980 Mark, hvilke Sognets Beboere skøde sammen. Derefter blev det i Rolighed Bispernes Residens, dog havde Hans Rantzau til Niehums det 1493 i Pant for 2000 Mark. Sletterne Skiebne havde det af K. Erik i Alret 1400 mod Fresernes og Eyderstedernes Indfald opbygte Slot Fresenburg, Fresenburg Slot. som i Alret 1406 blev indtaget af Freserne, 1407 af de Danske og noget derefter reent ødelagt, saa at K. Erik 1415 maatte lade det af nye opbygge ved Ereenen. Efter Biskop Godske von Ahlefelds Død 1541 har ikke Biskopperne bestandig resideret paa Svabsted Slot.

Med den Kiøbenhavnske Fred af 12 Maji 1658 afstod K. FRIDERICH III. Halvparten af det slesvigke Domkirke- og hele Svabsted Amt til Hertug FRIDERICH III. ved dets Afkøbt det længe forblev. 1702 deelte de fyrstelige Fornyndere dette Amt saaledes, at Fogderierne bleve henlagte til de nærmeste Amt. Saaledes kom Herredsfogderiet Svabsted og Fogderiet Rodennis til Husum Amt, Fogderiet Borlum til Tønder Amt, Fogderiet Colstrup til Alpenrade Amt, og de da værende Fogderier, nu Herreder, Erena og Fusing til Gottorp Amt. Fogderiet Düppel var allerede i Alret 1651 af Kong FRIDERICH III. solgt til Hertug Ernst Günther.

Amtet staaer nu for $104\frac{1}{4}$ Møve, saaledes:

1.) Fogderiet Svabsted. Flekken Svabsted $19\frac{1}{8}$ M. Nantstedt $18\frac{1}{2}$. Wisch $4\frac{1}{2}$. [et Gods paa 119 Dem. 5 S. fri Jord, som

1753 blev bortsolgt for 8400 Rdlr. i danske Kroner]. Hollbüllhue-
sen 9 $\frac{1}{8}$. Gresendelff 6 $\frac{1}{2}$. Sinderhofft 5. Hude 8 $\frac{1}{2}$. Svabsteder
Østerkoeg 5 $\frac{1}{2}$. Svabsteder Vesterkoeg 2. Følgende Plove laae for
til Trene, men bleve 1702 henlagde til Fogderiet Svabsted: Øster-
øhrstedt i Husum Amt 1 $\frac{1}{2}$ Plov, Vesterøhrstedt sammesteds $\frac{1}{2}$ Plov,
Schwefing sammesteds 1 Pl. Rosendahl sammesteds $\frac{1}{4}$. Marn udi
Flensborg Amt $\frac{1}{2}$. Wallsbüll sammesteds 1 $\frac{1}{2}$. I alt 84 $\frac{3}{8}$ Plove.
Dette Fogderie søger Ting i Svabsted.

2.) Fogderiet Nødemis. Nødemis 15 $\frac{1}{4}$ Plov. Pøggenborg
Gaard 1 $\frac{1}{4}$ Pl. Denne Gaard bortfæstede Hertug ULRIK 1604 den
7 Junii til sin Amtsfrider Wilhelm Niemand, som Henrik Langemake
og Tovi Truwelsen havde haft den. Men da Godset ved en Molles-
dams Udbrud blev ruineret, fik Niemand det arvelig den 2 Mart. 1609,
hvilket blev confirmeret af K. CHRIST. IV. 1613 og K. FRIDER. III.
1650. Af Milsted 1, af Ranttrum 1 $\frac{1}{2}$ og af Nidersbek 1 $\frac{1}{2}$ Pl. I alt
20 $\frac{1}{4}$ Plove. Dette Fogderie søger Ting i Husum, men har dog
der en Ret for sig selv.

Kammer Til dette Amt henhøre følgende kongel. Forpagtnings- **Sinkker:**
Gods. 1) Øster Papenhørn 61 Demather stor. 2) Vester-Papenhørn
74 Dem. 1 $\frac{1}{2}$ Saat. 3) Gæmme 21 Dem. 4) Groe- og 5) Klein-
Ruhhaus samt 6) Niddelburg, og endnu 2 andre Arvesforpagts-
Gaarde, udgjørende i alt 380 Dem. 3 Saat.

Svabsted Amtet ligger, som før er sagt, under Amtmanden i Husum, som
Kirke. hæver alle Indkomsterne. Her er kun een Kirke, nemlig Svabsted (h).
De

(h) Kirken er indviet til St. Jacob, og derudi var vor Frues Alter det rigeste.
Den er bygget af store Kampesteene, blev 1651 giort over 16 Fod høiere og
1752 ganske repareret. Orgelværket er temmelig smukt, og Prædikestolen
har

De dertil hørende Byer ere allerede tilforn opregnede, tillige med deres Plovtal. Indvaanerne i hele Districtet er omtrent 1500. Foruden den nu værende Kirke var her i gammel Tid svær over Treenen et til St. Nicolais indviet Capel, som nu er nedrevet; dog maa endnu Stapelholmerne for dette Capels Skyld svare deres aarlige Rente til Kirketienerne i Svabsted. Amtmanden i Husum og General-Superintendenten ere nu Kirke-Visitatorer og Præsten vælges med kongelig Approbation af Menigheden. Ellers er Flecken Svabsted kun gammel og slet bygt, men har en overmaade behagelig Situation.

I dette

har i Smukhed ey mange sin lige; den er i Aaret 1606 tilfalle med Fonten foræret hertil af Hertug ULRIC. De sølsforgyltde Kalk og Glasser ere 1655 forærede af Amtsforvalter Gregorius Kryger, Husfoged Claus Johansen, Herredsfoged Adolph von Acken, og Kirke-Suraterne Johan Buhman, Peter Stuck og Peter Böy. Alterklæderne ere for 30 Aar forærede af Ridsmand Peter Lorentzen. Paa den nordre Side er Klokkehuset paa et høyt Bjerg, deri ere nu kun 2 Klokker uden Narstæl, men den tredje, som var revnet, blev solgt til Brunsbüttel i Dirmarsken for 956 Mark. Ved Kirken ere to Præster. Af Sognepræsterne vides følgende: 1) Hr. Philip Geus 1681. 2) Johan Friderich Classen døde 1713. 3) Joachim Henrich Neuman døde 1744. 4) Johan Adolph Pflug døde 1767. 5) Johan Henrich Bookhorst. Diaconi: 1) Hr. Geus. 2) Johan Friderich Classen 1700. 3) Joachim Henrich Neuman 1703. 4) Hr. Klingenberg 1714. 5) Johan Adolf Pflug 1721. 6) Christian Prætorius 1745. 7) Frands Rudolf Reuter 1752. 8) Johan Henrich Bookhorst 1763. 9) Friderich Ludvig Harenstein 1768. Her ere i alt omtrent 1500 voksne Mennesker.

I dette Amt er en eeneste adelig Gaard navnlig Wisch. Dette Gods ligger paa et meget angenemt Sted, har mange skønne Friheder og i frie Jord 1:9 Demather 5 Saater. Det blev 1753 paa offentlig Auction bortsolgt til Cancellieraad Jacob Arbo for 5800 Rdlr. i danske Kroner.

Af Amtmændene vides:

Hr. Niels Iversen Rosenkrands 1407.

Hinrik von der Hagen.

Henneke Meinstorff.

Wolf Rixdorf, Foged 1435.

Reimer Sehstede, Foged 1443.

Bertram Bockwolde, Amtmand 1453.

Otte Sestede, Amtmand 1462.

Bendix Ahlefeld 1465.

Hinrich von Ahneuelde Amtmand 1466, nævnes og 1467.

Vollart Rumor, Foged 1466.

Hennike Ahlefeld, Amtmand 1512.

Gosch von Ahlefeld 1519.

Otto von Ahlefeld 1523.

Tymme Praeest thor Lude, Herredsfoged 1523.

Wulf von der Wisch, Amtmand 1528.

Tonnies Sestede, Amtmand 1542.

Paul Rantzau, Amtmand 1570.

Hans Blome til Seedorff og Gammelgaard 1574.

Otto von Qualen 1586.

Claus von Qualen 1588.

Claus von Ahlefeld, Amtmand 1589.

Diderich von Ahlefeld, Amtmand 1634.

Baron

Baron Nicolaus Gersdorff, Ridder, Geheimeraad ic. 1734, 1735.

Adam Levin, Friherre af Witzleben, Geheimeraad, Ridder, Staller i Eydersted 1736.

Hartnack Otto von der Lühe, Landraad, Oberstaller i Eydersted 1737.

Friderich von Reventlou, Conferensraad og Amtmand 1750.

Hans von Ahlefeld, Ridder, Amtmand og Oberstaller i Eydersted 1753.

Johan Sigfried von Schönfeld, Kammerherre, Amtmand og Oberstaller 1762.

Alf disse vare de første tillige af Biskopperne satte over Domcapitels Amt.

Det Tyvende Capitel.

Om de nordstrandske Der, og Den Helgoland.

A. De nordstrandske Der.

Disse Der, som i alt ere tretten, og hvoraf de elleve staae under Altimmanden i Husum, ere for det meste ved Oversvømmelser dannede af den store De Nordstrand. De ligge i Vest og Nord-Nordvest, og af dem kaldes Altimmanden i Husum tillige Altimmand over Landskabet Nordstrand.

Forrige De Nordstrand. Den gamle og store De Nordstrand var et anseeligt, dog meget formindsket Stykke af det ved Vandfloder Tid efter anden undergangne gamle Nordfriisland. Den havde ingen Dyhner, som Underlandet ved Helgoland, men var rundt omkring indsluttet af høje Størrelse. Diger. Kort før nd Vandfloden 1634 blev den opmaalt, da dens Størrelse blev befundet 43134 Demather 163 Roder, hvorunder dog var regnet de øde Moser, Kirkelandet, adelige Jorde, og alt som var skatte- og digefrie, undtagen Middeldiger, Bege, Soer og Kanaler, som i alt udgjorde 1203 Demather 105 Roder. Da var den nesten 3 indste Mile lang og 1 til 2 Mile bred. Jordbonden var da overmaade frugbar og Indvaanerne overmodige Greser. Den fik Landret. 1572 sin egen Landret af Hertug HANS den Vidre og var da deelt i fem Herreder, hvis Antal 1593 blev nedsat til tre, nemlig: Pelworm, Edoms og Beltringherred, hvori indtil 1615 vare 22, men indtil Soagne og Kirker. 1634, 21 Kirker og Soagne, nemlig: a) Pelworm Herred. 1) Pelworm

worm Eogn. 2) Balum 3) Buphever. 4) Ilarof, i alt 12103 De-
 mather 164 Roder. b) Beltrings Herred. 5) Weſterwoſt. 5) Oſter-
 woſt. 7) Aenhuſen. 8) Bupſee. 9) Bupſchlut. 10) Koenigs-
 büll. 11) Folgsbüll. 12) Eesbüll, i alt 14890 Dem. 160 Rod.
 c) Edoms Herred. 13) Stintebüll. 14) Brunoek. 15) Gaife-
 büll. 16) Odenbüll. 17) Evensbüll. 18) Trindermarſch. 19) Herbs-
 büll. 20) Moheſum. 21) Hamm. 22) Kirch, i alt 16130 De-
 mather 55 Roder.

Man har Alarſag at troe, at denne De i meget gamle Tider har ^{Overſvøm-}
 været meget ſtørre end ved den ſidſte Overſvømmelſe, og at de fleſte ^{meſter.}
 nordſtrandſke Der og Halliger ere afrevne Stykker deraf. Saa me-
 get er viſt at Landet har lidt ſtor Skade i de Overſvømmelſer, ſom
 indfaldt 1300, 1354, 1362, 1483 og 1532. I Alaret 1615 forgik
 Brunoek Kirke i en ſtor Overſvømmelſe. Men den 11 Oct. 1634
 om Aſtenen Kloſten 10, brød en forſkrækkelig Vandſlod igiennem
 44 Huſle paa Digerne, og overſvømmede hele Landet og de omlig-
 gende ſmaa tildeels ubedigede Der, ſaa at her omkomme 6408 Men-
 neſter, hvoriblant 9 Præſter, 50000 Stykker Qvæg; 1332 Huſe,
 30 Beyrmøller og 6 Kloſketaarne bleve bortſkyllede, ſaa at neppe
 2633 Menneſter bleve reddede. I Eyderſted druknede 2107 Menne-
 ſter, 6100 Stykker Hornqvæg, 6738 Gaar og Svinn, ſamt 664 Huſe
 bortſkyllede. Paa hele Hertugdømmets veſtre Side, fra Ribe til
 Elben, ſatte over 15000 Menneſter Livet til i denne Overſvømmelſe.

Alf hele denne De blev da intet andet tilovers, end den nu væ- ^{Overblevne}
 rende De og Landſkab Pelworm, -ſom var den høyeſte Deel af det ^{Stykker.}
 gamle Nordſtrand; den nu værende De og Landſkab Nordſtrand,
 hvilke begge med utrøelig Arbejd og Bekoſtning ere igien inddigede og
 ſatte i god Stand; og den liden uinddigede De eller Hallig Nord-
 ſtrandſchmoor, ſom og kaldes Lütjemoor. De andre Der, ſom

høre hertil, ere Zooge, Nordmarſch, Langeneſe, Oland, Grøde, Søndfall, Norderoog, Sønderoog, Zabel, og Appeland, hvilke alle, undtagen det nu værende Nordstrand og Nordstrandſchmoor, ſtaaer under Amtmanden i Huſum.

Ret. Diſſe Der fik den 4 Februarii 1642 deres egen Ret paa Pelworm, ſom kaldes den nordstrandſke Ret, og beſtaaer af 8 Raadsmænd, ſom domme efter Landretten af 1572. Landſkriveren fører herved Protocollen. Deſuden holder Diiggreven med Diigedommerne paa Pelworm en Ret i Digefager. Paa de huſumſke Der ere 7 Kirker, hvorved ſtaaer 8 Præſter, ſom vælges af Sogneneſ Forſtandere. Vi ville anføre Derne i følgende Orden:

I. Den og Landſkabet Pelworm.

Beliggens Denne De ligger 3 Mile Veſten for Huſum, er omtrent 1 til
hed. $1\frac{3}{4}$ Mil lang og fra $\frac{1}{2}$ til 1 Mil bred. Den beſtaaer af 10 Koge,
Størrelſe. hvoraf nogle ere inddigede 1637, nogle 1657 og 1653, og de ſidſte
Koge. 1672 og 1687. Diſſe 10 Koge indeholde i alt 6170 Dem. Blant
Utermærk. dem er den eene, nemlig Utermærker-Kog, et kongeligt Cancellie-
Kog. Gods, ſom beſtaaer af 390 Demather og tilhører Landſkabet. 1751
Overſøgm- den 11 og 12 Septembr. ſamt 1756 den 7 Oct. leed denne De megen
melfer. Skade ved Vandfloder, ſom gjorde overmaade megen Skade paa
Digerne, der dog ſiden igien ere iſtandsatte. Pelworm beſtaaer af
2 Sogne, nemlig:

1) Den gamle Kirke. Herved ere to Præſter. Til dette Sogn henhøre og Halligerne Sønderoog og Norderoog.

2) Den nye Kirke, bygt 1622, har kun een Præſt. Hertil hører Halligen Søndfall, ſom kun har 6 Huſe og 1 Hauberg.

II. Den

II. Den og Landſkabet Nordſtrand.

Dette Landſkab ligger omtrent $1\frac{1}{2}$ Mil norden for Huſum, og er næſten lige ſaa ſtort ſom Veltvorn. Efter at det gamle Nordſtrand 1634 var undergaaet, bleve fire Røge af det nye Landſkab inddigede af nogle Hollændere 1658 og følgende Aar, efter at de af Hertug FRIDERICH havde erholdet en meget fordeelagtig Octroy, dat. Gottorp den 8 Julii 1652, ſom ſiden blev trykket 1667. Derimod blev Chriſtiansfog med utvovlig Arbeide og Bekofſtning forſt inddiget 1739.

Beliggen-
hed.
Størrelſe.
Inddige-
ning.

Efter denne Tid tilhører Nordſtrand for det meſte diſſe Nederlændere, ſom kaldes Hoved-Participanter, hvoriblant ogſaa ere Patres Oratorii udi Løven og Mecheln. Dog ere der baade uden- og indenlandſke Folk, ſom her ene anſeelige Jordegodſer.

I følge Octroyens Indhold udøve Hovedparticipanterne den Retter. borgerlige og piintlige Jurisdiction efter den nordſtrandſke Landret, og i borgerlige Sager kan en appelleres til Oberretten i Gottorp, med mindre Sagen belober ſig til 400 Rdlr. Retten beſtaaer af Stalleren og 6 af Hovedparticipanterne beſkikkede Raadmænd. Stalleren er altid Catholiſk, men af Raadmændene ere de tre Catholiſke og de tre Lutherſke.

Hovedparticipanterne have og Politieſ Forvaltning, Over- og Under-Jagten, Fuglefangſten, Fiſkeriet uden og inden for Digerne, Ret til at anlegge Byr- og Heſtemøller, ſamt Færger, ſom og til at drive alle Haandværker, Kiøbmandſkab og andre Næringsøene, uden deraf at give nogen Afgift; frie Øvelſe af den catholiſke, reformerte og lutherſke Religion, Jus Patronatus til alle Kirke- og Skole-Betieninger, Frihed for Indquartering baade i Freds- og Krigstider, ſamt Frihed for ſiette og tiende Penges Afgift. Deſuden ere de, mod en halv Rigsdalers Erleggelse af hvert Demath frugt bærende Land, frie for alle andre Afgifter.

Privilegier
og Frihe-
der.

I Aaret

Digeret. I Mæret 1666 have de ladet deres nye Digeret forſærdige, og anordnet Dige dommere.

Lutherſk Kirke.

Paa Nordstrand findes en lutherſk Kirke i Friderichſkog, ſom er den gamle Odenbüll Kirke, hvortil Hovedparticipanterne have Jus Patronatus. Herved ſtaaer een Præſt, ſom i Henſeende til ſit Embede, ſin Lære, Lønnet og Opførelſe ſtaaer under Opſigt af Huſum Amts Kirkeviſitatorer og Ober-Conſiſtorialretten udi Gottorp, men i andre Sager under den nordstrandſke Ret. Desuden er her en catholiſk

Cath. Kirke og Capel.

Sogneskirke, ſom er bygt 1661, og et catholiſk Capel i det ſaa kaldede Herrehuus, en ſtor Bygning, ſom tilhører Patres Oratorii udi Løven og Mecheln, hvori Scalleren boer. Da Patres Oratorii 1740 indførte en offentlig Gudstjeneste efter catholiſk Maade i Oratorium, opkom derover imellem dem og de øvrige Hovedparticipanter en Proces for Oberretten udi Gottorp, ſom 1742 blev afgjort, men ikke til de ſørſtes Fornøjelſe. Efterretning om denne merkværdige Proces findes i det ſyvende Bind af Acta historico-ecclesiastica. 1752 opkom en nye Proces i Anledning af Præſtevalget, hvori Dommen faldd den 22 Julii 1754.

Overførmelſer.

Nordstrand leed ſtor Skade udi Vandfloderne af 1717, 1718, 1720 og 1751. Overførmelſerne af 7 Oct. 1756 og i Mart. 1757 gjorde ogſaa megen Skade, fornemmelig paa Digerne, ſom dog nu igien er iſtandsat.

Roge og Demathſk Tal.

Nordstrand beſtaaer nu af fem Roge, hvoraf de fire første indeholde 4058 Demather 151 Roder, og Chriſtianskog 903 Demath. 2 Rod., altsaa contribuerer hele Landſkabet for 5861 Dem. 153 R. De fem omtalte Roge ere:

- 1) Friderichſkog eller Gammelſkog, inddiget 1654.
- 2) Marieclisabethſkog eller Øſterkog, inddiget 1657.
- 3) Trendermarſkſkog eller Marſkſkog, inddiget 1663.
- 4) Nyeſ

4) Nyekog, inddiget 1691.

5) Christianskog, ſom ligger Nord og Nordoſt for de forrige fire Koge, og er inddiget 1739.

III. Nordſtrandſchmoor.

Denne liden De var indtil 1634 ubeboet, men er nu indfattet under den nordſtrandſke Oetron og tilhører, ligesom Nordſtrand, Participanterne. Den ligger ſtrax ved Nordſtrand, og er uinddiget. Her er kun eet Warff, hvorpaa ſtaaer 12 Huſe, og en Kirke, ſom Kirke. blev byggt 1656, men i Vandfloderne af 1717, 1718 og 1720 ſaa ilde medhandlet, at man 1750 ſaae ſig nødt til at bygge den reent om af nye. Ved den er kun een Præſt, ſom beſtiffes af Hovedparticipanterne, og i Embedsfager ſtaaer under ſamme Jurisdiction, ſom Præſten paa Nordſtrand.

IV. Hooge.

Denne De ligger i Nordveſt fra Pelworm og er uinddiget. ^{Beliggende.} Den er en god halv Miil lang og en fjerdedeel Miil bred. Her er og en Kirke med een Præſt. Mellem Pelworm og Hooge er et Dyb, Kirke. kaldet die Schloth, dog kan man ved ſtærke og længe vedholdende Ebber gaae til Gode herfra til Pelworm.

V. Nordmarſch.

Denne uinddigede De ligger ſaa tet ved Langenes, at man kan ^{Beliggende og Størrelſe.} legge Bieſke imellem begge Derne, og gaae torſkoet derover. Den er neppe en fjerdedeel Miil lang og halv ſaa bred. Hverken Korn eller Trær findes her det allerringeſte af. Her ere 10 Warffer, og 1749 taltes her 400 Siele, hvoriblant 86 foere til Søes. 1599 blev den forſte Kirke her byggt paa den ſydveſtlige Side af Den, og Kirke.

1684 af ny opført paa samme Sted. Men Vesterhavet skyllede i de følgende Aar lidt efter lidt saaledes Sydvest-Siden bort, og Strandbredden kom saa nær op til Kirkegaarden, at den gamle Kirke maatte afbrødes, og en nye opbygges i Steden, hvilken og i Aaret 1732 blev færdig, og kom til at staae midt paa Den.

VI. Langelæs.

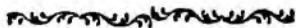
Kirke. Denne uinddigede lange, men derhos meget smale Æ har ogsaa en Kirke, som først blev bygt 1663, og derefter af nyt opført 1725.

VII. Oland.

Kirke. Denne uinddigede Æ ligger nesten en Miil Vesten for Ockholm i Landskabet Bredsted, og har ogsaa en Kirke.

VIII. Grøde.

Kirke. Denne uinddigede Æ ligger nesten en fjerdedeel Miil sønden for Oland, og har en Kirke, hvortil og høre Halligerne Sabel og Appeland.

B. Den Helgoland.

Helgoland er en Ø., som og kaldes Heiligland, Zeilgeland, Mavn. eller Zelgerland. I de ældre Tider heed den Færø, Færria, St. Ursulas Ø., terra sancta, insula sacra, Phostland og Foseteland, af den her i de hedenske Tider dyrkede Gudinde Phosta eller Foseta, som nogle urettelig holde for at være de Romeres Vesta. Den ligger omtrent 6 Mile fra Elben og 6 Mile fra Eyderen i Besthavet, ^{Beliggen-} og har i gamle Dage været meget større end nu. Allerede 800 har ^{hed.} Vandet og Nordvestvinden forarsaget en betydelig Skade, dog var her 1030 endnu 9 Sogneskirker og 2 Kloster. Men Vandfloderne i ^{Gamle og} de Aar 1102, 1216 og 1300 toge saa store Stykker deraf bort med ^{nye Til-} sig at der i Aaret 1300 kun vare 2 Kirker, og nu er deraf intet mere ^{stand.} tilovers end et lidet Stykke, som i Grunden er en Klippe. Men da det ej er beviist at Indvaanerne 1030 vare Christne, bliver noget af denne Fortelling meget uvisst, helst da den første Kirke i Eydersted, nemlig Tating, allerførst blev byggt 1103. Landet har 2 Deele, og bestaaer af Over- og Underlandet. Overlandet er i Længden fra den nordlige til den sydlige Spids 7060 Fodder og i Bredden 1704 Fodder. ^{Størrelse.} Høyden er ulige! den nordlige Side, som er den højest, har en Høyde af 36 Favne eller 216 Fodder. Hvor Landet er lavest, har det dog en Høyde af 98 Fod. Den nordligste Spids kaldes Nathorn, og den sydligste Sathorn. Jordbonden paa Klippen ^{Jordbond.} er blandet af Sand og Steen, og 1½ til 2 Allen dyb. Desuagtet er den frugtbarere end man ved første Øjekast skulde troe, da derpaa aarlig kan voxe omtrent 300 Tønder Byg; thi Hvede, Rug og Væster saaes her aldrig, og Havre meget sjelden. Indvaanerne maae altsaa hente deres Korn andensteds fra. Foruden nogle faa Kirsebær- og Æbletræer, samt Ribs og Stikkelsbærtrorne, findes her hverken Træer eller Røffenukker, men fra det faste Land maa alt indfø-

res, tillige med Brænde, Tørv og Joer til Qvæget. Paa den nord-
 Band. vestlige Ende samles Regnvandet i tre Graver eller saa kaldede Sapø-
 Kùhler, men fra den østlige Side kan man ikke lede noget Vand,
 efterdi den ligger meget lav. De 2 Brønde paa Underlandet give in-
 set Vand som kan være tjenligt for Menneſker at drikke, saa at de kun
 bruges til Qvæget og til at toe i. Paa den høieste Side af Over-
 Fjhr landet mod Vesten have Hamborgerne ladet bygge en Fjhr paa en Høj
 kaldet Bakberg, og forhen Bredeberg, som af en Fjhrmester paa
 deres Beføstning underholdes og forsynes med Kul. Ziden brænder
 hver Nat fra den 1 September til den sidste April. Af smaae Høje
 ere her Moderberg, Voorsenberg, Slavenberg og St. Zietensberg,
 som har sit Navn af en Afgud for Fiskeriet, af hvis Billede endnu
 Halvparten er til. Fra Over til Underlandet kan man ikke komme
 uden af en med Rødværk forsynet Trappe af 180 Trin. Paa Un-
 derlandet, som paa den østlige Side ved et Bølværk forsvares for
 Oversvømmelser, har Indbyggerne deres Fisker Redskab i omtrent
 100 Hytter. Tilforn kaldtes det die Dühne, da Sandbankerne
 uden for bestode af lutter sammenblæst Sand og laae til 1730 saa
 nær at man kunde gaae derover; men nu have Stormvindene skift
 Dühnerne $\frac{1}{8}$ Mil fra Underlandet og giort et fire Favne bredt Dyb,
 hvori de største Skibe kunne segle. Paa Dühnerne ere mange smaae
 Høje og Daler, hvori en stor Deel Kaniner opholde sig, som Com-
 mandanten har Ret til at skyde. Der fange og Indbyggerne deres
 Sandspierer som bruges til Løffemad, og undertiden Sælhundeg;
 der findes og noget Rav. Nær ved Overlandets sydlige Spidse
 staaer midt i Havet et fra den store Klippe afrebet Stykke, kaldet
 Munkén, da det langt fra forestillede en gammel Munk. Nu kal-
 des den Markſteén og seer langt fra ud som et Taarn. Ved Over-
 landets østre Spidse, stod forhen den saa kaldede hvide Klippe
 (vritte

(witte Klip) hvoraf Vandet den 1 November 1711 borttog det sidste Stykke. Ved Den ere to sikker Havne paa den nordre og søndre ^{Havne.} Side. Indvaanerne ere en usorfalfket Levning af de gamle Fieser, ^{Indvaanere.} nedsatte sig aldrig andre Steder, have endnu beholdt deres fresiske Navne og Sædvaner, spise lidet Kød, men desto mere Fisk og Meelmad, og ere formedelst deres bestandige Ophold i den skarpe Søe-Luft meget haardføre. Deres Antal er omtrent 2000. Mændene ligge ^{Antal.} næsten altid paa Søen, da Fruentimmerne imidlertid passe paa Land- og Husgierningen, og maae, efterdi de ingen Heste have, selv grave og harve Landet, derefter saae, skiere Kornet af, tærste, male paa Haandqværne, bage og forrette alle andre Huusfager. Vægets Vinterfoder hentes fra Nordhøvet i Eydersted og Brændet fra Eyderen, Støren, Elben og Husum. Indvaanerne nære sig mest med Fiskerie, som fornemmelig bestaaer af Labeliau, Skjelfisk og Hum- ^{Fiskerie.} mere, samt Torsk, Glyndre, Skaller, Røkker, Makreler, Lax, Langer &c. som tildeels føres til Hamborg, Bremen, Glykstad, Sleshoe, Tønningen og Husum. Børnene maa holde Nettet og Krogene rene, sætte Løffemaden paa, og fange Sneyper og Kranisfugle. Desuden ere her og mange Lodser paa Den, som have gode Fortie- ^{Lodser.} nester af de Skibe som her passere forbi til Elben, Weseren, Enderen og Heveren; men de maa og heraf svare Kongen deels Tiende, deels andre Afgifter. Den som vil være Lods bliver først prøvet af 4 gamle erfarne Mænd. Skibes Indstranding er og et af Indbyggernes Næringsmidler. Mændene gaae klædte som Skibsfolk, og Fruentimmerne gif før i fresisk Dragt, men nu som paa det faste Land. Sproget er vel i sig selv oprindelig Fresisk, inen er dog nu ved ^{Sprog.} Omgang med andre Nationer og fornemmelig Hollændere, temmelig forandret. Besætningen som bestandig er her paa Den, staaer under Besætning. en Commandant og en Lieutenant. Artilleriet ligger ved Trappen,

og underholdes saavelsom Batterierne paa Kongelig Beføstning. Indvaanerne paa Overlandet ere deelte i fire Quarterer, nemlig Sønder og Næstfønder Nordre og Næstnordre Quarter. Deri ere og omtrent 400 Huse, tækkede deels med Sten, deels med Tagstene: en broelagt Gade, en smuk i Aaret 1686 opbyggt Kirke, og en artig Udsigt. I tre Quarteers Tid kan man gaae hele Landet omkring. Paa Underlandet er, foruden de ommelte Hytter, omtrent 30 Baaningshuse, der ligesaavel som Overlandet, staae under Ammannen i Husum, hvilken tillige med General-Superintendenten er Kirkes Visitator her paa Den. 1733 fik Indbyggerne en Kirke og Skole-Forordning, samt Tilladelse at have 2 Præster. De have og Ret til af 3 Candidater at udvælge hvilken dem synes, og give ham Bestalling, hvilken derpaa af Kongen confirmeres. Begge Præsterne og begge Skoleholderne staae under Oberretten og Ober-
 Ret. Consistorial-Retten udi Gottorp. Underretten paa Den forestaaes af en Landfoged og 6 Raadmænd, som denimæ efter jydsk Lov, deres den 25 Januarii 1587 udgivne og 3 Maji 1606 stadfæstede Landret og andre specielle Forordninger. Landets andre Sager besørges af 8 Quarteermænd og 16 Eldste. Quarteermændene forestaae Embedet i 8 Aar og de Eldste deres Livstid. For at vinde sit Borgerskab betaler en indfødt Helgolænder 10 Mark, men en Fremmed maae betale 15 Mark og gifte sig med en Helgolænderinde.
 Historie. Blant denne Døds historiske Merkværdigheder fortiener fornemmelig at anføres, at den berømte fæstiske Konge RATBOD skal have boet og havt sit Slot her, og at han skulde været døbt i Capshulen, see Pontop. Theatrum Daniæ p. 291. Det er og merkværdigt at den aldrig er kommen i nogen Arvedeelning, men bestandig har tilhørt det fyrstelige gottorpiske Huus, hvorover Kong CHRISTIAN V. allerede

1684 besværgede sig. Kong FRIDERICH IV. gjorde sig endelig til Mester af Den den 8 August 1714 og efter den Tid har den været Kongelig. I Klippen findes et guldlignende Metal, kaldet *Kargen-gold*, som dog ey er af nogen Nytte eller Kostbarhed.

Det

Det En og Tyvende Capitel.

Om Landskabet Eydersted.

Grændser.

Dette Landskab grændser mod Norden til Heverfloden og Husum Amt, mod Vesten til Vesterhavet, mod Osten til Svabsted Amt og Landskabet Stapelholm, mod Sonden til Eyderen, som adskiller dette Landskab fra Ditmarsken.

Størrelse.

Dets største Længde fra Osten til Vesten regnes fra Svabsted Amt til Ording Kirke for 4 tyske Mile, men Bredden fra Norden til Sonden er meget ulige, da den paa nogle Steder er kun $\frac{1}{4}$, paa andre derimod 2 Mile. Blant Hertugdømmets Landskaber har Eydersted de fleste Kirker.

Gamle Tilstand.

I gammel Tid bestod Landskabet af tre Der, som kaldtes Eydersted, Everschop og Utholm. Disse Der hængte en sammen enten med Nordstrand eller det faste Land af Hertugdømmet. Eyderen deelte sig da i to Ørene, nemlig Sønder- og Norder-Eyderen. Den sidste gik, efter at have optaget Erenen, tildeels ud i Heveren, men tildeels løb den mellem Eydersted og Everschop, og skilte en allene disse to Der, men ogsaa Eydersted og Utholm fra hinanden. Heveren gik med den ene Arm, som kaldtes Sønderhever, imellem Everschop og Utholm, lige imellem Sognene Øster- og Vester-Hever; forenede sig, omtrent en fjerdedeel Mil Østen for Eating, med Norder-Eyderen, og siden med den sydlige Arm af samme Flod, som skilte Ditmarsken fra Stapelholm, Eydersted og Utholm, og derpaa

derpaa faldt ud i Vesterhavet. Den anden Arm af Heveren, kaldet *Norder-Hever*, løb imellem Utholm og Nordstrand ud i Vesterhavet. Af *Norder-Eyderen* og *Sønder-Heveren* sees endnu tydelige Spor, og tildeels store og dybe Canaler. Disse tre *Der* Eydersted, *Everschop*, og *Utholm* vare da *Herreder*, og kaldtes *Skib-Herreder*, bestaaende af *Eyderherred*, *Nørreherred* og *Utholm*. Man kaldte dem *Skibherreder*, fordi man til *Skibs* maatte fare fra det ene til det andet. Deraf er det og kommet, at disse tre Lande endnu fore 3 *Skibe* i deres tilfælles *Baaben*.

Baaben.

Hvis den *Fortegnelse*, som findes hos *Danckwerth S. 148* om de eyderstedske *Roges Inddigelse* har sin fuldkomne Rigtighed, hvorom man dog ingen *Årsag* har at tvivle, saa er den retensbøllste *Syndstørfog* over *Norder-Eyderen*, allerede inddiget *År 1000*, hvorved *Everschop* er blevet landfast med *Eydersted*. Da *Marne* eller *Mariefog* over *Sønder-Heveren* *År 1100* blev inddiget, blev *Utholm* landfast med *Everschop*, og ved *Damfogens Inddigning* over *Norder-Eyderen* *År 1489* *Eydersted* foreenet med *Eydermark*. *Norder-Eyderens* gamle *Løb* ophørte ganske *1579*, da *Adolphsfog* blev inddiget, hvilken var den sidste af alle *Rogene* mellem *Eydersted* og det faste Land. Vil man end en troe dette, er det dog ganske upaatviveligt, at disse 3 Lande tilforn have været 3 *Der*, og nu ved mange *Roges Inddigning* ere sammenføjede ey allene indbyrdes, men ogsaa med det faste Land. Efter at *Adolphsfogen* var bleven inddiget, ere endnu *1610* til *1615*, *1624*, *1631*, *1696* og *1698* mange *Roge* inddigede, og *Eydersted* derved i disse *Tider* blevet langt større end forhen.

Hvorledes Landet er blevet landfast.

Luften i *Landskabet Eydersted* er usund formedelst den lave, *Luft* og *vaade* og *salpetterrige Bond*. *Vandet* duer ey heller meget, og er *Band* meget usundt, helst for *Fremmede*, da det er *mudret* og *brakt*.

Jords

- Jordbond.** Jordbonden bestaaer for det meste af meget frugtbart Marckland, bærer Hvede, Bng, Havre og Rapsaat i stor Mængde, ligesom og Bønner, og meget gode Erter, samt fortreffelige Kioffenurter. Fæ-
- Fæavling.** avlingen er og meget skøn. De eyderstedske Køer ere, ligesom alle Marck-Køer, overmaade store. En af de beste eyderstedske Køer, som er af god Art og middelmaadig Alder, giver fra den første May til den 25 Julii, naar den har en god Græsgang, daglig 12 til 16, ja undertiden, dog sielden, 18 til 20 Kander Mælk, men om Vintertiden kun 4 til 6 Kander. Fordum lagde Jndbyggerne sig fornemmelig efter Fæavling, men nu mere efter Ugerdyrkning. Osten bliver formedelst sin fortrinlige Godhed i Mængde fort ud af Landet; men Smørret kan, formedelst sin alt for store Feedhed, en længe holde sig. Faarene ere overordentlig Mælk- og Uldrige, og Hestene meget store. Disse blive for det meste solgte i Jylland og Ditmarsken.
- Geestland.** I Everschop findes et stykke høyt Geestland, som fra Vesten til Osten er en stv halv Miil langt, men fra Norden til Sonden omtrent en fjerdedeel Miil bred. Paa dette Stykke ligger Staden Garding og Katrinenheerd-Kirke. I det egentlige Eydersted ligger Vest og Sydvest fra Bikhwort, men Osten imellem Oldenswort og Ulvesbüll Kirker, en Streg Sandjord. Altsaa findes nu en mere den lille Streg høy Mosejord, som anføres af Danckwerth at have været imellem Oldensworth og Ulvesbüll. Dog findes her endnu nogle Huse, staaende paa Mosegrund, og en Bø, som endnu kaldes Mohrwæg. I Utholm findes og et Stykke høyt Geestland, som er meget smalt, men derimod fra Osten til Vesten omtrent en halv Miil
- Dühner.** langt, hvorpaa Eating Kirke ligger. For den yderste vestlige Side af Utholm, lige uden for Ording og St. Peters Sogner, ere og Sandbanker (Dühnen), men disse have taget meget af, og ere deels bortvæste af Vinden, deels bortskyllede af Havet.

Landskabet har Mangel paa Torv, Brænde og Bygnings-
Tømmer, hvorefter og det meste Brænde og Torv føres paa Trenen
og Eyderen til Landskabet. Her er og mange vilde Fugle, samt ferst Fiskerie.
Fisk til Fornødenhed, men ey i Mængde. Dog ere mange Karud-
ser og Karper satte i de Grave, som ere giorte omkring Warferne.

Vandmøller findes her aldeles ikke, men allene Veyrmøller, Møller.
hvoriblant ere mange Grynsmøller. Ved Staden Garding, strax
ved den Canal, som løber ud i Eyderen, findes en Olie-Mølle,
som 1755 er af nye opbygget og benaadet med en Octroon, i følge
hvilken ingen Olie-Mølle maa bygges i tre Miles Omkreds.

For nærværende Tid boe ingen adelige Personer i dette Land: Indbygg-
skab, men allene Husfolk, hvoraf de fleste og fornemste ere af fresisk ^{gere.}
Herkunft. Dog ligger her et adeligt Gods, nemlig Høyersworth i
Vidensworth Sogn. Husene ere mestendeels byggede enkelte, ved
de dertil hørende Jorde, hvorfor man ey heller kan ansette et vist Tal
paa Landsbyerne. Nu tales her ey mere Fresisk, som forhen, men Sprog.
allene Platttydsk.

Landskabet har store og høye Diger, som med store Bekostnin- Diger.
ger og siurt Arbejde maa vedligeholdes. Endog Ording og St. Pe-
ters Sogne, for hvilke Sandbankeerne ligge i Havet, have anseelige
Diger at underholde. Vandfloden af 7 Oct. 1756 gjorde stor Skade
paa Digerne.

Landskabet deles fra gammel Tid af i tre Dele, Eyderstedt, Inddeling.
Everschop og Utholm. Men allerede i Hertug ADOLPHS gamle Land-
ret, som er udstedt den 10 Julii 1572 og trykt i Hamborg 1573,
hvilken mestendeels er taget af den ditmarskiske Ret, drages Everschop
og Utholm sammen, og hele Landskabet deles efter sine 2 Netter, i
to Deele, nemlig den østre og vestre Deel.

Landret og
Politie-
Ordning.

Da foromtalte Landret i adskillige Artikler befandtes betydelig, alt for kort og uforstaaelig, blev den efter Hønhøstelig Befaling igiennemseet og forbedret af Stalleren Caspar Höyer og Landskabets Landsraader, hvilke tillige forfattede en Politie-Ordning og overgav den til den høiherlige Regiering. Denne forbedrede Landret og Politie-Ordningen bevilgede den regierende Hertug JOHAN ADOLPH Landskabets Indbyggere den 14 Jan. 1591 og lod den i samme Aar trykke udi Slesvig. Siden blev under 3 Nov. 1595 adskillige Forandringer foretagne i begge Anordningerne. Den nyeste Udgave af disse Love er trykt i Tønder 1737 i Qvarto. Hertug ADOLPH gav Landskabet 1582 sin egen Digeordning, hvilken Landskabet, drevet af Nødvendighed, maatte lade igiennemsee og forbedre, hvorefter den den 14 November 1595 blev stadfæstet af Hertug JOHAN ADOLPH.

Digeord-
ning.

Silforn, fra Midten af det femtende Aarhundrede, havde Landskabet kun een Staller 2: Stadtholder, men i Slutningen af forrige og Begyndelsen af dette Seculum er tillige indsat en Overstaller. Ved en kongelig Forordning af 14 Jan. 1736 er tillige fastsat, at Amtmanden i Husum og Svabsted Amler tillige altid skal være Overstaller i Endersted. Begge Stalleres Forretninger ere bestemte ved et kongelig Rescript af 10 Martii 1736. Overstalleren har Overopsigten i Kirke-Politiske og Deconomiske Sager, samt over Digevæsenet. Ham tilhører det og at indsette Raad- og Lehnsmænd, samt at afgjøre alle Sager, som angaae hele Menigheder og Sager. Stalleren tilkommer første Forhør i alle private Sager mellem Indbyggerne, og han har tillige med Overstalleren Forsædet i Landskabets borgerlige, pinte og Consistorial-Retter. Men ingen af dem har nogen Stemme, med mindre Stemmerne ere lige, da de give Udslaget.

Staller og
Overstaller

Landretter.

Der ere to Landretter i Landskabet, et i den østre, og et i den vestre Deel. Det første holdes i Tønningen, og det andet i Vardingen.

gen. Hver Landret bestaaer nu, under begge Stallerne Præsidio, af sex Raadmænd, og udover den borgerlige og pünslige Jurisdiction. Hvis en borgerlig Sag beløber sig til 100 Mark med Capital og Rente, kan den enten strax efter Dommens Affsigelse eller inden 10 Dage appelleres til det saa kaldede Viti-Ting eller Trelandoret: ten (Dreyerlandegericht). Men i Boldsager, Criminal- og Injurie-Sager, samt i Viedsager, som grunde sig paa Brev og Segl eller tydelige Obligationer, og ligeledes i Sager, som angaae indenlandske Bygninger, finder ingen Appellation Sted. I Appellations-Sager fra den østre Deel, bestaaer Viti-Tinget af vestre Deelens Raadmænd, og tværtimod. Denne Ret har sit Navn deraf, at den i følge Landretten, aarligen holdes St. Viti-Dag eller den 15 Junii. Fra denne Middel-Instans kan appelleres til Oberretten i Gottorp, naar Sagerne Bærdie beløber sig til 400 Mark Lybsk Capital, eller derover. Viti-Tinget behøver ey at forsvare sin Dom for Oberretten, med mindre at derimod maatte indkomme en Nullitetsklage.

Viti-Ting
eller Tre-
landoret:
ten.

Her ere og to Consistorialretter, et i den østre, og et i den vestre Part. De holdes under begge Stallerne Præsidio af Landskabet's Provst, Senior Ministerii og Deelens Præster. Herunder ere 18 Sogne, Stæderne Tønningen og Gardingen iberegne. Alle Præsterne (undtagen Sognepræsterne i Stæderne, som udnævnes af Kongen) blive udvalgte af Menighederne, og udgiøre i alt 26, hvis aarlige Sammenkomst kaldes Kalandet. De igien vælge en Provst, som aarlig hvervliis besøger hver Deels Kirker.

Consistori-
alretter.

Personlige Klager i Civilsager mod Præsterne og andre Kirke- og Skole-Betienter, horer til Visitatorialretten, som bestaaer af begge Stallerne og Provsten, hvilken sidste tillige fører Protocollen. Herfra appelleres til Oberretten i Gottorp.

Visita-
rialret.

Landskri-
vere.

Landskabet har to Landskrivere, een i Tønningen over den østre Deel, og en anden i Gardingen over den vestre. Disse føre Protocollerne i foromtalte Consistorial- og Landretter, samt i Trelandsretten. De beskikkes af Kongen, indcassere hans Indkomster af Landskabet og besopagte Kongens Fordeel baade i og uden for Retten. De Skatter, som høves til Landskabets og Kirkenes Bæste, indcasseres i hvert Sogn af Lehnsmændene, som igjen aflevere det til begge Landcassererne, som her kaldes Pfenningmeister. I oeconomiske Sager er hele Landskabet meget nøye forbundet.

Lehns-
mænd.

I Endersted ligge følgende to Riobsteder:

I. Staden Tønningen.

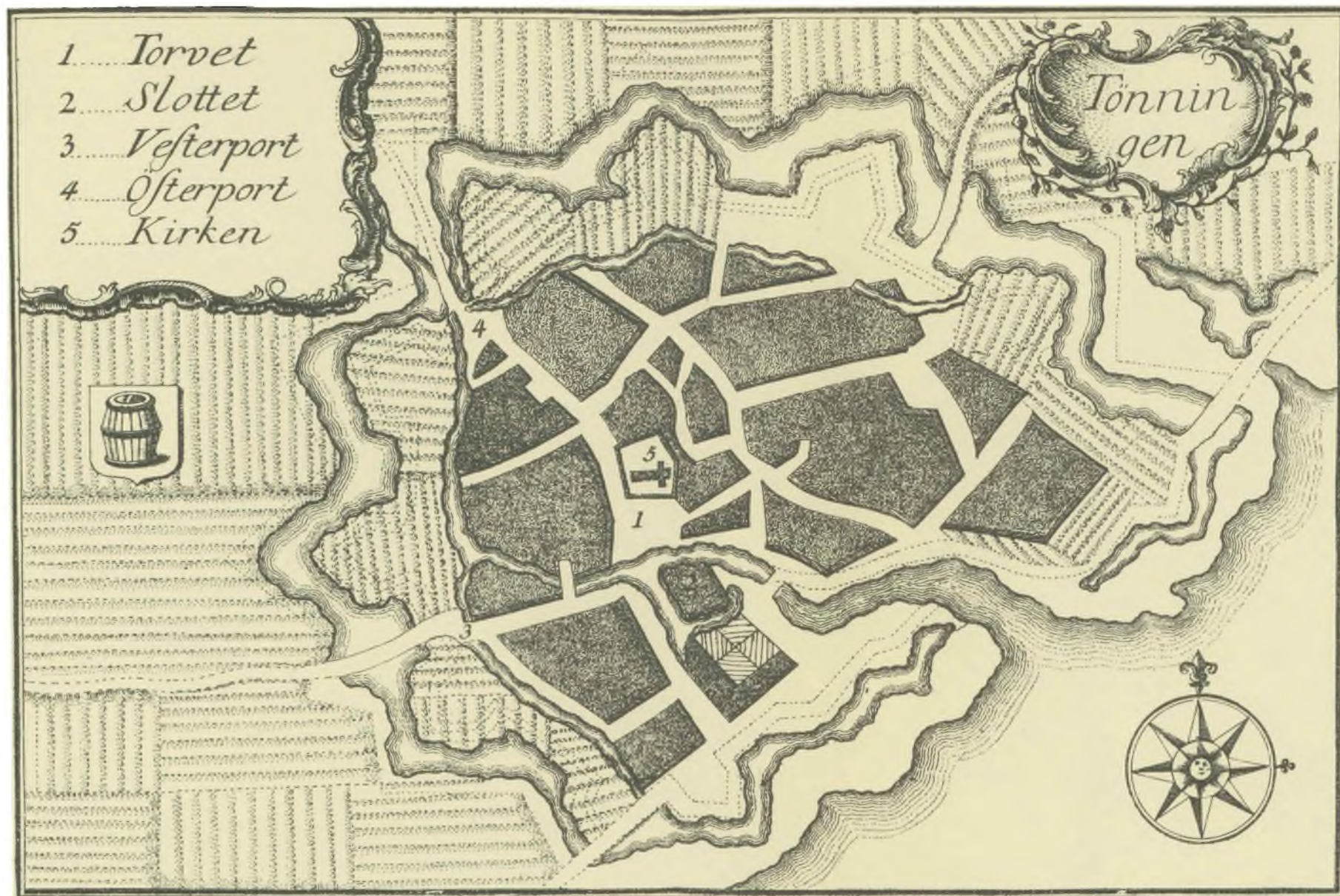
Beliggen-
hed.
Navn og
Baaben.

Denne Stad ligger paa Hertugdømmets vestlige Side i den østre Deel af Endersted. Sit Navn menes den af nogle at have af den Tønde, som den fører i sit Baaben, af andre af de Søetønder, som den underholder, men begge Dele ere neppe rigtige, thi den har hverken havt Tønde i sit Baaben, eller Ret til at legge Søetønder førend den blev ophøjet til en Stad, og desuagtet nævnes den Tønningen allerede i 1186. Den rimeligste Mening er, at den har faaet sit Navn af Enderfloden, i gammel Tid kaldet Døne eller Dønne.

Vds.

At dens Grund er noget af det Marskland, som allerførst i Endersted er bleven inddiget, ses af at her allerede i 1186 stod en Sognes Kirke. I 1414 kaldes Tønningen endnu en Landsby, men i 1436 havde den dog allerede sin egen Borgemeister. Som Riobsted er den en gammel, thi om Riobstedret erholdt den allerførst Løfte af Hertug PHILIP i 1589, men da han døde uden at bringe Sagen i Stand, formerede Hertug JOHAN ADOLPH Udkastet til Privilegier, og meddeelte Stadsret. Staden den 12 October 1590 sin egen Stadsret, som hidindtil aldrig er trykt, og hvoraaf nu ikke en eneste Artikel mere efterleves.

Magi.

Magistraten bestaaer af 2 Borgemeistere og 5 Raadmænd, som Magistrat. alle vælges af deres eget Collegio, ligesom og Byskriveren. Her ere og 8 Deputerede, som bære Omfarg for Brandvæsenet, Brolægningen, Brøndene, Gyverne, Seetønderne og føre Stadens Regnskaber. Det mærkværdigste er at disse otte Deputerede, naar de votere, ifkun have fire Stemmer, som kommer deraf, at de i det første ifkun vare fire, men nu da deres Tal er fordoblet, bliver det ved det gamle.

Til Kirkesognet høre og Indbyggerne i Tønning Sogn, samt 5 Plove uden for Staden, Gros- og Klein-Ollersum, skient de i borgerlige Sager, foruden de 5 Landplove, allene i civile og criminelle Sager staae under Landskabet.

Tønningen staaer nu, i folge et med Landskabet den 3 Junii plovtalet. 1733 sluttet Forlig, for 28 Plove, da den tilforn maatte contribuerer for 50.

Raadhuset, som allerede er det tredie, efter at Byen er blevet Raadhuse. en Riobsted, er kjøbt, færdigbyggt som det nu staaer, og kun indvendig noget anderledes indrettet. Uden for Døren staaer en Væreport med alle Kongernes Navne af den oldenborgske Stamme, og en liden Underskrift.

Her har tilforn været et Weyssenhuis, som efter at det en kort Weyssenhuis og Legater. Tid havde staaet, blev efter kongelig Befaling nedlagt og 1754 bortfølg. Af Legater til Kirken og de fattige ere her adskillige, men Efterretning om hvor mange og store de ere, have vi ikke.

Den latinske Skole er en stor rummelig Bygning, hvori Cantor og Regnemesteren tilforn have boet, nu boer her Cantor allene: Skole. men Rector har altid boet et andet Sted. I Skolen ere 3 Classer, som forsynes af 3 Lærere. Sognepræsten har Inspection derover. Lærerne vælges af Kirke-Collegiet og have deels staaende Løn, deels sinnaa

smaa Legater, deels og en temmelig Deel uviste Indkomster. Af Rectores have de merkvaerdigste været Rector Beselin, Paul Harckens, som har skrevet en Synopsis, Rector Meyer, i hvis Tid Skolen blev meget besøgt, og stod i største Flor; og den lærde Johan Christian Kleffel, Forfatter af adskillige Skrifter om Oldsagerne, som og skal have efterladt sig store etymologiske Samlinger om det tydske og de dertil beslægtede Sprog.

Forrige
Flor.

Slottet, som 1583 blev byggt af Hertug ADOLPH, skal have været en smuk og prægtig Bygning, men forfaldt efterhaanden, indtil det endelig 1734 efter kongelig Ordre aldeles blev nedbrudt.

Forrige
Garnisons-
Kirke.

Medens Staden endnu var befæstet, lod Hertug CARL FRIDERICH 1694 begynde at bygge en Kirke for Guarnisonen, som blev kaldet St. Sophies Kirke, og 1699 blev indviet. Men 1748 blev den efter kongelig allernaadigst Tilladelse nedbrudt, og Bygningsmaterialierne for det meste af Provst Ullrich anvendte til Weysenhusets Bygning. Den første Præst heed Hr. Hertzberg, hans Collega Hr. Wandal, og da han var kommen hertil, Hr. Neubauer.

St. Laurentii Kirke

Den nu værende Kirke, som er temmelig gammel og allerede 1582 repareret, fører Navn af St. Laurentii Kirke. Choret blev i Bombarderingen 1700 nedstødt, men 1704 sat i Stand igien, da og hele Kirken blev prydet med et smuk malet Loft. Saavel her, som ellers i Byen, findes adskillige af den berømte Ovens Malerier. I Chorvinduerne staae Land-Cassereens, Lehnsmændenes, de Deputeredes og Kirke-Collegiets Navne og Baabener, alle med Årstallet 1700. Paa høyre Side hænger M. Jacob Richards vel malede Portrait i en vel udskaaen forgyldt Ramme. Lige over for hænger et Portrait af Provst Moldenit, som endnu er bedre end det forrige. Merkvaerdigt er det, at han i sin høyre Haand har en besynderlig stor Ring med en derved hængende lang Kiede. Den imod Alteret

en Taale, hvoraf sees at Marie Thomsens gav 1000 Mark Lybsk til Kirkens Istandsettelse, da den ved Bombarderingen var beskadiget. Et Crucifix med en liden Taale, at Christian Blocks Arvinger 1634 have ladet Choret opsette. Daaben er af sort Marmor, med sex udhuggede Bas-reliefs af hvidt Alabast, forestillende Christi Fødsel, Omfierselse, Daab, de til ham bragte Børn, de Bisk af Østerland, og et Skomagervaaben, med Navnene Broder Peters og Tøpse Peters. Paa Messingbækkene, som er fra forrige Seculo staaer Jochim Gude. Præstestolen i Choret er 1635 givet af Peter Ellerhaus. Altertavlen af gammelt Billedhugger- Arbejde er 1634 gjort for de 800 Mark Lybsk, som Raadmand Sievert Hans og hans Hustru Anne Sievertz gave dertil. Paa Messinglysestagerne staaer Aars-tallet 1640, og paa Chor-Trallværket de 32 Mænds Navne, som have bekostet det. Prædikestolen som er udskaaet og meget smukt forgyldet, er forfærdiget paa Raadmand Jacob Ovens, hans Son Jörgen Ovens og dennes Eftermand Secretair Jörgens Mollers Bekostning 1703. Ved Siden deraf et Epitaphium over ældste Borgmester Claus Reyer 1704. Et andet meget vel malet over Jörgen og Marie Ovens 1691. Et mindre over Philip Ernst Gutacker 1729. Et meget stort, forestillende den yderste Dag, over Raadmand Hans Jürgens 1707. Ved Orgelværket en Gravsteen over Borgmester Wilhelm Schomacker og hans Hustru Margrete. Orgelværket er 1655 repareret, hvortil Cathine Hougrevén gav 200 og Peter Ellerhaus 100 Rigsdaler. Den største Klokke revnede 1712 og blev 1719 omstøbt paa Kirke-Oldermændene Lorentz Hansens og Hans Jürgens Bekostning, som dertil gave 1000 Mark. Paa den anden store Klokke staaer 1675 med alle Magistratspersonernes Navne. Den tredje Klokke, som kaldes Qvarteerklokken, er 1672 bekostet af Margrete Kistners. Timeklokken er støbt 1706, og Rimeklokken 1727.

Taarnet er meget smukt bygget, klobbertaft og meget høyt, saa at det kan sees temmelig langt borte. 1700 blev det i Bombarderingen nedskudt, men da det gamle Muurværk blev staaende, blev Taarnet jærligere og bedre end for derpaa opført. Det er fuldkommen som det Altonaiske, og har kostet 33000 Rigsdaler.

Præster. Ved Kirken ere to Præster, hvoraf Sognepræsten kaldes af Kongen, og Capellanen af Kirke-Collegiet og de Deputerede. Af Sognepræsterne vides følgende: 1) Hr. Johan Wibensen, Kerkherre tho Tunnigen 1453. 2) Hr. Peter Mumsen 1540 til 1580. 3) M. Theodor Grave 1583 til 1593. 4) M. Henrik Müller 1593 død 1603. 5) M. Habakuk Meyer 1604. 6) Andreas Horn 1604, døde 1605. 7) Anton Werner 1606 til 1609. 8) Herman Brenneccius 1610, død 1630. 9) M. Johan Moldenit 1630, død 1653. 10) Hans Søn M. Hieronimus Moldenit 1653, død 1655. 11) M. Jacob Befelin 1655, død 1656. 12) M. Georg Sylm 1656, død 1661. 13) D. Henrich Brummer 1661 til 1674. 14) D. Nicolaus Alardus 1675 til 1686. 15) Acharius Mayus 1687, død 1698. 16) Mouritz Rachelius 1698, død 1699. 17) Peter August Sieverts 1699 til 1717. 18) M. Josias Henrici Opitius 1717 til 1719. 19) M. Joh. Georg Cuntz 1720 til 1722. 20) Sachar. Hasfelman 1722 til 1724. 21) M. Matthias Witte 1725 til 1738. 22) Joh. Sigismund Ulirsch 1738 til 1751. 23) Johan Christopher Schinmeyer 1751. Nu Hr. Edlef Edleffen.

Fæstning. Staden, som er meget vel bygt, blev 1644 af Hertug FRIDERICH III. stærk befæstet, saa at det skal have kostet Hertugen 36 Tonder Sølv. 1613 blev Havnen paa Hertug JOHAN ADOLPHS Befæstning gravet, hvilket kostede over 30000 Rigsdaler. Dog bør dette alene forstaaes om Havnens Forbedring; thi man veed med Visshed, at den er meget ældre. Heraf havde Staden i forrige Aarhundrede
god

god Næring, men nu er den, da den er uden Bølværker, saa tilslinnet, at neppe smaa Jagter kunne komme derind. Den Næring som Staden nu har af Soen, bestaaer fornemmelig deri, at meget Brænde og Torv til Skibs føres derhen, hvor det igien sælges til Enderstedes Beboere. I Tønningen er Handelen og Udførselen af Landets Producter meget anseelig, besynderlig af den enderstedske Uld og Rapsaat, samt Gaareffind med Ulden paa, Oxehude, Hvede og mere. Til disse Vares Transport ligge her ofte 40 til 50 Skibe, hvoraf Staden kun eger 7 til 8. Havnen er rummelig og sikker, men uden Bølværker, hvorved den Tid efter anden opfyldes med Mudder. De Handlende tage deres Vare fra Holland, Hamborg, Altona og Husum. Fabrikker ere her en.

Staden underholder endeel Tønder og Syrer paa Enderen, og Tønder og har derfor en Tønde- og Syr-Næst. Den underholder og i Sønders Syrer. hoved i St. Peters Sogn i Endersted, en Træsnr, af omtrent 200 Gode Hønde, som er anlagt til de Søfarendes Beste, hvorpaa dog ingen Syr, ja ikke engang en Lygte antændes.

De historiske Merkværdigheder, som ellers vides om denne Historie. Stad, ere følgende:

1402 blev Tønningen, da endnu kun en Landsby, afbrændt af Dittmarskerne.

1588 den 29 April blev Hertug PHILIP her hylidet af Enderstedes Beboere.

1591 blev Hertug ADOLPH her hylidet.

1622 den 29 September, døde Arminianeren Conrad Verstius her i Staden, hvoraf sees at fremmede Religioners Befkiendere da ogsaa her ere taalte.

1642 blev den forrige Borger i Tønningen, David Joris, hans Skrifter offentlig af Bøddelen brændte paa Torvet.

1648 fik Staden sin egen Criminalret og Jus gladii, dog saaledes at den i Contributions-, Dige- og andre Sager, skulde blive i Forbindelse med Landskabet Eydersted.

1659 døde Hertug FRIDERICH III. her i Staden.

1660 den 18 Sept. blev Hertug CHRISTIAN ALBERT her hyllet.

1675 maatte Hertug CHRISTIAN ALBERT, i følge det rendsborgske Fordrag, indrømme Kong CHRISTIAN V. Staden. Hans Majestæt lod derpaa 1676 Fæstningsværkerne sleise, men Hertugen lod dem efter den altonaiske Fredsslutning atter opføre.

1700 belejrede Kong FRIDERICH IV. Tønningen, men op hævede igien Belæringen.

1713 begav den svenske General, Grev Magnus Steenbock, sig med Hertug CHRISTIAN AUGUSTS Tilladelse, herind i Staden, hvor han af Kong FRIDERICH IV. og hans Allierede blev belejret, og tvunget til at give sig med hele sin Armee til Krigsfanger.

1714 faldt ogsaa Staden i Kongens Hænder, som lod Fæstningsværkerne sleise, og efter den Tid har Tønningen været en aaben By, uden nogen Befæstning.

Herbo
Mænd. Af lærde Mænd som her ere fødte, fortjene fornemmelig at nævnes Casp. Gramm. M. Joh. Moldenit. M. Jacob Richardi. D. Jacob Holst, og frem for alle den berømte Marcus Meibomius.

Den anden Kiøbsted i Landskabet Eydersted er:

II. Staden Gardingen.

Beliggen- Denne Stad ligger ligeledes i Hertudommets vestre Deel, een
hed. Miil vesten for Tønningen. Osten og vesten for den er idel Sand, hvorfor og den østlige Egn kaldes Gardingergeest, og den vestlige Sand Welerne. Men mod Norden og Sonden er idel godt Kley-
Navn. Land. Af denne Beliggenhed har den rimeligst faaet sit gamle Navn
Garfsand,

L. v. d. Meulen del. 1701

Garfsand, som ved Tidens Længde er blevet forandret til Garf ding.

Alt Stedet, hvorpaa Staden nu staaer, er een af de ældste ^{Elde.} Egne i Eydersted, sees deels deraf at Egnen er Gæst og sandig, deels og fordi Kirken allerede er bygt 1109. Som Kiøbsted er den en ældre end Tønningen, da dens Stadsret ligeledes er givet den 12 Decbr. Stadsret. tober 1590.

Magistraten bestaaer af 2 Borgemeistere, hvoraf den første Magistrat. tillige er Byeskriver, og 2 Raadmand. Magistraten udøver kun den borgerlige Jurisdiction, og fra dens Domme appelleres til Landretten i Eydersteds vestre Deel, derfra til Viti: Ring, og endelig derfra til Oberretten. Den paaatlig Jurisdiction har en Magistraten, men Criminalretten for Bestredelen af Eydersted; og ikkun Stadens ældste Borgemeister er tilstede ved denne Ret, naar en gardingsf Borger sigtes for en Criminalsag. 3 Contribution: Dige: og andre Sager staaer Staden i den nøyeste Forbindelse med Landskabet Eydersted.

Ikke langt fra Byen, en langt fra Eyderen ligger Grothuse: Grothuse: nekog, som dog en staaer under Sognet, men har sine egne Rettig: nekog. heder. Husene ligge adspredte og have gemeenlig hver sit eget Navn, saasom Hingholt, Hülkenboll, Marne, Nordmark, Legesee, Hundorp, Südermark, Kørnekog, Meyergaarden &c.

Hele Sognet contribuere for 38½ Plove, hver til 60 Demar: plovrat. ther, og indeholder omtrent 1400 Communicanter aarligen.

Om den her værende Skole ^{Latinsk} ^{Skole.} haves ingen flere Efterretninger, end følgende Fortegnelse paa Rectorerne: 1) Petrus Merius var i sin Tid eneste Lærer ved Skolen og døde 1653 i sit Embedes 40 Aar. 2) Ingvar Bensen, døde 1686 i sit Embedes 62 Aar. 3) Caspar Beyer, død 1693. 4) Caspar Swenck, død 1708. 5) Henrich Thau, død 1720. 6) Jacob Jebens, død 1741. 7) Conrad Gotlieb Beyer.

Kirke. Den her værende Kirke, indviet til St. Christian, er een af de ældste i Eydersted, thi Arnkiel skriver i sin Cimbr. Heid. Tom. 4. p. 92, at 1103 blev i Eydersted ved Wittendine opbyggt et Træcapell paa en Mands Grund, som heed Tare, hvoraf Stedet fik Navnet Tating, og at dette er den ældste Kirke i Eydersted. 1109 byggede Jndbyagerne i Garсанд ligeledes et Træcapel paa Eleve, og da det kort derefter blev ødelagt i en Oversvømmelse, blev 1114 et nyt opbygget, og Stedet kaldet Garding, i stedet for Garсанд; Forrige Aar vare Capellerne i Bollernick, Etenbül, Cathrinheerde, Wopenbül og Osterhever opbyggede. Orgelverket i Gardingkirke er forskaffet 1512 og kostede 600 Mark. Her ere to store Klokker med Aarstallet 1585, og en mindre, foræret hertil af en Kirkeforstander, som tilforn havde været en fattig Discipel her i Byen. Alteret er 1596 befojlet af Margaretha Sievert, Jacob Schweins og hans Hustru Nommel, samt Jomfrue Popke Hainens. Derpaa forestilles endeel bibelske Historier forklarede i latinske Vers. Daaben er af Marmor og 654 foræret hertil af Staller Caspar Schwencks Arvinger. Prædikestolen er malet 1631 og paa nye udziret 1658 paa Landsfriver Marquard Bornholtz og hans Hustrues Barbaræ Beføstning. Samme Aar lod Hans og Margrete Leikens Bestreede en af Choret fornø og opmale. Korsgangene ere malede paa nogle Borgeres Beføstning i Aarene 1664 og 1679. I Choret hænger et velmalet Portrait af Præsten Stephan Fabricius, hvorunder hans Brodersøn, den store D. Johan Albert Fabricius, har ladet sette følgende Vers:

En Stephanus, Gardinga! tuus, qui voce disertus

Pascat & exemplo reque tuosque diu!

Til Alteret er 1752 foræret en Guldskande, som har kostet 210 Mark, af Smeden Claus Plohns Enke. 1483 er Grundvolden lagt til Kirkeetaarnet, som 1485 blev færdigt, hvorpaa Spidsen, som var 160 Fod høj,

høj, 1487 blev opsat. 1509 var Frue Dag for Juul nedblæste Spiret. 1511 St. Benedicte Dag var en meget stærk Storm, som blæste Taarnet ned, og gjorde stor Skade paa Kirken og andre Bygninger. 1527 blev Taarnet atter opbyggt, og Spiret, som det havde 1487, igien opsat. 1637 St. Hansdag blev Taarnet antændt af Lynild, saa at den øverste Deel deraf opbrændte, og man var nødt til at hugge 38 Fod af Spiret, dog blev Kirken slet ikke beskadiget. Til en Erindring herom er siden altid paa St. Hansdag bleven talt herom i Høymesseprædikenen. 1643 blev Spiret atter opsat paa Taarnet, forfærdiget af M. Jens Schröder. 1660 den 16 November faldede en stor Storm hele Taarnet ned langs ad Kirken, hvorved baade Kirken og andre Huse fik stor Skade. Efter denne Tid blev Taarnet gandske fladt, uden noget Spirr, dog vides ey rettere end at jo et nyt er opsat siden 1754.

Alf Præsterne, som have tient denne Menighed, vides følgende: Præster.

1) Peter Henningsen 1483, døde 1494. 2) Johan Hartze, Stalsler Boie Terens Skriver 1495. 3) Herman Tast har prædiket her i Aaret 1521. 4) Peter Lanckfeld 1553 til 1559. 5) Paul Hintze 1559 til 1561. 6) Volquard Jonsen 1562 til 1570. 7) Peter Goldschmidt 1570 til 1605. 8) M. Andreas Lonnerus 1607 til 1623. 9) Bendix Meyer 1624 til 1642. 10) M. Andreas Lonnerus 1643 til 1676. 11) M. Andreas Lonnerus den Yngre 1676 til 1688. 12) Steph. Fabricius 1688 til 1720. 13) M. Georg Barthold Meyer 1720 til 1737. 14) Peter Petreijus 1737 til 1745. 15) Thomas Meyer 1746 til 1750. 16) Owe Autzen 1751. Nu Hr. Arnold Henrich Brinckman. Her ere to Præster ved Kirken, hvoraf Kongen kalder Høymessepræsten, og Kirke-Collegiet den anden.

Alf Legater vides ey flere, end at Kunike, Jochim Bochs Enke, Legater. som døde 1595, forærede alle sine efterladende, Midler, deels til Kir-

kens

kens Reparation, deels til Præsternes Løns Forbedring, og deels til de Fattige. Testamentet er skrevet 1583, men om det er mere til, vides en.

Historie. De historiske Merkværdigheder, som vides om denne tiden Vhe, bestaaer i følgende:

1297 solgte Hertug Otto af Bruneswich sin Morbroder Grev Geert af Holsteen sit Arvegods i Gerdinghe og Ehetinbole og overalt i Friisland.

1300 stadfæstede Kong ERIK af Danmark forbemeldte Hertug Ottos Skødebrev.

1629 bleve to Ægtefolk her af Sognet, nemlig Owe Jacobs i sit 85 Aar og hans Kone i sit 81 Aar, myrdede af Fienderne paa Gardingergeest og paa een Dag begravne.

1634 i den forfærdelige Vandflod, omkom allene her af Sognet 117 Mennesker.

1643 er her viet et par Folk, hvoraf Brudgommen var 80 og Bruden 60 Aar gammel.

1713 bleve i de da værende Krigsuroligheder, 470 danske Folk, med Officerer og Soldater, begravne her paa Kirkegaarden, og døbsbøst saa mange Svenske nedgravne ved Enden af Nørregaden, hvor Stedet endnu kaldes de Svenskes Kirkegaard.

1717 Juledag brød Enderen igiennem Grothusenerkog, satte Vestredeelen af Landet under Vand, og druknede mange Mennesker.

Vaaben. Vhen fører i sit Vaaben en Kirke, med et lidet Taarn paa hver Ende.

Oliemølle. Uden for Vhen blev 1755 anlagt og af nye opbyggt en Oliemølle, som endnu drives, og er i temmelig god Stand.

Foruden disse to Stæder indeholder Landskabet:

I. Den østre Deel af Eydersted.

Denne Deel, som bestaaer af det egentlig saa kaldte Eydersted, indeholder følgende Kirkesogne:

1) Coldenbüttel Sogn (a). To herstkabelige Forpagtnings
Gaarde.

(a) Ligger en gang en liden Fierdingvey fra Friderichstad, og har sit Navn af et Sted, kaldet Koldehorn, som var meget vanskeligt at bedige, saa at det fra Førstningen af har heedt Koldehornsbüttel, og sammendrægt Coldenbüttel. Jorden er meget god, og Sognet har frem for andre det Fortrin, at man her kan have det beste og klareste Vand af Trenchen. Dets contribuabte Jordegodser ere ansatte for 3876 Demather 3 Saater 1 Rode, og de herstkabelige Forpagtnings-Gaarde paa Herrenhalligen for 808 Demather. Sognet er ligesom hele Landskabet inddeelt i Røge og indeholder: 1) De Herstkabelige Forpagtningsgaarde, to i Tallet, udgjøre en Hallig eller uinddiget De af 808 Demather, hvortil endnu kommer 48 Demather 5 Saater 11 Rod Jord, hvoraf svares Contribution til Landets Herstkab. Denne Hallig kaldes Herrenhallig, fordi Landskabet har afstaaet den til Landets Herstkab, imod den Frihed at vælge en indfødt til Staller og have sin egen Provst. Den ligger paa nordre Side af Trenchen og strækker sig næsten til Svabsted eller Geesten. 1570 begyndte man at indbidge Nord-Eyderen fra Coldenbüttel indtil Stapelholm. Samme Aar bleve adskillige Gauser indlagde paa Herrenhalligen og 1571 blev den omgivet med et fuldkommet Sædige. 1588 blev den store Skibsluse der indlagt, efter Iven Knudsens Fortælling i sin eyderstedske Krønike. 2) St. Peterskø, ligger Nordøst for Veyen til Coldenbüttel og staaer for 1188 Demather 3 Saater 3 Roder 14 Rod. Efter at Damkøgen (hvorom siden) var fuldkommen bragt i Stand, og Eydersted derved gjort landsaft med Geesten, ansatte sig

Tid

Gaarde. St. Peterskog. Fresenfog. Schwenckenfog. Drander-
dersum.

Tid efter anden endeel godt Forland paa den østre Side mellem Damfog og Trenen. Efter en vidtløftig Proces mellem Geestfolkene og Coldenbittels Indvaanere, blev dette Forland endelig ved Hertugens Dom tilkiendt allene de sidste. Den indtagne Rog blev 1515 bragt i Stand, og til Erindring af at den blev færdig paa St. Petri Dag, kaldet St. Petrikog. Heimreich (p. 156) mener at den har hedet St. Leonhardskog, fordi Coldenbittel Sogn fører St. Leonhard i sit Segl. 3) Fresenfog stæder paa den søndre Side til forrige, den bestaaer af 635 Demather 5 Saater 1 Rode 12 Fod, og tilhører Mennoniterne, een eneste Gaard undtagen. Hertug JOHAN ADOLPH vilde allerede 1604 lade denne Rog inddige, og forordnede Henrich Buchwald Amtmand i Gottorp, Herman Höyer Staller i Eydersted, Peter Vagor Landsfoged i Stapelholm, Broder Dose Borgemeister i Husum og Johan Paulsen Raadmand sammesteds til Commissionsarier, men adskillige indløbende Omstændigheder forarsagede, at det blev opsat til 1611. Ved St. Hansdags Tid foretog de hertugelige Raader og Stapelholms Indbyggere Inddigningen, og bragte den lyffelig i Stand før end Høsten i samme Aar. 4) Schwenckenfog har allene een Gaard, som og tilhører Mennoniterne, ligger Vesten for Fresenfog, og bestaaer af 79 Demather 2 Saater 18 Roder 14 $\frac{3}{4}$ Fod. Den blev 1624 inddiget af Havnemeisteren Hartinghusen, Kammer-Secretair Marcus Schwencke og D. Jügert. 1631 købte Coldenbittel og Birkworte Sogne af Marcus Schwenke alle hans Jorde i Johan Adolphskog, hvortil og de øvrige Sogne lagde noget, for at godtgjøre ham, hvorpaa dette Land fuldkommen blev inddiget for sig selv. 5) Dranderdersum, Norden for forrige Rog, indeholder 293 Demather 32 Roder 4 $\frac{1}{2}$ Fod, og 6) Westerbüll lige ved Siden af forrige, af 169 Demathers 1 Saate 33 Roder 1 $\frac{1}{2}$ Fods Størrelse, ligge begge i een Rog, da man nu neppe seer de ringeste Levning

dersum. Wæsterbøll. Badenfog. Dingsbøll. Wallsbøll. Bût-
 tef.
 M n n n n 2

Levninger af Middelbøget imellem dem, formodentlig er det i en Overflynnelse edelagt, og siden ey igien opsat. 7) Badenfog, Norden for forrige, stor 297 Demather 1 Saat 9 Roder $15\frac{1}{2}$ Fod, løber langs forhi Præstegaarden og er ikke fuldkommen skilt fra begge de forrige. 8) Dingsbøll, Norden for forrige, bestaaer af 332 Demather 3 Saater 26 Roder $8\frac{1}{4}$ Fod. 9) Walabøll, et lidet til Wigwort grændsende District, af 215 Demather 4 Saater 1 Rode 6 Fod. 10) Bûttef, Vesten for Wæsterbøll, stor 34 Demather 1 Saat 25 Roder $9\frac{3}{4}$ Fod. 11) Kresbøll, Norden for Bûttef, en liden Fog af 283 Demather 4 Saater 24 Roder 8 Fod. 12) Damfog, Norden for Dingsbøll, og Vesten for St. Petersfog, bestaaer af 152 Demather 4 Saater 19 Roder $11\frac{3}{4}$ Fod. Da Landets Hærskab tillod Nordeyderens Vedigelse over til Nohis-Kroe, paantog Coldenbûttef sin Halvparten, og Mildsted og Rantrum den anden Halvpart at vedligeholde. 1489 skede Begyndelsen. Endelig da Inddigningen lykkelig var kommet i Stand, blev denne Koa ved Lodkastning deelt imellem Mildstedterne, Rantrumerne, og Coldenbûtterne, hvoraf de sidste paa deres Part fik 152 Demather. Herforuden ligge i Kogen to herfskabelige Forpagtningesgaarde, som søge Mildstedt Kirke. Til Coldenbûttef svare, skiont uden for Sognets Grændser, følgende Steder: 1) Oldefeldt i Wigwort Sogn 6 Demather 3 Saater 18 Roder 11 Fod. 2) Gaymohr i samme Sogn 24 Demather 5 Saater 32 Roder $15\frac{1}{2}$ Fod. 3) Obbensfog, hvis Inddigelse begyndte 1553, man formedelt stærke Stormvinde først blev færdig 1564, og Søediget 1565, 43 Demather 1 Saat. 18 Roder $7\frac{1}{2}$ Fod. 4) I Leglighed, som blev begyndt at inddiges 1549, og Dybet overflaget paa St. Margrete-Dag, dog først blev færdig 1554, da Diaget blev opsat, 70 Demather 1 Saat 21 Roder $4\frac{1}{2}$ Fod. Kirken menes af Heimreich at være bygt først i det 12 Aarhundrede og indviet til St. Per

tel. Nisbøll. Danneb.

2) Witz

St. Leonhard. Den har et fortreffeligt Fundament af hugne Stene, og har nyelig faaet et Orgelverk. 3 Taarnet hænger i Kløkke, med Karstals let 1675 og i et Trækkesteens paa Kirkegaarden en større med Karstal 1731. Alteret er meget forfaldet, uden Indskrifter, dog har man her paa fundet et Karstal med Munkeskrifter, som synes at vidne om en høj Alder. 1631 er det blevet repareret paa Lehnemand Hennings Volquartz og Bygmester Hans Holtes Beføstning. Choret eller det liden Capel og Sognepræstens Skriftestoel ere byggede 1596, den sidste paa Berent Soltows og Henning Eckloffs Beføstning. Præstestolen er 1583 givet af Wonneke Juers, Caspar Hüyer og Christine Jacobs. Kirkeuret er 1596 foræret af Joen Peters og Pulpiturret opsat 1595. Af merkverdige Eritaphier findes her følgende: 1) Over Lehnsmænd Jon Jacobs og hans Kone Francke Joens 1592. 2) Over Honne Jacobs, døde 1590 og hans Enke Cathrine, døde 1614. 3) Over Friderich Siwertzen og hans Hustru Heine 1550, fornyet 1680. 4) Over den hele homniske Familie, med alle deres Portraiter, opsat af Wiebe, Friderich Hommens Enke 1701. 5) Over Claus Petersen, døde 1590, opsat af hans Enke Margrete. 6) En Bane over Gendrik Friderich Roslov, døde 1644. Communicanternes Antal er aarlig omtrent 600, men har tilforn været meget færre. Ved Kirken ere to Præster. Den sidste catholske Præst heed Augustini, og de Lutherske have i følgende Orden fulgt hinanden: 1) Nicolaus Boethius 1528. 2) Cornelius von der Loo. 3) Matthias 1570. 4) Gisbert von Buxmer 1571-1584. 5) Mart. Nicolai 1595. 6) Mart. Coronæus 1596 til 1613. 7) Nic. Rugii 1613. 8) Peter Bockelman 1614 til 1622. 9) Peter Coronæus 1623 til 1640. 10) Hieronymus Brenneck 1640 til 1653. 11) Gerhard Groten 1654 til 1668. 12) Joh. Brasch 1669 til 1681. 13) Paul Nicolai 1681,

2) Wigwort Sogn (b). Spåtfog. Buttelfog. Leligheits-
 N n n n n 3 fog.

døde samme Aar. 14) Pet. Theodori 1682, død 1688. 15) Broder Sibberfen 1688, død 1715. 16) Johan Sibberfen 1715, død 1718. 17) Conrad Krohn 1719, død 1751. 18) Andreas Bendixen 1751, Af Capellanerne mærkes Hieronymus, som 1580 blev assat, fordi han Nytaarsdag før Prædiken jog Sognepræsten to Knive i Ryggen. Kirkes Collegiet bestaaer af 12 vederhæftige Mænd, og har Jus Patronatus, saaledes at de foreslaae Menigheden 3 Candidater, hvoraf Menigheden siden vælger een. Endog Arbejdsfolk, og Daglønnere, som bœe til Løye hos andre, have Stemme i Præstevalget, naar de kun ere Lutheriske. Ligeledes kaldes Kirke-Collegiet Skolemesteren, som Kirken lønner; dog har han og Accidentier ved Eigene, samt for fattige Børn aarlig sine Skolepenge af de Fattiges Cassa, hvorefter han paa sin egen Befordring maae besørge Ringningen. Den nu værende Præst er Hr. Ludvig Helmers.

- (b) Dette Sogn har sit Navn af sine Werfer eller Worter (opkastede Høye, hvorpaa Husene i Marsklandene ere bygte) som i gammel Tid har staaet vidt fra hinanden, hvorfor det og i gamle Breve findes skreven Wiedeswort. Sognet har bestandig været vel bebygget, havt mange formuende Indbyggere, og har paa de fleste Stæder en meget god og frugtbar, men paa nogle en sandig og moset Jordbond. Nær derved, nemlig ved Reimerskøde, er en beqvem Søehav, ved hvis Hielp Indbyggerne om Vintertiden faae deres Isdebrand og Hii fra Stæderne i Nærvarelsen. De hertil hørende Jorde udgøre i alt 78 Møve og 17 Demather. Spætfog har sit Navn deraf at den er allerfildest inddiget, Leligheit eller som den og skrives Legelighed, af Lege lav, da dens Beliggenhed er den allerlaveste af alle Rogene. Obbenskog har faaet sit Navn af sin Inddiger, en riig Wonde, navnlig Obbe. Oldefeldkog er en af de allerældste i Sognet. Hvor Obbenskog og Adolphskog nu ere, var tilføren et stort Vand, kaldet Søvers-

Fog. Damfog. Dingsbøllfog. Obbensfog. Riesbøllfog. Haysmøhrfog. Oldesødsfog. Aldolphsfog. Johanadolphsfog.

3) Oldene.

Høversøen, efterdi Nord-Eyderen der udløb i Høverstrømmen og bannede en Søe, hvoraf den ene Deel stødte til Wigwort, og den anden til Ulvesbøll. Kirkebyen Wigwort er temmelig nær bebygget. 1753 den 18 Jun. afbrændte pludselig 13 Huse, hvoriblant Capellancens Gaard, som dog igien 1755 blev opbyggt. Naar det allerældste Capell her er opbyggt ved man ey, dog fortælles her, at det er bygt af to Brødre, og har staaet ned ved Kiørevejen, paa et Sted, som endnu kaldes den gamle Kirkegaard. Hoveddelen af den nu værende Kirkebygning er opsat 1420, og Choret tilsat 1466. Den indvortes Indretning er net og beqvem. Paa Kirken er et lidet spidst Taarn, som man kan see langt borte, da Kirken ligger meget høyt. Deri hænger en liden Klokke med Aarstal 1588. I Klokketuset paa Kirkegaarden ere desuden to Klokker, den mindste af 1566 hvorpaa Segnets Navn kaldes Widdeswort, den største af 1579, hvorpaa det kaldes Widdewort, støbte af Hermen og Melcher Grapengeter i Hurum. Orgelverk er her ey. Alteret er renoveret 1678 og bag paa Altertavlen staaer skrevet med Røde: *Anno 1466 dat Corr gehawt*. Prædikestolen er uden Aarstal. Væsten derfor et Epitaphium men noget ulæselig, over Conrad Volckmar, Diaconus, døde 1629 den 24 November, i sit Embede 44 og Alders 74 Aar. Østen for Prædikestolen et lidet Epitaphium i latinske Vers, og derunder en Liigsteen over nogle af Hr. Laurentz Adsens og hans Hustrues Katrins Dørn. For Alteret en Liigsteen over Hr. Laurentz Adsen, døde 1603, den 15 Martii, og hans Søn Johannes, døde 1606. Norden derfor en smal blaa Liigsteen over M. Peter Fabricius, døde 1648 den 20 November. Over Døren til Liighuset et lidet Epitaphium over Skolemester Æschylus Pauli, død 1617 den 28 Januarii. Paa Gitterverket om Daaben sees Aarstallet 1572, og paa Gitterverket mellem Kirken og Choret

3) Oldenswort Sogn (c). Westeroffenbøll. Østeroffenbøllfog.

Choret Karstallet 1623. Her ere ligeledes to Præster, og Sognepræsterne siden Reformationen have saavidt vides været følgende: 1) Petrus. 2) Jacob von Bergelen 1567 til 1572. 3) Conrad Volckmar 1581. 4) Laurentz Adsen 1601. 5) M. Nicolai Wedowius Provst. 6) M. Peter Fabricius, død 1648. 7) M. Matthias Wedowius. 8) Peter Alberti. 9) Andreas Besychius. 10) Levin Ockenius. 11) M. August Wilhelm Sander. 12) M. Peter Trogilius. 13) Knud Arbo 14) Wilhelm Ludwig Hudeman. 15) M. Johan Philip Morschman, død 1742. 16) Christian Hansen, død 1745. 17) Johan Dame 1745.

- (c) Dette Navn har Sognet faaet af sin Høyde og Velde. Det bestaaer af 120 Plove 28 Demather 2 Gaater 25 Roder $12\frac{3}{4}$ Fod, eller i Demathal, af 7228 Demather 2 Gaater 25 Roder $12\frac{3}{4}$ Fod, og er altsaa et af de største i Endersted. Dets Røge ere af følgende Størrelse: Westeroffenbøll 422 Demather 5 Gaater 13 Roder 10 Fod. Østeroffenbøll 367 Demather 3 Gaater 8 Roder $2\frac{1}{2}$ Fod. I Uddenbøllfog 116 Demather 30 Roder $\frac{1}{4}$ Fod. I Alt-Neufog 713 Demather 29 Roder $\frac{1}{4}$ Fod. Sønder Friderichsfog 551 Demather 1 Gaat 23 Roder $10\frac{7}{8}$ Fod. Haarbleckersfog 149 Demather 5 Gaater 25 Roder $\frac{1}{2}$ Fod. Tetensfog 67 Demather 2 Gaater 21 Roder $7\frac{1}{2}$ Fod. I Offenbøllfog, inddiget 1529, har tilforn været en Kirke, som ansøres af Danckwerth. Uddenbøllfog er inddiget 1475, Altneufog 1554, Friderichsfog 1613, og Haarbleckfog 1612. I Friderichsfog ere to frie Gaarde, nemlig von Ströms Gaard 105 Demather, og von Walters Gaard 163 Demather 1 Gaat. 1 Rode $10\frac{3}{4}$ Fod. Under Sognet er og Desmercieresfog, tilforn kaldet Wedderlopsfog, som er ganske frie. Ligeledes er her det adelige Gods Høyerworth, 180 Demather som staaer for 3 Plove, de øvrige 21 Demather 5 Gaater maane aarlig ved Michaelis svare Kirken i Oldensworth 152 Mark 8 Skilling.
- Kirken

bøllfog. Uddenbøllfog. Alt-Neufog. Synder-Friderichsfog. Haar-
blekfog

Kirken har 249 Demather 3 Saater 6 Roder 14 Fod Land, og den øvrige Jord er deelt i 3 Sorter, hvoraf svares forskellig Skat. For Jord af den beste Sort regnes 3996 Demather 5 Saater 22 Roder $8\frac{1}{2}$ Fod, hvoraf aarlig svares omtrent 7 Mark 4 Skilling, af hver Demath; for Jord af melleimig Sort, regnes 2955 Demather 2 Saater 5 Roder $6\frac{1}{2}$ Fod, à 6 Mark 4 Skilling pr. Demat, og endelig for Jord af flettefte Sort er ansat 661 Demather 31 Roder 10 Fod à 5 Mark 4 Skilling aarlig. Ved Vester-Ulveshøll blev Nerre-Friderichsfog 1696 indbyggert, men siden i adskillige Overfønmelser beskaadiget og giennembrudt i Aarene 1699, 1701, 1718 og 1721. Denne Fog beskaadiger omtrent af 530 Demather, hvoraf aarlig svares 24 Skilling Landgilde for Demather og 4 Skilling i afhandlet Landtold. 1697, 1700 og 1713 var her en meget bedrøvelig Tid, da den russiske General-Stab her havde sit Hovedkvarter. Formedelsk Mangel paa Ildbrand bleve Husene nedbrænte og brændte, Indbyggerne udplyndrede, og Landet øde. De overblevne af Indbyggerne døde tildeels af den paafølgende Pest. Indkvarteringen i Flekken allene bestod af henved 3000 Mand. I Præstegaarden bleve Capitulationen giort imellem de Danske og Svenske, og fuldbørdet ved Høyerøsworth. 1741 maatte Fogens Beboere, ved Eyderens Udtrædelse til Haarblekerdige, anvende over 2000 Mark. 1717 ved Jule var her og en stor Vandflod, som brød to Steder igiennem Haarbleker og et Sted igiennem Friderichsfogs Dige, foruden andre Ødeleggelse. Herover blev siden ført en Process ved Oberretten i Gottorp, som dømte Coldenbittel, Birkwort, Oldensworth, Cotszenbüll, Tønningen og Cating til at opbygge og bestandig at underholde et stort Dige ved Eydermarck, som hidindtil havde været uindbygget. 1742 afbrændte 3 Huse ved Uforsigtighed og 1749 slog Tordenen her ned i en Eskersteen, men gjorde dog ingen Skade. Oldensworth er en Flekke af

bleefkog. Desmerciereeskog. Høyersworth.

4) Totz

over 100 Huse, som har en af Stalleren indsat Borgemeister. 1205 blev her bygt et Capell af Treer, og 1465 den nu værende Steenkirke, som er indviet til St. Pancratius, efterat den forrige Kirke 1410 i Fasten blev erobret og afbrændt af Dietmarskerne, som deraf udtoge 34 Rister, hvoraf de fik saa meget Guld, Penge, Klenodier og Klæder, som 16 Mænd kunde bære, men Eieringsmændene fik alle en ond Død. 1488 blev det lidet Taarn paa Kirken bygt, og kostede ikke mere end 100 rhinske Gylben. 1718 den 25 Februarli nedblæste dets øverste Deel, som igien 1725 blev opfat. Rims-Kloffen blev 1732 bragt herop, som var støbt af den gamle, der var revnet. 1491 lod Tete Joens gjøre et Crucifix her i Kirken ved Mester Lütje Möller af Slesvig, hvilket kostede Sognet 180 Mark. 1493 blev Capellanens Huus bygt, og først beboet af Hr. Herman Schlick fra Eternsahrde. 1495 gjorde bemeldte Lütje Möller et St. Jørgens Wilsede, som kostede 101 Mark, men nu ey er her mere. 1512 blev et nyt Orgelverk bekøstet for 600 Mark. 1554 blev her en Lutherisk Skole anlagt. 1556 blev St. Michelsdag gjort Begyndelse med hver Søndag at samle en Collect til de fattige. 1648 forærede Kammermester Joachim Danckwerth Kirken et stort Fløvels Alterklæde, med et broderet Crucifix og St. Marie og St. Johannes ved Siderne, som kostede 100 Rigsdaler. Guldqvasterne og Guldfrindserne derved ere siden bortstiaalne. 1652 Juledag forærede Hertugen atter hertil et ligesaadant Alterklæde, som nu er borte. 1653 forærede Søster Streffens en Klingheutel af sort Fløvel med Sølvklokke og Ebenholz: Greb, som blev stiaalet af Kirken. 1655 forærede Cathrine Lorentzen, Iver Tetens Enke, en prægtig indvendig forgyldt Sølvkande, som havde kostet 100 Rigsdaler, men er nu borte. 1657 har Doctor og Hofraad Andreas Cramer skienket her til Alteret en ud- og indvendig forgyldt

Dedal,

Vocal, af Skikkelse som en Globus, hvilken nu er borte. 1658 lod Otto Siwertz i Toffting Prædikestolen opmale og beklæde med grønne Silke-Fryndser. 1704 gav Christoffer Henrich Rothhals til Alteret to store Sølv-Lyfestager, som endnu ere her, og 1707 forærede Hans Steffens en Sølv-Oblat-Væske, paa hvis Laag staar: Ich muß bezahlen, was ich nicht geraubt habe. 1709 gav Claus Harrgens en prægtig og kostbar rød Fløyels Klingbeutel. 1709 er et rødt guldbroderet Fløyels Alterklæde foræret af Hans Steffens. 1710 lod Hr. Landcasserer (Pfenningmeister) Christian Rudolph Schwenck gjøre to sølv forgyldte Kasse, samt et ligebant Patell. 1725 blev atter en sølv forgyldt Kalk og Dife, Oblatdaase og Wiinkande, stienket af Catharine Tetens Arvinger. 1741 blev den pontoppidanske Forklaring over Catechismus og 1753 den 1 Januarii den fuldstændige kongelige Psalmebog her indsat. I Kirkens Segl sees St. Pancratius med et Sværd i Haanden. Kirke-Collegiet bestaar af 8 Medlemmer, men tilforn af 12. Over Kirkens Sacristiedør staar et hedenfæ Willæde om Helvede, hvorpaa sees Charon og Lethes-Floden. Altetavlen, hvorpaa sees Karstallene 1592 og 1612, er renoveret af Staller Caspar Höyer og hans efterladte Enke Anne Wolffen. De to Stole ved Alteret hvorpaa Communicanterne knæle, ere 1688 bekostede af Raadmand Paul Siwertz og Hustru Sophie. Skriftestolen af fortreffeligt Willebhuggerarbejde er 1589 foræret Kirken af Ove Tetens, Tete Ovens, Junge Ivers, Oda Ivers, og Søster Sinedes. Prædikestolen er, uviist i hvad Aar, bekoftet renoveret af Hr. Broder Detlefs og Wonneke Broders. Her er og en Bane over den svenske Ritmester, siden fyrstelig Capitain i Tønningen Asmus Walther, som døde 1674 den 31 December. Et smukt Malerie om Grefserens Begravelse, givet 1610 af Vice-Staller Sievert Poppens, døde 1607 og hans Frue Margrete, døde 1611. Et overmaade fortreffeligt Malerie om Christi Manddoms Paatagelse, hvorfor Kiendere have budet noget anseeligt, givet af Lehnsmænd Lorentz Mumsen, døde 1592 den 6 Februarii, og hans Datter Anna, som døde Dagen tilforn. Et Epitaphium

phium over Segnepræsten Johan Schnell; som skal have bedet Gud om at maatte døe i sit Embedes Forretninger, hvilket og skal være seet. Den Hellig Kants Søndelse, et got Malerie, givet af Jacob Dircks, død 1613, og hans Hustrus Frauwe, død 1614. D. Morten Luthers Portrait, med en kort Esterretning om hans Fødsel og Død, ligesledes Ph. Melanchthens Billede. Den største Klokke er omstøbt 1670, og kostede foruden Rnehlen 1261 Mark 2 Skilling. Den anden er noget mindre, men fra 1465, med denne Indskrift: Maria bin ic̃ gethen, dat Caspel tho Aldensworth het mie 1465 lahten gethen. Timekloffen er stekt 1548 af Gerhard von Merveldt, og den liden Klokke, som i Kirken drives af Uhrverket, bliver stødt af en Bul, naar den skal slaae. Midt i Kirken hænger en sauk messing Lysekroner med 16 Arme, givet 1685 af Christian Anthon Cramer til Høyereworth. Neden under Taarnet forvares endnu to gamle Stykker Skyt, som 1500 bleve brugte i den ditmarske Krig. I Wyen er et Gattighuus, bygt 1604, hvis Regnskaber forestaaes af to dertil udvalgte Personer. De Steder som høre her til Sognet, have følgende Navne: Sleffen Oldensworth, Bøymannsbuhrlach, Østerender, Buhrlach, Saarbleckerbuhrlach, Semmerburlach, Toftin gerbuhrlach, Westerender, Buhrlach, Riperbuhrlach, det adelige Gods Høperworth. Det fortæner og at mærkes at den berømte for Artheismus beskylde Matthias Knudsen er født her i Sognet. Af Præsterne vides følgende: 1) Hr. Lyder Lund 1453. 2) Hr. Jesper Wolstorff, Præst i 40 Aar, døde 1495 første Søndag i Faste. 3) Johan Ivens, før Præst i Rating. 4) Marquard. 5) M. Tilemann Epping første lutheriske Præst, døde 1554. 6) Caspar Hackrod 1564. 7) Herman Bochelmann, døde 1583. 8) Johan Mumsen 1600. 9) Hr. Johan Schnell, død paa Prædikestolens Trappe den 15 April 1635. 10) Johan Schnell, død 1637. 11) M. Theodor Görritz, død 1653, testamenterede Kirke- og Skolebetienterne adskillige Legata. 12) Peter Alberti, døde 1667. 13) M. Jacob Siewertz, død 1670. 14) M. Samuel

4) Cogenbøll Sogn (d). Hemmingshorn.

5) Cating

Dögen, død 1690. 15) Sigbert Sivertz, død 1695. 16) Mouritz Christian Rachelius, død 1720. 17) Mathias Gabriel Wedderkopff, død 1749. 18) Paul Jacob Koch 1749. 19) Georg Sivers. Af Legater vides følgende: 1) M. Theodor Görritz Stienke Kirke og Skolebetjentene gode Jordegodsfer, og Renten af 500 Rigsdaler til Præste:Enker af Endersted. 2) M. Jacob Sieverts Stienke den aarlige Rente af 100 Rigsdaler til fattige Præste:Enker. 3) Ligeledes testamenterede M. Samuel Dögen fattige Præste:Enker den aarlige Rente af 300 Mark Lybsk.

- (d) Dette Sogn har tilforn været langt større og selkerigere end nu, da man her finder mange Warffer, som nu ingen Huse staaer paa. Tilforn skal det have været inddeelt i 8 Burschaster eller Weygder. Navnets Oprindelse er aldeles ubekendt. Kirken siges at være bygget 1365, men i Alterbogen findes følgende Udtog af en gammel Plattyds Krønike: "Anno 1488 wart de Karcke tho Cogenbüll angefangen tho buwen, und darna ao. 92. " des donnerstages na Bartholomei wart dat erste holt upgewunnen, nöm: " lif de balken aver dat Ehor, domals was herzog Friderich und de olde " Königin up dem Kartharen tho Cogenbüll." Det er en Korskirke, med et smukt stærkt Taarn; et andet lidet Taarn, som fortdum var herpaa, bræste ned 1703 for Juhl. Den ligger i Nordøst til Øster og Sydvest til Vesten. Bag Alteret findes en Indskrift, naar den er repareret, nemlig første Gang 1495, anden Gang 1615, tredie Gang 1664 paa Simon Lamnertz og Sievert Ovens Beføstning, fjerde Gang 1692 paa Peter Jacob Arriens og hans Hustru Catrines Beføstning, femte Gang 1722 og siette Gang 1743. Her er et smukt Orgelverk, som 1740 har faaet et nyt Pedal. I Taarnet hange 2 Klokker. Sognet har i alt 1239 Demather eller 20 Plove 39 Demather contribuabel Jord, og 180 Demather eller 3 Plove Kirkejord. Tilforn have her været 2 Præster, men ved Tønningens

5) Caring Sogn (e). Rikelsbøll. Norden. Wischen. Spals-
leboll.

gens sidste Beleyring leed Sognet saa stor Skade, at Kong FRIDERICH IV. efter allerunderdanigst Ansøgning befriede Menigheden fra at holde en Capellan, hvis Indkomster herefter gaae i Kirkens Cassa, der lønner de andre Kirke- og Skolebetientere. Siden Reformationen have her været følgende Sognepræster: 1) Nicolaus Hogeman, kaldet fra Cattrinherd her- til 1528, døde 1573. 2) M. Georg Crusius, døde 1619. 3) Hans Søn Reinhold Crusius, døde 1621. 4) M. Johan Moldenit til 1630. 5) Joachim Theodori 1630, døde 1661. 6) Hans Svigersøn M. Bernhard Olderman, Provst, døde pludselig 1681. 7) Cornelius Jan- sen, døde 1683. 8) Jacob Hauschild, døde 1697. 9) Samuel We- gener, døde 1704. 10) Caspar Rechel, døde 1709. 11) Henrich Pe- tersen, blev i Krigs-Tid mishandlet af Moskoviterne, og døde 1713. 12) M. Franke, var meget hengivet til Drukkenskab og døde 1713. 13) Johan Otto Goer 1714. 14) Georg Friderich Tusch 1750.

- (e) Navnets Oprindelse menes at være af Ruchen eller Ristherhus, som sørend den fuldkomne Inddiggelse kan have staaet her. Kirken er muret af store Kampestene, med en firkantet Dør, takt med Skiefersteen, og forsynet med 2 Veyrhaner. Den har tilforn været indviet til St. Laurentius, hvis Villedde sees i Kirkeleglet med følgende Omkrift: Sigillum Parochiæ Ca- ringensis 1651. Orgelverk er her ikke. I Taarnet er 2 Klokker, hvis Indskrifter ey kunne læses, da man ey kan komme saa nær dertil. Paa Altertavlen sees et Latinsk og Tydsk Vers, med Aaretallet 1712. Daa- ben er 1626 givet af Kirkebygmesteren Volquart Todens og hans Hustru Anna, og 1666 staaet af Barberer Peter Volquartz og hans Hustru Margrete. Paa Prædikestolen sees Aaretallene 1662 og 1580 med en heel Deel Navne og libelske Sprog, samt Vaabener og andre Zirater. Ved Siden deraf et Epitaphium over Lehnsmænd Peter Sievertz, og hans Hustru

Iebøll. Nording.

6) Welt

Hustrue Heerde som 1662 lod Prædikestolen paa egen Bekostning opmaale. Paa Kirkens nærrø Side et Epitaphium over Peter Broders, med Forældre, 3 Sønner og 2 Døtre, opsat 1624. Kirkelestet opmalet 1626 paa Lehnsmænd Back Eyens og Kone Annes Bekostning. Paa Chor: Gitterverket et Crucifix med Marie og Johannes, givet af Peter Gers og Jacob Adrians, men 1666 fornyet og opmalet af Pet. Jac. Adrians og Johan Hilleks. Lige over for Prædikestolen er en blaamalet Himmel, hvori er malet Christus, St. Johannes Baptista og St. Peter i Legems Størrelse, med nogle bibelske Sprog. En Sølvkande foræret 1664 af Claus Michael Jansen. Et gammelt sort sølvbroderet Alterklæde, foræret 1653 af Hardel Töpies og hans Hustrue Heerde. Et nyere rødt Alterklæde, givet 1699 af Claus Jacobs Lehnsmænd, og hans Hustrue Anne. Desuden findes paa Stolene adskillige andre Vaabener, Navne og Karstæler. 1747 blev Kirken stifteret og opmalet. Af Præsterne siden Reformationen vides: 1) Cornelius Gerdes til 1561. 2) Nicolaus Modt, døde 1613. 3) Palmerius Chrysovius, døde 1633. 4) Laurentius Petri, døde 1665. 5) Erasmus Gerhardi, døde 1687. 6) Joachim Gerhardi, død 1713. 7) Johan Georg Kleffner, døde 1721. 8) Jacob Tilli, tilforn Diaconus. Ved hans Tiltrædelse til Pastoratet tillod Kongen allernaadigst, at Menigheden, som nu en længere var saa talrig, maatte være fri for at holde en Capellan, af hvis Indkomster endel bleve Sognepræsten, og endel Kirken tillagde. Hr. Tilli kom herfra 1740. 9) Andreas Hall 1740. 10) Christian Schmittger. I Sognet ere omtrent 80 Familier, og aarlig fra 220 til 250 Communicanter. Alle Sognets Jorder ere ansatte for 1899 Demather 3 Saater 25 Møder. I Sognet er ikkun en Kog, kaldet Møllekogen, fordi Møllen staaer deri, den er omtrent 225 Demather 3 Saater stor, men naar den er inddiget, er ganske ubekendt. 1667 St. Mich. ledag testamenterede Lehnsmænd Peter Sieverrs Capellanen 50 Mødr. hvoraf Præsten paa sit Embedes v. gne aarlig faaer Renten.

- 6) Welt Sogn (f) Østerwelt. Kornfog.
7) Vollenwieck Sogn (g).

II. Den

- (f) Dette Sogn skrives og Welte og paa den gamle Klokke, som var støbt 1569 og 1732 Dom. Reminis cere sprak, kaldtes det Walt, i følgende Vers: De Nachtigal bin ich geheten, de hufstide un de Karchschwaren tho Walt, de hebben mi heten geten. Det første Capell blev her byggt 1113. Kirken er aflang firkantet og har mod Vesten et Træ-Klokketaarn, med 1 Klokke. Orgel og mærkværdige Indskrifter ere her ikke. Af Præsterne siden Reformationen vides følgende: 1) Æschilus Mummens til 1567. 2) Arnold Multz til 1587. I hans Tid, nemlig 1578, blev Prædikestolen opsat. 3) Jörgen Goldschmidt til 1606. 4) Gerhard Johannes til 1630. 5) Ægidius Höyer til 1669. I hans Tid indfaldt den forbærlige Vandflod 1634, som saavel her, som i hele Eydersted anrettede den største Ødeleggelse. 6) Diderich Andreæ til 1700. 7) Ægidius Andreæ til 1728. 8) Detlef Adolph Möllenhof Provst 1749. Sognet staaer for 1198 Demather 4 Saater 5 Møder $\frac{1}{4}$ God contribuabel Jord. Det deles i den østre og vestre Deel. Mod Vesten ligger Grot-husenerfog, som søger denne Kirke, og har faaet sit Navn af Oberste Grot-husen. I alt ere her 48 Huse og omtrent 150 Communicanter. Nogle, hvoriblandt Broder Böysen, mener, at dette Sogn har sit Navn af Walt, Vold, forbi det med Vold skal have skilt sig fra Alversum eller Vollerwieck Kirke. Andre troe derimod, som det synes, med større Rimelighed, at Navnet kommer af Wald, Skov, forbi den store Duingholt Skov i meget gamle Tider ogsaa skal have strækket sig herhen, og dette Sogn da have været den yderste Pynt af Skoven. Her er nu kun 1 Præst Hr. Thomas Dalwitz.
- (g) Navnets Oprindelse er ubekendt. Kirken skal efter Heimreichs Krønike pag 91. være bygget 1113 og har i gammel Tid haft det Navn Alversum, hvis Oprindelse ikke heller er bekendt. Indtil 1713 havde Kirken sit eget Signet, hvorudi saaes Kirken og dens Taarn, men det forkom i Tiender Tiden

II. Den vestre Deel af Endersted.

Denne Deel, som indeholder de forhen saa kaldte Landskaber Everschop og Utholm, indeholder 9 Sogne, hvoraf de 4 sidste ligge i Utholm, men disse 5 efterfølgende i

A. Everschop.

- 1) Ulvesbøll Sogn (a). Halv Adolphsbog. Barnemobr.
Høj.

Tiden. Orgelverk er her ikke, og ifkun een Klokke med Årstallet 1505. Prædikestolen er opsat 1587. Pulpituret et 1615 befestet og opbyggt af Brødrene Peter og Vedder Eschels. Paa Kalken staar et lidet maasivt Crucifix, og derhos med Munkebogstaver Ave Maria. Indbyggernes Antal er omtrent 300. Sognet regnes i alt for $13\frac{1}{2}$ Plov. Kirkens Capitler beløbe sig i alt til 1674 Mark 8 Skilling, som ere udsatte paa Rente à $6\frac{3}{4}$ pro Cento aarlig. Af Præsterne siden Reformationen vides følgende: 1) Johan Albertus 1568 til 1612. 2) Martin Albert 1613 til 1619. 3) Conrad Petrus 1620 til 1645. 4) Henrich Chrysovius 1645 til 1671. 5) Erasmus Moldenit 1671 til 1687. 6) M. Johan Wilhelm Befelin 1689 til 1716. 7) Johan Henrich Kunst 1717, død 1728. 8) Gottlieb Thomsen 1729 til 1751. 9) Chr. Detl. Meyer 1751. Røge ere ikke her i Sognet.

- (a) Dette Sogn skal efter Heimreichs Fortælling, i sin Krønike pag. 92, have sit Navn af sin Stifter Ulf. Kirken er meget gammel, uden Klokketaarn. Det forrige gamle Klokketæus blev 1713 nedbrudt i Krigsuroelighederne, og 1720 af nyt opbyggt. Kirken har været indviet til St. Nicolaus, som sees af hans Billede paa Gavlens, og i Sognets Segl. Orgelverk er her ikke. Klokkeren er 1587 støbt i Husum til Westerwoldt Kirke, og har preedet Marie Magdalena. I Kirken sees endel bibelske Sprog og et Epitaphium over Præsten Hr. Volckmar med Rone Köneke og 2 Børn, opsat 1589.

Et

Haymohr tildeels.

2) Teten:

Et andet Epitaphium over Landcasseren Momme Laurentz og hans Hustrus Søster Lorentz, opsat 1716. Indbyggernes Antal er 119, og Sognet staaer for $22\frac{1}{2}$ Plov, eller 1300 Demather. Sonden for Mohrhuse ved Wesferdiget er en Kog kaldet Synder, og Norder-Lay; Norden for Sognet en anden Kog kaldet die Mark, og Westen derfor endnu en Kog, hvis Indbyggere søge denne Kirke, men har for det øvrige intet med Sognet at bestille. Denne Kog, som kaldes Lørre, FriderichsKog, er inddiget 1696, de to andres Alder er ubeliendt. FriderichsKog allene indeholder 500 Dem. Ocke Nissen her i Sognet har 1686 den 12 Junii testamenteret Kirken 100 Mark, Præsten 100 Mark, Skoleholderen 100 Mark, og de fattige 100 Mark. Ligeledes har Hans Jacobs testamenteret Kirken 100 Mark, som alle staae under Kirke-Collegiets Disposition. I Maart 1583 holdte Tartarerne her et salt-Huus, som der fortælles i Heimreichs Krønike pag. 225. Dette Sogn har og været tre store Oversømmelser underkastet, første gang i October 1634, hvori der druknede 30 Mennesker, 150 Stykker Qvæg, 200 Faar og Sviin, og 15 Huse bleve reent ødelagte; anden gang Juleaften 1717, da Digerne lode stor Skade, endskjønt de endda ikke bleve giennembrudte; og endelig Nytaars Aften 1720, da Digerne paa fire Steder bleve giennembrudte; og mange andre Steder beskadigede, saa at det kostede Sognet over 20000 Mark Lybø at faae dem i Stand igien. Af Præsterne siden Reformation vides følgende: 1) Bernhard Herder 1573. 2) Michael Heinius. 3) Johan Volckmer 1614 til 1642. 4) Georg Volckmar. 5) Conrad Gentzel 1643. 6) Jacob Rodeman 1645 til 1682. 7) Andreas Wolberfen 1684 til 1708. 8) Ketel Ingweisen 1709 til 1713. 9) M. Erasmus Ravitz 1713 til 1726. 10) M. Irenæus Kunadi 1726 til 1742. 11) Baltasar Johan Kusch 1742. 12) Jacob Bendixen.

2) Tetenbøll Sogn (b). Kirchenbühr 60 Ildsteder. Marsch-
bühr

(b) Dette Sogn, som ligger omtrent midt i Landet, $2\frac{1}{2}$ Miil fra Husum, 2 Mile fra Friderichstad, 1 Miil fra Tønningen og $\frac{1}{2}$ Miil fra Gardingen, grændser mod Østen til Ulvesbøll og Oldensworth Sogne, mod Sønden til Eghenbøll og Cathrinherd, mod Vesten til Garding og Poppenbøll, og mod Norden til Osterhever Sogn. Sit Navn har det af en af sine første Beboere Tete, som her har havt sin Boelig. Kirkefogen siges af Heimreich pag. 44. at være inddiget 995 og Sognfogden Mar 1000. Kirken selv er neppe yngre end 1113. Den staaer paa Diget, som omgiver Kirkefogden, og er 86 Fod lang, foruden Choret som er 26 Fod langt. Kirkens Brede er 32 Fod, og dens Højde indvendig 30 Fod. Indvendig er den ey hvelvet, men forsynet med et fladt Brædeløst, hvilende paa 3 Pils-larer. Ved Eiderne ere to malede Pulpiturer, det ene med Historier af det gamle Testament, det andet med Bidelsens Historie. Vinduer ere her ikkun paa den søndre Side. Saavel Kirken, som Taarnet, er takt med Egespaaner. Det sidste er med Muurværket 130 Fod høyt, og opbygget 1491. Choret er derimod kun tilsat 1651, for at gjøre Kirken større, som sees af en indmuret Steen, med dette Mærkal. Kirkeeglet forestiller en Helgen, holdende i den ene Haand en Kirke, og i den anden en Bispestav. Af Omfæristen kan ikke mere lases end S. - - - tetenbüll. Men at vilde ved den allerede velorienterte Rector Kleffel i Tønningen lase: S. *Templi S. Ane terenhyt*, gaaer ey an, da ikke St. Annes, men en Biskops eller Paves Billedet sees i Eglet. Orgelværk er her ikke. Paa den store Klokke sees Hertugens, Stallerens, Superintendentens, Præsterens, Naadsmændenes, Lehnsmændenes og Kirke: Forstandernes Navne med Mærkallet 1682. Den anden Klokke er støbt 1561 af Michel Dibler. Alteret, som er fra de papistiske Tider, er smukt Billedhugger-Arbejde, og forestiller fornemmelig Christi Lidelse, samt en stor Deel Helgene, hvoriblandt St. Veronica

bühr 36 Jldsteder. Wasserkogsbühr 53 Jldsteder. Sieverskerthen-
 P p p p 2 fogds

nica to gange forekommer med Grelserens Villedde paa en Svededug. Midt paa seer Christi Korsfæstelse med Naistallet 1522. De øverste Zirather ere nye, og kunne hverken i Henseende til Bildhuggerarbejdet, eller Maleriet sættes i Ligning med de gamle Figurer. De ere bekostede af Hinrich Drescher, som og bag paa har ladet Christi Gødsel male. Foran Alteret er en muret Begravelse for Præsterne, deres Koner og Dørn, men flere bleve en begravede i Kirken. Prædikestolen er givet 1575 af Jacob Laickens og hans Hustru Momme, og malet 1594 ved hans Søn Peter Jacob Laickens, og hans Husfrues Catrines Bekostning. Derpaa foreslides blant andet de fire Evangelister af godt Billedhugger- Arbejde. Fonten er af Ramp med et Messingbæcken, og Dekslet af Træ, med de tolv Apostle udhuggede. Paa Loftet over Choret er den yderste Dom afmalet, og paa Loftet over Kirken hele det nye Testaments Historie, forfærdiget 1741. Paa Choret's nørre Side er et Epitaphium i gode latinske Vers over Provst Johan Becker og hans Hustru Mette, opsat 1608. Paa østre Side i Kirken et smukt udhugget og malet Epitaphium, over Ritmester Alexander Drescher og hans Hustru Heerde, som døde 1652, opsat 1654. Næst et Epitaphium over Raadmand og Landcassere Boye Nommels og hans Hustru Anne Margrete, opsat 1743. Af de lutheriske Præster vides: 1) Laurentius Tonnies 1530 til 1548. 2) Johan von der Linden, død 1557. 3) Johan Becker, Provst, død 1605. 4) M. Peter Boetius 1606 til 1639. I hans Tid begyndte Kirkebøgerne 1623 af Skrivers i det høitidske Sprog. 5) Herman Lonner død 1645. 6) Conrad Gentzel død 1682. 7) Mouritz Rachelius 1682 til 1693. 8) Robert Heuser død 1717. 9) Christian Albert Harder døde 1722. 10) Hieronymus Rhode død 1740. 11) Georg Martin Höfcher død 1754. 12) Helmutn Johan Susseimihl 1753. Indbyggernes Antal i dette Sogn er om trent

fogsbühr 47 Jldsteder. Altenneuenfogsbühr 50 Jldsteder. Øster-
fogsbühr

trent 1000, og Sognet i alt ansat for 94 Plove. Det bestaaer af 7 Røge, som aldeles høre hertil og to andre, som for det meste henhører til Oldensworth: nemlig Kirkefog 406 Demather 7 Roder 10 $\frac{1}{2}$ God. Østerfog 347 Demather 5 Gaater 26 Roder 5 God. Udenbøll 832 Dem. 2 S. 10 Roder 4 $\frac{1}{2}$ God. Trockenfog 786 Dem. 4 S. 32 N. 1 S. Marfffog 1263 Dem. 23 N. 15 $\frac{1}{2}$ God. Neinsbøllerkog 436 Dem. 4 S. 21 N. 6 $\frac{1}{4}$ God. Sieversflethekog 1129 Dem. 3 S. 1 N. 11 $\frac{1}{4}$ God. Af Altenneuenfog 440 Dem. 22 N. 8 God. Af Wester Offenbøll 17 Dem. 1 S. 34 N. 2 God. Altsaa i alt 5660 Demather eller 94 Plove 20 Demather. Her ere adskillige Legater til Kirken, Fattige, Præsterne og Skolerne, som alle staae under Kirke-Collegiet, men hvorum ellers ingen Efterretning have. Hele Sognet ligger meget sibt, og omtrent $\frac{2}{3}$ af Jorderne ere bequemme til Vinterkorn. Vandledningen ducer ey heller meget, da Vandet, hvis alting skulde være godt, burde ledes 1000 God uden for Digerne. Naar Renten af Kirke-Capitalerne ey strækker til Kirkens Udgifter, bliver efter Hertug FRIDERICHS Ordre, dateret den 13 Oct. 1637 det overskydende repatteret paa alle Sogner tilhørende Demather. Til Præste-Eukerne har Rittmester Drescher og Broder Pauls 1657 gjort en Foundation, og foreret dem en deel Jorder, som 1667 bleve bortsolgte for 230 Mark. Naar ingen Euker, legges halvdelen af Renten til Capitalen, og den anden halve Deel dele Præsterne imellem sig. 1733 var denne Capital voxet til 359 Mark 7 Skilling 6 Penge. Sognet skød 1558 en Capital sammen af 1750 Mark, hvorfor Choret blev bygt; ligeledes kostede Døbestenen, som 1597 blev opsat, over 4000 Mark. 1613 den 5 Januarii fik Sognet af Hertug JOHAN ADOLF den Resolution, at de 20 Demather KirkeLand, som ligge langs med Diget i Sieversflethekog, skulde være frie for ordentlig Contribution. Strax efter Reformationen vare to Diaconi, hyderaf den ene berde i

Fogtsbühr 41 Ildsteder. Altsaa i alt 287 Gaarde og Huse.

V p p p p 3

3) Katrine

vor Frues Huus vesten for Kirken, den anden i St. Johannes Huus, som siden blev solgt for 78 Mark, hvilke Mønte bleve lagde til Kirkens Capital, og herefter ikke flere Capellaner antagne end een. Siversestherfog blev inddiget 1610. Den 10 April 1728 slog Tordenen ned i Kirketaarnet, og smeltede den Jernklæde, som leder Hammeren til Timeklokken, dog stede her ikke videre Skade, skjønt her allerede var Ild i adskillige af Vælfærterne. Førend 1730 var her en Klokke, som var støbt 1534 og heed Salvador. I dens Sted blev den nu værende mindre Klokke støbt, som væger 500 Pund, ligesom den store 2500 Pund. Overdelen af Alteret som Tete Harens med flere 1612 lod opsette, blev 1654 nedtaget og sat over Skriftestolen, hvor den endnu sees. Det gamle Alterklæde af rød Fløiel er givet af Margarete Houberger 1694. Det nye er foræret af Raadmand og Landcasserer Boye Nominels. Ruafaldet er 1697 givet af Paul Peter Gonnens og hans Hustru Anne Margrete. Norden for Alteret er i Muren et Skab, hvori er et papirskift med Guld besat Messelklæde, og paa Døren staaer med Munkesogstaver: *hir ruin de licham vnser herrn*. Med Præsten Hr. Gentzels Datter skal følgende virkelig have tildraget sig: Hun var forlovet med en Student, som informerede hendes Brødre, og hvilken lovede at tage hende til ægte, saa snart som Gud vilde hjælpe ham til et Embede. Han blev kort derefter Præst i Besterhever, glemte sit Løfte og giftede sig med Præste-Enken, som for ham havde havt 4 Mænd. Hustru Gentzel blev syg og begierede endnu for sit Endeligt at tale med Præsten i Besterhever; Han blev hentet og hun stæviede ham inden 14 Dage at møde for Guds Dom. Han reiste bort, og døde 12 Dage efter hende. 1742 den 29 April kom der Ildløs i et Huus strax Nordvest for Kirken, som igien tændte Ild i Præstegaarden og Kirken, dog blev Ilden ved Soynesfolkens og især Tømrermand Peter Jacobs utrættelige Hielp lykkelig dæmpet uden at gjøre no-

gen

3) Katrinheerde Sogn (c). Diuf. Søndermarsch. Nordermarsch.

4) Pop:

gen synderlig Skade. Til Slutning maae her erindres, at der neppe i hele Hertugdømmet er en Kirke, som har et fuldstændigere og ordentligere Arkiv. Ligeledes anvendes ikke i noget Sogn mere paa de Fattige, som rigelig forsynes med Rug, Hvede, Byg, Bønner og Kied. Her de Uformuende bliver aarlig Huselepen betalt, de fattige Værn settes ey allene i Kost, men forsynes og med Klæder, Uldent og Linnet, Skolepengene betales for dem, og de fornødne Væger faae de for intet; naar de blive confirmerede, forsynes de med Søndagsklæder, og settes i Lære hos en Haandverksmester.

(c) Sognet skal have sit Navn af to Gruentimmer, navnlig Cathrine og Heerde, som enten først have boet her, eller og ladet bygge Kirken. Det er et af de ældste Sogne i Eydersted, da det ligger midt i Landet, og de fleste Huse endnu staae paa Gæsten. Kirken er en gammeldags Bygning, dog inden i ganske bekvemt og smukt indrettet. Orgelverk er her ikke, og kun een Klokke, foruden en Timeklokke, og et gammelt Uhr, som sjelden viser ret. Sognet bestaae kun af 1604 Demather. Skolemesteren forestaaer tillige Degnetienesten, og kaldes af Kirke-Collegiet, men faaer sit aarlige Salarium af Kirkens Penge. Af Præsterne siden Reformationen vides følgende: 1) Nicolaus Hogener, siden første lutherske Præst i Copenhøll. 2) Johannes Cramer 1550. 3) Hinrik von Riesen. 4) Paul von Hinsen 1576 til 1610. 5) Gerhard Coster 1610 til 1632, da han nedlagde sit Embede. 6) M. Thomas Edler 1633 til 1635. 7) Matthias Lobedantz 1635 til 1652. 8) Broder Jacobs 1653 til 1657. 9) Johan Schnell 1657 til 1666. 10) Peter Block 1666 til 1667. 11) M. Friderich Ehlers fra 1667 til 1695. 12) M. Johan Rudolph Sieverts 1695 til 1727. 13) Broder Bandix 1728 til 1742. 14) Joh. Frid. Augustini 1743. 15) Chr. Ditleffen. Den sievertske Familie, som er een med den høyerste

4) Poppenbøll Sogn (d). Frydebøll. Helmsfeth. Grode. Falskog. Heverfog. Diget Poppenbøll. Klerenbøll. Augustensfog. Skoffenbøll.

5) Øster

og beckerffe, har bidraget meget til Digevasenets Forbedring, og har i lang Tid været boefat her i Sognet.

- (d) Navnets Oprindelse er uvis, dog menes det at været komet af een af Etnedets første Beboere, som har heet Poppe. Sognet bestaaer i alt af 80 Fjldsteder, og er ansat for 36 Plove 13 Demather 2 Saater 30 Noder eller 2202 Demather. Her ere tre Koge, 1) St. Johannesfog, stor 1164 Demather 1 Saat 20 Noder. 2) Iversbøllfog stor 363 Demather 4 Saater 16 Noder, og 3) Holm og Heverfog, stor 645 Demather 2 Saater 30 Noder. Aarsagen til deres Navne og Tiden naar de ere indbyggede vides ey. Nogle Legater ere her til Kirken og de fattige, men derom høves slet ingen Efterretning. Kirken er en gammeldags Bygning bygt for sig selv, noget fra Taarnet, som er af Træ, hvori hænger 2 Klokker, den største støbt i Hufum 1581, og den mindre sammesteds 1590. Lige over for Vighusets Dør sees M. Conrad Gentzels Portrait, som døde 1612 den 11 Julii i sit Embedes 30 og Alders 63 Aar, opsat 1617 af Hr Conrad Gentzel Præst i Vesterhever. Alteret er fra 1601 og Daaben fra 1590. I Choret er en Liigsteen over Præsten Hector Petri, døde 1582 den 6 September, samt hans Hustru, og en anden ulæselig over M. Georg Fabricius, døde 1631. Paa Prædikestolens Dør staaer den Efterretning, at Enken Thole Broders 1579 forærede Kirken 100 Mk. som bleve anvendte til Prædikestolens, Crucifixets og den pderste Doms Opflaering. Hun døde 1608 i sit 73 Aar. 1738 blev Kirken sidste Gang repareret. Af Præsterne siden Reparationen vides: 1) Bernhard von Horften 1555 til 1560. 2) Hector Petrus 1561 til 1582. 3) M. Con-

5) Østerhever Sogn (c).

B. Utholm.

- Conrad Gentzel til 1612. 4) Peter Moth til 1621. 5) Bendix Meyer til 1623. 6) M. Georg Fabricius til 1631. 7) Andreas Johannis til 1653. 8) Winand Pampus til 1663. 9) Joachim Otto Lensch fra 1663 den 27 Januarii til 1681. 10) Andreas Sander fra 1681 den 10 December til 1708. 11) Georg Friderich Bohn fra 1709 til 1721. 12) Joh. Gerh. Ebio fra 1722 den 4 Jan. til 1754. 13) Moritz Carlsen.
- (e) Dette Sogn har sit Navn af Gleden Hever, som løb Vesten derfor, og til sidst blev saa smal, at man ved Hjelp af et Hestehoved, som laa midt deri, kunde springe dereover. Et Capel blev her allerførst bygt 1113. Alteret er af gammelt fortreffelige Bilschugger: Arbejde, men uden Hættel. Prædikestolen er bygt paa den nordre Side. Kirke loftet er prægtig malet. De fem Sag over Choret ere malede paa Peter Mahmens og hans Families Bekostning 1556. De øvrige 15 Sag over Kirken have hver kostet 10 Rdlr. at male, og ere 1683 bekostede af Præsten Joh. Albinus, Naadmand og Land: Casserer Clemens Hans, Skolemester Peter Ingwersen, Boye Volquartz, Edleff Jacobs, Peter Ovens, Ove Joens, Joh. Peters, Simon Hülich, Jacob Hildbrands, Albert Jacobs, Suake Jacobs, Boye Jacob Stinkens, Hinrik Davids og Jan Stoffers, Jan Peters og Peter Steffens, Hinrik Lornüls og Peter Andrees. Orgelverk er her ty, men to Klokker, som hænge ndi et Taarn for sig selv, men den største er allerede for mange Aar siden revnet. Præsten M. Nic. Lamberti har med Hertug ADOLFUS Tilladelse borttaget den af den sunne Bophever Kirke. Den er een af de ældste i Landet, stobt 1362. Den mindre Klokke er stobt 1735. Prædikestolen er bekostet af Lehnsmanden Ove Schweiß, som døde 1565, og hans Husfrue Vede. Her har tilforn været to Præster, men nu ifkun een. Sognet contribuereer aarlig for 18 Plove eller 1080 Demather. Vegge Augusten: Kogene, som ligge vesten for Sognet, søge denne Kirke. I dem

B. U t h o l m.

1) Tating Sogn (a).

2) St.

dem begge ere i alt 11 Gaarde og 3 Huse. Her ere aarlig over 500 Communicanter. Af Præsterne vides: 1) Matthias Schultz eller Prætorius 1565 og 1584. 2) M. Gerhard Owe den Ældre 1588 til 1593. 3) Joh. Thomsen 1593 til 1614. 4) Nicolai Lamberti 1614 til 1667 den 23 Junii og altsaa en Jubellærer. 5) Johan Albinus til 1692. 6) Jacob Ovens til 1705. 7) Georg Henrich Lossius, blev af Moskoviterne nedrevet af Prædikestolen, hvorved han kom til Skade. 8) Thomas Thomsen 1725 til 1734. 9) Christian Friderich Bohn fra 1734 til 1739. 10) Henrich Thomas Gesterding fra 1740.

(a) Dette Sogn har sit Navn af Tade Eschildsen, som 1103 lod denne Kirke bygge, og indvie til St. Magnus. Timeviseren blev 1552 opsat i Taarnet. 1694 blev Epidsen af Taarnet nedkastet af en Stormvind og 1699 igjen opsat. Dens Bøgl forestiller en Kirke, men Omkriften vides ey. Her er et godt Orgelverk af 26 Stemmer med 4 Vælge. Klokketaarnet staaer for sig selv, sydøst fra Kirken, og har 2 Klokker, hvoraf den ene er støbt 1483 af Mester Peter Hansen, men revnede 1680 og blev følgende Aar omstøbt, den veyer 2500 Pund. Den anden er støbt i Hamborg 1649, og veyer 1269 Pund. Desuden er her en Kimekloffe, vog 67 Pund, og en Timekloffe paa 438 Pund. Paa Kalken som bruges ved Communionen staaer med Munkesogstav: følgende Indskrift: A. Domini 1470. Stephanus Kunti Rector in Tatinghen procuravit calicem istum. Paa Sydekalken staaer Ihesus Nasareus amen, og paa Joden Håretallet 1154. Denne sidste Kalk er ikke forgyldt. Her ere omtrent 600 Communicanter. Soonet bestaaer af 64 Møve, og efter Digeregisteret af 4804 Demather i Saat 13 $\frac{1}{4}$ Rode. De hertil liggende Røge ere: Otter-Esing, Holm-Grunden,

2) St. Peters Sogn (b). Heide. Wetenduin. Boel. Sonderhoved. Olstrup. Bestermark. Brossen. Tolendrup.

3) Ors

Grüden, Alte, Mittelfte, Watt, Dreyer Landen Währ, Jacob, Ehestersfog. Ellers deses Sognet i 8 Währer, nemlig Tating, Ebst, Ehsing, Otter-Esing, Tholendorff, Wüttel, Osterende, Medehop-Währ. Harsaagen til Kogenes Navne, og deres Alder vides ikke. 1746 blev i Kirken byggt et nyt Syngeskor og en Trappe til Prædikestolen, samt 1753 en nye Port for Kirkegaarden. Af Præsterne vides: 1) Stephan Knutsen 1493 2) Hr. Paul 1530. 3) Berend Petersen 1533. 4) Autor Reinman eller Autor Rosa, døde 1562. 5) M. Abraham Pape til 1577. 6) Michael Heine til 1611. 7) M. Paul Brugman til 1617. 8) Simon Hochgrev til 1624. 9) Michael Einspergen til 1640. 10) Peter Feddersen til 1671. 11) Eberhard Ebio til 1700. 12) Henrich Christian Elers til 1726 den 18 Junii. 13) Erasmus Friderich Ebio fra 1726. 14) Martin Nicolaus Hellmann.

- (b) Sognet skal forhen have heet Süderhøft, og har faaet sit nye Navn, af den til Apostelen St. Peter indviiede Kirke. Kirken er byggt 1563. Taarnet saldt af Elde ned, men blev 1732 af nyt opbyggt. Kirkens Segl ere to Nøgler over Kors, omsatte med Halvmaaner og Stierner. Orgelverk har aldrig været her. Paa den store Klokke staar Aarstallet 1667; paa den mindre 1696. Paa Alteret sees Christi Undfangelse, Fødsel og Omfierelse. Paa Alterklædet et Låm med en Fane, med Aarstallet 1717 og Bogstaverne S. D. G. Ralken er Sølv forgyldt, med et støbt Crucifix, ligeledes Oblatæffen, givet 1678. En Sølvkande givet 1726 af Landcaasferreren Jacob Johanns. Ved Siden af Prædikestolen, et Epitaphium over Lehnsmænd Sievert Ovens og Tate Sieverts 1637, samt Lehnsmænd Back Pauls og Joen Backens 1637 med flere, hvilket Epitaphium 1736 er bleven fornyet. Seyerværket er givet af Laurentz Paiens 1637. Font

3) Ording Sogn (c). Nordhøvet. Vestermark. Borg.
Østerfiel.

4) Westerhever Sogn (d). Stufhusen. Vapenboll. Østereck.
Q q q q 2 Sieck

ten er 1729 foræret af Johan Hancks og hans Kone Cathrine. Kirkefø-
tet, bestaaende af 14 Sag, er 1748 malet af Mester Hans Dammann Ni-
ckels af Oldensworth. Sognesfolkene ere omtrent 500. Sognet bestaaer
i alt af 31 Møve 51 Demather 15 Møder eller 2714 Demather. Præ-
sterne siden Reformationen have været: 1) Bernhard Horstein 1560, le-
vede endnu 1590. 2) Jacob Bornholt 1594, til 1616. 3) Caspar
Halkenius 1616 til 1648. 4) Just Bockelmann 1649 til 1667. 5) M.
Jacob Richardi 1667 til 1679. 6) Nicolai Laurentii 1679 til 1708.
7) Johan Horn fra Tønningen 1708 til 1722. 8) Bernhard Christian
Gentzel 1724 til 1742. 9) Lucas Johannes Frentzel 1742 til 1750.
10) Ernst Christian Beierholm fra 1751 til 1759 den 9 Januarii, da
han døde. 11) Johan Peter Plaate fra 1759. 12) Johan Hamckens.

(c) Herfra er ingen Efterretning indkommen, hvorfor her allene meddeles Præ-
sterne's Navne siden Reformationen: 1) Hr. Bernhard, 2) Bertold.
3) Bernhard Blaumstein. 4) Wichmann Hartiges. 5) Matthias Pam-
pus. 6) Simon Pampus. 7) Henrich Conrad Bünemann, nedlagde
Embedet. 8) Friderich Peters. 9) Andreas Lonner, død 1735. 10)
Andreas Haß 1736 til 1740. 11) Georg Cöler 1741, død 1748.
12) Johan Urban Feiermann 1749. Sognet staaer for 512 Demather.

(d) Oprindelsen til Navnet er Sognets Beliggenhed vesten for Heverfloden.
Kirken's Alder er aldeles ubekendt. Klokketaarnet vesten for Kirken er byggt
for sig selv, og tjener de Sæfarende til Landfiending, hvorfor det ogsaa,
da Tordenen Ratten imellem den 7 og 8 Dec. 1733 slog ned deri, og al-
deles edelagde det, med stor Bekostning igien blev opført. Orgelverk er her
ifft. Kalk, Dife og Alterklæde bleve borttagne i Krigstiden 1713. Paa
Alter-

Storf Andeel. Leichenhusen. Siversbøll. Østerfog.

Endnu

Altartavlen sees Slangens Ophøvelse i Ørken, med Harkstallet 1692. Prædikestolen, uden Harkstol, er givet af Raadmand Laicke Steffens, og Lehnemand Junge Eie Broders. Paa norre Siden af Kirken et stort Epitaphium over Riquart Bonns, Schwein Riquartz, Tete Broders, Jacob Schweins, Boncke Broders og Broder Fedders, opsat af Nahn, Schwein Riquartz Enke 1618. Paa den søndre Side en Tavle over Anne Gentzels, døde 1628 og hendes Mand Hr. Conrad Gentzel, døde 1641 i sit Embedes 24 og Alders 51 Aar. En liden Tavle over Jacob Juers og hans Enke Moder Jacobs, som gave 60 Mark til Choretis Staffering. Et stort Epitaphium over Fedde Grauens, døde 1617, 82 Aar. Frue Tete Feddens, død 1602, 62 Aar. Jomfrue Mannke Feddens, død 1572 6 Aar. Gomcke Feddens, død 1602, 24 Aar. Broder Feddens, død 1574, 3½ Aar. Steffen Feddens, død 1616, 28 Aar, opsat 1618 af Boncke Feddens. Et andet stort Epitaphium over Poppe Jacobs, Søster Poppens, Elisabeth Boyens, Cathrine Boyens, Elisabeth Boyens, Dorothea Boyens, Öcncke Boyens, Öcncke Boie, Dorothea Boyens, Cathrine Boyens, Søster Boyens, Peter Boyens, Anne Boyens, Regine Elisabeth Boyens, Boye Poppens, opsat 1688 af Boye Poppers og hans Kone Frawe Boyens. Et stort Epitaphium over Peter Elschels opsat 1693. Loftet er 1700 befestet malet af Kirkeforstanderen Adde Steffen Peters, til en Erindring om ham, hans to Koner, Anne Paul Nahmens, og Anne Gentzels, hans Søn Ade og hans Datter Antje Adens. Paa Mandsfolke-Pulpituret ere malede 12 bibelske Historier. Kloffen er stæbt 1592 af M. Lucas i Husum. Communicanternes Antal er aarlig omtrent 250. Sognet contribuere for 30 Plove, eller 1814 Demather, hvoraf dog 1721 nogle Demather bleve aflagne. Af Røger findes her Østerfog, som grænses til Peppenbøll, og Norder- eller Sagenbøllfog, men Mid-

delbiget

delbiget imellem dem, er for længe siden ædelagt. Deres Møgne have de faaet af deres Veliggenhed, og den sidste af en fornem Veeboere, Høye. Legater have her været adskillige, hvoraf nogle ere nu forlorne ved Lehnsmænd Jacob Ovens, som anmassede sig deres Administration, og fik Præsten udelukket ey allene fra Kirkecollegiet, men endog fra Forstandercollegiet, hvortil hans Efterkommer Harrel von Ahnen ogsaa bidrog meget. Alt hvad Kirken og de fattige fik igien for de forkomne Legater, bestaer i 7 Demather Land. Af Præsterne efter Reformationen vides: 1) Gisbert Nedderstedt, var Præst til dette Sogn i 15 Aar, og blev 1547 assat. 2) Gisbert Boxmar. 3) Hieronymus Günther, laac 1582 i Proccs med sin Skolemeister. 4) Rudolph Berens, forhen Diaconus i Tating, indtil 1614. 5) Conrad Gentzel 1614 til 1641. 6) Volquard Johannis Diaconus i Eckenhöll 1642 til 1652. 7) Johan Jessen, forhen Sognepræst paa Øhland 1652 til 1674. 8) Johan Sievertz 1674 til 1679. 9) David Grosz var Præst i en meget kort Tid. 10) Henricus Theodori fra 1680 til 1684. 11) Johan Joachimi 1684 til 1688. 12) Matthias Dogen 1688 til 1728. Hans Successor Nicolaus Coler døde førend han blev introduceret. 13) Bernhard Ambder 1729 til 1733. 14) Adam Gottfried Lossius, forhen Præst i Ditmarsken fra 1734. 15) Georg Conrad Matthiessen. Her i Sognet har tilforn 1370 (Heimr. pag. 95) eller 1465 (P. Sax apud Westph. Tom I. col. 1367) staaet en Borg, Vovemændsborg, beboet af Søgerørere, som førde dette Navn. Da Indbyggerne af Evershop og Utholm belejrede den, befordrede en fangen tapper Jemfrue Erobringen, ved at nedlade den hende betroede Vindebroe, og forsvare den saalænge mod Vovemændene, indtil Belejrerne kunde trænge sig op at frelse og undsette hende, og overvelde Digterne. Herom taler og Danckwerth pag. 152.

Endnu meddeles her for Samlingens Fuldstændighed følgende
Register over de enderstedste Provster:

1. Volquard Jonæ, Præst i Slesvig 1560 til 1567.
2. Johan Schaffnics, Præst i Slesvig 1568 til 1571.
3. M. Bartholomæus Embs, Præst i Slesvig 1572 til 1585.
4. Joh. Pistorius o. Becker, Præst i Tetenbøll 1589 til 1604.
5. M. Georg Cruse, Præst i Cøbenhøll 1606 til 1617.
6. M. Nic. Wedovius, Præst i Biswort 1618 til 1632.
7. M. Joh. Moldenit, Præst i Tønningen 1633 til 1652.
8. M. Andreas Lonner, Præst i Gardingen 1653 til 1676.
9. M. Bernhard Oldermann, Præst i Cøbenhøll 1680 til 1681.
10. D. Nicolai Alardus, Præst i Tønningen 1682 til 1686.
11. Acharius Majus, Præst i Tønningen 1687 til 1697.
12. Diet. Andreae, Præst i Belt 1698 til 1700.
13. Nic. Laurentius, Præst til St. Peter 1700 til 1711.
14. M. Vilhelm Beselin, Præst i Bollerwieck 1712 til 1716.
15. D. Thomas Clausen, General-Superintendent.
16. Andreas Hoyer, General-Superintendent.
17. Georg Johan Conradi, General-Superintendent.
18. Bernhard Christian Gentzel, Præst til St. Peter 1732 til 1742.
19. Peter Petrejus, Præst i Gardingen 1742 til 1745.
20. Detlev Adolf Möllenhof, Præst i Belt 1746.
21. Christian Detlev Meyer, Præst i Bollerwieck 1778.

I de catholiske Eider nævnes 1443 Dominus Nicolaus Steenwehr, Præpositus in Eiderstedt og 1539 Otto Ratlov senior & præpositus in Eiderstede. I endnu ældre Eider forekommer 1195 Ago præpositus de Eydurstathe og 1352 Dnus Johannes in Eydersterh præpositus.

Octrone-
rede Røge.

Ved Landskabet Endersted ligge følgende octroyerede Røge, hvoraf hver omtrent er 500 Demather stor:

Grote

Grothusenfog, en fjerdedeel Miil vesten for Bollermieff Sogn, har sin egen Jurisdiction og er 1693 inddiget af Oberste Grothusen.

Ny Augustenfog, nær ved den gamle Augustenfog, vesten for Ofterhever-Kirke, inddiget 1698, har og sin egen Jurisdiction.

Norder Fridrichsfog, strax ved Ulvesbøll-Kirke, er inddiget 1696 og staaer under Landretten i Eydersteds vestre Deel.

Tomlanerfogg eller Grafenfogg, blev 1699 inddiget norden for Tating-Kirke, men blev i den store Vandflod 1717 aldeles oversvømmet, og har siden bestandig staaet under Vand.

Alf adelige Godser findes her ikkun det eneste:

Adelige
Godser.

Høyersworth, i Oldensworth Sogn, en god halv Miil norden for Tønningen. Den har sit Navn af den fyrstelige Raad og Staller Caspar Höyer, for hvis Fortienesters Skyld den har faaet sine Friheder. Hovedbygningen, som er to Etager høy, med usædvanlig tykke og høye Mure, er allerførst opsat 1564. Den er prydet med et Taarn, hvori 1773 blev anbragt et Uhrværk, med Kobbers Viser. I det øverste Stokværk ere syv, i det nederste 6 Bærelser, der neden under tre hvelvede Kieldere. Af visse Ting kan man og slutte sig til at her tilforn har været et Capell. Sønden og vesten for Baaningshuset er en stor Kiøkkenhave, med en Steenmuur omkring, og omringet med en høy Vold, besat med saa høye Træer, at deres Toppe kunne sees alleryderst i Landskabet. Baade ud og indvendig om denne Vold gaae dybe Grave, forsynede med Bindebroer. Sønden for Volden er en meget stor Træhave, hvorefter den halve Part er fuld af frugtbare Træer, og den anden bruges til en Planteskole. Ellers har Høyersworth med hele Landskabet maattet udstaae Krigens Besværligheder. I forrige Aarthundrede medens Uroelighederne imellem det kongelige og fyrstelige Huus vedvarede, bleve

bleve alle hertil hørende Holländerier og Meyergaarde nedbrudte, og Eyeren, den fyrstelige Cancellieraad Johan Adolph Cramer reungtet til 1704 at opbygge en stor saa kaldet Zenberg, hvori alle Landshuus- holdningens Forretninger endnu drives, saavelsom i det af nu værende Eyer 1773 opbygte Vognskuur. 1713 skede her Capitulationen imellem Grev Stenbock og de Danske. Godset bestaaer af tre adelige Møve eller 180 Demather, hvoraf allene aarlig svares 84 Rigsdaler til den kongelige Cassa i Kendsborg. Fra alle andre Cogne-Udgifter er Gaarden, i følge et af Rentemeester Danckwerth og Sognemændene den 1 November 1651 slutted Forlig, aldeles befriet. Desuden har Gaarden 49 Demather 3 Saater 32 Roder 13½ God contribuabel Jord, hvoriblant 6 Demather Kirkealand, og af andet Kirkealand 7 Demather 5 Saater 24 Roder 7½ God, hvoraf aarlig ved Michaelis svares en Canon af 50 Rigsdaler 40 Skilling. Altsaa bestaae alle Gaardens Jorde i alt af 237 Demather 3 Saater 21 Roder 5 God. Sonden for Gaarden staaer en Møl og Brynmølle, hvoraf ingen Recognition svares, og derved et Huus, hvori Mølleren boer. Dette Huus og Mølle, samt Hovedgaarden og dens Bygninger vare indtil 1774 forsikrede i den adelige Brandcasse, men blev i dette Aar efter foregaaende kongelig allernaadigst Tilladelse, indlemmet i Landskabets almindelige Gilde. I Oldensworth-Kirke har Gaarden sin egen Stool, og desuden nede i Kirken tre Mand-folke og fire Fruentimmer-Stader. Over Godsets søndre Dør, sees Höyers Baaben, med de Navne Caspar Höyer og Anna Höyers samt Hørestaller 1594. Indvendig er ligeledes indmuret en Steen, hvoraf sees at Joachim Danckwerth og Clare Luthen 1648 have ladet Bygningen reparere. Eyerne have været: 1) Foransførte Staller Caspar Höyer. 2) Hans Sen Staller Herman Höyer. 3) Hans Enke den berømte Anne Ovens, folgte Godset den 28 Februarii 1631
for

for 18000 Rigsdaler til 4) Hertuginde AUGUSTE, hvorefter Hertug FRIDERICH den 27 Februarii 1647 overlod det til 5) Rentemester Joachim Danckwerth for andet Gods. 6) Hans Enke Clare Lüthen overlod det den 13 Oct. 1656 til 7) sin Ewigerson, Doctor og Kammeraad Andreas Cramer, hvis Arvinger den 15 Februarii 1732 folgte det til 8) Andreas Johan Saurius til Alschau. 9) Siden blev det 1733 solgt til Carl Friderich Wilhelm Köpcke til Bisch, hvis Arvinger den 11 May 1737 overlode det til 10) Soerapitain Jacob Bruyn de Wolff. 11) Hans Son Hofagent Christian Bruyn i Eckernförde folgte den 31 December 1767 Gaard og Gods til 12) Kiebsmand Peter Wolffhagen i Tønningen, af hvis Arvinger 13) Nu værende Eyer Hr. Brand Directeur Boye Hamkens den 24 April 1771 har kjøbt det for 20000 Rigsdaler.

På Stallerne i Eydersted vides følgende:

- 1442 Ebi Winnekens.
- 1445 Otto Spliet.
- 1453 Jon Jonsen, ihjelslaget 1461.
- 1466 Tette Vedderkenßon, voghet over Eyderstede, Euerschup unde Bdholm, 1470, 1474.
- 1500 Boie Terens.
- 1540 Marquard Schestled.
- 1586 Caspar Hoyer.
- 1610 Herman Hoyer, død 1622.
- 1623 Jörgen von der Wisch.
- 1630 Georg von Buchwald.
- 1650 Caspar Schwenck.
- 1657 Johan Samuel Heistermann von Ziehlberg.
- 1670 Johan Adolph Kielmann von Kielmannseck.

Det To og Tyvende Capitel.

Om Hertugens af Glyksborg Arvelande.

Hertugens af Glyksborg Arveland, hvorover han som Lands- herre regierede, og hvorfor han erkjendte Kongen af Dan- nemark som sin Lehnsherre, var et Mand- Lehn, og be- stod af det lille Amt Glyksborg og Nybel- Herred. Glyksborg Slotscapelle iberegnet, vare her 7 Sogneskirker, hvorved stod 10 Præ- ster, der alle umiddelbar udnævnedes af Hertugen, som og af dem udvalgte en Provst, saa at denne Titel ikke var bundet til noget vist Sognefald.

Retterne. Retterne i disse Arvelande dependerede paa ingen Maade af Oberretterne i Gottorp. I Flekken Glyksborg bestod Underretten af Amtets Herredsfoged, to Sandemænd og Ringfrideren. I Mun- febrarup holdtes og et Ring for den øvrige Deel af Amtet. Paa Sundewit havde Hertugen sin egen Herredsfoged over Nybel- Her- red i Broager, som først sogte med det gode at forlige de forekommende Sager, og hvis det ey var mueligt da henviste dem til det ordentlige Ring, som holdtes i Broager. Herfra appelleredes til Hofretten i Glyksborg, som gemeentligen bestod af tre Personer, og var den øverste Instans. Her var ey mere end een Consistorialret, som holdtes i Glyksborg, og bestod af to Hertugelige Raad, Provsten og to Præ- ster. Herfra kunde ey appelleres. I hele det glyksborgske Arveland fandtes hverken Procurator eller Physicus. Da Hertugen, som før
er

er sagt, var regierende Landsherre i sit Arveland, men dog havde sit Lehn af Kongen i Dannemark, saa kunde han ey heller i personlige Sager, eller de Processer, som angik hans Arvelande, andensteds indstævnes, end for Hans Kongelige Mayestæt, som da, i fald Sagens Bigtighed udkrævede det, satte Commissarier deri. Men angik Sagerne Hertugens adelige Godser, da kunde de, efterdi Godserne altid beholde deres Egenskaber, indstævnes for den slesvigiske Landret.

Hertugen havde i dette sit Arveland sex Lehngodser, nemlig: Lehngodser. Philipshoff, Krarumark, Schelgaard eller Frenleben, Schottsbullgaard, Lundsgaard og Philipsborg.

Vi ville først tale om:

I. Glücksborg Amt.

Dette Amt ligger i Angeln, i Ost og Nordost for Staden ^{Beliggens} Glensborg, ved Glensborg Fiord; men er kun lidet, og af ulige Længde og Brede. ^{hed, Størrelse og Frugtbarhed.} Paa det højest er det $1\frac{1}{2}$ Miil langt, og 1 Miil bredt. I meget gamle Tider laae det under Hushøj-Herred i Glensborg Amt, og har en meget frugtbar Jordbond. Ikke heller feyles det paa Skov, eller stort og smaat Vildt. Herudi ligger

Slottet og Flekken Glücksborg.

Det første man udi Historien finder dette Sted nævnet, er ^{Historie.} Aar 1209, da Biskoppen Nicolaus af Slesvig lod det under Navn af Rus Regis, Rye, eller Ruhe, indrette til et Kloster af følgende Aarsag: Nær ved Byen Slesvig stod forend denne Tid et Kloster, Aurea insula eller Guldholm kaldet, hvor saavel Abbederne, som Munkene begyndte at føre sig meget lidetlig op, sluttelig formødelst Byen Slesvigs nær Beliggenhed. Vor danske Historiefriver Hvitfeldt fortæller en stem Eildragelse Tom. 1. pag. 178, som uden Tvivl

har givet største Anledning til Forskyttelsen, den jeg her vil anføre med hans egne Ord: "Marsagen hvorfor de (nemlig Munkene) kom "fra Guldholm oc Slesvig, naar, at de leffde forargeligen, de haaffde "Byen saa nær, deres Abbet med en anden Broder, ginge ofte til "en Hore oc Skioge udi Slesvig, men en Nat gif Abbeden neder, "og tog icke den Broder med sig hand pleyde at hafve. Om Nat- "ten staaer denne Broder op, som det fornyckte, hand vaar icke med- "tagen, oc slar paa Sielen, oc vecker Brodrene, sigendes: Deres "Abbet naar død in anima, det er paa Sielen: De andre forstod "det paa Legemens Begne: Alle Muncke gaar saa ud, at hente hans "Legeme, med Kaars og Fane: Da finder de hannem hos en lang "Hore liggendis. For denne Forargelse Skyld bleff Klosteret forfløt "til *Rus Regis*". Biskoppen holdte det da for raadeligst at sætte dem noget længere bort. Han udvirkede da hos Paven en Confirmation paa et Bytte imellem sig og Abbeden, hvorved han fik *Rus Regis*, i steden for Guldholm, til et Kloster. 1209 blev dette paa Husbys Herreds Ting gjort offentlig bekiendt, da Klosteret blev tillagt Indkomsterne af Kirkerne Holdenas, Brottorp, Broager og Grummatost for Tienden af de fire Kirker, St. Mikels Kirke paa Bierger, Kalliby, Nybolle og Tholge. Denne sidste Tiende oppebar en leg Broder ved Navn Siward til Munkenes Nytte, efter deres Willie udi Nye-Kloster, endogsaa for de kom der at boe. Munkenes Regler blev herefter oplæste: St. Thoms Aften 1209, og maatte de da fore et andet Levnet. Det nye anlagde Kloster havde mange Indkomster, da hele Munkebol ved Langenhorn har lagt dertil, foruden mange andre Landsbyer. Aar 1237 kiopte Abbeden her af Hertug ABEL for 53 Lodige Mark Solv, fuldkommen Frihed over alle de Bygninger, Tienere og Bønder som hørde til dette Bernhardiner Kloster, at det ey maatte staae Hertugen eller hans Arvinger frit for at gjøre dette Guds Skade eller Byrde og ey heller

beller at omstode deres Riob. 1274 døde Abbed Michael. Saavit bekiendt er, var Klosteret roeligt indtil Aar 1284, da Brødrene skiltes med stor Bedrøvelse fra hverandre: Chronicon Erici Pomerani figer ey mere end: Conventus Ruris Regis dispersus est. Hvad Aarsagen hertil har været er ey bekiendt, men Meslenius slutter at de ere blevne overfaldne og forjagede af Soldater; Pontoppidan derimod troer, at de for nogle Ufømmeligheder ere straffede af Biskoppen i Slesvig, og at de ey have villet udstaae Straffen, og derpaa ere gangne fra hinanden; Det nyelig nævnte Chronicon Erici Pomerani taler og om, at Biskoppen skilte dem ved deres Tiender, og lod nogle af dem prygle, som vist ey er skeet uden Fortieneste: Jacobus Episcopus Slesvicensis privavit Monachos Ruris Regis decimis & nonnullos eorundem fecit verberari; see videre herom Pontoppidani Ann. Eccles. Danicæ Tom. I pag. 480 og 622. De have dog hastig igien samlet sig. 1412 forærede Dronning Margrete Klosteret 30 Mark Sølv. 1433 forbandt Abbed Oluf sig og sine Efterkommere at holde en aarlig Messe for de i sidste Teyde dodes Sieler i vor Frue Kirke i Glensborg. Indtil Reformationen vare nu Munkene udi god Stand, omendskiont de ligesaavel her, som i deres første Bopæl paa Guldholm har begaaet mange udydige Gjerninger; thi man vil forsikre at da Hertug Johannes den Yngre Aar 1590 lod Klosterets Bygning nedbryde for igien at opbygge det nu værende glyksborgske Slot, fandt man i Hvelvingerne og nede i Jorden en mængde Hovedskaller og andre Been af smaa Born, som formodentlig uskyldig ere tagne af Dage. Saadanne og andre flette Foretagender kan ogsaa have givet Anledning til den nysmeldte Skilsmisse, og man maa endnu tilstaae at Biskoppen domte en naadig Dom. Klosteret havde ogsaa en temmelig Strid Aar 1312 da Biskoppen i Slesvig maatte søge Hertugens Skjys mod Indgreb i deres Rettigheder til endeel til Klosteret

Guldholm henherende Jorder, som nogle Adelsmænd i Naboeffabet giorde Jorderinger paa. Hertugen udstædede derpaa til deres Sifferhed følgende Brev: Ericus, Dei Gratia Dux Jutiæ omnibus Struxdorpherde inhabitantibus salutem & gratiam. Cum secundum statuta libri legalis, quando possesores duorum camporum discordant super terminis eorundem qui Markskial dicuntur & ita sit contingens, quod illi qui morantur in una villa emerant in altera aliquas terras ad Stuff prope Marckskial sitas super quibus pars opposita vult adducere veridicos ad jurandum, tunc debent illi qui emerant, venire ad eorum Withermalsting, hoc est proximo placito antequam veridici debent jurare vel Rex Markskial equitare & protestari Markskial esse in debito loco & nihilo minus impetere eorum Stuff quærela, hoc est Kallæ a Stuff, & situnc defenderint illud Stuff suorum juramento cognatorum, antequam veridici judicaverint, tenebunt illud quamvis Marckskial juretur de loco, dummodo sit circumdatum lapidibus vel fossatis. Cum igitur Magister Grumo, Procurator domini Episcopi Slesvicensis, quando Calle Truglsen adduxit veridicos ad discernendum inter Ystedmark & Fransthetmark ad eorum Withermalsting venit ad placitum, & protestatus fuit, Marckskial esse in debito loco, & impetebat, omnes terras, quæ Monachi de *Rure Regio* circumfoderunt & in eorum possessione centum viginti annis & ultra habuerunt pacifica & quieta, quod etiam instrumenta doceant papalia regalia & pontificalia à Gritta usque ad Krele Holebeke & sic deinceps per omnia fossata illa, quæ currunt super Guldholmmose ad Slebeck & usque prædictas terras omnes & singulas adhuc fossatis sic signatas, antequam veridici sic discernabant suorum Domino Episcopo defendebat juramento cognatorum. Nos juramento cognatorum dicti Magistri Grumonis ratificantes, in hac parte adjudicavimus dicto domino Episcopo terras supradictas, inhibentes ne quis dictum Dominum Episcopum vel quemve de familia sua in curia Guldholm

holm residentem, de dictis terris in posterum præsumat aliquatenus molestare. Datum Gottorp in præsentia nostra Anno Domini M. C. C. C. duodecimo, in festo beati Clementis Papæ & martyris. Om Klostret finder man ey noget videre mærkbærdigt antegnet forend Aar 1321, da de tilbagefordrede af Raadet udi Slesvig Bye et Stykke Land beliggende imellem Slesvig og Slottet Gottorp, Stubbe kaldet, og gav Quittering paa den deraf hidindtil havde Ulfamfræctum ved følgende Brev: Omnibus præsens scriptum cernentibus, Jacobus Abbas *Ruris Regii*, totusque Conventus ibidem, salutem in omnium salvatore. Ex quo Consules Sleswicenses ceterique Cives ibidem, quasdam terras inter Slesvic & Gottorp sitas quæ Stubbe vocantur, per ipsorum antecessores & postmodum per ipsos, multis annis minus iuste occupatos, nobis spontaneæ & bona voluntate resignaverint, libere in posterum & pacifice habendas, nos ipsorum antecessores ac ipsos, nec non ipsorum successores ratione fructuum de prædictis terris perceptorum, usque dictum diem istum coram Deo & hominibus, quantum in nobis est, liberos dimittimus & penitus excusatos. In cuius rei testimonium, sigillum nostrum præsentibus duximus apponendum. Datum anno Domini M. C. C. C. vicesimo primo feria secunda post festum beati Jacobi Apostoli. Vi finde efter denne Tid intet antegnet i vore Historier om dette Kloster (*) før end i Reformationens Tiden, da dets Godser bleve af Kong CHRISTIAN III. henlagde under Glensborg Amt, og maatte en derover anordnet Amtsforvalter aarlig aflegge Regnskab til Renteskammeret. Kong FRIDERICH II. har derefter Aar 1581 overgivet

(*) Dets Abbeder saavidt vides, have været: Waldemar 1209. Petrus 1237. Michael 1263, døde 1274. Johannes døde 1275. Jacobus 1321. Jacobus 1379. Olavus 1433. Petrus 1491-1493. Eggert 1513.

bet samme til sin Broder Hertug HANS den Yngre, som var Hertug i Sønderborg og Derne Als og Arøe. Denne Hertug HANS lod Kloster-Bygningen i Grunden nedrive, og Kirkegaarden hvori nogle tusinde Mennesker holdede, opgrave til en Grav om Slottet, som han gav det Navn Glyksborg, hvorpaa de følgende Hertuger af hans Afkom altid residerede. Det ligger i den behageligste Egn omtrent 2 Mile nordøst fra Glensborg udi Nyeherred og er ligesom alle gamle Bygninger fra det 14, 15 og 16 Aarhundrede stærk bygget. Med Forpagter-Gaarden Ruesgaard, som laae nær derved, var en gammel Hof Tiener paa samme Tid forlenet, han havde tiend Kong FRIDERICH II. og var derfor forlenet med samme paa hans Livs Tid, og efter hans Død skulde det henlægges under Glyksborg, men endnu i hans levende Live er det Aar 1609 bragt saavit af en Præst, Brarup navnlig Hr. Niels, at han maatte rømme herfra, og er død i Glensborg 1613; hvorpaa Gaarden er lagt under Glyksborg Slot. Hertug JOHANNES døde den 19 October 1622 og hans Søn PHILIP blev da regierende Hertug; han var fød den 15 Martii 1584 og døde den 27 Sept. 1663; var gift med SOPHIE HEDEVIG Hertug FRANCIS II. til Sachsen-Lauenburgs Datter. Efter ham igjen kom hans Søn CHRISTIAN fød den 19 Junii 1637, død 17 November 1698 gift først med SIBYLLA URSULA Hertug AUGUST til Brunsvig hans Datter og dernæst med AGNES HEDEVIG Hertug JOACHIM ERNST af Holsteen-Sønderborgs Plon hans Datter. Ham fulgte hans tvende Sønner, først PHILIPPUS ERNESTUS fød den 5 Maji 1673, død den 12 November 1729, først gift med CHRISTIANE Hertug CHRISTIAN til Sachsen-Eisenbergs Datter, dernæst med CATHARINA CHRISTINA Grevinde af Ahlefeldt og tilsidst med MARIE CHARLOTTE, en Datter af FRIDERICH WILHELM Hertug til Holsteen-Augustenburg; Efter ham fulgte hans Søn CHRISTIAN AUGUST, fød 16 April 1681, død den 3 August 1714.

FRIDR-

FRIDERICH hans Son var hans Efterfølger, som var fød den 1 Apr. 1701 og regierede fra 1729 til 1766; Hans Son FRIDERICH HENRICH WILHELM var igien hans Efterfølger, han var fød den 15 Martii 1747 og gift den 9 Aug. 1769 med ANNE CHARLOTTE WILHELMINE, Prindsesse af Nassau-Saarbrück. Han døde 1778 uden Livsarvinger. Hans Stater henfaldt ved den Kynlighed til Kongen. Ved Slotet ligger en liden Bye af samme Navn, som beboes af Haandverkere og Hoffets Betientere.

Amtet indeholder følgende 3 Kirker:

- 1.) Slotskirken eller Capellet, hvortil hører Flekken Glyksborg.
- 2.) Munkbrarup Sogn (a).
- 3.) Nye Kirke Sogn (b). Efter Hertugens Død er dette Amt henlagt under Glensborg Amt.

II. Nibel-Herred.

Dette Herred ligger i Landskabet Sundewitt, og altsaa paa Hertugdømmets østre Side. Dette Landskab bliver mod Vesten ved to Bække skilt fra endeel af Godset Gravensteen og Warnitz Birk, men mod Norden og Østen ved Sonderborg-Sund fra Als; mod Sonden og tildeels mod Vesten er det ogsaa omflødt. Fra Sonden til

Belægen-
hed, Stør-
relse og
Fruktbar-
hed.

- (a) I dette Sogn, hvorfra ligesaa lidet, som fra nogen anden Præst ndi de glyksborgske Kirelande, er indkommet nogen Efterretning, ligger det for hertugelige Gods Philippshof, tilførn kaldet Mosgaard.
- (b) Dette lille Sogn ligger oven for Amtet, og er aldeles adskilt detsfra, ved Grumtoft Sogn, som ligger der imellem. Det indeholder kun een eneste Bye, nemlig Nyebye.

til Norden er det $1\frac{1}{2}$ til næsten 2 Mile langt, men fra Østen til Vesten fra en halv til $1\frac{1}{2}$ Mil bredt. Det er meget frugtbart, har skionne Skove, Enge, Agre og Frugthaver, og er meget stærkt beboet. Heri ligger Grevskabet Reventlou, 5 før glyksborgske Lehnsgodser, 4 adelige Godser, og Sogderiet Sundewitt, som hører til Alpenrade Amt, men ligger i Sattrup og Mübel Sogner. Landskabet indeholder 17 store Landsbyer i 6 Sogne, nemlig: Broager, Mübel, Düppel, Sattrup, Ulderup og Alsboll, af hvilket sidste dog ikkun den østlige Deel ligger her i Landskabet. Heraft tilhørte Hertugen følgende fire Sogne, hvorved staae syv Præster:

- 1.) Broager Sogn (a).
- 2.) Mübel Sogn (b).
- 3.) Sattrup Sogn (c).

4.) Ulderup

(a) Herved ere to Præster. I dette Sogn ligge de tre før glyksborgske Gaarde Krammark, Schelgaard eller Freyleben, hvilken Gaard af Hertug JOHAN den Yngre Testament, dateret 1621, sees at være bygget af ham, og Schotobüllgaard, som og kaldes Tienhoff. Kirken har to Tårne i lige Linie og af lige Højde, som langt fra tiene de Trefarende til Landfiending. En Fierdingvej fra Broager ved Müllmark er en hertugelig Færge over Flensborafugten til Holdenes, som er 1550 Favne, eller en liden halv Mil bred. Ved Eekensund er og en, til det adelige Gods Gravenssteen hørende Færge over et dybt og smalt Vand, som gaar fra Sundewitt over til Mindenis.

(b) Dette Sogn, som kun har een Præst, ligger ved et fiskefygt Vand, som kaldes Mübeler Meer. Her blev i forrige Tider holdt Ting under aaben Himmel. Denne Ret er vel nu henlaagt til Broager, men Tinget har dog beholdt sit gamle Navn, og kaldes Mübeler Ting.

(c) Om dette Sogn vides ey mere, end at herved ere to Præster.

4.) Ulderup Sogn (d).

Desuden eiede Hertugen tre andre adelige Godser, nemlig:

a) Blansgaard i Ulderup Sogn paa Sundewitt. Baaningshuset kaldes Schönleben.

b) Mübel i Angeln, udi Querum Sogn, 2 $\frac{1}{2}$ Meil østen for Glücksborg, er et adskilt Gods med en Urve: Forpagtningssgaard, kaldet Philippedal.

c) Dänisch-Lindow i Angeln ved Elien, 2 Meil fra Slesvig. Det bestaaer af Hovedgaarden Lindow, som ligger i Boren Sogn, og Meyergaarden Nottfeld i Syderbrarup Sogn (e).

Uf Mübel Herred blev efter Hertugens Død henlagt til Sønderborg Amt 5 Herregaarde og alle fire Kirker, hvis aarlige Afgift omtrent beløber sig til 12000 Rdlr.

Endnu ligge, som før er sagt, i Landskabet Sundewitt følgende 2 Sogner:

a) Agbøll Sogn, see foran S. 498.

b) Düppel Sogn, hvorom ved Grevskabet Revenhou. S. 878:

S s s s s 2

Ng

(d) Dette Sogn har og to Præster. Herudi ligge de før hertugelige Lehn Gods Lundogaard og Philipoberg, samt det adelige Gods Vallegaard, hvorefter er en Overfart til Hardseshøj i Angeln, henved en halv Meil bred.

(e) At Hertugen tilforn har eiet flere Gaarde, sees deraf, at han endnu contribuerede af det adskilte Gods Torgaard, hvis Hovedgaard har lagt udi Steinberg Sogn. Schwensby i Sorup Sogn adskilte Hertug FRIEDRICH 1749, og folgte det stykvis.

Og følgende fire adelige Godser:

Nuenbøllgaard i Ulstrup Sogn, tilhørende Hertugen af Augustenborg.

Vallegaard, ogsaa i Ulstrup Sogn, tilhørende Cancellieraad Henning Paulsen.

Blanegaard, hvorom før.

Gravenstein, hvorom ogsaa forhen S. 495.

Det

Det Tre og Tyvende Capitel.

Om Grevskabet Reventlou.

Dette Grevskab ligger paa Sundewitt, i Satrup og Düppel Sogner, og indeholder det forrige Lehngods Sand-^{Beliggen-}berg. Hertug ALEXANDER til Sønderborg fik det, i følge ^{hed.} Historie. sin Faders Testament af 1621; og derefter laae det under Sønderborg Amt indtil 1667, da Hertug CHRISTIAN ADOLPHS Creditorer bleve indførte heri. Kong CHRISTIAN V. indløste herpaa Godset, og folgte det med alle sine Tilliggelser, Strandrettighed, Jus Patronatus til Düppel Kirke, Over- og Underjagten, samt al civil og criminal Jurisdiction, ved Riksbebre af 25 Jun. 1673 til Grev Conrad Reventlou. I dette Brev, hvori Godset faaer det nye Navn Reventlou, er tillige fastsat, at Contributionen af dette Gods, som staaer for 5 $\frac{1}{2}$ Plove, skal ligesom af alle andre adelige Godser, svares udi rette Tid, men allene til den specielle kongelige Krigscassa udi Hertugdømmene, hvorimod Gaardens Marker og Huusfolkene skulke være frie for Contribution. Godset skulde, med alle sine adelige Egenstaber og Friheder, tilhøre Grev Reventlous mandlige, og naar de vare uddøde, hans qvindelige Arvinger, dog derhos aldrig af dem maatte selges eller pantsættes. Men naar ingen Descendenter af ham længere vare til, skulde Godset igjen forfalde til Kongen og hans Arvesuccessorer; dog den sidste Besidders Enke paa Livstid at nyde Indkomsterne. Den 3 Dec. 1691 ophævede Kong CHRISTIAN V. dette

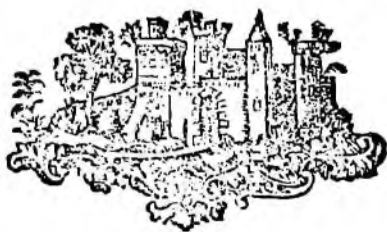
Guds til et dansk Lehnsgrevskab, ved en Befaling til Rentekammeret; og gav det, ved Brev af 3 Oct. 1685 alle de Fortrinligheder og Rettigheder, som ere danske Grevskaber tilstaaede. Da alle danske Grevskaber ellers have 300 Tønder Hartkorn fræ for alle Paalæg, saa anordnede Hans Majestæt, at dette Grevskab skulde have de 21½ Møse fræ, og ickum contribuere af de 30, ligesom af andre adelige Godser. Dette Gods er det eneste Lehnsgrevskab i Hertugdømmet, ligesom Gærebye det eneste adelige Lehnsgods, hvilket forhen ved denne Gaards Beskrivelse var forglemt at anmerkes.

Inspecteur.

Besidderen af dette Grevskab, hvis Hovedgaard endnu heder Sandberg, lader det forestaa af en Inspecteur, som tillige med sex Santhemænd fælder Dom i alle borgerlige og pünlige Sager.

Sandberg Gaard ligger i Satrup Sogn, og søger Satrup Kirke; derimod har Grevskabets Besidder Jus Patronatus til Düppel Sogn (*).

(*) Dette Sogn ligger paa den østlige Ende af Sundewitt, og har kun een Præst. Herfra gaar en Færge over til Sønderborg paa Als.

Det Fire og Tyvende Capitel.

Om de Dele af Riber-Stift, som ligge i Sønder-Jylland (*).

Med denne Deel, som nu efter geistlig Inddeling bestaaer af Voe: Mogelstønder [hvilket tilforn har været i det Verdslige under Tønder-Herred], og noget af Hoyer-Herredet, har det ikke den Betsæffenhed, som med Tørring: Lehn. Det Tørringlehnke, saavidt ikke de hist og her sig befindende danske Undersaattere hver i sær gjøre Undtagelse, ligger under Haderslebhuus: Amt i det Verdslige, endog med Præstegaardene ibegrebne; og under Ribe: Stift allene i Geistlige og Consistorial: Sager; denne sonderjydske Deel derimod horer i alle Dele, saavel i geistlige som verdslige Sager, saavel som Præstegaardene, under Ribe: Stift og Amt, samt folgelig under det kongelige danske Cancellie: dog ere de i samme boende danske Undersaattere melerede med slesvigiske Underdanere, hvilke hore under Tønderhuus: og Bygumkloster: Amtet samt de slesvigiske Øvrigheder og Dommere. Efter Rescript af 23 Julii 1684 og Patent af samme Dato "skal efterstrevne syv Kirker i Tønder: huus: Amt, nemlig Tønder, Hoyer, Skads, Jerbsted, Brede, "Abild og Uberg, herester som i fordam Tider, ligge og hore un-

(*) Dette hele Capitel, saavel som Beskrivelsen over Tørring-Lehn er gunstigt
indviende af Hans Høveds Hørværdighed Hr. Biskop Bloch i Ribe.

"der Riber-Stift, og af Superintendenterne der i Stiftet med Bis-
 "sita og Regnskabers Forhør samt alt andet hans Embede ved-
 "kommende betienes, hvorforsø han og af dem maa nyde, hvis den
 "daaske Lov i saa Maade tillader" NB. Brede ligger i Engomklo-
 ster-Almt. Da har Stiftet altsaa ganske indtaget Strækningen uaf-
 brudt imod Sønder indtil Sønder- og Engomkloster-Byer. Men, end-
 skjønt der ikke vides, at denne kongelige Befaling er ved nogen senere
 igienkaldet, saa dog hverken have de i mangfoldige Aar været regnede
 ei heller ansees de endnu at være under Riber-Stift. Til deres Gra-
 skillelse er ikke bekendt anden Grund, end at Fyrsten af Holsten har
 tilegnet sig dem fra Aar 1660 af. Archidiaconus, den eene af de fire
 Prælater udi Riber Capitul, havde [forinden at han var Præst til to
 Kirker, nemlig Brøns under Hvidding-Herred og Emmerlov, hvor-
 om see foran ved benævnte Emmerlov under Hoyer-Herred], Nættig-
 hed at forhøre Kirkerne Regnskab m. m. overalt i Sønder-Jylland,
 Søhr og Almrøm undtagen, ligesom og disse syv omtvistede Kirker vare
 regnede under Archidiaconatet. Da Archidiaconus Peder Lange til
 Kiergaard var død, har høylørligst Thuf. Kong FRIDERICH III.
 under 10 Novemb. 1652 confereret Biskoppen benæmte Archidiaconat.
 Og, som Fyrsten tilegnede sig ommeldte syv Kirker, saa har Biskop-
 pen, hverken som geistlig Overighed, ey heller som Kirkepatron kun-
 det besatte sig dermed siden fornævnte Tid respective 1660 og 1684.
 Fra dette Archidiaconat er og udgaaet Kirkerne Bailum i Voeherred,
 Møgeltonder og Dahler i Møgeltonderherred, samt Emmerlov udi
 Hoyerherred, hvilke, imod Bederlag, ere af Hans Kongelige Ma-
 jestæt i Aaret 1661 og maaskee 1673 skiodet til Feldtherre Schack at
 incorporeres under Grevskabet Schaackenborg.

Luften udi dette District er vel temmelig skarp, men dog sund
 og god, da den renses ofte ved stærke Vinde, hvilke her paa dette
 platte

platte Land finde ingen Modstand. Her ere ingen Skove. Af vilde Dyr er her Hare, Ræve, og undertiden Ulve; af Fædervildt, Gærs, Vænder, Algerhøns, Bruushaner, Brokfugle, saa Kræmsfugle, og andre smaae Fugle, sielden Swaner. Mange Qvindfolk have deres Brød ved at kniiple: og prises de Forældre lykkelige, som velsignes med Døtre, hvilke saasnart de ere 6 Aar gamle, sættes i Knipplings-Skole, og naar de have været et par Aar i Lære, kunne fortjene Føde og Klæde, og derefter langt mere til Forældrenes Hielp. Her prædikes og læres det danske Sprog, undtagen paa Føhr og Amrum, men Indbyggerne paa Landet, tale Høfsteenst eller saa kaldet Søndret. Ved Retterne bruges Kongens danske Lov og Forordninger, der ere og Regel for alle her boende danske Undersaatter.

Udi det øvrige bor paa nærværende District henregnes de Herligheder, som foran ved Tørningelehn er anført om grundmurede og velbygte Bygninger o. s. v. Det Specielle findes ved hvert Sogn antegnet.

I. Løve Herred.

Dette Herred har uden Tvivl sit Navn af Løverup en Bye (nu kaldet Lourup) i Døstrup-Sogn, og grendser mod Norden til Hvidding-Herred, mod Østen og Sønden til Lyngumkloster- og Tønder-Amt, samt Regelsønder-Herred, samt mod Vesten til Vesterhavet. Det er tilforn kaldet Løve-Herred, som sees af et Original-Document, hvori Kong CHRISTIAN III. giver Herredet Tilladelse at føre en Løve i Herred-Seglet. Næmeligen kan det og have faaet sit Navn af Løbbe, en liden Flod, som i adskillige Bekke udspringer i Norderrangstrup-Herred, disse Bekke foreene sig i Nordlyngum og Lyngumklosters Sogne, faae ved Flekken Lyngumkloster Navn af
Bredaae,

Breddeaae, løber forbi Brede-Kirke, faaer siden Navn af Lohbek og falder endelig ud i Vesterhavet.

1.) Medolden-Sogn over tre Mile sonden Ribe, og $2\frac{1}{2}$ Mile norden Tønder, Hartkorn 231 Tønder 2 Skiepper 2 Gierdingkar $2\frac{1}{4}$ Album, foruden nogle Plove: Byerne, Medolden, hvilken før rend Kirken her blev bygt, har lagt til Døstrup-Menighed; Ottersbyl, som har lagt til Scherrebek-Menighed, Forballum, som fra gamle Tider har lagt til Ballum-Sogn, hvorpaa tiener endnu til et Beviis, at Præsten i Ballum nyder den halve Tiende af Rug, Byg, og Havre, saa at Medolden Præst faaer den anden halve Part, og den hele Smorbør; Hnbierg, som bestaaer af to hele Gaarde, hvor i forrige Tider har været tre Gaarde flere, hvilke ved Floden ere ødelagte. Personernes Antal i Sognet 1769 var 299. Kirkebyen og Sognets Navn har sin Oprindelse af en Olden-Skov, som er ødelagt deels i Krigstider, og deels af Havets Oversvømmelse. Om Kirkens Alder vides intet vist, men man mener, at den er bleven bygt Aar 1558. Den har efter Jildebranden et bredt og fladt Taarn, paa hvis vestre Ende findes et Fløj med Aarstal 1692, og paa dets østre Ende et lidet Epit. Den har i Taarnet en Klokke, og det lader, at der i de ældre Tider har været een endnu. Paa denne Klokke staaer indstøbt: "Da Hr. Albrecht Scheel, Admiral " var Slotsherre paa Riberhuus, da Hr. Doctor Iffer Hemmer var " Biskop og M. Aegidius Erkedegn i Ribe. M. Petrus og Lucas Mel- " chor me fecit anno 1671. [skal nok være 1621] Hr. Peter Ander- " sen var Sognepræst, og Hr. Peter Andersen var Kirkeværge til " Medolden". Kirken har slet ingen Legata. Hverken i eller uden paa den findes nogen Inscriptioner. Jus vocandi hører til Tønderborgs gaards Eyer, men Jus patronatus til Biskoppen i Ribe som Erkedegn. [Om Kirken og om Sognet see mere i den danske Atlas T. V. p. 670. hvortil

hvortil føjes:) Trauberggaard, hvoraf Ruderer sees ved Aaen sydost for Kirken, er ventelig bleven ødelagt ved Floden, som ofte her er meget stor. I Ottersbøl-Enge skal og have lagt en Herregaard, ved Navn Sahrgaarde; men af samme findes slet ingen Kiendteegn. Nu er ingen Herregaarde i Sognet. Af Rug og Havre saaes lidet, men af Byg det meste. Sønden Medolden-Bye gaaer en Aae, i hvilken saaes, foruden Aal, nogle faa Giedder og Skaller. Over denne Aae gaaer der bestandig en Færge. Førend samme kom, var der en stor Broe, som ved Flodens Heflighed blev ruineret. Denne Flod er her ikke mindre, men er vel mere høj, end hos Naboe-Sognene findes anført.

2.) Døstrup-Sogn, imod 4 Mile sønden Ribe og over 2 Mile norden Tønder, $\frac{1}{2}$ Mil østen Medolden; Hartkorn 316 Tønder 6 Skiepper 1 Gierdingkar $1\frac{1}{2}$ Album, og nogle faae Plove; omtrent 48 Gaarde og nogle Huse: Døstrupbye, hvor Laurentii Kirke staaer, samt Præsten og Degnen boer 10 $\frac{1}{4}$ Gaarde; Vinum; Teuring, olim Tørring, en Torp, som bestaaer af fire halve Gaarde, og har Navnet af sin Torvemose. Dørbye, som bestaaer af 6 Boelskuse og 2 Raadner-Huse, og kaldes Dørbye, fordi den ligger oven for Loustrup, olim Loverup, en stikkelig stor Bye, hvoraf Herredet skal have sit Navn; Drengsted, en stikkelig stor Bye, i hvilken Bestefaderen til de salige Biskopper Brorsoner er fød, og skrev sig Broderus Petri Paedopolitanus, samt blev Sognepræst i Randerup; Mør-Bolm, hvoraf de fem halve Gaarde og et Huus horer til dette, men derimod det øvrige i denne Bye, tilligemed ganske Sønder-Bolm ligger til Bredesogn i Lyngumkloster-Amt; Personernes Tal 1769 var 677. Til Efterretningerne i den danske Atlas Tom. V. p. 671 føjes: Tilbygningen har Kirken faaet Aar 1734 paa den nordre Side med 6 Tag, for de mange Kniplingskolars og Folkemængdens skyld, udi

hvilken henger en Tavle, hvorpaa er tegnet alle Præsters Navne siden Reformationen, alle af een Familie. Her findes i Kirkens nordre Side et stort Pulpitur til Qvindfolkene, og i den vestre Ende et Pulpitur til Mandfolkene. Stolene neden i Kirken ere bygte Aar 1753, indlukkede og smukt malede. Paa Kirkesøyet staaer C. 3 1600 skal nok være C. 4. Inden udi Prædikestolen staaer M. Erasmus Heidtmann, Archidiaconus. D. Johannes Chanutt (Præst). Nis Oulsen (Berge) Anno 1602. Aar 1754 er bygget en ny Skriftestoel sonden i Choret. Jus vocandi hører til Troiborg, men Jus patronatus til Bisstoppen i Ribe som Archidiaconus. Præstegaarden var i Krigens Tid, da Hr. Jens Michelsen levede, som var Præst fra 1641 til 1667, Qvarter for de svenske Officerer i lang Tid, da Præsten i samme Tid opholdt sig i Korkær ret ved Byen, og der studerede under aaben Himmel til sine Prædikener, samt maarte nære sig med et stykke rørt Brød: naar han undertiden drog til andre Byer i Embedsforretninger, skøde Gienderne efter ham, dog uden at træffe. 1634 om Natten imellem den 11 og 12 Oct. var en skæffelig stor Vandflod, saa at Vandet stod 2 Alne høyt i alle Præstegaardens Bærelser og Huse, hvorved meget Korn og Høe blev fordervet, og mange Mennesker druknede, af hvilke 19 bleve begravne her paa Kirkegaarden. Nytaars-Aften 1721 var her og en stor Vandflod, som gjorde stor Skade paa Høefagene. Den 30 Dec. 1763 var her ogsaa en stor skæffelig Vandflod. Paa Bøien fra Døstrup til Lourup findes en Steen sat til Tegn, at en Mand, navnlig Niels Japsen af Vinum, blev Aar 1646 paa Paaske-Aften ved Møllebanen imellem Vinum og Lourup-Mark ihjelslagen af en anden Mand Hans Toft i Døstrup. Soanets beste Næring er Agerdyrking og Opdrægt af Heste og Creature; Udi Døstrup, Drengsted og Nørholm avles mest af Raa, Byg og Havre; i Vinum, Teuring, Durbø og Lourup mest af Rug og Boghvede.

3.) Randerup Sogn, 4 Mile sønden Ribe og 2 Mile norden Tønder, $\frac{1}{2}$ Mil sønden Medsøden; 13 $\frac{1}{4}$ Gaard og nogle Raadners Huse, hvoraf 1 Gaard er til Lyngomkloster, og 119 Tønder 5 Skpr. 3 Sierdingk. 1 $\frac{1}{4}$ Alb. Hartkorn under Dønnemark foruden Præstegaarden 8 Td. 7 Skpr. 1 Fr. 1 Alb. Personernes Antal 1769 var 224; Byerne Randerup og Lunde, som ved enhver siden Flod er omringet med Vand. Kirkens Alder vides ikke; men at det er en meget gammel Kirke, vil de fleste gamle Folk mene. Den er tildeels opført af firkantede Kampesteene, deels og af Muursteene. Inden til er dens Længde 36 og dens Brede 10 Allen. Paa Taarnet, som er repareret 1763, findes intet Spiir; dog er det noget høiere end Kirken. I det er iffluns een siden Klokke, hvorpaa findes: "Ao. 1592. "Die Segen des Herren, maket Riek ane Moi. Michel Dibler " Da den gamle Kalk og Diff [see om samme og mere i danske Atlas T. V. p. 671.] var ubrugelig, saa gav i Aaret 1763 da værende Troisborgs Eyer Geheimeraad og Oberhofmarskalk Greve Christian Friderich Moltkes Frue Grevinde en nye Sels Kalk og Diff, som indvending er forgyldt, og hvorpaa er udstuffet deres adelige Naaben, samt: "Ida Hedevig, Gräffin von Moltke, Gebührne von Buchwalden, Trosburg Ao. 1763 ". Eyeren af bemeldte Trosburg har Jus vocandi, men Biskoppen i Ribe som Archidiaconus, Jus patronatus. Kirken tillige med Præstegaarden, hvilke ligge nær hos hinanden, have ofte lidt megen Skade af Floderne, saasom: Aar 1634 imellem den 11 og 12 Oct. om Natten var Floden 7 Qvarter høj i Kirken, og til Vielerne udi Præstegaarden; Nystaars Nat imellem 1642 og 1643 var atter en stor Flod, da det samme Nat tillige frøs saa stærk, at man om Morgenen kunde gaac paa Bandet af Floden; 1690 den 23 Nov. var Floden saa høj, at man gik til Knæerne paa Kirkegaarden; 1704 Dom. 2 Aldv. og 1710 Dom. 4 Aldv. saa stor.

at ingen kunde komme i Kirken; 1707 Dom. 2 Udv., 1710 imellem 26 og 27 Julii, 1714 imellem 8 og 9 Jan. og 1715 imellem 13 og 14 Febr. samt Dom. Esto mihi stor Flod; siden den Tid har her vel været mange skadelige Floder, men ingen større end den 1763 imellem 30 og 31 December, da Vandet stod en Alen højt i Præstegaarden. De Gamle vil mæne, at der tilforn har været en Herregaard her i Sognet, strax østen for Præstegaarden, hvor der endnu findes en Høj, kaldet Sægaardsøhøj, som synes at have været omgivet med en Grav, men alt at være ved Floden ruineret. Østen for ligger en anden Høj, kaldet af nogle Krabbjerg, men af andre Spindberg, menende, der at have været et Spindehuus til at spinde Garn udi for Herkabet paa Trønborg, siden det endnu i seneste Aaringer har været brugeligt, at nogle af Godssets Tienere maatte levere Garn til Trønborg. Endelig kan og per Traditionem anføres om en stor Steen, som ligger sønden for Randerup imellem denne Bye og Schag, at en Riempe skulde ville have kastet den fra Schag-Kirke hen paa Randerup-Kirke, som regnes for $\frac{1}{2}$ tydsk Mål, men naaede ikke længere end lidet over Halvvejen. I Randerup Bye er Rugsåden best, og det eneste slags Korn, her kan sælges noget af; i Lunde Bye er Bygsåden overflødiger. Ellers bestaaer Sognets beste Næring i Hestes og Hornqvægs Opdrægt. Sognets Egne regnes ifkuns for halv Markland. Ejendommene ere nyeligen udskiftede til megen Fordeel for enhver.

4.) Wiesbye Sogn, 5 Mile sønden Ribe og over 1 Mål nord den Tønder, samt 1 Mål sydsydøst fra Randerup, 245 Tønder Hartkorn. Hvorom vidtes ikke mere end hvad der i danske Atlas Tom. V. p. 671 og 672, 717 og 718 er meldet; undtagen, at ligesom anførte tre Kirker, denne Kirke staaer under Biskoppen som Patron, da ifkun Jus vocandi hører til Trønborg. Personernes Antal 1769 var 699.

5.) Bal

5.) Ballum Sogn, $4\frac{1}{2}$ Miil sonden Ribe og $2\frac{1}{2}$ Miil nordvest fra Tønder, samt $\frac{1}{2}$ Miil vesten Randerup; over 480 Tønder Hartkorn. Denne Kirke er i Aaret 1661 af Kongen overdraget fra Archidiaconatet til Greven af Schackenburg, som siden har havt og har dertil baade Jus vocandi og Jus patronatus. Det øvrige herom findes i danske Atlas Tom. V. p. 669 og 670. Her er et Birketing, hvortil Grevskabet Schackenburg har Kalds-Rettigheden. Om Gaver til de fattige, see under Møgeltonder-Herred. 1769 var Personernes Antal 988.

6.) St. Clemens Sogn paa Rømø. [See herom danske Atlas Tom. V. p. 670. 671. 730. 732]. Udi dette Kald skal efter Descript af 2 Mart. 1742 være en ordineret Degn, som skal holde Substitut; og saaledes er det da forsynet med tvende Lærere.

7.) St. Laurentii Menighed paa Vesterlandsfær, [hvorefter om see danske Atlas Tom. V. p. 672 og 725. 729 hvortil føyes følgende:] Kirken kaldes St. Laurentii Kirke. Om dens Alder har man ingen Efterretning. Dens Skikkelse er lang, 50 Skridt, og smal. Til samme findes en Udbygning, det nordre Stykke kaldet, som man foregiver at være bygget af Jndvaanerne i Wiedingherred under Tønder Amt; der er og virkelig fra Kirken en Kiorevey, som ender sig i Søen, hvorved dette Foregivende faaer nogen Sandsynlighed. Om St. Johannis Kirke, under hvis Menighed en stor Deel af Jndvaanerne paa Vesterlandsfær hører, bliver ligesaa paaastaet, at den har været Sogneskirke for Jndvaanerne udi Hoyer. Af Kirkenes Størhed her paa Landet lader sig og temmelig vist slutte, at der i de Tider, forend Vandfloderne har flidt dette Land fra det faste, har hørt større Strekninger, end nu, til samme. I de begge andre Kirker er Orgelværk og Organist, i St. Laurentii Kirke har været et Orgelværk, som allerede for mange Aar siden er borttaget. Under Ornamenterne
here

hore tre Lyskroner og en Alabaster Døbesteen, hvilke til denne Kirke ere stienkede: paa de to forste staaer: "Matz Peters und Jon Peters tho St. Laurentz Kirche Kommandors im Jahr 1677 im Monat "September". Paa tredie: "Peter Peterßen 1702". Kloffen er af Menigheden bekøstet og i Hamborg støbt Aar 1753. Kongen har Jus vocandi, men Stiftamtmanden og Biskoppen i Ribe Jus patronatus saavel til denne som til Amrums St. Clemens Kirke. 1693 har Hr. David Monrad, Præst paa Amrum, læst i St. Laurentii Kirke et Gravskrift, saa lydende: Petrus Eccen huius Ecclesiæ Plebanus, cuius anima requiesc. in pace Anno MCCCCC. Midt paa Liggstenen stod en Ralk, for det [siger denne Præst] at han der, ligesom ved Johannis Kirke, skal have ved at samle eller at bette, tilveiebragt Kirkekalken; og maaskee han har været en troe Undersaat, som paa en saa bitter isfienket Ralk har lagt sig at sove. Præstens og den residerende Capellans Boliger bygges og underholdes paa Menighedens Bekostning. Den sidste er 1755, da den var afbrændt, og den forstes 1762 opbygget af nye. De afbrændte begge den 23 Sept. 1669, da de stode hos hinanden; men derpaa blev Capellanboeligen af Forsigtighed sat paa et andet Sted, men dog i samme Bye, nemlig Syderende. Vesterlandsföhr og Amrum staae for 80 Tønder Hartkorn, men hvilke nu neppe kunne udfindes. Indvaanerne contribuere alligevel ikke efter Hartkorn, men betale aarlig til Kongen en fastsat samlet Summe. 1667 var i Laurentii Menighed 189 Huse og 977 Personer. 1766 vare 373 Huse og over 1100 Communicantere. Endnu levende Mennesker kunne erindres, at i Kirketaaenet har lagt adskillige Menneskebeen af usædvanlig Størrelse, hvilket, om man end intet andet Beviis havde, hare kundet bevise, at der have i forrige Tider været Ræmper, men ingen veed, hvor Benene ere afblevne; formodentlig ere de blevne en Elsker af Antiquiteter til Deel. Paa den Deel
af

af Vesterlandsföhr, som ligger i Johannis Sogn, og paa Amrum i Høyene ere og fundne adskillige Antiquiteter. Paa Grendserne af Laurentii Sogn ligger, efter al Anseende, en gammel Fæstning, Borg eller Burg kaldet, hvoraf Byen Borgsum skal have faaet sit Navn; og, efter Heimreichs Fortælling i sin nordfresische Chronik p. 119. skal Rigsmarskalken Claus Lehmbek have opført den til sit Forsvar. Ved Byen Widsum skal ligge en temmelig Steenhob, til Erindring, at en Præst fra Amrum ved Lutheri Reformation [som gjorde en Reise til Föhr med det Ønske, at hvis han ikke skulde fuldkaste Lutheri Lærdom, han da ikke maatte komme med Livet tilbage] her skal være styrtd af Hesten og brekket Halsen i tu. Fiskeriet paa Havet kunde uden Tvivl drives med Fordeel, naar man kunde have Fiskefartøjerne paa et sikkert Sted; men dette er ikke at haabe.

8.) St. Clemens Sogn paa Amrum. [See dancke Atlas Tom. V. p. 672 og 719, hvilket forandres og formerees saaledes:] Den ligger $\frac{3}{4}$ Mil i Sydvest fra Föhr. Kirkebyen Nebel, [tilforn Mitteldorf; men Marsagen til Navnets Forandring vides ikke] bestaaer af 76 Huse; Syddorf af 25 Huse; Norddorf af 53 Huse; og et Huus ved Havnen, kaldet Steenode, som bliver holdt for den beste af alle her omkring. Den skal have heddet i gammel Tid Omraum. Om betydede wilst, og Raum et Sted: altsaa kaldtes Den et wilst Sted eller Udørfen. Dette Land er det sundeste her omkring, har ogsaa en levende Vandkilde, som holdes for at være sund. Den beste Næring er Søefarten, da alle farer, uden særdeles halte Personer, som ere Skrædere, og andre Ufskittede, samt dem som har en god Deel Land i Fæste. Vølningen, som er meget ringe, drives af Freuentimmerne, hvilke saae lidet Rug, Byg, Havre og Erter. Aar 1629 eller 1630 var her saadan Pest, at 147 Personer bleve begra-

vede,

vede, og ifkuns 80 vare tilbage. 1769 var Personernes Antal 606. 1682 er paa dette Land anordnet kongelig Told at gives. Ved 1681 har Greven til Schackenborg kaldet Præsten her og eyet denne De, hvis Afgift skal være givet som en Gaddergave til Grev Schack. Om Landets Hareforn samt Jus patronatus & vocandi see foran om Johr. Kirken har Navnet efter St. Clemens, og for Glyvesandets Skyld er forflyttet fra et fiendeligt Sted, Gammel-Kirkegaard kaldet, en fiendendeel Mål her sonden for; samt er næsten dobbelt saa lang, som den var før. Den er ifkuns taft med Rør, men i det øvrige udi god Stand. Derudi ere to Pulpiture. Altertavlen skal være et Mesters stykke. Ornamenterne bestaae af evende Messing-Kroner, forærede af to grønlandske Commandeurs herfra. Kirkens Klokke er ifkuns liden, den er støbt i Husum 1692. Præstegaarden har tilforn staaet i Norddorf, længst fra Kirken, hvor den to gange i 10 Aar sidst udi det 16 Seculo afbrændte, og er igien siden bleven opbyggt, samt efter 1750 forflyttet til Kirken, hvor den nu staaer; Menigheden skal bygge og vedligeholde den. Da Kirken efter 1681 blev repareret, fandtes oven i Alteret under en liden rød Steen et Stykke Blye, liig et Crucifix, i hvilket laae en Silkeklud fyldt med Aske eller mulstrødt Veen; men der var ingen Underretning, hvorfra eller hvad det var: maaskee af Sanct Clemens. Ved at grave efter Døgstene, ere fundne Urner, hvorudi smaae Saxe, Naale, Knive, Raarder, Spænder, tildeels af et slags Messing, deels Perler af Stene, deels smaa Raarder af Flintestene. Af Høyene heder een Befrielsens-Høj; to har hver en Grav omkring sig, der skal være giorte for, at Blodet, naar der blev slagtet paa Høyene, kunde blive i Gravene, indtil de bleve fulde, da først Øfringen var høystfuldkommen. I den papistiske Tid skal Diaconatet til Nieblum paa Johr have bekommet ved Testamente af en Helgen Sanct Anna mere end Halvdelen af Amrum Præstes Grænsing

Græsning og Brændsel, siden hun [efter at være her kommen af de Helliges Fald, hvor hun blev besøvet og fødte en Datter] blev gift herfra til Borg paa Fohr. Hun skal have boet her paa et angemeent Sted ved Vandet, som endnu heder Borg, en Fæstning, hvorom der endnu er en dyb Grav, og hvor man kan see Upgangen, og at der har været to Kioldere. Noget fra dette Sted er en Alger, hvorudi er et Sted af 4 Allen omtrent i Firkant: derpaa vøxer ikke et moderent Korn, fordi nogle Aarumer skal have der aflagt en falsk Eed; og naar Kornet vøxer, kan endnu sees tydelig de Beye, ad hvilke de ere gangne derfra, saasom ogsaa derpaa intet vøxer.

II. Møgelkønder - Herred.

Samme grendser imod Norden til Løherred og Abel Sogn, imod Osten til Sønder-Amt, nemlig bemeldte Abel og Sønder Sogne, mod Sønden til Sønder- og Bieding-Herred, og imod Vesten til Hoyerherred, nemlig Hoyer og Emmerløv Sogne. De danske Undersaatter i Herredet staae for 518 til 548 Sønder-Hartkorn, foruden under det Slesvigske nogle Møve. 1769 i Aug. var Folkemængden 2180. Jorden er deels leeragtig, deels sandig, deels moeragtig, deels lignende den Mærkfjord som kaldes Klæg, skiont ikke fuldkommen af samme Godhed, dog temmelig frugtbar. En Deel Menneffer søge deres Brød ved Soen, fornemmelig fra Holland, hvor de ofte nedsatte sig. Mange nære sig af de ved Løven tilladte Haandværker. Dette Herred tillige med Emmerløv Sogn under Hoyer-Herred ligg udi det Geistlige under eet Provstie. Her er et greveligt Virk, hvis Segl er en Struts med en Hesteskoe i Munden. I Herredet findes en nogen Soe. Af 2000 Aldr. som nu værende Greves Hr. Farsader sal. Geheimeraad Greve Hans Schack har legeret til hele Grevskabets Schackenborgs Fattige, uddeles aarlig ved St. Hans Dag til dem i

Sognet Møgeltønder 28 Rdlr., Daler 12 Rdlr., Emmerløv 12 Rdl., Ballum 28 Rdlr., og til de øvrige paa Strøegodset 20 Rdlr., hvilket skeer ved Delesfogderne, uden at Præsterne have noget dermed at bestille; ligesom nogle Tønder Byg, som 8 Tønder til Møgeltønder og 4 Tønder til Emmerløv Sogn.

1.) Daler Sogn, 1 Miil nordvest Tønder, $5\frac{1}{2}$ Miil sønden Ribe og $\frac{1}{2}$ Miil ligeledes sønden for Wiesbye; grændser mod Osten til Abel og Møgeltønder Sogne, mod Westen til Hoyer og Emmerløv Sogne, og mod Norden til Wiesbye Sogn; dets Længde er fra Osten til Westen en halv Miil, og Bredden fra Sønden til Norden omtrent ligesaa stor: 228 Tdr. 6 Skpr. 1 Gr. $\frac{1}{2}$ Alb. contribuerende Hartkorn inddeelt paa $27\frac{1}{2}$ Gaarde under Grevskabet Schackeborg, foruden $6\frac{1}{2}$ for Plove ansatte Gaarde under Hertugdømmet Slesvig. Den 9 Febr. 1768 var Personernes Antal over 12 Aar 549; i Aug. 1769 da Optegning efter højeste Befaling skeede, var Antallet 651. De Føddes saavel som de Dødes Tal er aarligen ongefær imellem 20 til 30. Byerne: Daler, $16\frac{1}{4}$ hele Gaarde, synes at have sit Navn deraf, at den ligger vesten for Kirken, det er, imod den Himlens Kant, hvor Solen daler eller gaaer ned, og ikke af en Dal, da Situationen er mere lig en slet Mark; Østerbye [hvorfra den Pige var, som Aar 1639 fandt paa Byen igiennem Gallehuus det bekiendte Guldhorn], 12 hele Gaarde, kaldes sluttelig saaledes, fordi den ligger østen for Kirken; Gierdrup, $5\frac{1}{2}$ Gaarde til dette Sogn [da næsten den halve Part af Byen ligger til Wiesbye Sogn], nævnes maafæe enten af St. Giertrud, eller af Gierde og Skillerum, fordi Gaden i Byen fyller den nordre Part, som hører til dette, fra den Søndre, som ligger til Wiesbye Sogn. Sognets bedste Næring er for Bonden Agerdyrkning og Kvægs Opdræt, da her avles Byg, Havre, lidet Boghvede, men meest Rug, som nærmest sælges til Hoyer og Tønder;

der; for mange Qvindfolk, Knippel-Fabrikerne; for endel af Mandfolkene Soefarten; og endeligen ere her mange Bævere. Jildebrændsel og Fiskeriet er ifkuns maadeligt: om Vildt er meldt oven for. — Kirken [hvorom see danske Atlas Tom. V. pag. 668] er bygt [naar vides ikke] i aflang Firkant, meest af store hugne Kampesteene, og er belagt med Blyetag. Tærnet vender imod Vesten og har et Spiir, som gaaer spids op i en Ottokant med et Gley oven paa Spidsen; hvilket Spiir er med Spaan bedækket. 1606 har Jacob Moritz, Borger i Lybek, foræret Prædikestolen i Kirken. Kalk og Dukk af Guld forgyldt, og samme af Guld, samt en Guld Oblat-Æske saavel som Alterklædet ere givne af det grevelige Høfde til Schackenborg, som har Jus patronatus & vocandi. I den vestre Ende af Kirken er et Pulpitur. — Her tober en Aae eller Bæk, Seiersflod kaldet paa Landkortet, som stikker imellem Daler-Emmerlev og Høyer-Eng, og falder udi Vesterhavet: over den paa Bøien til Høyer er der en Bro. Her ligger fire Høje, nemlig to paa Daler-Mark, som kaldes Banner-Høje, hvilke skal være brugte til i Krigstider at opreise Bannere eller Standarder paa, for ved Antændelse at give fiendtlig Ankomst tilkiende; een paa Østerbye-Mark, som kaldes Grev-Høj; og een paa Gierdrup-Mark, som heder Tathon, i hvilken saavel som i Bannerhøj er funden sorte jydsk Leergreder med Aske og Beer rudi, hvilket tillige vil bevise, at det jydsk Pottemagerie har været een af de ældste Fabriker [fra Hedningernes Tider] her i Landet. Foruden ovenanførte Legata, see Hofmans Fund. Tom. IV. p. 571. 572.

2.) Møgelstønder Sogn, som grændser imod Øster til Tonder: imod Sønder til Hvintoft: imod Vesten til Høyer og Daler: og imod Norden til Abel-Sogne; ligger $\frac{1}{2}$ Mil nordvest fra Tonder, og ligesaa langt sydost fra Daler: dets Længde fra Øster til Vester er $\frac{3}{4}$ og dets Brede fra Sønder til Nør 1 Mil. Sognets Hartkorn er

290 Tønder eller over 319 Tønder, som ikke vist vides, hvorpaa ere 68 hele, halve og mindre Part Gaarde, samt 150 Raadner-Huse foruden 42 Huse i Møgelstønder Byes Slots gods, tilhører Grevelskabet Schackenborg; Til Tønderhuus høre og 6 Gaarde og 13 Huse, samt til Haderslevhuus 4 Huse, hvilke for Nuv ere tagerede. Den 16 Martii 1768 vare Personernes Tal over 12 Aar 1076; i Aug. 1769, da Optegnelse skeede, var Antallet af Personerne paa 12 Aars Alder 1529. Føddes og Dødes aarlige ungefærlige Tal er imellem 40 og 50. — Byer og Stæder: 1.) Møgelstønder Bye, som tilforn blev kaldet *Groot-Tøndern* [ligesom den fyrstelige Stad kaldtes *Lyt-Ten-Tøndern*, der ikkuns bestod af nogle Jisserhuse, da denne var en stor Bye], og hvoraf er kommet *Møgelstønder*, [hvis Aarsag ikke begriber, uden man vil tage det grædske Ord *μεγάλη* til Hielp], er stor og velbebyggt med 22 hele og 2 halve Gaarde samt 60 Raadner-Huse foruden Præstegaarden, Degneboligen, som eyes af Degnen, og hvorfor Successor betaler 250 Eldr., og Skolehuset, samt foruden den saa kaldede Slotsgade, som er meget anseelig af sin Regularite og Brede, og ved endeel nye og moderne, som Kiøbstæds Bygninger, der bestaaer af 42 Huse og et nyt Ringhuus med Fange-taarn, jiret med den grevelige schackiske Families Portraiter, saa og ved en smuk Linde-Allee paa hver Side af Gaden, ved hvis Ende det grevelige Hovedstæde ligger, hvorom mere siden. 2.) Bønderbye, til Besten for Møgelstønder, hvortil hører en stor Gaard Brink og to Cannikhuus-Gaarde [hvilke have Navnet deraf, at de have tilhørt Cannikerne i Nibe Capitul], og bestaaer med dette alt af 21 deels store og hele, deels halve Gaarde, saa og 23 Huse foruden Skolehuset. 3.) Stokkebroe, til Bester fra Kirken, som ligger i Møgelstønder, har sit Navn af den Broe og Stok, som ligger over den fra Lindskov-Mølle norden for Byen flydende siden Strem, og bestaaer af 19 Raadnerhuse.

nerhuse. 4.) Nordtoft, til Norden fra Kirken, 9 Raadnerhuse. 5.) Toghale, ligeledes til Norden, 6 Gaarde og 4 Raadner samt nogle Legehuse og et Skolehuus. 6.) Gallehuus, iligemaade til Norden, har sit Navn af en Galge, som der har staaet, men hvoraf nu ikkun sees Stumperne, og er navnkundig af de paa sammes Gade fundne to Vildhorn, og bestaaer af 2 Bøndergaarde samt 50 Raadner og nogle Legehuse. 7.) Lindskov Vind- og Vandmølle, som om Sommeren ikke har Vand, ligger og til Norden fra Kirken. 8.) Laen, eller Ved-Laen, til Sønder liggende, har Navnet af den Aae eller Strøm, som ved disse Marsklande fra Sønder gaaer ud til Vesterhavet, samt bestaaer af 13 beboede og 4 ubeboede mestendeels store Gaarde, som ligge hver for sig paa opkastede Banker, som kaldes Bærf, i en Strækning af næsten en halv Mil, og hvis Egne ofte staae under Vand, til stor Skade, hvorfor til Bessyttelse tiener det store Høvdige for Vestersoen ved Rutebøll og Sommerdiget her inden Kogen, uden for hvilket ligger fire smaae Gaarde hertil, ligeledes paa opkastede Banker. 9.) Gisserhuse kaldet Lüst, eller egentlig Styrelst, har deres Navne af en Tildragelse, som ikke uden Forargelse kan fortælles, ligesaa sønden for Kirken. 10.) Gripenfeld, et Kroeshuus, og 11.) et dito Legaae, [maaskee paa dansk Lægpaar] paa Bøien imellem Tønder, Aventoft, Rutebøll og Wiedingherred, ogsaa til Sønder. 12.) Et lidet Huus imellem Mogeltønder og Tønder, til Øster fra Kirken, kaldet Ray, hvor so. hen en Herregaard af samme Navn har staaet og hvis Ruidera endnu sees; og 13.) et Kroeshuus, ligeledes østen fra Kirken paa Bøien til Tønder, kaldet Altona. Af dem, som benævnes i danske Atlas Tom. V. p. 668, hører Valer-Mølle til Valer-Sogn, Ballum-Bye under Ballum-Sogn udi Røeherred, og Skallebøks Mølle under Seem Sogn i Hviddingherred, folgelig, endstønt de høre under Grevskabet Schackenborg, gaae

de dog ud fra dette Sogn: De øvrige der, og ikke her benævnte Steder ere nogle Meyergaarde, hvilke have hver sit Navn. — Sognets bedste Røring er Agerdyrkning, Hestes og Hornkvægets Opdræt, som meget vel lykkes i denne gode Egn, saa at disse Creature have fuldkommen Væxt, naar de fylde det tredie Aar. Hvede avles ikke. Den fornemste Cæd er Byg og Havre, hvoraf en stor Deel sælges. I Strømmen og Grebene ved Aaen fanges mange Fiske, Gedder, Abborrer, Brasen, Sander, Alal, Skaller og nogle faa Karudser. Om Knipplings-Fabrikken og Søefarten er oven meldt. Derimod er her Mangel paa godt Jildebrændsel, thi her er ingen Moser. Kirken [hvorom og kan sees danske Atlas Tom. V. p. 667 og 668] er en stor, sterk, regulair og ziirlig Bygning, af en anseelig Længde og Biiide, har et Taarn med Spaan belagt, som fra den firkantede Muur, omtrent 10 Alen over Kirkelængdens Aag, gaaer spids op med et meget anseeligt og høyt ottekantet Spiir, hvorpaa er en stor forgyldt Knap, Klon, og øverst et Kors; er ellers overalt tækket med Blye. I Muren findes mange kanthugne og bonede Kampestenene. Loftet er af Træle, smukt malet, men Choret er hvælvet. Det grevelige Herskabs Stool, hvori om Vinteren kan havees Varme, er til stor Prydelse. Prædikestolen er foræret af Over-Inspecteur Tych 1694. Sotkens Laag, fire Pulpiture, samt alle Stole i Kirken ere smukke gjorde og malede. Under Choret er det gamle grevelige Begravelse; men ved Choret paa den nordre Side har Hans Excellence Hr. Geheimeraad Greve Hans Schack 1763 ladet et deyligt Begravelse-Capel tilbygge, ziret med Gipsværk, og et Gulv med Marmor-Fliser, hvori staae allerede adskillige Ligg; Desforuden findes paa Kirkegulvet fem under Jorden murede Begravelser. Ornamenterne, som ere kostbare, have Herskabet Tid efter anden foræret Kirken. I Taarnet er et Slagværk, som har 4 Visere, og staaer Zimer, og udi Kirken paa en liden Kloffe lader

lader høre saavel hele som halve Timer. Ved Spires Opbyggelse 1730 tabte det 15 Alen af sin Højde, som var forhen til stor Nytte for de Søfarende i Lister-Gab. Jus patronatus & vocandi hører til Schackenborg. Fra Tønder løber, som meldt er, imellem Abentoft og Mogeltønder-Mark en Strøm, som kaldes Viidaac, og løber ved Rutebøll igiennem det nye Dige ud i Vesterhavet, paa hvilken er Seylads med Pramme og store Baade til Tønder, og derover adskillige store Broer: fra ovennævnte Kroerhuus Altona løber en liden Strøm eller Aae igiennem Mogeltønder-Kog, sønden for Mogeltønder-Bye, igiennem en Siel eller Bandsløbning, som kaldes Fielting, ind i Rutebøllers-Kog, og derfra i Vesterhavet, af hvilken Aae, hvis Navn ey høves, Beboerne i Mogeltønder-Kog, som ere Forpagtere af Hovedgaards Marken [ommeldte Meyergaarde], kaldes Aaboklinger, eller de Gølf ved Aaen; fra Lindskov-Mølleddam løber en liden Møllestrøm imellem Foghale-Mark og Østerbye-Hede, nordvest om ved Stokkebroe og siden imellem Mogeltønder og Daler-Mark, og samles ved bemeldte Siel Fieltring med hiin Aae.

III. Høyer = Herred.

Da ikkuns det eene Sogn heraf, som hører under Ribe-Stift, og Mogeltønder-Høyer-Herreds Provst, her beskrives, saa maae Herredet selv under Tønder Amt eftersees.

Emmerløv Sogn ligger $5\frac{1}{2}$ Miil sønden for Ribe og 2 Mile vesten for Tønder; grendser i Nordvest til Jerpsted Sogn [hvortil endeel af dette Sogn forudm skal have lagt], mod Sønden til Høyer, mod Nordøst til Wiesbye og mod Vesten til Vesterhavet, hvorover man herfra kan med blotte Øyne ved klart Vejr see til Derne Sylt, Seer, Mem og List. Byerne: 1.) Emmerløv, liggende ud ved Strand-

Strandsiden sydvest fra Kirken, har formodentlig Navn af nogen anseelig Mand ved Navn Emmer, Immer eller Ambar, siden Byen i ældgamle Tider heder *Emmerløv*; her holdes Højerherreds: Ting. Naturen har befæstet Byen mod Havets Anfald med et steilt Promontorium kaldet *Emmerløv: Kløv*, som paa et Sted er $19\frac{1}{2}$ Alen høyt.

2.) *Niærgaard*, sydost fra Kirken, som i fordum Tid skal være kaldet *Øster Emmerløv*, men siden faaet dette Navn af en Herregaard, som der forhen har været, hvilken 1540 tilhørte Capitelet i Ribe, som pantsatte den til Canonicum Peder Andersen for 80 Joachimsdalere, som skulde udgives til Kongel. Majestæts Behov, paa hvis Sted nu i mere end 100 Aar har staaet og staae to Bøndergaarde; Byen ligger i en sid og kærret Egn.

3.) *Sønder: Seyerløv*, liggende nord for Kirken, hvori ligger Præste- og Degnegaarden med deres Eyens domme, og deres Appendix.

4.) *Nyeland*, nordvest fra Kirken, saa kaldet, fordi den i de nyere Tider er opbyggt, bestaaer og af lutter Raadner: Huse.

5.) *Nør: Seyerløv*, i Nordost, hvorudi tvende Herregaarde, *Søndergaard* sydvest, og *Kurbøll* nordvest i Byen, hvilken med det dertil hørende Gods har i gamle Dage været beboet af Adels: Personer, og sidst i de Rantzauers Hænder, som og boede paa *Kurbøll*, men er ved en uhyggelig Proces faldne til Fyrstens Fisco, og nu, da det er udi Kongens Hænder, udgjør Godset for sig selv et Commune, og Gaardene med tilliggende considerable Moser have i Uroefæste af de Hantener, som boer paa *Søndergaard*, hvilken er meget smuk opbyggt: begge *Seyerløv* maa være anlagte og beboede af nogen fornem Mand ved Navn Seyer, Sigarus.

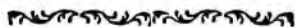
6.) *Gammel: bye*, ligger i Nordnordvest for Kirken i Heden. Da der paa *Søndergaards* Stool i Kirken er udgravet Anna Grips, og en Toft strap ved *Søndergaard* endnu kaldes *Grips: Toft*, hverudi findes Ruder af Bygninger: saa er Traditionen rimelig, som siger, at der har staaet

staaet en Herregaard kaldet Gripsgaard. Ved bemeldte tre store Byer kan gøres en almindelig Anmærkning, at de alle stamme overens i Endelsen, *Lov*, som uden Tvivl skal erindre en Mængde af Skov eller Lov, hvilken Visning end mere stadfæstes ved de mangfoldige Rodder af store Træer, som endnu aarlig i Moserne opgraves; men nu er her ingen Skov. Sognets Mæring er Agerdyrning, Søefart og Kniplen. Af Byg, endogsaa det saa kaldte Jernesse, avles her i Overflodighed, og til at sælge; af Rug og Havre næsten det fornødne. Søefarten gjør Sognet til et af de talrigeste. [Antallet over 12 Aar var 1600 i Aaret 1766], og drager en Hob Mennesker sammen, som reiser til Holland; men da Vyffen paa Havet er ofte ifkums maadelig, saa foraarsages derved større Armod her end andensteds, naar Manden enten døer paa Reisen og efterlader Enke og Børn, eller kommer tomhændet hjem. Om Kniplen see først i dette Capitel. Af Fiske fanges her Glyndre, Sild, Røkke, Stør, Stinte, Røger eller Porrer; og her kunde fiskes Lax. De solide Levnetsmidler ere i denne folkerige Egn dyrere end andensteds. Undersaattere eller Tienere ere udi Sognet Kongelige Tønderhuser, Kupboller og Søndergaarder, grevelige Schackenborger, og Troyborger, hvoraf de tre første Slags høre under Herredstinget, men Schackenborger under Birket, samt Troyborgerne under Loe-Herred. Af Høje findes nogle saa paa Marken, men ingen hedenske Altære eller deslige Steen-Monumenter; thi Folket har længe haft den Skik at fløve Stenene og enten bruge dem i Bygninger og Steendiger, eller skikke dem med Skibs-Længighed til Holland, hvor de have faaet dem vel betalte. Om offentlige Stiftelser, see foran under Møgelstønder-Herred. Andre ere her ikke. Om Kirken er i den danske Atlas Tom. V. p. 675, 676 indført nogen Efterretning, hvortil kan lægges dette: at Emmerløv Kirke har fordum ligget til det øverste Prælaturs udi Ribe-

Domcapitel, nemlig Erkedegndømmet, saa at den, som var Erke-
 degn i Ribe, var egentlig Sognepræst for Emmerløv Menighed, og
 holdte der en residierende Capellan eller Præst for sig til at forrette Guds-
 tjenesten, og at svare Archidiaconi Afgift, hvilken siden 1637 var
 22 Orter Byg, og som endnu svares til Schackenborg af Kaldet;
 men Kongen havde Jus patronatus & præsentandi saavel til Archidia-
 conatet som til derunder liggende Kirker, hvorom Terpager Rip. Cimbr.
 p. 148:151, hvor man seer, at iblant de mange fornemme Mænd,
 som har været Erkedegne i Ribe og Sognepræste for Emmerløv, har
 og været de tvende kongel. Cancellere Niels Giordsen og Johan Friis.
 Denne Indretning varede ved længe efter Reformationen, og indtil
 Kong FRIDERICH III. ved Peder Langes Død i Aaret 1652 den
 10 Nov. lagde Erkedegndømmet og dets Indkomster til Biskopper i
 Ribe, fra hvem dog Jus vocandi til denne, og patronatus til flere Kir-
 ker bleve overdragne til andre, som sees først i dette Capitel. I Em-
 merløv Kirke var i de catholske Tider et vor Frue Alter og Vicarie,
 hvortil Præsten Nicolaus Bleek gav en Gaard der i Byen [*curiam*
suam in Emberlöf sitam Altari b. virginis in Ecclesia b. Andreae ibidem
dedit], hvilken Gave Hertug WALDEMAR til Ribe 1347 har stadfæstet
 og frigivet denne Gaard fra Jnne, Stuth, Qværsæt, Retskiut og an-
 den herskabelig Tynge. Efter Reformationen 1547 fik Herr Hans
 Derlöfsön Kong CHRIST. III. Brev paa det Vicarie, som ligger til
 Emmerløv Kirke. Samme Aar beviiste en Adelsmand Iven Eriksön
 til Ruxböll for Kongen, at hans Forsædre havde givet til vor Frue
 Alter i Emmerløv Kirke fire Gaarde udi Emmerløv og den femte udi
 Senerløv, og gierne havde kaldet denne Gave tilbage; men paa Bi-
 skoppen Hans Taufens Forestilling blev saa af Kongen bevilget, at
 Iven Eriksen og hans Arvinger skulde beholde Forsvaret, Ægt, Ar-
 baid og al anden Herlighed af disse fem Gaarde, men Landgilden deraf
 skulde

skulde til evig Tid blive hos Capellanen til vor Frue Alter i Emmerløv Kirke. Denne kongelige Resolution har Kong FRIDERICH II. 1570 den 12 Martii stadfæstet og end videre bevilget Iven Erikson at beholde Forsvaret og Herligheden af nogen Jord udi Gammelbye og Norresøysløv-Marker, som hans Førfædre havde givet til Kirken; dog skulde Landgilden altid følge Capellanen til Emmerløv. Denne Capellan maa have været foruden Archidiaconi Capellan eller Vicepastor; thi af Kirkebogen 1620 og andre Documenter skal det lade sig bevise, at der ogsaa har været andre Capellaner her ved Stedet, som skal have havt sin egen Capellan-Stavn med Uger og Eng næst vesten for Degnen udi Sønder-Søysløv, og siden, da han for Betaling har overladt det til da værende Øvrighed paa Rumbøll [som Hr. Claus Clausen, Vicepastor fra 1636 til 1691, skal have hørt af sine Førfædre], indoft for Præstegaarden, maa skee i Præstegaardens Frugt have, hvor nogle Kiendetegn skal være opgravne, der igien skal være bleven øde enten udi Krigstider eller ved den forfærfelige Storm den 28 Jan. 1628, som fuldkastede mange Huse; men hvor mange disse Capellaner have været efter hinanden, vides ikke; ifkuns, at siden 1620 er ingen beskiftet. Capellanets Indkomster, hvoraf en var andet tilovers end Landgilden af de fire Capellan-Tienere [af hvilken dog Øvrigheden paa Rumbøll omtrent Aar 1682 skal have borttaget det halve, ved at sætte dem i høyere Skat end forhen], bleve igien lagte til Præsterne, som forestode tillige Capellanens Embede, allerhøjest Sognet synes at have været ifkun af liden Betydning. Navnet Capellan-Mose, Capellan-Tienere er her endnu, men Usus savnes. Ved kongel. Rescript af 2 Martii 1742 er siden besalet, at her skal tillige være residierende Capellan, saa her ere nu igien tvende Præster. Kirken kaldes Emmerløv-Kirke, endskjønt den ligger langt fra Byen af samme Navn, og nær ved Sønder-Søysløv. Den

er hvelvet paa Villen, høy og lang, men saa snæver, at den snart kunde behove en Udvidelse. Paa en stor og sterk forgyldt Sølv-Kalk er emaillet disse Bogstaver: I. H. E. S. U. S. og neden paa Guden staaer: D. Chresten Bording * H. Claus Pauli * Chresten Hansen 1639. det første Navn er Erkefogdens i Ribe, det andet Sognepræstens, det tredje maaskee Kirkefogdens. Oblat-Wæsen af Sølv er 1717 foræret af Jomfrue Hanna Hansen, en Datter af Godert Hansen paa Søndergaard. En mindre Kalk og Disk af Sølv forgyldt, at betjene Syge med, er givet af Frue Anna Ernestina von Gabel, Enkes Grevinde af Schack. Et stort Messingfad i Døbefontenen har Jomfr. Helena Mathia foræret 1748. Kirken er bleven repareret 1648, 1717 og 1722, hvilke Aarstall staae derpaa. 1693 er byggt et Pulpitur over den nordre Side i Kirken. Paa den mindste Klokke staaer det Aar 1634, samt Erkefogdens M. Johannis Olai og Præstens Claus Pauli Navne. Paa den gamle 1746 omstøbte Klokke skal have staaet: Venite, audite, vigilate, orate &c. Den gik i tu, da der ringedes over Mag. Joh. Claudius, som har givet Orgelværket, og var den sidste af den her i Kaldet gamle, fra Reformationens Tiden nedstammende claudiske Præste-Familie; ret ligesom den ey længere vilde høres, da denne Familie skulde tie.

Herregaarde i denne beskrevne danske Deel.

[De odelagde ere nævnede foran, hver i sit Sogn].

Kupbøll og

Søndergaard. Begge findes udi Emmerløv Sogn her næst foran beskrevne.

Schackeborg i Mogeltønder Sogn og Herred, [see danske Atlas Tom. V. p. 712: 714.] Dertil hører hele Mogeltønder Sogn, undtagen 6 Gaarde og 17 Huse; hele Daler Sogn, undtagen 7 Gaarde og 3 Huse; omtrent en tredie Deel af Emmerløv Sogn; hele Ballum Sogn, og Stroeegods i Biesbye, Døstrup, Randrup og Medolden Sogne i Løe-Herred; i Nibel, Heyer, Tjørsted, Schack og Brede i Tønder- og Lyngumkloster-Amt; udi Sognene Scherrebek, Brøns, Reisbye, Hvidding, Westervedsted, Kirkerne i Ribe, Seem, Roager, Bodder, Spandet og Højrup udi Hviddingherred; i Tostlund Sogn udi Nørreangstrup-Herred; i Gram Sogn; i Tøhl, Rødding og Hjerting Sogne udi Fjæs og Carlslund-Herreder.

Troyborg i Biesbye Sogn og Løe-Herred [see danske Atlas Tom. V. p. 717.] Geheime-Conferensraad Greve Moltkes Enkefrue ægtede siden Kammerherre von Pleßsen, som folgte Gaard og Gods 1776 til Kammeraad Benzon og G. Holst, hvilke derefter først i 1777 afhændede det til Cancellieraad Bendix Holst. Allerede tilforn var Østerbyegaard, med Hjarup- og Randrup-Kirker i Eoldinghuus-Amt solgte fra Troyborg til Cancellieraad Hansen, da værende Inspectør ved Troyborg. Ligesaa ere nogle Forandringer foregaaet paa Gods

Gedset derved, at Eyendoms Rettigheden er overdragen til endeel af Fæstebønderne. Troyborg Eyer er ikke videre Patron til de 4 Kirker (l. c. p. 718.) end at han har Jus vocandi dertil. Ellers kan og sees Hoffmans Fund. Tom. IV. p. 565 - 569.

Derne Amrum, Søhr og Rom ere tildeels foran under Løse herred, tildeels og i danske Atlas T. V. p. 672, 719 og 725, 670 og 730 beskrevne.

Fortegnelse

over

De af Kongerne i Danmark indsatte Statholdere udi Hertugdømmet Slesvig.

1. Gerhard, Greve af Oldenborg 1467: 1470. See om de af ham forarsagede Uroligheder foran udi Hertugdømmets almindelige Historie.
2. Hr. Johan Rantzau, Ridder, Hofmester i Slesvig og Holsteen, forekommer 1526.
3. Hertug Christian, Kong Fr. I. Søn, siden Konge i Danmark under Navn af Christ. III. blev af sin Hr. Fader indsat til Statholder udi Slesvig. Under ham blev den evangeliske Religion indført i Hertugdømmene, hvorom see Supplementet til Kong Christ. III. Forordninger og aabne Breve S. 1. o. f. Da han 1533 tiltraade Regjeringen i Danmark, satte han igien til Statholder
4. Forbemeldte Hr. Johan Rantzau, Ridder, som beholdt dette Embede til 1545.
5. Brede Rantzau fra 1545 til 1551. Han døde 1562 den 13 Oct.
6. Bertram von Ahlefeld til Lehmhusen 1551 til 1556.
7. Henrik Rantzau, Hr. Johan Rantzaus Søn, en meget lærd og berømmelig Herre, Statholder fra 1556 til 1597. Han døde 1598 den 31 Dec.
8. Gerhard Rantzau, blev Statholder 1600, og døde den 18 Jan. 1627.
9. Christ. V. Kong Christ. IV. Søn, og udnævnedes Successor, blev Statholder 1646 og døde den 2 Jan. 1647.

10. Hertug Friderich, siden Konge i Danmark, under Navn af Friderich III. blev af sin Herr Fader 1647 sat til Statholder. Ved sin Regjerings Tiltrædelse indsatte han igien
11. Christian, Greve af Rantzau, Statholder 1648, døde 1663 den 8 Nov. i Kiøbenhavn. Strax efter ham blev
12. Friderich, Greve af Ahlefeld til Langeland og Rixingen, udnævnt til Statholder. Han døde 1686 den 7 Julii.
13. Ditlev, Greve af Rantzau, Gr. Christ. Rantzaus Son, døde 1697.
14. Friderich, Greve af Ahlefeld til Langeland og Rixingen, Grev Friderich Ahlefelds Son, blev Statholder 1697 den 24 Dec. og døde i Bayern 1708.
15. Grev Carl von Ahlefeld død den 7 Sept. 1722. Efter hans Død var ingen Statholder i Hertugdømmene serend under K. Christ. VI. som udnævnte
16. Friderich Ernst, Marggreve af Brandenburg-Culmbach, 1731 til Statholder, han døde den 27 Jun. 1762.
17. Friderich Ludvig, Friherre af Dehn, var Statholder fra 1762 til 1768.
18. Carl, Prinds af Hessen-Cassel, blev 1768 Statholder og Gouverneur over Hertugdømmene Slesvig og Holsteen, og 1775 tillige over den fielske Andeel.

Register

over

Amtet, Herreder, Kirker, Herregaarde,
Købsteder, med videre,

efter Alfabetet

for

Hertugdømmet Slesvig.

TOM. VII.

Adelige Districter i Hertugdømmet Slesvig 718. Errø, De 425. 443. Errøeskibing, Kjøbsted, dens omstændelige Beskrivelse 447: 452. Als, De 425. Apentrade Amt, dets almindelige Beskrivelse 229. Apentrade Kjøbsted, dens Navn, Velde Stadret 231. — — St. Nicolai Kirke, gamle Kirker, Fattige Skoler og Hospitaller 232. — — Magistrat, Gaadstue, Porte, Gader, Baaben, Havn, Handel, Fiske-rie, Slotte, Lærde Mænd 234 sq.	Apentrade, dens Historie 236. Appeland, De 810. Arens Herred 542. Arnis, De 716. Augustenborg, Hertugdom 493. — — de hertil hørende Godser, samt Hertugdømmets Historie ibid. sq. Augustenkog, ny 863. Sogne. Nastrup 144. Nadelbye 382. Ndserbhallig paa Als 497. Ndsbüll 498. 875. Ngerskou 181. Nller 151. Nrild 182. 184. Nrnstoft 332.

Herregaarde og forrige adelige
Gaarde.

Alretost i Sønder Amt 358.
Alretost i de adelige Districter 753.
Anderup i Haderslebhus Amt 192.
Arildsaaard i Haderslebh. Amt 193.
Arlewatt i Husum Amt 793.
Aischov i Dänischwald 753.
Astrupgaard i Haderslebhuss Amt 193.
Auenbøllgaard paa Sundewitt 376.
Augustenborg Slot 495.

B.

Bargen, en Bye i Hüttens Amt 698.
Beltring Herred 804.
Berend Fogderie 712.
Beking Herred 333.
Bellerøleben, Fogderie 199.
Borz, Klostet paa Femern 470.
— dens Navn, Sprog, Gader, Folke-
mængde 471.
— Møring og Skibsfart 472.
— Handel 473.
— Kirker 474. 479.
— fattighuse og Skoler 481.
Borlum Fogderie, det Beskriv. 406 sq.
Bredsted, Landskab, det Beskrivelse
406 sq.
Bredsted Skifte, dens Beskrivelse 409.
— Elde, Naaben, Privilegier ibid.

Bredsted, Fabriker, Seilads 410.
— Kirke 412.

Sogne.

Ballum 887.
Bannersdorf 482.
Bargum i Landst. Bredsted 418.
Bau 391.
Bedsted 242.
Befstoft 158. 159. 180.
Bergenhusum 692.
Biert 150.
Bierning 153.
Biolderup 158. 240.
Borlum 415.
Boel 647.
Boren 751.
Borbye 669. 751.
Braderup 316.
Branderup 181.
Brebe 227.
Brekum 413.
Brodersbye 652.
Bregninge 454.
Broager 874.
Bronø 189.
Bunsdorf 668.
Burkall 301.
Bylderup 299.

Herregaarde og andre Gaarde.

Vallegaard paa Sundewitt 876.
 Varg i Tønder Amt 358.
 Vayum i Haderslebhuus Amt 193.
 Veierholm i Hbd. Amt 193.
 Vengarden i Hbd. Amt 195.
 Vienebek i Schwangen 753.
 Viendrupgaard i Haderl. Amt 195.
 Vierningroi i Haderel. Amt 195.
 Vigrenshauge i Hbd. Amt 195.
 Virkenmohr i Dänischwald 754.
 Wlanegaard paa Sundewitt 875.
 Blumenfog i Tønder Amt 354.
 Woiskaulund i Haderel. Amt 196.
 Worchhorst i Dänischwald 754.
 Wornstein ibid. 754.
 Wørnerfog i Gottorp Amt 658.
 Wollerlehen i Haderel. Amt 195.
 Wotflotterfog i Tønder Amt 355.
 Wovensted i Tønder Amt 358.
 Wranduhr i Haderel. Amt 196.
 Wrandholm i Glensborg Amt 394.
 Wuchhagen i de adelige Districter 754.
 Wulch i Dänischwald 755.
 Wüstorphy i Schwansen 756.
 Wugebiorg i Haderel. Amt 196.
 Wullschol i Tønder Amt 358.
 Wølschubye i Gottorp Amt 657.
 E.
 Carlslund Herred 164.

Cappel, Glefte 716. 752.
 Carlswraane Gaaderie 657.
 Christiaualbrechts Kog Gammel og Nye
 356
 Christiansfog 809.

Sogne.

Carlslund 165.
 Capel 752.
 Cating 845.
 St. Clemens paa Romøe 887.
 — — paa Amrom 889.
 Coldenhüttel 833.
 Cosel 751
 Cosenbøll 844.

Herregaarde og andre Gaarde.

Christiansfeldt, see Thystrupgaard 208.
 Crisebye i Schwansen 756.
 Cronsgaard i de adelige Districter 757.
 Crusau i Glensborg Amt 394.

D.

Dänischwald, Landskab, dets Beskrivelse
 718.
 Dagebøll Kog 356.
 Desmercières Kog ved Vredsted 356.
 Domcapittels Districterne, med sine Kog-
 derier, dets Beskrivelse 709. 715.

Domkirken's District og dets Beskrivelse

715 sq.

Drage i Söderstapel Sogn 691.

Sogne.

Dänischenhagen 720.

Dageboell 341.

Dalbøe 149.

Daler 892.

Deegboell 336.

Døstrup 883.

Dreksdørf 419.

Düppel 875. 878.

Herregaarde og andre Gaarde.

Dampe i Schwansen 757.

Dänisch-Lindow i Angeln 875.

Deutsch-Lindow i Schwansen 761.

Drenderup i Haderb. Amt 197.

Dørpt i Schwansen 757.

Dütteboel i de adelige Districter 757.

E.

Ekerssøhrde Kiebsted, dens vidtløftige

Beskrivelse 722:749.

Edoms Herred 804.

Eidersted Landsk. 816.

Evershöp Landskab 848.

Sogne.

Ecken 440.

Ekvadt 242.

Eggebek 391.

Emmerløf 288. 897.

Emmelsbüll 329.

Enge 319.

Ensted 307.

Ersde 695.

Esgrus 388.

Herregaarde og andre Gaarde.

Ellund i Glensborg Amt 394.

Eselsmark i Schwansen 757.

Esperis i Schwansen 758.

F.

Femgen, De, dens omstændelige Beskrivelse 459:491.

Glensborg Amt, dets Beskrivelse 365.

— — dets Amtmand 403.

Glensborg By, dens omstændelige Beskrivelse 366:383.

Friderichsfog 808.

— — Nordre 863.

— — i Lønder Amt 357.

Friderichstad By, dens omstændelige Beskrivelse 700:707.

Friderichsbort Hælling 719.

— dens Beskrivelse ibid.

Fros Herred, dets Beskrivelse 168.

Fusling Herred, dets Beskrivelse 652.

Sogne.

Sogne.

Færetost 339.
 Færdrup 167.
 Færensted 645.
 Fielsted 146. 152.
 Fielsted 309.
 Foel 172.
 Frarup 147.

Herregaarde og andre Gaarde.

Færensted Gods i Gottorp Amt 658.
 Flarupgaard i Gottorp Amt 659.
 Fobjlet i Hadersleb Amt 197.
 Frauenhof i Flensborg Amt 394.
 Fresenhagen i Tønder Amt 359.
 Friderichshof i Nordberg Amt 441.
 Friesmark i Tønder Amt 359.
 Frienvillen i Flensborg Amt 399.

G.

Gammelfog 808.
 Gardingen, dens Beskrivelse 828. 832.
 Glyksborg, Hertugen af, hans Arvelandets Beskrivelse 866.
 — — Amt 867.
 — — Eiet og Flekke 867.
 Gotteskog i Tønder Amt 357.
 Gottorp Amt, dens Beskrivelse 499.
 Gottorp Eiet 559.
 Gottorpske Amtmænd 662. 699.

Grafenfog 863.
 Gram Herred, dets Beskrivelse 153.
 Grøde, De 810.
 Grothusen Fog 863.

Sogne.

Galmshol 343.
 Gammel Hadersleb 143. 158.
 Gelting 752.
 Gøttorp 720.
 Grarup 141.
 Gram 153. 174.
 Gravensteen 495. 498. 876.
 Grødt Eiet 390.
 Grosenwiche 393.
 Grundtost 284.

Herregaarde og andre Gaarde.

Gaarde i Tønder Amt 359.
 Gallingen i Angeln 378.
 Gerekuy i Schwansen 759.
 Gielstoft i Hadersleb Amt 198.
 Gielstorf i Hadersl. Amt 218.
 Gøttegave paa Verrø 455.
 Gravenstein 349. 495.
 Gravendahl paa Verrø 455.
 Gramgaard i Hadersl. Amt 214.
 Grarup i Hadersl. Amt 198.
 Grumbye i Gottorp Amt 659.
 Grunevald i Dänischwald 759.

Grünhof

Grünhof i Sønder Amt 359.

Grünholt i Glensborg Amt 396.

Grüngerst i Sønder Amt 359.

Grünholt i Schwansen 759.

Grøbe, De 810.

Gymoes i Hadersl. 218.

H.

Habel, De 810.

Haderslebhus Amt, dets almindelige

Beskrivelse 117: 120.

— — Amtmand 222.

— — Her 122.

Haderslebherrad, dets Beskrivelse 139.

Hadersleb Bye, dens omstændelige Beskrivelse 123: 139.

— — Plejehus 221.

Helgoland, De 811.

Høyer Herred 284. 897.

Høyerherreds Beskrivelse 669.

Heege, De 809.

Husby Herred 382.

Husum Amt, dets almindelige Beskrivelse 771.

Husum Bye, dens omstændelige Beskrivelse 771: 790.

Hviding Herred 182.

Hvitte Amt, dets almindelige Beskrivelse 664.

Sogne.

Hagenberg 440.

Haddebye 642. 643.

Hattsted Sogn 793.

Haveroft 646.

Handevith 392.

Halk 141.

Hammelsø 159.

Hails 149.

Heldevad 159. 241.

Hierndrup 196.

Hiersting 168.

Hiorlund 167.

Hohn 670.

Holebøll 159. 312.

Hollingstede 643.

Horsbøll 330.

Høstrup 294.

Høptrup 143. 158.

Høirup 183.

Høyer 289.

Høist 295.

Hørup 432.

Huntrup 314.

Hurnup 383.

Husbye 383.

Hviding 187.

Hvigum 169.

Hvitte 665.

Herregaarde og andre Gaarde.
 Harkhoff i Sehested Sogn 760.
 Haisrup i Tønder Amt 359.
 Haugaard i Haderø Amt 199.
 Hedvigshof i Glensborg Amt 402.
 Hemelmark i Schwansen 760.
 Hestholm i Tønder Amt 359.
 Hirschsprung i Nordborg Amt 441.
 Hiortholm i Sønderborg Amt 435.
 Hiermdrupgaard i Haderø Amt 199.
 Hogelund i Tønder Amt 360.
 Hohenlied i Sehested Sogn 760.
 Hohenstein i Schwansen 760.
 Hoyereworth i Eidersted 863.
 Hundevad i Haderø. Amt 200.
 Hütten i Dänischwald 760.
 Hørbroe i Haderø. Amt 199.

J.

Sogne.

Jægerup 156.
 Jels 157.
 Jersped 278.
 St. Johannis 353.
 Jorbel 391.
 Jodelund 418.
 Jorbfirk 159. 239.

K.

Kierherred 312.
 D. Atlas Tom. VII.

Kierseer Kog i Haderslebhuus Amt 357.
 Krop Herred 641.

Sogne.

Kahlbun 751.
 Karlum 323.
 Katrinherde 854.
 Kekenis 434.
 Keitum 350.
 Ketting paa Als 496.
 Klaxebøl 330.
 Kliplaf i Haderø. Amt 310.
 Kliplaf i de adelige Districter 752.
 Klein Eolt 390.
 Klirbøl 317.
 Krop 642.
 Krusendorf 720.

Herregaarde og andre Gaarde.

Kallund i Glensborg Amt 396.
 Kaltenhof i Dänischwald 761.
 Karharde i Tønder Amt 360.
 Kehrachter i Glensb. Amt 397.
 Kekenisgaard i Sønderborg Amt 435.
 Kieding i Tønder Amt 360.
 Kiellstrup i Tønder Amt 360.
 Knoop i Dänischwald 761.
 Klirbøl i Tønder Amt 360.
 Korbølke i Tønder Amt 360. 903.
 Kragelund i Haderø. Amt 200.

Kragelund i Glensborg Amt 397.
 Kølshøvd i Schwansen 762.
 Konigsforde i Dänischwald 762.

L.

Langenes, De 810.
 Lausted Bogderie 657.
 Leherred, dets Beskrivelse 881.
 Lundest Herred 303.
 Lygum Herred 313.
 Lygum Klosters Amt, dets Beskr. 224.
 Lygum Kloster 224.
 — Gleske, dens Beskrivelse 224+227.

Sogne.

Ladelund 324.
 Langhern 416.
 Landkirken 483.
 St. Laurentii Sogn paa Vesterlandsfjohr 887.
 Leck 321.
 Lennemark, en Fye 159.
 Lindholm 351.
 Lintrup 168.
 Løit i Apencade Amt 159. 238.
 Løit i Gottorp Amt 651.
 Lygum 159.
 Lygæbel 433.
 Gerregaarde og andre Gaarde,
 Ladegaard i Haderel. Amt 200.

Langmoes i Haderel. Amt 201.
 Langgaard i Qvare Sogn 762.
 Langgaard i Tønder Amt 360.
 Langenvorwerk paa Als 455.
 Lindow i Boren Sogn 762.
 Lindvich i Glensborg Amt 397.
 Linnethaugaard i Haderel. Amt 201.
 Lück, frie Huus i Gottorp Amt. 660.
 Ludvigsburg i Schwansen 762.
 Lundsgaard i Glensborg Amt 397.
 Lunding i Haderel. Amt 201.
 Lütkenhorn i Tønder Amt 361.
 Loitmark i Schwansen 764.

M.

Maricelisabeths Kog 808.
 Marstfog 808.
 Møgelstønder Herred, Beskr. 891.
 Møhrkirchen Amt og Herred 653.

Sogne.

Mannø 187.
 Marstall 151.
 Maustrup 153. 155.
 Medelbye 325.
 Medbolden 882.
 Mildstedt 791.
 Møgelstønder 893.
 Moldenit 644.
 Molterup 144.

Morsum 349.

Munkbrarup 873.

Gerregaarde og andre Gaarde.

Maasleben i Schwansen 764.

Maibolle i Sønderborg 435.

Meggerfog i Gottorp Amt 661.

Medsted i Hadersl. Amt 202.

Meelsgaard i Nordborg Amt 441.

Mireholgaard i Bredsted 424.

Mohrfirken i Gottorp Amt 655.

Mohlhorst i Gottorp Amt 765.

N.

Nordborg Amts Beskrivelse 437.

— — Amtmænd 456.

— — Flekke og Slot 438.

— — kaldes ellers Sundtoft ibid.

Nordboes Herred 793.

Norderoog, De 806.

Nordmarsch, De 809.

Nordstrandse Der, deres Beskriv. 804.

Nordstrand De, dens Historie 804 sq.
807 sq.

Nordstrandischmohr De 805. 809.

Nor-Nagstrup Herred 179.

Niibel Fogderie 712.

Niibel Herred 873.

Nye Herred 385.

Nye-Rog 809.

Sogne.

St. Nicolai 352.

Nordhactied 393.

Nordløgum 227.

Norderbrarup 648.

Nordstapel 687.

Notmark paa Als 446.

Nustrup 178.

Niibel 712.

Niibel 874.

Nyboel i Sønder Amt 334.

Nyefirke 331. 873.

Gerregaarde og andre Gaarde.

Neuenhof i Schwansen 764.

Niesgrangaard i Glensborg Amt 398.

Nordgaard i Glensborg Amt 398.

Norfeld i Gottorp Amt 661.

Nottfeld i Angeln 875.

Niibel i Angeln 875.

Nyboel i Glensborg Amt 399.

Nyboelle i Tønning Lehn 202.

Nyhollegaard i Tønning Lehn 216.

Nyegaard i Sønderborg Amt 436.

Nør i Dänischwald 764.

O.

Oland, De 810.

Sogne.

Ockeholm 416.

Oldeneworth 839.

Olderup 793.

Ording 859.

Ostfeldt 791.

Osterhever 856.

Oversee 399.

Orkoll 839.

Orenvad 156.

Gerregaarde og andre Gaarde.

Oldemorstoft i Glensborg Amt 400.

Olpeniz i Schwansen 766.

Olufskier i Haderslebh. Amt 202.

Orfeldt i Glensborg Amt 399.

Ornum i Schwansen 766.

Ottingen i Hadersl. Amt 203.

P.

Peluvorm Herred 804.

— — De 806.

Sogne.

Et. Peter 858.

Petersdorf 485.

Poppenbøll 855.

Gerregaarde og andre Gaarde.

Palshern i Hytten Amt 697.

Philipsdal 875.

Pomerby, se Duttebøl 757.

Priesholtz i Gelting Sogn 766.

Q.

Sogne.

Qvarø i Sønder Amt 310.

Qvarø i de adelige Districter 752.

Qverum 387.

R.

Reventlou, Grevskab 877.

Riber Stift, Beskrivelse over de Deele
deraf, som ligge udi Sønder-Jylland
879.

Ries Herred, dets Beskrivelse 238.

Rudemis Fogderie 800.

Rye Rutebøll Røg 357.

Sogne.

Rabenkirke 715.

Randerup 885.

Rantum 351.

Rapsted 298.

Reidsbye 188.

Ries 239.

Rinkeniz 310.

Riise 452.

Riesebuy 748.¹

Risum 338.

Roager 184.

Rødding 169.

Rodenæs 331.

Rulfsen 383.

Herregaarde og andre Gaarde.
 Nathmanstoft i Dänischwald 766.
 Neføve i Hadersl. 202.
 Nøvenstorf i Dänischwald 766.
 Noddinggaard i Hadersl. Amt 209. 218.
 Nofsgaard i Hadersl. Amt 244.
 Nønhave i Sønderb. Amt 436.
 Nøst i Cappel Sogn 766.
 Nundstoft i Glensborg Amt 400.

S.

Schlies Herred, dets Beskrivelse 649.
 Schwansen, Landskab, dets Beskrivelse 712.
 Seeth i Sønderstapel Sogn 689.
 Sejdt, De og Herred, dets Beskrivelse 345.
 Slesvig Bys, dens fuldkomne og omstændelige Beskrivelse 502:642.
 — Domcapitelts Amt, dets Beskrivelse 709.
 Slur Herred, dets Beskrivelse 292.
 Sønderberg Amt, dets Beskrivelse 425:456.
 — — Bys, dens Beskriv. 428:432.
 — — Slot 430.
 Sønder Rangsstrup Herred, dets Beskrivelse 240.
 Sophie Magdalenes Kog udi Vredsted 423.

Stapelholm, Landskab, dets almindelige Beskrivelse 671:685.
 Stedeland Fogderie 317. 712.
 Stertebøll Kog i Vredsted 423.
 Struxdorff Herred 644.
 Sundewitt, Landskab 873.
 — — Fogderie 874.
 Svabsted Amt, dets Beskrivelse 798.
 — — Fogderie 799.
 — — Glette 800.
 Syderoog, De 806.
 Sidsfali, De 806.
 Sildergaardherred, dets Beskrivelse 790.

Sogne.

Sattrup 646. 874.
 Schobüll 796.
 Schwefing 792.
 Sem 185.
 Sehested 721.
 Simonsberg 797.
 Schwans 740.
 Skodborg 159.
 Skrave 170.
 Skrydsrup 178.
 Skads 285.
 Skjærbaek 190.
 Siesebum 748.
 Siversted 390.
 Sommersted 153.

Spandet 185.
 Starup 142.
 Stenderup 152.
 Stepping 147. 158.
 Stedeland 317. 712.
 Sterup 386.
 Steenberg 387.
 Struxdorf 647.
 Söderbrarup 649.
 Svabsted 800.
 Svensstrup 440.
 Søebye 455.
 Sorup 386.
 Syderstapel 685.

Herregaarde og andre Gaarde.

Sattrupholm i Gottorp Amt 661.
 Sætorf i Schwansen 767.
 Seegaard i Tønder Amt 361.
 Seegaard i Dänischwald 768.
 Skadhollegaard i Tønder Amt 361.
 Schackenborg 903.
 Schinkel i Dänischwald 767.
 Schirnan i Hütten Amt 668.
 Schønhagen i Schwansen 767.
 Schønleben paa Sundewitt 875.
 Sehested i Sehested Sogn 768.
 Sehestampf i Dänischwald 768.
 Seebysgaard paa Werrøe 455.

Søndergaard 903.
 Selvig i Tønder Amt 361.
 Spandeth i Hadersl. Amt 205.
 Sparlund i Hadersl. Amt 205.
 Stenderup i Hadersl. Amt 205.
 Stokkelund i Tønder Amt 361.
 Stobhum i Hadersl. Amt 206.
 Strarupgaard i Hadersl. Amt 206.
 Stubbe i Schwansen 769.
 Svensbye i Glensl. Amt 400.
 Söderholst i Husum Amt 792.
 Sydersøe i Glensberg Amt 400.
 Sydergaard i Tønder Amt 362.

T.

Tjørstrup Herred, dets Beskrivelse 146.
 Tønder Amt, dets almindelige Beskrivelse 244:252.
 — Herred, dets Beskrivelse 292.
 — Amtmænd 362.
 — Bye, dens omstændelige Beskrivelse 252:283.
 Tønningen, dens Beskrivelse 822:828.
 Tønning Lehn's Beskrivelse 161.
 Treva Herred 654.
 Trendermarstog 808.

Sogne.

Tandslet paa Nils 477.
 Taps 152.

Tating 857.
 Terenhøll 850.
 Tharsted 653.
 Thorstrup 146.
 Thumbye 647.
 Tingeløf 159. 301.
 Tielund 180.
 Tostlund 181.
 Toft 645.
 Tranderup 454.
 Treia 654.
 Trøstrup 649. 651.

Herregaarde og andre Gaarde.

Talldrup i Haderøl. Amt 207.
 Tostum i Tønder Amt 362.
 Toft, Echuby i Vøttrup Amt 661.
 Tørring i Haderøl. Amt 210.
 Tørringgaard i Haderøl. Amt 211. 213.
 Tøufou i Haderøl. Amt 211.
 Trapendahl paa Hørre 455.
 Treuborg 903.
 Trepstrupgaard, nu Christiansfeldt 207.
 Trøstrup i Haderøl. Amt 210.
 Trøstrup i Angeln 770.

II.

Ugøel Herred, dets Beskrivelse 389.
 Uthelst, Landstæd 857.

Sogne.

Uberg 292.
 Ulf 304.
 Ulkebøl 432.
 Ulsby 645.
 Ullens 710.
 Ulveskøll 848.

Herregaarde og andre Gaarde.

Uderupgaard i Haderøl. Amt 214.
 Unevath i Glensborg Amt 402.

B.

B.

Barnis Visk, dets Beskrivelse 242.
 Bies Herred, dets Beskrivelse 391.
 Biding Herred, dets Beskrivelse 326.

Sogne.

Bak 749.
 Bakskøll 393.
 Banderup 393.
 Barnis 242.
 Bester: Vedsted 186.
 Besterup 150.
 Bølt 847.
 Besterlands Høbr 351.
 Besterhever 858.
 Bøllrup 142.
 Bidsled 151.
 Birkby 886.

Viol 420.

Wiskvort 837.

Woldder 184.

Wollenwieck 847.

Wonskef 116.

Wonsild 149.

Herregaarde og andre Gaarde.

Wargaarde i Hadersl. Amt 212.

Wandlinggaard i Hadersl. Amt 212.

Warleberg i Dänischwald 770.

Wesebye i Flensborg Amt 403.

Weistrup i Hadersl. Amt 212.

Westergaard i Hadersl. Amt 212.

Westerwik i Hadersl. Amt 213.

Windeby i Schwansen 770.

Wunningen i Gottorp Amt 662.

Wodrup paa Werrø 455.

Woiens i Hadersl. Amt 213.

D.

Dsterkog 808.

Dsterlandsföhr, dets Beskrivelse 352.

Sogne.

Debye 140.

Oddis 148.

Dster Linned 170.

Dster Lygum 240.

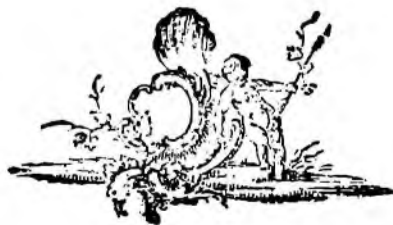
Herregaarde og andre Gaarde.

Døbe i Schwansen 766.

Dsterhelm i Nordborg Amt 441.

Dstergaard i Flensborg Amt 399.

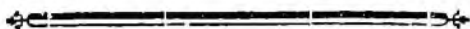
Dsterbyegaard i Hadersl. Amt 214.

Register

over de betydeligste Navne.

A.
Aacken, Anton v. 714.
Aakén, Magdalena v. 414.
ABEL, Konge 572. 715.
Abel, Hertug 37. 135.
Abbildgaard, Georg 618.
Absalon, Biskop 75. 224.
Absen, Hans 286.
— Knud 286.
Aken, Adolph v. 801.
Adeldag, Erkebiskop 300.
Adelquell, Sorgen 483.
Adolph, Hertug 8. 680. 824.
Adolph, Greve 35. 36. 45. 232. 490.
ADOLPH FRIDERICH, Konge 68.
Adolph, Johan, Hertug 8.
Adolph, Johan 227.
— Ulrich 762.
Adrians, Jacob 846.
Afsen, Laurits 838. 839.
ADILS, Konge 21.
Agapetus, Pave 30.
Ægidius, Enevold 301.
— Ewald 301.

D. Atlas Tom. VII.

Ægidius, Hans 212.
— Laurentius 311.
Agnete, Prindsesse 576.
Ahlesfeld, Anna v. 647.
— Balthasar 404. 762.
— Wendir 211. 361. 413. 647.
735. 738. 759. 802.
— Berthe 768.
— Bertram 905.
— Carl 358. Greve af Ahlesfeld
906.
— Cay v. 222.
— Claus 713. 735. 802.
— Claues 361. 759.
— Detlev 699. 759. 762. 766.
— Diderich v. 802.
— Dorte 760.
— Drude 647.
— Frands 762.
— Friderich v. 762.
— Friderich, Greve af 906.
— Georg 222. 361.
— Godske 47. 134. 404. 647.
— Gersich v. 730. 802.

H a a a a

Ahlesfeld,

Allesfeld, Gottschalk 735. 738.

- Greger 361.
- Hans 211.
- Helmeke 404.
- Henneke 361. 762.
- Henning v. 766.
- Henrik v. 490.
- Joachim v. 764. 766.
- Johan Rudolph 750.
- Jørgen 361. 647.
- Margrete 647.
- Margareta v. 730.
- Marquard 490.
- Melchior 759.
- Mette 766.
- Nicolaus 754.
- Otto v. 404. 802.
- Peter v. 404.
- Vulf 762.
- Vulf v. 762. 766.

Albrand, Wegelin 31.

Alardus, Nicolai 862.

Albert, Erkebisp 75.

Alberti, Peder 839. 843.

Alberti, Vincenz 264.

Albertin, Friderich 70.

Albertsen, Ludvig 136.

Albertus, Johan 848.

- Martin 848.

Albinus, Johan 856. 857.

Albrecht, Christian 64. 356.

Alexander, Rudolph 69. 431.

Alexander, Henrik, Prinds 64.

Allesfeld, Friderich v. 300.

Aleneld, Benedikt v. 174.

Alvelde, Dorothea 211.

ÆLFRED, Konge i Engelland 20.

Alf, Hertug 293.

Ambers, Andreas 272.

- Lucas 264.

Ancharius, Joh. 142.

- Paul 142.

And, Thomas 446.

Andersen, H. 301.

- Broder 317.

- Carsten 274.

- Jens 147. 293.

- Johan 300.

- Lucas 275.

- Magnus 360.

- Mette 360.

- Peter 657. 856. 882.

- Tede 797.

- Thomas 264. 274.

St. Andreas, en Helgen 6. 7.

Andreas, Carsten 325.

- Diderich 847.

Andreas, Peter 856.

Anesfeld, Bertram v. 405.

- Schack v. 456.

Angantyr,

Augantyr, Heideriks Søn 21.
 Angel, Marquard Georg 797.
 Angelus, Andreas 123.
 Angerstein, Joh. 373.
 Anna Cathrina, Dronning 138.
 Anna Dorothea, Prindsesse 612.
 Anne Charlotte Wilhelmine 70.
 Annulo, Halsdons Søn 25.
 Ansgarius, Erkebiskop 26. 73.
 Abo, Jacob 802.
 — Knud 839.
 Arends, Johan Joachim 265.
 Arensberg, Lorenz 385.
 Armowiz, Johan Henrik 339.
 Arnkiel, Friderich 236.
 — Frogillus 241.
 Arnold, Johan 700.
 ARNULF, Konge 28.
 Arriens, Cathrine 844.
 — Peter 844.
 Ascer, Erkebiskop 75.
 Ascheberg, Ludvig v. 796.
 Aulong, Kong Sigurds Datter 22.
 Aemussen, Claus 263.
 — Niis 400.
 Asthuseu, Ismael 678.
 Astradi, Aggo 186.
 ATHELSTAN, Konge 30.
 Atislaw, en Fyrste 152. 311.
 Atter, Oluf 385.

ATTERDAG, R. WALDEMAR 430.
 Agerfen, Thomas 373.
 August, Hertug 439.
 August, Emilus 427.
 — Christian 8. 256.
 — Friderich, Hertug 65.
 — Friderich, Biskop 488.
 Augusta, Hertuginde 779.
 Augustini, Johan 483.
 Auvifaber, Joh. 790.
 Avenarius, Joh. 373.
 Averschettel, J. 39k.
 Aven, Pet. 790.

B.

Bachhof, Erne 385.
 — Johan v. 398.
 Bagelman, Peter 714.
 Bagge, Johannes Oluffsen 316.
 Bahr, Joachim Ehrenreich 243.
 Balthasar, Petersen 265.
 Baltersen, Anders 453.
 Bang, Peter 525.
 Banner, General-Major 798.
 Barchman, 207.
 Bardenfleth, 243.
 Bartholdus, Biskop 613.
 Basen, Hans v. 687.
 Bassewitz, Henning Friderich 798.
 Baudisfin, Friderica Amalia v. 659.

- Beck, Johan Christian 264.
 Becker, Diderich 78.
 — Herman 484.
 — Henrik 713.
 — Johan 634.
 — Johannes 563.
 — Michael 337.
 — Peter 413. 414.
 Beek, Hans 628.
 Beier, Peder Andersen 286.
 Beierholm, Ernst Christian 859.
 Beling, Bonifacius 627.
 — Osward 628.
 Bendixen, Andreas 849.
 — Hans 235.
 — Jacob 849.
 Beneke, Kirstine 204.
 Bengon, Assessor 360.
 Berckentin, Christian Detslev v. 699.
 Berengaria, Dronning 37.
 Berens, Arnold 142.
 — Rudolph 861.
 Bergelen, Jacob v. 839.
 Bernhard, Hertug 31.
 Bernhard, Mauritius 265.
 Bernhardus, Abbed 224.
 Bernhardus, pavelig Legat 521.
 Bertelsen, Simon 140.
 Beselin, Victor 824.
 Beselin, Johan Wilhelm 848.
 Besychius, Andreas 839.
 Beyer, Caspar 829.
 — Conrad Gottlieb 829.
 — Henrik 729.
 — Jørgen 274.
 — Peder 286.
 — Peder Pedersen 286.
 Beyers, Catharina 476.
 Bezelin, Alabrand 31.
 Bielefeld, N. N. 418.
 Bielke, Henrik Christopher 362.
 Biprn, Anne 203.
 — Peder 190. 193.
 — Sophie 216.
 Bistrup, Peder 388.
 BLAATAND, HARALD 54. 390.
 Blanck, Hans, 732. 733.
 Blaumstein, Bernhard 859.
 Bleckenberg, Major 155. 211.
 Bleek, Nicolaus 288. 900.
 Bliip, Otto 222.
 Block, Christian 825.
 Blok, Timmo 750.
 Blome, Bendix 765.
 — Diderich 362.
 — Hans 222. 433. 491.
 — Margrete 130.
 — Otto 663. 765.
 — Wolf 322. 362. 414.
 Blooc, Marquardus 635.

Blucher,

Blucher, Nittmester 662.
 Blume, Christopher 266. 272.
 Bluffo, en vendisk Herre 551.
 Blyham, 700.
 Blyting, Joachim 7.
 Bock, Henrik 711.
 — Peter 733.
 Bockelman, Herman 843.
 — — Peter 770. 836.
 Bockholt, Johan 719.
 Bockvolde, Vertram 802.
 Boel, Jørgen 733.
 Boethius, Nicolaus 625. 836.
 Boetii, Georgius 79.
 — Johannes 339. 350.
 Boetius, M. M. 416.
 Bogielaus, Johannes 385.
 Bohn, Christian Frederich 857.
 — Georg Frederich 856.
 Bohne, Otte Henrik 766.
 Bøhne, Johan 765.
 Bolte, Jochim 337.
 Boldebuch, Joachim 487.
 — — Joh. 487.
 Bondo, Bisp 76. 151.
 Bonnik, Johan 385.
 Bookhorst, Johan Henrik 801.
 Bording, Christen 289. 902.
 Borneman, Daniel 731.
 — — Johan 731.

Bornholt, Jacob 859.
 Bornholz, Barbara 830.
 — — Marquard 830.
 Bornsen, Thomas 732.
 Borstelius, Johan 731.
 Børsch, Johan Lucas 760.
 Bøssel, Johannes 724.
 Bostelius, Johan 733.
 Borenan, Marquard von der 413.
 Bøp, Peter 801.
 Bøye, Hansen 345.
 Bøyens, Anna 861.
 — Cathrina 861.
 — Dorothea 861.
 — Elisabeth 861.
 — Dorte 861.
 — Peter 861.
 Boynghe, Poppe 406.
 Boysen, Menus 309. 359.
 — Connick 385.
 Bøymar, Siebert 861.
 Bråhe, Jørgen 446.
 Brand, Peter 395.
 Brandt, Dominicus 453.
 — Johannes 436.
 Brasch, Johannes 836.
 Brase, Marcus 529.
 Brechling, Johannes 392. 414.
 Breide, Anders 212.
 — Catharina 152.

Breide, Jacob 212.

— Joachim 150. 212.

— Margret: 212.

— Volf 212.

Breitenan, Christopher v. 359.

Brenneccius, Herman 826.

Brenneck, Hieronimus 836.

Bressel, Doct. 374.

Breyde, Henrik 649.

— Pouel 404.

Brihman, Johan 801.

Brinkman, Arnold 831.

— — Henrik 846.

Brinius, Georg 483.

Brinken, Conrad v. 213.

Brix, Jacob 401.

Brøcker, Marcus 235.

Brockdorff, Volf v. 765.

Brocktorff, Ellsabe 731.

— — Sivert 731.

Broders, Anna 620.

— Hans 797.

— Jolrich 345.

— Junge 860.

— Peter 846.

— Tete 860.

— Thole 855.

Brodersen, Abraham 45.

— Carsten 414.

— Claus 426.

Brodersen, Laurentius 343.

— — Lyder 404.

— — Richard 319.

Broger, Hartick 136.

Brokdorp, Abele 762.

— — Detlev 404. 720.

— — Marquard 649.

Brolund, Gerhard 433.

Brønshø, Marquard v. 759.

Brønshø, Hans 759.

Brorson, Hans Adolph 266.

Bruggeman, Hans 602. 790.

— — Otto 626.

Brugman, Paul 858.

Brummier, Henrik 644. 826.

Brun, Hans 416.

— Nicolaus 77.

Brunbarch, Johan 433.

Brunn, Christian 226.

— Knud Thomsen 241.

Bruns, Antonius 345.

Brupn, Jacob 865.

Brynshild, 22.

Brylle, Iver 765. 790.

Buch, Job. 372.

Buchholtz, Paul 392.

— — Wilhelm 392.

Buchvald, Nidder 149.

Buchvald, Abel 216.

— — Caspar 491.

Buchvald,

Buchvald, Christopher 214.

— Detlev 198. 214.

— Friderich 131. 719.

— Godske 362.

— Hans Adolph 699.

— Jaspar v. 361.

— Jesper v. 699.

— Jorgen 491.

— Lucie v. 759.

— Vulf 222.

BUDLE, Konge 22.

Buisen, Otto 733.

Bulov, Antinand 243.

Bulon, Margrete 768.

Bundeson, Johannes 190.

Bundysen, Johannes 141.

Buneman, Henrik 859.

Bunge, Jorgen 401. 490.

Burchardi, Georg 714.

BURISLEIF, vendisk Konge 31.

Burg, Peter von der 213.

Buseck, Wilhelm v. Münch 627.

Busey, Rasmus 139.

— Samuel 272.

Bugau, Georg v. 401.

Burmer, Gisbert v. 836.

C.

Calixtus, Georgius 325.

— Johan 236.

Calum, Peter Clausen 391. 397.

Camphøener, Durdard 236.

CANUTUS MAGNUS 633. 593.

CARL den Store 24.

CARL IV. 28.

CARL V. 683.

Carl, Prinds af Hesselcassel 8. 906.

Carl Friderich, Hertug 66. 824.

Carl, Peter Ulrich 68.

Carnarius, Johannes 647.

CAROLUS MARTELLUS 73.

Carstens, Lorens 322.

Carstensen, Detlev 779.

— — Herman 360.

— — Moris 856.

— — Thomas 272.

Chanut, Joh. 884.

Charlotte Amalie 70.

Charlotte Elisabeth 439.

CHRISTIAN I. 5. 50. 51. 52. 123.

129. 136. 237. 282. 305. 400. 428.

466. 632. 712. 723. 724.

CHRIST. II. 56. 305. 380. 467. 563.

CHRISTIAN III. 120. 137. 185.

195. 288. 366. 371. 430. 529. 563.

727. 737. 782. 881. 900. 905.

CHRISTIAN IV. 8. 61. 62. 63. 138.

155. 216. 349. 354. 366. 367. 409.

417. 408. 418. 433. 434. 530. 556.

564. 565. 719.

CHRI-

CHRISTIAN V. 120. 177. 366. 381.

429. 670. 681. 777. 828. 905.

CHRISTIAN VI. 19. 68. 265. 375.

CHRISTIAN VII. 423. 711.

Christian Albrecht, Hertug 716. 828.

Christen, Hans, Raadmand 733.

Christensen, Hans 291.

— — Laurids 300.

Christiani, Johannes 668.

Christierni, Andreas 185.

Christine, Sophie, Grevinde 199.

CHRISTOPHER I. 38. 305. 440.

CHRISTOPHER II. 561. 719.

Chrysosius, Henrik 848.

— — Palmerius 846.

Chytæus, Simon 566.

Clasen, Joh. 734.

Claudi, Christian 214.

— — Laurids 214.

Claudius, Johan 316. 902.

Classen, Joh. 734.

Claus, Biskop 141.

Claus, Peder 211.

Clausen, Adolph 402.

— — Anders 182.

— — Lorents 411.

— — Thomas 81. 862.

Clement, Anton 411. 414.

Clementsén, Clement 645.

— — Detlev 645. 659.

Clementsén, Margrete 645.

Clenov, Michel 790.

Cpler, Georg 859. 862.

CONRAD II. 512.

Conradi, Johannes Georg 81.

Coronæus, Martin 836.

Coster, Gerhard 854.

Cramer, Andreas 841. 865.

— Christian Anton 843.

— Johannes 854.

Crembese, Jacob 489. 490.

— — Johan 489.

Creschel, Johan 779.

Crusco, Hysse 32.

Crummedik, Erik 388.

Cruse, Georg 862.

Crustua, Georg 845.

Cunz, Johan Georg 726.

Cyprianus, Hieronymus 634.

— — Johannes Adolph 627.

— — Paulus 616.

Czarnecki, General 725.

D.

Daae, Dorte 149.

Dahl, Johan von der 480.

Dahler, Peter Egidius 189.

Dalldorf, Berthe 489.

— Henning 489.

— Margrete 489.

Dalldorf,

Daldorf, Mette Cathrine 489.
 Dalichius, Adam 337.
 — — Peter 337.
 Dalwig, Thomas 847.
 Dam, Peter v. 700.
 Dame, Johan 839.
 DAN, Ronge 711.
 Danckvarth, Peter 729.
 Danckverth, Joachim 123. 124. 231.
 841. 864.
 Dannekiold, Frederica Lovisa 494.
 Danebod, Thyra 571.
 Dasselén, Margrete v. 402.
 Dassovius, Theodorus 80.
 Dattry, Andreas 385.
 Davids, Henrik 856.
 Davidsen, Hartvig 392.
 Decker, Johan 264.
 — Johan Daniel 481.
 Deden, Hartvig Otto v. 212.
 — Johan Petersen v. 398.
 — Peter v. 402.
 Dehn, Frid. Ludv. Friherre af 906.
 Detlev, Christian 222.
 — Conrad 223.
 Detlevs, Thams 795.
 Detlevssén, Hans 900.
 Devitz, Franz v. 758. 764.
 — Joachim v. 768.
 — Joachim Diderich v. 764.
 D. Atlas Tom. VII.

Dibler, Michel 850. 885.
 Didrichsen, Frederich Cay 654.
 Didrichsen, Jacob Frederich 396. .
 — — Joachim Frederich 396.
 Dindler, 307.
 Dircho, Jacob 843.
 — Lambert 797.
 Dirksen, Henrik 789.
 Ditlev, Biskop 295.
 Ditlevsen, Christian 859.
 — Hans 288.
 Ditmar, Jørgen 657.
 Ditmarsus, Peter Frederich 226.
 Dobbins, Jacob 372. 373.
 Doeling, Johannes 724.
 Dogen, Matthias 861.
 Døgen, Samuel 843.
 Dore, Nicolaus 446.
 Dorothea, Dronning 136. 198. 370.
 428. 430.
 Dose, Detlev 586.
 Dove, Johannes 618.
 Dresfeld, Ingeborg 207.
 Drescher, Alexander 850.
 — Heerde 850.
 — Henrik 850.
 Dreyer, 231.
 — Henrik 483.
 Drøghse, Marcus Gerhard 394.
 Douglas, Oberst 381.

Dumodorf, Franz v. 616.
 Düring, Johan Christopher v. 616.
 Dyerkop, Bisp 77.
 Dyffel, Johan Arndt 110.
 Dytmarfus, Laur. 241.

E.

Ebbo, Biskop 21.
 Ebbesen, Jens 190.
 — Niels 41.
 Ebio, Eberhard 858.
 — Johan Gerhard 856.
 Eckenberg, Blasius 369.
 Eckenberger, Blasius 7.
 Eckleff, Henning 836.
 Edeleffsen, Edlev 826.
 — Hans 375.
 Efftef, Johan 485.
 Egenov, Johan 139.
 Eggard, Bisp 77.
 Eggert, Grofske 361.
 Eggero, Christian 485.
 Egoard, Biskop 74.
 Ehlers, Friderich 854.
 Ehrencron, Adolph Hansen v. 669.
 — — Carl Gustav v. 660.
 Eichel, Friderich Wilhelm 295.
 — Georg 294.
 — Johan 139.
 Eickeloff, Friderich 706.

Elif, Carl 33.
 Elif, Greve 514.
 Einspergen, Michael 855.
 Eigen, Paulus v. 616.
 Effehardus, Biskop 591.
 Eleonore, Hedvig 628.
 Eleonore, Hertuginde 440.
 Elera, Christian 858.
 — Michael 625.
 Elisabeth, Hertuginde 45. 128.
 Elisabeth, Frue 627.
 Ellerhuus, Peter 825.
 Emba, Bartholomæus 862.
 Emmerley, Paulus Claudius 295.
 Emmike, Hilleberg 147.
 Emmiksen, Anders 203.
 — — Claus 203.
 — — Emerence 212.
 — — Emmike 196.
 — — Erik 203.
 — — Hartvig 207.
 — — Mouris 203.
 — — Mogens 207.
 — — Otte 203.
 — — Thale 212.
 EMUND, ERIK 34. 239. 517.
 Engel, Joachim 716.
 Engeliß, Johan 433.
 Engelgraff, Pieter 700.
 Enhold, Diaconus 337.

EnnemarP,

Ennemærke, Hans Pederſen 204.
 Envold, Peder 439.
 Epping, Eileman 843.
 ERIK I. 26. 74.
 ERIK II. 22. 40.
 ERIK EYEGOD 33.
 ERIK, Konge 25.
 ERIK, Konge af Norge 35.
 Eriſ, Hertug 39.
 ERIK GLIPPING 135.
 ERIK af Pommern 43.
 ERIK MENDVED 40. 305. 328.
 ERIK PLOGPENNING 37.
 Eriſſen, Clement 645.
 — Jøen 288. 909.
 — Marine 645.
 — Peder 201. 361.
 Eriſſen, Peter 293.
 Ericius, Juſtiſraad 660.
 Erlandsſøn, Jacob 525.
 Ernſt Leopold 69.
 Eſchils, Peter 848.
 — Vedder 848.
 Eſſico, Biſkop 74.
 Eſſer, Biſkop 178. 613.
 Eſkild den Gorte 76.
 Esmarch, Borgemeſter 237.
 — Auguſt 74.
 — Daniel 401.
 — Niads 401.

Esmarch, Margrete Cecilie 369.
 — Peter 401.
 — Thomas 667.
 ESTRIDSÖN, SVEND 530.
 Etheler, en Optmerſker 35.
 Evald, Andreas 343.
 — Laurentius 343.
 — Nicolaus 297. 343.
 Eybel, N. N. 416.
 Eyverſchpittel, en berømt Maler 790.

S.

Sabricia, Lingeberg 475.
 Sabricius, Chriſten 453.
 — Georg 644. 855.
 — Hans Tage 453.
 — Jacob 79. 266.
 — Joh Chriſtian 295.
 — Martin Ricard 266.
 — Paul 422.
 — Peter 838.
 — Urban 266.
 — Vilhads 359.
 Saut, Diderich 368.
 Sedderſen, Niels 193.
 Sehr, Diederich v. 654.
 Seyerman, Johan Urban 859.
 Serrens, Henricus 632.
 Siſcher, Catrine 177.
 Flemming, Claus 468.

- Flemming, Thale 196.
 Flor, Benedict 714.
 — Martin Richard 266.
 — Urban 266.
 Florentius, Florus 422.
 Foseta, Guddom 811.
 Fostra, en Gud 72.
 Fosneobane, Sigurd 22. 23.
 Frank, Otto 433.
 Fregenius, Marinus, 349. 528.
 Frellesen, Christern 185.
 Frenzel, Lucas Johannes 859.
 Fresse, Wendt 418.
 Freuten, Nicolai 213.
 Friccus, Caspar Theodor 670.
 Friderica Amalia 65.
 FRIDERICH I. Kjöfer 35.
 FRIDERICH I. Ronge 6. 35. 194.
 205. 269. 270. 272. 273. 380. 409.
 489. 528. 563.
 FRIDERICH II. 8. 59. 60. 78. 127.
 133. 289. 380. 437.
 FRIDERICH III. 194. 288. 366.
 381. 409. 469. 719. 900. 906.
 FRIDERICH IV. 66. 81. 117. 284.
 336. 406. 417. 424. 429. 447. 470.
 682. 709. 747. 828.
 FRIDERICH V. 9. 19. 97. 345. 381.
 407. 427. 706.
 Friderich, Hertug 51. 52. 53. 54. 55.
 65. 282. 283. 295.
 Friderich August, Biskop 66. 68.
 Friderich Ernst, Hertug 70. 230.
 Friderich Ernst, Marggreve af Brandenborg 906.
 Friderich Ludvig, Friherre af Dehn 906.
 Frille, Eggert 186.
 Friis, Anne 402.
 — Anne Elisabeth 178.
 — Christen 292.
 — Niels 169.
 — Peter Petersen 402.
 FRODE, Ronge 30.
 From, Georg 139.
 Frunch, Henrik 200. 654.
 G.
 Gaas, Niels 212.
 — Oluf 212.
 — Oluf Hansen 151.
 Gabel, Anna v. 920.
 Galsfyt, Jens 213.
 — Peder 213.
 — Thomas Pedersen 213.
 Galt, Anders 217.
 — Peder Ebbesen 207.
 Geert, Hertug 303.
 Geert, Greve af Oldenborg 40. 41.
 129. 905.
 Geert, Biskop 403. 404.
 Gengel,

Gegel, Conrad 849. 855. 856. 861.
 Georg, Prinds 66.
 Georg Ludvig, Hertug 68.
 Gerdes, Cornelius 846.
 — Hans 140.
 Gerhard, Breve 49. 50. 113. 537.
 Gerhard, Hertug 43.
 Gerhardi, Cornelius 627.
 — Erasmus 846.
 — Joachim 846.
 Gersdorf, Fridrich Carl 659.
 — — Nicolaus 803.
 Gertrud, Prindsesse 521.
 Getherus, Johannes 651.
 Geus, Philip 801.
 Ghyfse, Eggert 361.
 Giese, Aug. 790.
 — Jaach. 790.
 Giordsen, Eggert 361.
 Glambek, Niels 207.
 GLIPPING, ERIK 38. 225.
 Glopri, Balth. 482.
 — Benjamin 475.
 — David 482.
 GODFRIED II. 27.
 GODFRIED III. 27.
 Goer, Johan Otto 845.
 Goldberg, Bartold 628.
 Goldschmidt, Peter 790. 831.
 Goos, Johan 632.

GORM, Ronge 390.
 GORM den Gamle 27. 28.
 GORM den Grumme 74.
 Gørrix, Theodor 843. 844.
 Gpsch, Hans 733.
 Gpsfel, Henrik 487. 492.
 — Jorgen 492.
 Gpffe, Johan Philip 651.
 Gramnius, Esø 828.
 Granf, Stephan 489.
 Grapengeter, Herman 838.
 — — Melcher 838.
 GRATHE, SVEND 35. 438.
 Grave, Theodor 826.
 Gregersen, Jens 456.
 Gregorius, Cardinal 522.
 Grim, en Kiempe 143.
 Groten, Gerhard 836.
 Grothius, Otte Johan 616.
 Grotius, Hugo 610. 700.
 Grozke, Eggert 361.
 Grube, Joh. Gerhard 139.
 Grundt, Etatsraadinde 361.
 Gude, Jochum 825.
 Gudius, Marquard 566.
 Gudelich, Johan 433.
 — Paul 433.
 Gudmandsen, Lave 715.
 Guido, Cardinal 462.
 Guncelin, Breve 522.

Gunge, Friderich Clausen 213.

Gunderoth, Landraad 226.

— — Ernst Christopher 234.

— — Friderich 243. 620.

— — Henrik v. 234.

Gunhild, Prindsesse 31.

Gunilde, Dronning 390.

GUNNAR, Konge 23.

Gunnerus, Bisp 74.

Gunther, Ernst 431.

— Hieronymus 861.

Gueman, Friderich Carl v. 760.

Gutacker, Philip Ernst 825.

Gydsen, Andreas 204.

Gyldenkrone, Matthias 223.

Gyllen, Johannes 657.

Gyrsting, Martin Jensen 403.

G.

HAAGEN, Konge 440.

Gacken, Niels 374.

— Peter 374.

Gackerod, Caspar 843.

Gademian, Johan Christoph Georg v.
760.

Gageman, Nicolaus 845.

Gagen, Hennike von der 401.

— Hennig v. 228.

— Hinrik von der 802.

Gagen Carl 30.

Gagen, Samuel Friderich 492.

Gagensen, Anne Christine 131. 212.

Gaghedorn, Albertus 748.

Gahn, Johan de 700.

Gaing, Poppe 413.

Gakestad, Johan de 393.

HALFDAN, Konge 21.

Halfdan, Kong Haralds Søn 23.

Halfdan, en hedensk Prinds 23.

Halfdan, en Ebersver 22.

Hammer, Joh. 779.

Hamkens, Bøye 865.

Hammer, en Kiempe 287.

Hamsfort, Dororhea 616.

Hanck, Cathrine 859.

— Johan 859.

Hanna Niels Datter 185.

HANS, Konge i Danmark 51. 53.

54.

Hans, Hertug 55.

Hansen, Bøye 436.

— Christian 839.

— Hanna 902.

— Hans 205.

— Jacob 433.

— Jasper 316.

— Jens 233. 234.

— Jochum 206.

— Johan 414.

— Jørgen 206.

Hansen,

Hansen, Lorenz 140. 825.
 — Marquard 913.
 — Martin 412.
 — Niis 300. 305.
 — Paul 412.
 — Peter 358.
 — Povel 406. 412.
 — Thomas 379.
 HARALD BLAATAND 28. 54.
 74. 390.
 HARALD HEIN 33.
 HARALD HILDETAND 22. 23. 26.
 123.
 HARALD KLAH 25.
 Harkens, Paul 824.
 Harkinn, Elsebe 194.
 Harker, Christian Albert 851.
 Harenstein, Johan Henrik 801.
 — — Friderich Ludvig 801.
 Harsede, Hans 797.
 Hartebecker, Mouritius 295.
 Hartgens, Claus 842.
 Hartman, Hans 405. 412.
 — Peter 489.
 Harge, Johan 831.
 Hasebard, Jac. 139.
 Hase, Andreas 846.
 Hatten, Henrik v. 263. 275.
 Hauthausen, Soph. Elisabeth v. 767.
 Heclauer, Johan 617.

Hedeman, Erik 617.
 Hedevig, Kong CHRISTOPHER I.
 Moder 214.
 Hederig, Ida 885.
 Heesten, Michel 222.
 Hegelund, Johan 316.
 Hei, Gerhard 416.
 Heiderus, Augustus 566.
 HEIDREK, Konge 21.
 HEIDREK ULFSHAM 22.
 Heidman, Erasmus 884.
 — Ludovicus 622.
 Heinius, Michael 849.
 Heisterman, Johan Samuel 620.
 Heitman, Rasmus 617.
 Heldt, Georges 491.
 — Hans 491.
 HELGO 21.
 Helimbert, Biskep 76.
 Helmers, Ludvig 837.
 Helricus, Biskep 614.
 Helvaderus, Niels 292.
 Hemmer, Jffuer 882.
 Hemming, Sigfreds Søn 24.
 Hempel, Henrik Gottlieb 644.
 Hengist, 21.
 Henneke, Abbed 224.
 Henningsen, Henn. 790.
 Henningsen, Nicolay 396.
 — — Peter 831.

HENRIK, Keyser 33.
 HENRICH I. Konge i Tydsland 28.
 Henrik, Hertug 96. 380.
 Henrikfen, August 453.
 — Bastian 172.
 — Bernhard 724.
 — Nis 300.
 Herberding, Hieronimus 373.
 Herder, Bernhard 849.
 HERMAN, Konge 646.
 German, Georg 297.
 Germans, Else 292.
 Getha, Dronning 22.
 Gildebrand, Peter 385.
 Ginge, Paul 831.
 Gorkeden, Henrik v. 493.
 Gorkerup, Hans 315.
 Goe, Barthold 392.
 — Mathias 369.
 Goel, Peter 297.
 Gofman, Niels de 457.
 Gogeman, Nicolaus 845.
 Gogener, Nicolaus 854.
 Goldeman, Ludovicus 622.
 Goldf, Burchard Nind 489.
 Goldersen, Nis 274.
 Solgerdson, Otte 211.
 Solgerfen, Otto Rosenkrands 211.
 Golt, Bertel 436.
 — Christian Manderup 436.

Golt, Detlev 436.
 — Godffe 436.
 — Henrik 432. 436.
 — Manderup 440.
 — Wlf 440.
 Golin, Catharina 155.
 — Conrad 414.
 — Jacob 211.
 Golmer, Joachim Henrik 692.
 Golt, Wendt 902. 903.
 — Hans 836.
 — Jacob 828.
 Goltstein, Adam Christopher v. 405.
 — Christian Detlev 405.
 — Friderich Wilhelm 300. 339.
 362.
 — Georg Friderich 405.
 — Johan Friderich 620.
 — Johan Georg 362.
 — Ulrich Adolph 362. 405.
 Golvein, Philip 374.
 Gomerus, Biffop 224.
 HORDAKNUD 31.
 Horn, Andreas 626. 826.
 — Johan 859.
 Horfa, 21.
 Horsten, Bernhard 859.
 Horsten, Bernard v. 855.
 Horstman, Jacob 129.
 Hsrup, Esen 247.

Göscher, Georg Martin 851.
 Gösfel, Peder 430.
 Gostman, Johan 148.
 HOTHER, Ronge 285.
 Gpyer, Andreas 81. 311.
 — Carl 323.
 — Caspar 401. 836. 844. 865.
 — Christian 325.
 — Herman 865.
 — Johan 323.
 — Lorents 211. 212.
 Govisch, Jacob 487.
 Græf, Frisif Anfører 24.
 Gude, Anna von der 415.
 — Sebad 415.
 Gedeman, Johan 80.
 — Wilhelm Ludvig 839.
 Guggen, Jap 152.
 HUMLE, Ronge 21.
 HUNGER, OLUF 33.
 Gussen, Tileman v. 724.
 Gutterus, Elias 566.
 Gvid, Peter 433.
 Gvitsfeld, 123.
 HVITSERKER, 22.
 Gvitting, Johan de 370.

J.

Jacob, Greve 49.
 Jacob, Jurist 76.
 D. Atlas Tom. VII.

Jacob, Hr. Præst 337.
 Jacobs, Christian 836.
 — Jøu 836.
 Jacobæus, Petrus 734.
 Jacobi, Detlev 272.
 — Eddo 315.
 — Thomas 372. 651.
 Jacobsen, Nsmus 700.
 Jansen, Claus Michael 846.
 — Cornelius 845.
 Janus, Robertus 797.
 Japsen, Niels 884.
 Jbenthal, Henrik 300. 359.
 Jepsen, Hans 319.
 Jepsens, Friderich 319.
 Jensen, Anders 128. 151.
 — Christian 355.
 — Johannes 415.
 — Lauris 136. 446.
 — Oluf 192.
 Jepsen, Jacob 202.
 Jessen, Anna Margrete v. 760.
 — Christian 220. 355.
 — Daniel 392.
 — Friderich 790.
 — Lorenz 412.
 — Martin 368.
 — Paul 416.
 — Thomas Balthasar 765.

E c c e c c

Jessenius,

Jessenius, Johannes 393.
 Ingeman, Georg 262.
 INNOCENTIUS III. 162.
 Ingvorsen, Ketil 846.
 — Petrus 856.
 Joachim Friderich, Hertug 437.
 Jones, Tate 841.
 Johan, den Eldre, Hertug 8.
 Johan, Greve 41.
 Johan Adolph, Hertug 785-826.
 Johan Friderich, Erkebiskop 62.
 JOHANNES, Ronge 52. 73.
 Johannes, Biskop 185.
 Johannes, Hr. Præst 343.
 Johannes, Diac. 489.
 Johannis, Andreas 856.
 — — Gregorius 422.
 — — Nicolaus 372.
 — — Petrus 325.
 Johansen, Andreas 337.
 — Direct 714.
 — Johan 418.
 — Naaman 372.
 — Phalek 372.
 Jonas, Præst 792.
 Jonæ, Volquard 862.
 Jonsen, Laurik 136. 446.
 — Volquard 831.
 Joridt, Georg 385.
 Jørgensen, Hans Blome 142.

Ipsen, Johan. 337.
 ISABELLE, Dronning 430.
 IVAR VIDFATHMI 22.
 Ivori, Michael 129.
 Joens, Johan 843.
 Jovers, Junge 842.
 — Oda 842.
 Jøversen, Jacob 140.
 — Volquard 790.
 Jøversen, Jøsen 194.
 Juel, Ove 149.
 Jørgert, Johan Ludvig 663.
 — Johan Henrik 663.
 Julius II. 568.
 Jungens, Nicolai 629.

 K.
 Kaas, Mogens 147. 148.
 — Niels 7.
 Kalleisen, Peder 325.
 Kalf, Erland 42. 216.
 Kamer, Henning de 598.
 Kamphøener, Casper 618.
 Kayser, Antonius 132.
 Keding, Nis Hansen 142.
 Kehding, Johan 602.
 Kenschel, Bernhard 265.
 — Stephan 265.
 Kerll, Nicolaus 116. 456.
 Kessie, Harald, Prinds 240. 305.

Kete,

Kete, Kong Frognæs Son 21.
 Ketels, Johan 274.
 — Margrete 319.
 Keto, en Slesvigsk Herre 505.
 Kiemer, Niels 190.
 Kiefer, Conrad 265.
 Kielman, Johan Adolph 616.
 — Johan Henrik 699.
 Kielmansfeldt, 602.
 Kistner, Margrete 825.
 KLAK, HARALD 25. 27.
 Kleffel, Johan Christian 824.
 Kleighe, Henrik 338.
 Klincker, Johannes 325.
 Klingenberg, Friderich v. 223.
 Klippe, Lucas 626.
 Kloß, Stephan 79. 80. 369.
 Klye, Johannes 385.
 Klyv, Johannes 422.
 Knisner, Andreas 322.
 KNUD VI. 36. 75. 240. 305.
 KNUD den Store 31. 74. 108.
 KNUD DANA 11. 27. 28.
 KNUD den Hellige 33.
 KNUD, SVEND 36.
 Knudsen, Henrik 201.
 — Marg. 398.
 — Matthias 843.
 — Peder 206.
 — Knut Johan 778.

Knuth, E. N. 699.
 Knugen, en Overmer 776.
 Knugen, Jde 605.
 — Marx 398.
 — Nicolaus 266.
 — Stephan 858.
 Koef, Christopher Frogillus 351. 498.
 — Paul Jacob 844.
 Koes, Johan 485.
 Kohlstorpe, Petrus 325.
 Königstein, Johan Endvig v. 300.
 Koof, Hans 485.
 Koppke, Carl Friderich Wilhelm 865.
 — Christian Wilhelm 865.
 — Valentin 489.
 Kobberschmidt, Claus 586.
 Korp, Verens 477.
 Kortholdt, Christian 482.
 Kraag, Niels 211.
 Krabbe, Erich 7.
 Krag, Johannes 433.
 — Nicolaus 79.
 Krambeck, Dorothea 414.
 — Peter 414. 792.
 Krammer, Jorgen 733.
 Kreyenfar, Herman 413.
 Krockel, Henning 134.
 Krog, Nisse 204.
 Kroger, Johan Perentsen 392.
 Krohn, Conrad 837.

Kruchow, Otto 614.
 Kruger, Jørgen 273.
 Krumsjoe, Peter 476.
 Krummedick, Borchert 404.
 Krummedige, Erik 259. 260.
 Krumpen, Otto 149.
 Kruse, P. 528.
 Kryger, Gregorius 801.
 Kule, Hartid 403.
 Kunadi, Jrenens 849.
 Kunigunde, Hertuginde 42. 136.
 Kunst, Johan Hentis 848.
 Kurbig, Johan von der 618.
 Kusch, Balthasar Johan 849.
 — Peter Balthasar 648.
 Kylling, Thomas 435.

L.

Laelius, Laurents 617.
 Lam, Eric 35.
 Lammert, Simon 844.
 Landen, Egidius von der 490.
 Landfeld, Peter 831.
 Landses, Margrete 157.
 Lange, Gunde 152.
 — Henrik 422.
 — Peder 880.
 Langhein, Peter 273.
 — Thiele 719. 779.
 Latendorf, Johannes 566.

Lather, Herman 790.
 Latomus, Bernhard 373.
 Laurensen, Benced. 188.
 Laurentii, Petrus 168.
 Lauridsen, Mads 453.
 LAVARD, KNUD 33.
 Lehman, Christian 173.
 Lehnbeck, Claus 889.
 Lembecke, Claus 43. 128.
 — Henneke 41. 128. 185.
 Lembeck, Hennikinus 216.
 Lembecke, Johannes 303.
 Lemvig, Catharina 140.
 Lensch, Joachim Otto 856.
 Leve, Laurenz 51.
 Levesen, Olde Fedder 345.
 Levegau, Berend v. 767.
 Levin, Adam 803.
 Liebe, Helmer 392.
 Lihme, Friderich 154.
 Lilieph, Friderich 301.
 Lilliencron, Andreas 373. 761.
 Limbeck, Henneke 211.
 Lind, Petrus 185.
 Lindenan, Hans 197.
 — Johan 197.
 — Otto 197.
 Lindembrog, Hemming 566.
 Lindenow, Virgite 226.
 — Christoph 148.

Lindenow,

Lindenv, Hans Johansen 212.

— Mads Johansen 212.

Lira, M. M. 416.

Little, Timme 76.

Lobetanz, Matthias 475. 482.

Lofda, Kong Haldans Son 21.

Loh, Leonhard 644.

Lohman, en Overmer 776.

Lohman, Eleonora 142.

— Esfil Hansen 307.

— Friderich Eskildsen 307.

— Niels Eskildsen 307.

Lommerus, Andreas 831.

Leo, Cornelius von der 836.

— Johan 301.

Lorenzen, Cathrine 841.

— Jver 293.

— Nis 359.

— Oke 779.

— Peter 801.

Lpscher, Samuel 666.

Loosius, Georg 373.

LOTHBROG, RAGNAR 22. 23.

Loufen, Jorgen 386.

— Peter 386.

Lpve, Henrik, Hertug 520.

Lpvenflau, Marie Elisabeth 398.

Lovise, Christine Caroline 70.

Lucas, Melcher 345.

— Melchior 733.

Lucht, Niclaus 627.

Lude, Laurent 724. 733.

Luders, Hans 684.

— Marcus 798.

Ludgerus, 73.

LUDVIG den Fromme, Keyser 25. 73.

Ludvigsen, Jorgen 201.

Luhe, Joachim Christopher von der 243.

— Joachim Friderich 491.

— Otto von der 803.

Lund, Anders 214.

— Cathrine 436.

— Hedder 214.

— Johan 265.

— Lyder 843.

— Michel 386.

Lundius, Christian 225.

— Philip Ernst 325.

Lunds, Marquard 498.

Lundt, Jurien 398.

Lunenburg, Peter Christopher 414.

Luther, Daniel 414.

— Theodor 414.

Lyder, Christian 395.

— Lund 843.

Lyders, Christian 395.

— Christian August 395.

Lyffe, Peter 446.

Lylle, Peter 446.

Lyra, Thomas 483.

Lythke, Boe 239.

Lyken, Otto Diderich 286.

Lyvestoft, Broder 625.

Lyrdorf, 130.

117.

Mackprang, Catharina 484.

— Jacob 483.

— M. 485.

— Nicolaus 481.

Mads, Provst 433.

Madsen, Jacob 452.

— Laurik 453.

— Torild 181.

Maes, Henrik 475.

— Targen 433.

MAGNUS, Konge af Norge 31.

MAGNUS, SVEND ESTRIDS. 31.

MAGNUS, den Starke 31.

Magnus, Erkebisp 225.

Magnus, Biskop 178.

Magnus, Terquatus 43.

Magnussen, Henrik 401.

— Knud 35.

— Peter 388.

— Povel 441. 447.

Mahrenholt, Segebad v. 385. 398.

Mahsius, Henricus 644.

Malgins, Caspar 439.

Mander, Cornelius v. 628.

Mandersen, Caspar 487. 489.

Mandix, Peter 732.

Mandixen, Marcus 268.

Magnus, Hr. Præst 337.

Mangensen, Sde v. 398.

Marci, Georg 325.

Marce, Biskop 74.

Marcussen, Povel 197.

Marenholz, Segebad von 385.

Margareta, Ketils 329.

MARGARETA SAMBIRIA 525.

MARGRETE, Dronning 42. 43. 46.

101. 201. 236. 282. 308. 653. 799.

Marien, Frue 293.

Marinus, Gregorius 349.

Marquard Ruth 239.

Marquardi, Matthias 190.

— Tonnes 287.

Marquardsen, Clemens 779.

Marsius, Joachim 489.

Marten, Matthias 439.

Martensen, Matthias 684.

— Paul 412.

Martini, Benedictus 620.

— Doctus 343.

— Christian 422.

— Laurentius 392.

Masius, Henrik 480.

Massov, Christian Albrecht 243.

— Jacob 617.

Matsen,

Matsen, Claus 337.
 — Johan 194.
 Matthias, Baron af Gyldenkrone 223.
 Matthias, Jess 139.
 Matthiisen, Johan 422.
 Møgen, Claus 337.
 Mau, Thomas 401.
 Mauritius, Bernard. 265.
 — Johan 272. 295. 748.
 Mayus, Achatus 826.
 Mechelnburg, Arnd. 618.
 Meerfeld, Gerhard von 373.
 Meimerdes, Johan 750.
 Meine, Henrik 619.
 Meinstorf, Christian 456.
 — Christopher 456.
 — Henneke 802.
 Meisterlin, Jacob Friderich 414.
 — — Johan Carl 414.
 Meibomius, Marcus 828.
 Melcher, Lucas 345.
 Melchior, Peter 628.
 Melchiorzen, Walter 622.
 Mellutius, Petrus 724.
 MENDVED, ERIK 305.
 Mercatus, Christian 792.
 Mercieres, Jean Henry des 408. 423.
 Mercieres, Johan Henrik des 766.
 Mestmaeker, Nicolaus 628.
 Mexius, Petrus 829.

Meyer, Wendt 831. 856.
 — Christian Detlev 848.
 — Georg Bartheld 831.
 — Habakuk 826.
 — Hartwig 392.
 — Johan 368. 779.
 — Johan Adolph 158.
 — Thomas 831.
 Michael, Abbed 869.
 Michel, Dorothea 414.
 Michels, Kirstin 386.
 Michelsen, Hans 382.
 — — Jens 884.
 — — Ole 242.
 Mikelsen, Henrik 152.
 — — Ole 242.
 Moldenit, Preet 824.
 — Erasmus 848.
 — Hieronymus 826.
 — Johan 826. 845.
 Mølgaard, Nicolai 274.
 Møller, Johan 372.
 — Claus 369.
 — Stephan 433.
 Møller, Henneke 684.
 — Henrik 156.
 Møllemar, Theodor 414.
 Møllenhof, Detlev Adolph 847.
 Moltke, Adam Gottlob 765.
 — Caspar 221.

Moltke

Nielsen, Christian Magnus Friderich
765.

Nommens, Hanna 319.

Nomsen, Morten 319.

Nondt, Nicolaus 626.

Nønning, Stephan 403.

Montad, David 439.

Moritz, Greve 50. 204. 404.

Morigen, Herman 191.

— Jørgen 452.

Morsbergen, Cathrine 701.

Mortensen, Peter 399.

Moth, Margrete 414.

— Peder 856.

Morschman, Johan Philip 839.

Müller, Johannes Hansenius 422.

— Laurentz, 343.

Mumsen, Johan 843.

Munch, Hans 165.

Munden, Bernhard 492.

Munk, Dorothea 311.

— Ellen 201.

— Mogens 391.

Murray, Andreas 644.

Mynri, Henrik 580. 586.

17.

Naamansen, Ludolph 372.

Nacke, Diderich 375.

Nafnesen, Johannes 269.

Nahmens, Hans 271.

— Lykke 271. 286.

Nasser, Bartolomæus 626.

— Johan Henrik 337.

Nath, Gerhard von der 581.

Nedderstedt, Gislebert 861.

Negelsen, Erik 792.

Neocorus, Joh. 265. 790.

Nestvede, Herman de 371.

Neuhoffel, M. N. 416.

Neuman, Joachim Henrik 801.

Nickels, Hans 859.

Nicolai, Laurentius 150.

— Porenz 322.

— Martin 836.

— Paul 837.

— Peter 779.

Nicolaus, Abbed 224.

Nicolaus, Disp 76. 209.

Nicolaus, Greve 42. 366.

Nicolot, Prinde 33.

NIELS, Ronge 33. 305. 585.

Nielsen, Fedder 193.

— Ludvig 128. 187.

— Matthias 190.

— Nicolai 296.

— Søren 433.

Nieman, Wilhelm 654. 800.

Niemand, Theodorus 618.

Nisanius,

Wifanius, Johannes 271.

Wiffen, Anna 104.

— Wémus 400.

— Dorothea 359.

— Hans 400.

— Henrik 274.

— Jens Jørgen 200.

— Lorenz 391. 400.

— Nicolas 307.

— Nicolay 400.

— Nis 202.

— Oke 849.

— Peter 207. 319.

— Simon 205.

Wold, Tyge 301.

Wommels, Anne Margrete 851.

— — Bøge 851.

Woodt, Jacob 733.

— Johan Friderich 644.

Wummesen, Margrete 496.

Wyggaard, Christen 145.

W.

Wbbe, 837.

Wckenius, Levin 839.

Wddis, Michel Pedersen 152.

Wdin, 72.

Welgardt, Anna 155.

Wes, Conrad v. 761.

— Henning v. 761.

W. Atlas Tom. VII.

OLAFF TRYGVASON 31.

Olai, Richard 788.

Olavi, Johannes 369.

Oldenborg, Joachim 790.

— — Johannes 790.

Olderman, Bernhard 845. 862.

Olearius, Adamus 566. 619.

Olter, Johan Wilhelm 714.

OLUF, Rønge 136.

Oluf, Hertug 33.

Oluf, Biskop 186.

Oluffen, Jørgen 133.

— Peder 179.

Opitius, Josias Henrik 826.

Oporinus, Johan Conrad 475.

Ordolf, Hertug 32.

Ordorf, Joh. Christoph 385.

Ordulf, Hertug Bernhards Søn 32.

Othernus, 502.

Otte, Christian 736.

— Johan Nicolaus 754.

Ottinkar, Biskop 224.

OTTO, Keyser 28. 30.

Otto, Cardinal 802.

Otto, Markgreve 526.

Otto, Johan 616.

Oufen, Nis 884.

Ouzen, Hans 189.

Ove, Gerhard 857.

Ovens, Anne 776.

W d d d d d

Orens,

Ovens, Jacob 857.

— Tete 842.

Overbeck, Georg Herman 272.

Overcherer, Johan 262.

Oversen, Wads 204.

Ore, Johan 398.

Orenstierna, Eric. 725.

P.

Paarman, Johannes 733.

Pala, Magnus 369.

Paisen, Eric 790.

Palm, Johannes 414.

Palnatoke, 31.

Pampus, Vinand 856.

Pantel, Jacob 668.

Pauli, Claus 289. 902.

— Herran Johan 693.

— P trus 414.

Pausen, Johan 834.

Payngb, Ahasverus 790.

— Peter 790.

Paysen, Matthias 779.

Payssen, Jergen 412.

Pechlin, Johan 566.

Peders, Dorothea 156.

— Nicolae 156.

Pedersen, Christen 149.

— Jergen 145.

— Marcus 157.

Penge, Peter 404.

Pernov, Johannes 427.

— Nicolaus 422.

Persenius, Stephan 626.

Peters, Mag 888.

Petersen, Adolph 414.

— Balthasar 265.

— Berend 858.

— Boetius 341.

— Boo 446.

— Eler 387. 388. 398.

— Hans 271. 274. 319. 779.

— Henrik 845.

— Jens 242.

— Jesse 293.

— Johan 399.

— Knud 270.

— Levin Adolph 399.

— Martin 399.

— Paul 422.

— Peter 197. 293. 888.

— Thomas 399.

— Ulrich 533. 557.

Petræus, Conrad 848.

— Georg 236.

— Hector 855.

— Nicolaus 779.

— P. 269. 290.

Petrejus, Johan 337.

— Peter 293. 337. 888.

Petrejus,

Petereus, Peter Christian 337.

Petri, Andreas 316.

— Georg 264.

— Georgius 392.

— Hector 855.

— Johannes 372. 413.

Petrovitz, Paul 68.

Pflug, Johan Adolph 801.

Philip, Herwig 61. 69. 564.

Phoseta, en Gud 72.

Phofte, Gubinde 811.

Piilegaard, Jacob 433.

Pincier, Wilhelm Christopher 492.

Piper, Johan Friderich 691.

Pistorius, Andreas Wilhelm 644.

— Joh. 790.

— Michael 343.

Plate, Bedege 404.

Plessen, Christian Siegfred von 451.

PLOGPENN:NG, ERIK 37. 233.

236. 282. 379.

Plishn, Claus 836.

Pogwisch, Wendir 356. 760.

— Claus 760.

— Hans 755.

— Hartick 396.

— Hartwig 760.

— Henning 51. 489.

— Margrete 436.

— Mette 489.

Pogwisch, Wulf 755. 760.

Pohnsen, Peter 779.

Pontanus, 123.

Popo, Abraham 858.

Pope, Diskep 74.

Poppens, Sivert 842.

Pore, Christiern 186.

— Helleborre 212.

— Henrik 141.

Porst, Joh. 373.

Possel, Joh. 373.

Posselt, Margrete Eleonora 240.

Poueringh, Esbern 446.

— Nicolaus 446.

Povisch, Bertram 362. 732.

— Detlev 77.

— Eibe 732.

— Hans 732.

Pratorius, Gabriel 651.

— Johannes 138. 297.

— Johan Reinhold 337.

Prehn, Bernhard 373.

Preus, David 272.

— Jacob 333.

Preuss, Johan 275.

— Peter 275.

Pribislar, Priind 33.

Priip, Jorgen 212.

Ptolemaeus, 20.

Pudevels, Gregorius v. 216.

Q.

Quaken, Bernhard von 754.

— Claus v. 725.

— Hans v. 388. 399. 491.

— Henrik v. 759.

— Josias v. 754.

— Otto 243. 362.

Quigan, Hilleborg 203.

R.

Racheliue, Mourik 489. 844.

RADBOD, Ronge 22.

RAGNAR LODBROK 74.

Ramin, Ernst Gunther 144.

Randulph, Envold 139.

Ranis, Erasmus 849.

Rangau, Anne 148.

— Anne Sophie 173. 216.

— Beata 731.

— Bendix 647.

— Breda 456.

— Breide 222. 905.

— Cai Rumohr 767.

— Cap 243.

— Catrine 647.

— Christian Greve af 906.

— Claus 647.

— Ditlev Greve af 906.

— Dorte 295.

Rangau, Effabe 647.

— Elisabeth 767.

— Geert 127. 207. 222. 404.
905.

— Gohick 456. 765.

— Hans 222. 799.

— Hartvig 404.

— Henrik 211. 243. 404. 905.

— Hieronymus 243.

— Jesper 222. 404.

— Johan 731. 905.

— Magdalena 211.

— Melchior 295. 404.

— Morik 799.

— Otte 128.

— Otto Mandrup 767.

— Paul 131. 731. 732. 802.

— Peter 222.

— Schack 490.

— Sigfred 222.

— Sivert 765.

Rasi, Nicolaus 75.

Rasmussen, Johan 433.

— Peder 206.

— Rasmus 213.

Rast, Jes 402.

Rastorf, Catrine von 489.

Ratenburg, Nicolaus 316.

Ratlou, Vertram 762.

— Christian 402.

Ratlou,

Katlou, Claus 762.

— Detlev Friderich 402.

— Godtke 759.

— Margrete 767.

— Mourig 762.

— Otto 762 862.

— Volf 802.

— Volf Siegfred 759.

Kauert, Frank 476.

— Hans 476.

Kaun, Gertrud 749.

— Jens 140. 146.

Kavert, Teves 491.

Kchel, Georg 791.

Kchelius, Simon 729.

Kæder, Nicola 355.

REGENFRED: Konge 25.

Kegige, Hertuginde 41.

Kehefeld, Benaventura 80. 130.

Keichenbach, Joh. Gotthilf 280.

Keimarus, Samuel 265.

Keimer, Johannes 640.

Keinboth, Johan 617.

Keuff, Jeremias Friderich 81.

Kevenfeld, Detlev v. 130.

Keventlou, Agnete 203.

— Anne 216.

— Christian Detlev 426.

— Conrad 426.

— Detlev 216.

Keventlou, Friderich 798.

— Hartvig 216. 226. 440.

— Henning 654.

— Henrik 362. 403.

— Johan 216.

— Jven v. 362.

— Magdalene 216. 436.

Keyensfeld, Christian Detlev 765.

Kicco I. Bisp i Sielland 75.

Kichardi, Peter 779.

Kichards, Jacob 824.

Kicharts, Herlich 319.

Kichelius, Peter 229.

Kiechter, Johan Friderich 126.

Kieck, Ditlev 492.

— Georg 492.

Kiepenau, Henrik 772.

Kiese, 204.

RING, SIGURD 23.

Ringelforf, Friderich Jacob 586.

Rink, Johan 792.

Ritter, Franciscus 668.

Riisenberg, Herman 374.

Riquardsen, Lynne 624.

Rixdorf, Barbara 207.

— Henrik 403.

— Volf 802.

Robert, Greve 33.

Rodemau, Johan 849.

— Jacob 849.

Rønnow, Timme 260.

RORIK, Kong HARALDS Broder
26.

Rosenkrands, Berthe 197.

— — Christoffer 197.

— — Jacob 433.

— — Ludvig Nielsen 199.

— — Margrete 212.

— — Niels Jversen 802.

Roskov, Friderich 836.

Rostgaard, Ove 204.

Rothals, Christoffer Henrik 842.

Rotscher, Johan Welfmar 644.

Rouere, Hans 128.

— Peter 128.

Rover, Peder 128.

RUDOLPH, Keyser 57. 62.

Rudolph, Biskep 186.

Rugen, Margrete 731.

Rumohr, Amus 756. 767.

— Augusta 667.

— Christian August 400.

— Detlev 732. 755.

— Henning 490.

— Joachim 755.

— Schack 400.

Rumpold, Henrik 47.

Runge, Cathrine 369.

Ruve, Gregorius 489.

Ryan, Thomas 433.

S.

Salderu, Caspar von 142.

Sander, Andreas 856.

— Jacob 843.

— Wilhelm 839.

Sandberg, Magdalena 151.

— Niels Henrikfen 207.

Sandhagen, Caspar Herman 60.

Saslius, Nicolaus 139.

Sautius, Andr. Joh. 865.

Saxo Grammaticus 123.

Saxo, Jacob 714.

Saxonius, Petrus 790.

Schack, Greve 202.

Schack, Augusta v. 760.

— Bertram v. 204.

— Friderich Christian 216.

— Hans 177. 288. 891.

Schacke, Hartik 770.

Schack, Eilhard 620.

Schade, Peter Joh. 733.

Schæffer, Johan Wilhelm 375.

Schattenborg, Thomas 373.

Scheel, Albrecht 882.

— Holger 456.

— Joachim 489.

— Samuel 483.

Schildewoth, Præst 332.

Schinkel, Hartik 404.

Schimmeyer, Joh. Christoffer 826.

Schliß,

Schlich, Herman 841.
 Schmitten, Leopold v. 243.
 Schmid, Johannes Gottlieb 420.
 Schmidt, Christian August 200.
 Schnell, Johan 843.
 Schneider, Joh. 312.
 Schnitzger, Joh. 319.
 Schönbern, N. N. 426.
 Schönsfeld, Joh. Sigfried 798. 803.
 Schot, Adolph Peter 490.
 Schrader, Johan 339.
 — Johan Herman 265.
 Schröder, Adam 653.
 — Carl 373.
 — Georg 79.
 — Georgius Voetii 79.
 — Jens 831.
 — Peter 492.
 — Sebast. 373.
 — Wilhelmus 190.
 Schult, Martin 368.
 Schulz, Bartholomæus 483.
 — Matthias 852.
 — Samuel 489.
 Schulze, Apotheker 793.
 Schwabe, Magnus 155.
 Schwarz, Georg 422.
 Schweder, Nicolaus 693.
 Schwenk, Caspar 829. 865.
 Schwenke, Marcus 834.

Seestede, Otto 128.
 Sehested, Niite 647.
 — Wendix 647.
 — Karen 203.
 — Marquard 865.
 — Mette 713.
 — Sivert 759.
 Sehestedt, Margrete 131.
 Sehestede, Otte 802.
 — Neimer 802.
 — Tonnie 802.
 Selchen, Nicolaus Henrik 684.
 Selmer, Georg 792.
 — Matthias 711.
 Sertorius, Georg 372.
 Servonters, Simon de 388.
 Sestede, Claus 483.
 — Bertram 699.
 — Dorte 148.
 Sestedt, Eifride 386.
 SEYER, VALDEMAR 37.
 Sibber, Paul 360.
 Sibbersen, Broder 837.
 — — Johan 837.
 — — Peter 779.
 Sieverz, Jacob 843.
 SIGFRID, Renge 24.
 SIGFRED II. Renge 28.
 Sigfred II. Prinz 27.
 Sigfred, Kong GODMS Son 24. 25.
 Sigismund,

- Sigiamund, Johan 826.
 SIGISMUND, Kæyser 46.
 SIGURD FOFNESBANE 23.
 Simensen, Peter 433.
 Simon, Florentius 700.
 Simonie, Johan 480.
 Simonson, Jørgen 154.
 Sivard I. Bisp 74.
 Sivard II. Bisp 79.
 Sivers, Georg 644.
 — Georg Hinrik 687.
 Siverts, Henrik 373.
 Sivertsen, Friderich 836.
 Sivers, Johan Rudolph 854.
 — Otte 842.
 Skald, Holstred 511.
 Skinkel, Abel 212.
 — Luderus de 767.
 — Nicolaus de 767.
 Skodborg, Jørgen 160.
 Sledants, Christian 617.
 — Gerhard 212.
 Smalstede, Hartvig 151.
 — Thimmo 129.
 — Tyne 151. 195.
 Smeicher, Johan 414.
 Smidt, Præst 448.
 Smieden, Jochum 582. 631.
 Smiter, Claus 586.
 Smyter, Nicolaus 370.
 Sodenwasser, Claus 147. 158. 224.
 Soelman, Paul 483.
 Sohlis, Anna 144.
 Soltov, Verent 836.
 — Bernard 619.
 Sønniksen, Naaman 413.
 — Peter 324.
 Spørensens, Peder 190.
 Sorte Plog 34.
 Sotrequell, Johan Christian 668.
 Spøvenbroder, Envold 77.
 Spandov, Andreas 241.
 Speil, Mette 197.
 Sperling, Paul 373. 728.
 Spichermand, Johan 433.
 Split, Otto 642.
 Splith, Henrik 400.
 Splyth, Otto 404.
 Staffeldt, Christian v. 375.
 Stanmichius, Georg 372.
 Stamp, Dytleyf 136.
 Stangenberg, Biskop 193. 194.
 Stangenberg, Karen 203.
 Staverikou, Jep Jørgensen 128. 202.
 Steen, David 414.
 Steensen, Oluf 225.
 Steman, Jofa Valentin 80.
 Sternhagen, Martin Friderich 773.
 Støchen, Christian v. 80.
 Stochfletch, Henning 139.

Stoffers,

Stoffers, Jan 856.
 Stollius, Jacob 492.
 Storm, Henning 480.
 — Lyder 404.
 Stoft, Jacob 337.
 Streefe, Jacob 194.
 Stresor, Johan 485.
 Stromfeldt, Nicolaus 667.
 Struensee, Adam 81. 141.
 Struch, Peter 273.
 Stryck, Martin 483.
 Strycker, Kammerraad 662.
 Sture, Catrine 402.
 — Hartvig 651.
 — Thoinas 433. 441.
 Suve, Johannes 650.
 Suvén, Elise 650.
 SVEND TIUGUSKIÆG, 31. 32. 35.
 Svave, Else 436.
 Svénó Aggonis 305.
 Svenstrup, Anken 169.
 Sylm, Georg 826.
 Sylvius, Johan 139.
 Synderhof, Gregorius 239.

T.

Tageson, Esbern 142.
 Takasen, Jør 179.
 Tangebiert, Anders Jensen 132. 194.
 Tapp, Junker 434.
 Taft, Herman 55. 78. 779. 831.
 Tausan, Hans 289. 900.
 Tedens, Johannes 716.
 Temming, Adrian 762.
 Tenner, Johan Samuel 487.

D. Atlas Tom. VII.

Tetan, Siegmund Henrik 618.
 Tetens, Boye 831.
 — Jør 841.
 Teting, Nicolaus Knudsen 790.
 Tetinghuse, Otto 129.
 Teufel, Johan Wilhelm 436. 457.
 Thamm, Detlev 733.
 Thams, Dieterich 414.
 Thamfen, Siuerdt 406.
 Theodori, Pet. 837.
 Thiele, Peter 779.
 Thienen, 260.
 — Otto v. 362.
 Thieffen, Jørgen 711.
 Thoma, Nicolaus 372.
 — Petrus 297.
 Thomæus, 262. 264.
 — Johannes 297.
 — Thorillus 711.
 Thomesen, Christian Albrecht 239.
 — Peder 189.
 Thomsen, Christian 264.
 — Gottlieb 848.
 — Hans 274. 289. 399.
 — Jes 396.
 — Marie 828.
 — Niogen 169.
 Thordmendsen, Jens 435.
 Thyrning, Peter 670.
 Thott, Eidsel 135.
 Thun, Præst 166.
 Thyelsen, Edo 299.
 Thygesen, Peder 451.
 THYRE, Dronning 28.

E c c e t t e

T i l l e,

Tille, Jacob 846.
 Tilleman von Husen 78.
 — Richard 415. 416.
 Tillemannus, Bischof 615.
 Tinen, Agnes Marie v. 386.
 — Claus v. 386.
 Todens, Bolquard 845.
 Tofte, Hans 884.
 Tofte, Abbed 224.
 Topiesen, Jens 797.
 — Niks 797.
 Torbernson, Johan 293.
 Transe, Povel Madsen 172.
 Trøjiger, Adam 550.
 Trelund, Jonas 777.
 Trogillus, Peter 839.
 Trundsen, Niels 196. 210.
 — Nis 193.
 Tschirnhaus, Friderich Gottlob v. 618.
 Tue, Bischof 186. 262.
 Tufo, Abbed 224.
 Tufo, Bischof 596.
 Tufo, Cantor 129.
 Tuonis, Johan 188.
 Tusch, Georg Friderich 845.
 Tycho, Bisp 76.
 Tychsen, Borgemeister 193. 273.
 Tychsen, Matthias 322.
 Tynen, Johan v. 388.

U.

Ubbing, Berend 264.
 Uchteritz, Johan Christopher v. 618.
 Uken, Anne von 388.

Udsen, Ellen 212.
 Ulenau, Christian von 369.
 Ulf, Jens 213.
 Ultsch, Provst 824.
 Ulfen, Andreas 565.
 Ulrich, Hertug 801.
 Ulrich, Prinds 61. 709.
 Upmiedt, Johannes 487. 489.
 — — Peter 487. 489.
 Urne, Jnger 212.
 Ursula 648.
 Ursula, Sibylla 872.
 Uosing, Jens Nielsen 297.
 Utta, Prinds 22.

V. W.

Væda, en Gud 72.
 Vacker, Arnold Christian 480.
 — Johan 485.
 — Jonas 484.
 — Martin 485.
 — Samuel 485.
 Vagerus, Abbed 224.
 Vaget, Johannes 385.
 Vagt, Adolph 685.
 — Friderich 684.
 — Peter 684. 834.
 Wahl, Adam von der 700.
 VALDEMAR I. 635.
 VALDEMAR II. 5. 7. 326. 369. 712.
 VALDEMAR SEYER 37.
 Valdemar, Hertug 210. 282.
 Valdemar, Bischof 36.
 Valdemarssen, Jacob 663.

Walentiner,

Walentiner, Wilhelm 369.
 Walstorf, Eva v. 413.
 Walstrup, Otto 404.
 Walther, Paul Gerhard 480.
 Vandal, Andreas Petri 456.
 — Peder 155.
 Vandalus, Johan 132.
 Vandling, Gottfried 130.
 Vang, Provst 179.
 Vasmer, Capitain 668.
 Vech, Laurentius 299.
 Vedde, von der 700.
 Vedder, Jacob 645.
 Vedderkop, Magnus 779.
 Vedderkopf, Gabriel 790.
 — — Magnus 790.
 Vedderkensen, Tette 865.
 Wedel, Friderich Wilhelm 243.
 — Severin 299.
 Vedovius, Matthias 839.
 — Nicolai 839.
 Vegenius, Jacob 485.
 Vegetasch, Otto 865.
 Weidensee, Eberhard 54.
 Weile, Hans Thomsen 188.
 — Thomas Henriksen 188.
 Weinman, Friderich 684.
 Wemmering, Ernst 185.
 Venesfridus, Bonifacius 73.
 Venner, Ludvig 121.
 Vender, Toblaé 402.
 Venninghausen, Johan Wilhelm 481.
 Wensin, Laurents 222.
 Werkmeister, Hans 274.

VERMUND, Ronge 27.
 Vermund, Vitre 21.
 Verner, Amtm. 826.
 Vesterholdt, Reinholdt 631.
 Westersen, Joh. 373.
 Wetken, Herman 681.
 Vette, Eberhard 373.
 Wettstein, David Herman 480.
 Vibe, Detlev 699.
 Vibensen, Johan 826.
 Vichmar, Nicolaus 158.
 Widdinck, Laurentius 299.
 Viege, Conrad 779.
 Vieregge, 179.
 — Carl Friderich v. 222.
 Widow, Albert 264.
 Vilardi, Johan 392.
 Wild, Immanuel 422.
 Wildhagen, Cay 619.
 Wilde, Martin 480.
 Vilhadus, St. 73.
 Vind, Erik 228.
 Vinnekens, Ebi 865.
 Vinpathorp, Nicolaus de 388.
 Vinter, Hans Petersen 189.
 — Niels Hansen 189.
 — Niels Pedersen 189.
 — Peder 189. 214.
 — Svend 189.
 — Truels 189.
 Winterfeld, Gustav Holf 243.
 Wisch, Claus von der 362.
 — Helrik v. 73.
 — Helricus v. d. 914.

Wisch, Mauris von der 738.
 — Otto v. d. 618.
 Vitechind, 24.
 Vithe, Caspar Brochman 439.
 Vitre, Balche 797.
 Vitt, Peder 484. 492.
 Vitte, Daniel 647.
 — Melchior 647.
 Wittemaek, Johan 418.
 Wittecop, Johan 136.
 Vigel, Valentin 375.
 Voet, Hans 194.
 — Jacob 194.
 — Mathias 194.
 Vogel, Christopher 334. 374.
 Vogensen, Thule 181.
 Vognsen, Christine 404.
 — Otto Pedersen 402.
 Vogt, Henrik 731.
 Wohnoflet, Junker 217.
 Volbersen, Andreas 849.
 Volchmar, Georg 849.
 Volchmer, Johan 849.
 Voldemar, Hertug 536.
 Wolder, Jørgen 484.
 — N. 485.
 Wolf, Johan 480. 485.
 — Nicolaus 132.
 Wolfbahl, Michel 181.
 Wolfhagen, Peter 865.
 Wolffen, Anne 842.
 Wolquart, Hemming 836.
 — Peter 845.

Wolstorf, Jesper 843.
 Wonoflet, Claus 792.
 Vorstius, Conrad 700.
 Vose, Hans Christen 733.
 — Sievert 733.
 Wovern, Johan v. 565.
 Vopen, Ewald v. 222.
 Wrangel, 138.
 — Helm 469.
 Wulf, Henrik 51.
 — Johannes 129.
 — Nicolaus 77. 632.
 Vultejus, Christopher 368.
 Vyeter, Paul 657.
 Wysch, Wulf von der 222.
 Wylf, Jørgen von der 359.

X.

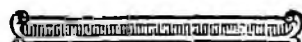
Xgen, Dorte von 194.
 — Severin von 201.
 Xvan, Meken 194.
 Xwenson, Elaves 295.

Z.

Zesche, Alexander 711.
 Zielberg, Johan Samuel Heisterman v.
 620. 865.
 Zimmerman, Elje Marie 226.
 Zitscher, Peter 265.
 Zoega, Christ. 139.
 — Paul Christian 299.
 Zwerg, Christian Osvald 487.
 Zwergius, Johan 266.
 — — Michael 628.

[Tilhører til den Danske Atlas Tom. VI. p. 839.]

5. Klintholm

Hovedgaard.	Hoved-aardstæft.				Bøndergods.				T i e n d e r.				Riisbe-Summen.	Riisbernes og Epernes Navne efter de udsæede digede Skjeder.
	Td.	Sk.	Gr.	Alb.	Td.	Sk.	Gr.	Alb.	Td.	Sk.	Gr.	Alb.		
5. Rindholm : : : Skov : med Manglebye Høstehave	81 9 .	6 2 .	. 1 .	2 1 .	353 . 4	2 1 3	2 2 .	2 . 1	: : : Manglebye Kirke og Kirke: Tiende : : : : og Manglebye Konge-Tien- de : : : : :	: : : 59 59	: : : : :	: : : : :	42358 Rd. 71 Skill.	Riismand Ditlev Staal.
Bordingborgske Districts Hovedaarde.														
1. Bordingborg Slot, nu Hjeltingen kaldet : : Skov :	187 8	6 5	3 .	2½ .	563 7	2 1	3 3	1 .	Drølev Kirke og Tiende : Dito Konge : Tiende :	25 25	: :	: :	92010 Rd.	Conferensraad Baron Reinhart Hølin.
2. Dito Slots Hovedgaard nu Rosenfeldt kaldet : Skov :	54 3	2 1	: 1	1½ 2½	277 5	6 7	1 3	8 1½	Rastrup Kirke og Tiende : Everborg Konge : Tiende :	25 49	: :	: :	47075 Rd.	
3. Hunge : : : Skov :	33 2	4 :	: :	2½ 2½	273 :	7 :	1 :	1½ :	Rising Konge : Tiende :	48	: :	: :	35315 Rd.	
4. Nebierregaard : : Skov :	59 :	4 1	3 1	2½ 1	224 2	2 5	1 1	1 :	Rising Kirke og Tien- de : : : :	48	: :	: :	30050 Rd.	Statsraad Niels Ryberg.
5. Evertine.														
Denne Gaards og Gods ses Hartkorn er nu henlagt og beareben under forbenielde 3de Gaarde No. 1, 2 og 3, nu Hjeltingen, Rosenfeldt og Hunge kaldet, og derfor her udelades.														
6. Rindbye Gaard : Skov : Herligheden : og Skov :	44 2 : :	1 6 : :	2 : : :	1 : : :	309 4 13 :	4 : 7 1	1 : : 2	: 1 : 2	Hammer Kirke og Tiende Dito Konge : Tiende :	50 51	2 2	: :	34000 Rd.	Kammerherre, Generaladjutant og Major Caspar Wilhelm Munthe af Morgenstjerne.
7. Schoubyegaard, nu Engelholm kaldet : : Skov :	35 :	2 5	2 2	2½ :	231 6	6 6	2 2	1½ 2	Rindbye Kirke og Tiende : Dito Konge : Tiende :	16 16	2 2	: :	30120 Rd.	Hans Petersen. 8. Veldringe

Hovedgaard.	Hovedgaardstaxt.				Bøndergods.				T i e n d e r.				Riisbe- Sum- men.	Riisbernes og Tyernes Navne efter de udfær- digede Skieder.
	Td.	Sk.	Grf.	Alb.	Td.	Sk.	Grf.	Alb.		Td.	Sk.	Grf.	Alb.	
8. Velbringe " " "	76	"	3	1 $\frac{1}{4}$	336	3	2	$\frac{1}{4}$	Velbringe Kirke og Ti-					
Skov " " "	"	6	2	2	2	1	3	$\frac{1}{4}$	ende " " " "	16	4	"	"	48000 Rd.
9. Lechende " " "	51	4	"	2 $\frac{1}{2}$	333	6	3	2 $\frac{1}{2}$	Udbye Kirke og Tiens-					
Skov " " "	"	6	2	2	3	7	1	1	de " " " "	25	"	"	"	40000 Rd.
med Lechende Mølle " " "	"	"	"	"	2	"	"	"	" " " " "	"	"	"	"	520 Rd.
10. Skudernp, nu Lillien- dahl kaldet " " "	50	"	"	1	283	5	2	2 $\frac{1}{2}$	Øster Egidborg Kirke og					
Skov " " "	"	1	1	1	3	2	2	1	Tiende " " " "	42	"	"	"	34000 Rd.
11. Høfdingaagaard, nu Høfdingshuus kaldet " " "	51	1	1	2 $\frac{1}{2}$	238	1	1	"	" " " " "	"	"	"	"	36620 Rd.
Skov " " "	"	3	"	"	8	1	2	2	" " " " "	"	"	"	"	"
12. Kallehauge, nu Pe- tersgaard kaldet " " "	68	6	1	1 $\frac{1}{8}$	334	4	"	1 $\frac{1}{8}$	Kallehauge Kirke og Ti-					
Skov " " "	"	3	"	"	11	4	2	"	ende " " " "	45	4	"	"	55550 Rd.
Dronningborgsø og Skan- derborgsø Districter 1765 og 1767. Dronningborg Hoved- gaard " " "	53	4	2	"	373	6	2	$\frac{2}{3}$	Lem Kirke og Tiende " "	25	4	"	"	60604 Rd.
Skov " " "	"	"	"	"	"	1	"	1	Vorup dito " " "	36	2	"	"	63 Skill.
									Halv dito " " "	40	4	"	"	
Siellshougaard, nu Wes- delslund kaldet " " "	30	3	"	1	293	4	1	$\frac{1}{2}$	" " " " "	"	"	"	"	40550 Rd.
Skov " " "	8	6	3	1	10	2	1	1 $\frac{1}{2}$	" " " " "	"	"	"	"	
Møllefyld " " "	1	"	2	"	"	"	"	"	" " " " "	"	"	"	"	
Søbyegaard " " "	34	"	"	1	263	7	3	2	" " " " "	"	"	"	"	36800 Rd.
Skov " " "	1	1	2	1	"	2	3	1	" " " " "	"	"	"	"	
Møllefyld " " "	3	1	2	"	"	"	"	"	" " " " "	"	"	"	"	
Tvilum " " " "	47	5	3	2	348	4	2	$\frac{1}{2}$	" " " " "	"	"	"	"	43060 Rd.
Skov " " "	6	5	"	2	5	"	"	2	" " " " "	"	"	"	"	
Silkeborggaard " " "	24	4	"	"	212	5	3	2	" " " " "	"	"	"	"	38000 Rd.
Skov " " "	2	5	1	"	22	4	3	2	" " " " "	"	"	"	"	
Møllefyld " " "	"	"	"	"	17	"	"	"	" " " " "	"	"	"	"	

Hovedgaard.	Hovedgaardstædt.				Døndergods.				T i e n d e r.				Købte Summen.	Ridernes og Epernes Navne efter de udsædte Skifter.
	Td.	Sk.	Gr.	Alb.	Td.	Sk.	Gr.	Alb.	Td.	Sk.	Gr.	Alb.		
Tammestrup Hareballe- gaard : : : : Skov : : : : : : : : : : : :	20	3	2	1	266	2	1	1 $\frac{1}{2}$					26000 Rd.	Statrådinde de Lichtenberg.
Wædrup Krogh : : : : Skov : : : : : : : : : : : :	25	3	2	1	243	1	2	2					19550 Rd.	Cancelleraad Lichtenhielm.
Waabensholm : : : : Skov : : : : : : : : : : : :	14	4	3	2	223	5	3	2					19800 Rd.	Forvalter Münster paa Dygholm.
Nedenshou-Wilsholt : : : : Skov : : : : : : : : : : : :	18	7	2	1	202	7	2	1					22030 Rd.	Forvalter Collin i Horsens.
Kalbysgaard : : : : Skov : : : : : : : : : : : :	21	1	2	1	214	2	1	1 $\frac{1}{2}$					30730 Rd.	General-Krigscommissaire Beringsschiold.
Gophlendam : : : : Skov : : : : : : : : : : : :	17	1	1	2	250	7	2	1					24595 Rd. 21 $\frac{1}{2}$ Skd.	Kammerherre Woyda.
Nota. Denne sidste Hovedgaard er af nye inddeelt af det ved Auktion separat bortsolgte Gods.														
Falsterke District 1766.														
1. Nørre Ladegaard, nu Westenborg kaldet : : : : Skov : : : : : : : : : : : :	132	1	3	1	566	2	3	1	Gulstoftes Kirke og Tiende	20	3	1	21 $\frac{1}{2}$	103160 Rd. Agent Johan Christopher von Westen.
	5	1	2	2	8	2	1	1	Nørre Drølev dito	13	1	2	13 $\frac{1}{2}$	
									Tinasteb dito	26	5	1	26 $\frac{1}{2}$	
2. Hvedebøl : : : : Skov : : : : : : : : : : : :	44	7	1	1	499	6	2	2	Eskildstrup dito	11	1	1	11 $\frac{1}{2}$	
med Gaabense Færges- gaard : : : : og Nyebohins Vand- mølle, Møllefyld :					2	6	2	1	Nørre Kirkebye dito	9	6	2	9 $\frac{1}{2}$	
					5				Nørre Møllebye dito	18	1	2	18 $\frac{1}{2}$	
									Nørre Vedbye dito	31	7	3	31 $\frac{1}{2}$	
									Rippinge dito	12	1	1	12 $\frac{1}{2}$	
					9				Brarup dito	13	2	1	13 $\frac{1}{2}$	
									Eskildstrup Konge : El- ende	11	1	1	11 $\frac{1}{2}$	

Hovedgaard.	Hovedgaardstare.				Bøndergods.				T i e n d e r.				Kilde: Summen.	Kirkerne og Eyerne Navne efter de udfærdigede Skæder.	
	Td.	Sk.	Gr.	Alb.	Td.	Sk.	Gr.	Alb.		Td.	Sk.	Gr.	Alb.		
3. Torshøjegaard Skov	89 2	1 1	3 2	1 1	702 7	3 5	3 2	1 2	Carlehøj Kirke og Tiende Synderkirkehøj dito Carleby Sogns Konge T.	11 9 11	2 1 2	1 2 1	1 1 1	77054 Rd. 20 Skill.	Hans Højstelige Durchlauchtighed Hr. CARL, Landgreve til Hessen.
4. Carlsfeldt Skov	62 1	2 1	3 1	2 1	461 4	1 2	3 1	1 2	Horslev Konge Tiende	25	1	1	1	46840 Rd. 53 Skill.	
5. Schjorringegaard Skov	101 4	7 4	3 2	2 2	589 3	1 5	1 1	1 1	Maglebrende Sogns Konge Tiende Lillebrænde Sogns dito	21 13	2 5	3 3	2 1	47056 Rd.	Cancelliraad Ole Jensen Stampe.
6. Durupgaard Skov	30 1	2 1	1 1	2 1	546 1	7 5	2 1	1 2	Sønder Alslev Kirke og Tiende Sønder Alslev Sogns Konge Tiende Sønder Kirkeby Konge T.	4 4 9	3 3 1	1 1 2	1 1 1	37843 Rd. 46 Skill.	Christian Hincheldej.
7. Giedser Gaard Skov	74 1	5 5	1 1	1 1	728 1	1 1	2 1	2 1	Giedebølle Kirke og Tiende Schielbyhøj dito Wenerløse dito Dito Sogns Konge Tiende	22 18 35 35	4 5 3 3	3 1 3 3	1 1 1 1	60367 Rd. 89 Skill.	Kammerherre og Oberstent Gustav Greve af Holck.
8. Stangerup Gaard Skov	20 1	7 1	2 2	2 2	621 3	1 3	3 1	1 2	Gundslev Kirke og Tiende Torkildstruphøj dito	35 22	3 4	1 1	1 1	37935 Rd. 81 Skill.	Kammeraad Christian Kehler.
9. Wænnerslund Gaard Skov med Guldborg Fæstegaard Skov	51 16 1	5 5 1	1 1 1	2 1 1	671 10 5	3 2 7	2 2 3	2 2 1	Stadager Kirke og Tiende Dito Konge Tiende	11 11	5 5	1 1	1 1	59724 Rd. 12 Skill.	Hans Tersling og Peder Thøstrup.
10. Egenfegaard Skov	54 1	7 1	1 1	3 1	681 15	1 1	1 1	1 1	Waelle Kirke og Tiende Dito Konge Tiende	28 28	4 4	1 1	1 1	46083 Rd. 52 Skill.	Hans Bernhagen Hincheldej.

